Ейдос

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 8

Київ
2014/2015

EJDOS

Historiographic Almanac

Issue 8

Kyiv
2014/2015

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4, к.504
E-mail:
institute@history.org.ua
Fax: (044) 279 63 62

**Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 13778-2752 Р
від 28.02.2008**

Вищою Атестаційною Комісією України альманах внесено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 16 грудня 2009 р. № 1-05/6)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

З м і с т

Інструментарій біографічного дослідження

Історіографічні знахідки

Рев'ю

Передмова

«Нова біографічна історія» як метод

На зламі століть найстаріший жанр історієписання – біографічний, – зазнавши чимало метаморфоз та змін від Плутарха до наших днів, переживає справжній підйом. Біографія, що виникає за часів Античності, через християнську агіографію та життєписи Ренесансу, у добу Модерну перетворюється на особливий жанр. До речі, біографічний жанр зазвичай сприймається наче посередній між мистецтвом та наукою. Нині існує цілий спектр рефлексій щодо даного жанру, його різновидів та типологій. Поряд з традиційними напрямами, як-то історична біографія, персональна історія, біографістика, біографіка виникають нові: «екзистенціальний біографізм», «нова біографічна історія», «інтелектуальна біографія», «біографія речей». В сучасній літературі заговорили навіть про «біографічний поворот» (a biographical turn) в інтелектуальній та культурній історії.

Предметом редакційного інтересу є «нова біографічна історія» в контексті історії науки. З минулого науки відомі два типи біографії – «зовнішня» (коли через особистість вченого простежується історія науки чи напряму, котрий він репрезентує) та «внутрішня», що зосереджена на кар’єрно-професійному вимірі біографії, емоціях, ментально-культурному світі інтелектуала. «Нова біографічна історія» – це біографічний метод, що означає вивчення особистості в системі соціокультурних комунікацій. Біографічний метод передбачає реконструкцію певного життєвого сценарію та соціального середовища конкретної епохи через поєднання людина / події; особистість / історія; приватне / публічне; індивідуальне / суспільне тощо. «Нова біографічна історія» на ґрунті історичної науки функціонує у вигляді трьох моделей: *«біоісторіографія», «інтелектуальна біографія», «життя як наратив».*

Біоісторіографія – традиційна модель, орієнтована на вивчення творчої біографії історика у контексті стану науки, а сам термін поширюється з 1970-х рр. (Т. Попова, Н. Єфрємєнков). П. Нора запропонував свій проект «Нариси з ego-історії», упорядкувавши автобіоісторіографічні есеї французьких істориків Ж. Дюбі, П. Шоню, Ж. Ле Гоффа, Р. Ремона та інших. Причини поширення жанру біоісторіографії пов’язані з антропологізацією історії та

самої історичної науки. На зміну «безлюдної» історії ідей чи установ приходять біографії, кар'єри, «життя в науці» вчених, відомих, маловідомих чи незаслужено забутих. Щоправда, за радянських часів сюжети з біоісторіографії були не надто популярні адже минуле науки сприймалось як справа колективна та керована, до якої не завжди могла вписуватися яскрава особистість. Водночас традиційна біоісторіографія має неабиякий жанровий спектр. Біографію вченого-історика можна висвітлювати: 1. під кутом зору соціокультурного життя (культурно-громадського, економічного, політичного); 2. крізь історію інституцій, наукових установ, окремої галузі знання (краєзнавства, архівної справи тощо); 3. з точки зору схоларної тематики, тобто наукових шкіл; 4. з перспективи певної ідеології, суспільно-політичних позицій; 5. різних аспектів діяльності вченого (педагог, організатор науки, археограф, публіцист, громадський діяч, історик-літератор); 6. у контексті вивчення окремих проблем (історії епох, воєнної, революційної, регіональної тематики); 7. у вигляді двочленної схеми творчої біографії історика (життєвий шлях» та «наукова діяльність»). У цілому, «біоісторіографія» має сцієнтистську природу, жорсткі предметно-дисциплінарні рамки (історична наука, загальна історія науки), акумулює позитивістські цінності (пошук джерел та фактів біографії як мета дослідження), орієнтована на висвітлення суто наукової діяльності чи-то її окремих аспектів поза загальним духовно-інтелектуальним контекстом епохи та станом науки, на шаблонність мислення й відсутність рефлексії щодо самого біографічного методу.

Концепт *«інтелектуальна біографія»* входить до вжитку українських істориків з 1990-х рр. Сенс його ширший за біоісторіографію, адже містить біографію інтелектуала-вченого, філософа, економіста, політичного діяча тощо. Існують різні схеми-моделі інтелектуальної біографії. Дж. Леві розрізнює такі типи: 1. модальна біографія (що являє собою зразок, паттерн поведінки, типової для окремої соціальної групи); 2. контекстуальна (котра сприймається у контексті певної епохи); 3. біографія-казус (фіксує девіантну поведінку наче крайній вияв норми, такий собі життєвий ексклюзив); 4. герменевтична біографія (історія ідей, поглядів, думки). Д. Вокер використовує іншу типологію: 1. біографія особистості; 2. професійна (позиція в академічному колі, бізнесі, стосунки всередині науково-корпоративного співтовариства); 3. ситуаційна (ідеться про умови життя, політичний, культурний стан суспільства); 4. бібліографічна біографія, що передбачає аналіз праць, джерел, понятійного апарату, міждисциплінарні зв'язки. Л.Репіна виокремлює два типи біографії: ситуаційну (зовнішню), що репрезентує історію через постаті, та суб'єктивно-особистісну (внутрішню), котра зосереджена на емоціях, почуттях, внутрішньому світі інтелектуала. На наш погляд, «інтелектуальну біографію» можна інтерпретувати як біографію інтелектуала у мережі соціокультурних зв'язків. Така модель містить декілька складових: її ядро – ментальна біографія особистості, далі за переліком біографія оточення; професійна біографія (кар'єра) інтелектуала; біографія його епохи; літературна біографія (рецепція творчості вченого).

Інтелектуальна біографія постає не як лінія чи проста хронологія подій і фактів, а культурний простір, у якому індивідуум переміщується між різними соціальними сферами. Звісно, будь-яка біографія – це засіб організації та інтерпретації життєвих подій та творчого доробку особистості. Біографія-конструкт розкриває механізми творчості інтелектуала, мотивацію професійної діяльності, логіку кар'єри, рецепцію його творчості сучасниками та наступниками. Інтелектуальна біографія віддзеркалює стан науки та місце в ній вченого. Проблема полягає у виборі та обґрунтуванні складових моделі такої біографії. Біографія інтелектуала як будь-якої людини містить чимало чинників: психологічний, сімейний, професійний, економічний, політичний, соціальний, культурний, сексуальний, побутовий тощо. Сукупність біографій людини відрізняється культурною інформативністю, а відтак на певних етапах життя по-різному варіюються складові людської біографії, одні забуваються, замовчуються, відкидаються, інші навпаки перебувають у центрі уваги, наголошуються, фіксуються в пам'яті, традиціях, артефактах. Вочевидь, набір складових «інтелектуальної біографії» зумовлюється метою та інструментарієм конкретного біографічного дослідження.

Перспективною стратегією сучасного біографічного дослідження вважається наративна психологія, засадничий принцип якої: *«життя – це наратив».* Адже життя людини являє собою потік епізодів, подій, споминів, що структуруються в процесі оповіді. Оповідач сам конструює свою життєву історію (life writing), тобто відбирає події, встановлює зв'язок між ними, пояснює причинність, створює певну цілість життєпису, що має початок, середину, підсумки. У такому ракурсі людське життя являє собою наративну структуру. Життя кожної людини постає як сукупність епізодів, купа повідомлень, зміна мікроситуацій. За словами Р. Барта, життя людини – це «маса заплутаних повідомлень». Життя не стільки проживається нею, скільки нею же самою оповідується, описується, прикрашається чи-то драматизується, дещо замовчується або навпаки наголошується. Словом, певні факти, події, епізоди об'єднуються в єдину лінію оповіді, а решта навіть не згадується, відкидається, перекручується, фальсифікується. Отже, життя людини стає таким, яким його уявляє суб'єкт чи об'єкт оповіді.

Упорядкувати історію життя означає звести до купи низку життєвих епізодів та різних повідомлень у вигляді певної наративної структури, котра має початок, середину й кінець. Дизайн подібної оповіді створює оповідач, автор власного життєпису або дослідник такого життєпису. Саме оповідач об'єднує усі події життя у певну цілість та пояснює їх. Мовиться про те, що людина чи то дослідник життя видатної людини конструюють кожний у свій спосіб життєві історії, своє чи інше життя, за допомогою наративу/оповіді. Така оповідь містить кілька кроків чи наративних процедур, як-то: 1. відбір подій, епізодів життя; 2. встановлення зв'язку між ними; 3. характеристика комунікацій, міжособистісного оточення навколо основного персонажу. Адже саме наратив утворює зв'язок між людиною та її оточенням, соціокультурним контекстом епохи, у межах якої людина й проживає своє

життя. Життєві історії не виникають з однієї особи, вони формуються й конструюються з епізодів життя конкретної людини та її оточення, системи комунікацій з іншими людьми крізь усе життя.

Ключовим у нарративі є розуміння часу. У межах нарративної психології виокремлюють різні виміри сприйняття людиною часу. Пасивне сприйняття передбачає цілісність часу у трьох його модусах: минуле-сучасне-майбутнє. Ці модуси визначають один одного й сприймаються як цілісна структура (Е. Гуссерль). П. Рікер же фіксує в нарративі два типи часу. Перший – це просто хроніка, перебіг подій, другий характеризується цілістю життєвого сценарію, що містить зав'язку, кульмінацію і розв'язку. Словом, завдяки нарративу життєпис набуває цілості та певної конфігурації. Упорядкувати життєву історію означає звести до купи усю серію подій, котрі мали чітку нарративну структуру, а саме початок, середину й завершення, що на мові людського життя сприймається як пройдешнє, сьогодення, плани на майбутнє. Ще один тип сприйняття часу конструюється у процесі нарративного діалогу. Адже людина у власній уяві створює свою життєву історію через т.зв. реперні точки: події, оточення, місця, предмети матеріального і духовного світу. Коли людина розповідає кому-небудь історію свого життя, або веде щоденник, пише мемуари, спогади, вона вступає у певний нарративний діалог із співрозмовником або читачем.

У нарративній психології існують поняття «особистісний» та «професійний» нарратив. Особистісний нарратив – це специфічний різновид історії життя, котрий створюється кожною людиною. Будь-хто з нас задля того, щоб об'єднати своє життя у якусь цілість, надає власному життю певну вмотивованість, спрямованість і сенс. В особистісному нарративі є початок, середина, підсумок. Події особистого життя кожний з нас свідомо чи імпліцитно вибудовує за певним сюжетом – зі своїми героями, вчинками, мріями, конфліктами, поразками й перемогами. Вважається, що особистісний нарратив – це акт уяви, сенс якого полягає в інтеграції наших споминів з минулого, оцінок поточного й планів на майбутнє відповідно до певної життєвої моделі чи сценарію (успішної чи «маленької» людини, переможця чи лузера). Інакше кажучи, ми самі витворюємо себе через власну оповідь, тобто особистісний нарратив (М. Кросслі).

Професійний нарратив – це нарратив другого ступеня, адже є нарратив автора (першого ступеня) та нарратив дослідника даного автора. Професійний нарратив керує процедурою розуміння й залежить від теоретичної орієнтації дослідника. До прикладу, щоденник, листи, повісті Т.Шевченка – це оповідь поета про себе й своє оточення, а ширше про власні культурні світи у минулому та нинішньому часі. Дослідник же його життя й творчості переказує ці біографічні факти, проте у процесі переказу окремі моменти (в залежності від ідеології оповідача) пов'язуються вже з іншими фактами, подіями, особами, про які, до речі, не згадує сам автор особистісного нарративу, власної історії. А відтак, історія життя героя висвітлюється вже по-іншому, деякі біографічні деталі переосмислюються й переоцінюється під

різним кутом зору. Отже, будь-який переказ – професійний наратив – змінюючи акценти, суттєво відрізняється від авторського наративу купою нюансів та оцінками цілих епізодів і персонажів життєвої історії. Звісно, професійний наратив залежить від теоретичної й ідеологічної орієнтації упорядника, мета якого створити власну версію життєпису свого героя. Кінцевим продуктом переплетіння різних наративів – особистісних та професійних є нові стратегії біографічного дослідження. Саме через такий наративний діалог відбувається трансформація історії життя особистості (М.Кросслі).

Навколо життя видатної людини завжди відбуваються численні «письмові інтервенції», у яких подаються різні, навіть контроверсійні версії, життєпису такої людини. Життєві події не цікаві як такі, вони набувають сенсу й мотивації, коли утворюють певну наративну структуру – сюжет, фабулу, інтригу. Традиційно біографії подавались у вигляді хроніки життєвих подій, фактів та періодів, проте життя кожної людини постає наче жива оповідь із своє драматургією, котра містить вчинки, події, думки, почуття, рішучі дії, охоплює переламні періоди, визначні місця, розмаїте оточення. Не випадково, уважається, життя – це книга, а частини життя – глави цієї книги. Кожна людина у власній уяві створює книгу свого життя, або інші пишуть книги про життя конкретної людини.

Концепт «біографічний світ» містить низку життєвих наративів, котрі у купі утворюють тканину життя особистості. Біографічний світ – це культурний світ, де переплетені особистісний та професійний наративи. Біографічний світ особистості як наративна структура потребує певного інструментарію й передбачає драматургічну розкладку біографії, життєвої історії за допомогою карти особистості. Дана карта відтворює не хронологію подій, а структуру біографічного дослідження. Карта особистості реконструює цілість життєвої історії, а також «маршрут» дослідника цієї історії. Кількість пунктів карти особистості у різних дослідників варіюється, ми ж пропонуємо наступні: Місця, Артефакти, Події, Люди, Стреси, Сценарій майбутнього, Персональна ідеологія.

Зрештою можемо констатувати, що зазначені стратегії біографічного дослідження з різною мірою репрезентативності присутні в полі сучасної української історіографії. Така ситуація засвідчує не лише ре-актуалізацію, але універсальність біографічного жанру, який поєднує традиції й новації, серійність та індивідуальність, типовість і казус. Усе це означає, що біографія як жанр, маючи солідну генеалогію, нині перебуває на вістрі інтелектуальної моди. В колі істориків цей жанр користується особливим попитом та увагою. Практично кожному доводилось звертатись до власної біографії чи то життєпису Іншого. Справа в тім, що біографію Іншого історик пише за власною схемою. Мета та значення проекту П.Нора, про який згадувалось вище, якраз й визначались тим, щоб показати, як прийоми написання біографії Іншого історики можуть застосувати при написанні власної

біографії. Звісно у своїх ego-історіях кожний з авторів писав у власній манері і за допомогою своїх улюблених методів.

20 травня 2014 р. в Інституті історії України НАН України був організований і проведений 7-й теоретико-методологічний семінар «Проект людського ‘Я’: тіло, життя, історія». Запропонована тематика семінару продемонструвала великі евристичні можливості «нового біографізму» як методу. Соціологія тіла, тілесна норма і патології, історія життя у просторі культури, життєві моделі – біографії, типологія біографій: модальна, ситуаційна, біографія-казус, психологічна, інтелектуальна, колективні біографії, конструювання людиною власного життя через наратив та встановлення зв'язку з соціальним оточенням – усі ці питання стали предметом обговорення учасників семінару. Прикметне, що увага учасників семінару зосередилася на доволі незвичній для української історіографії проблемі тілесності у різних вимірах та інтерпретаціях: «Тіло в просторі пам'яті» (А.Киридон), «Норма харчування як частина тілесної культури» (Д.Андросова-Байда), «Тіло ув'язненого у пенітенціарних практиках передСучасності» (Б.Галь), «Тіла історика: body politic у текстах М.Грушевського» (В.Ващенко) тощо. Багатоаспектною в дискусіях учасників семінару постала проблема біографії як наративу та типології біографічних схем інтелектуалів: «Автобіографічні історії українських істориків» (О.Ясь), «Реконструкція історії життя в біоісторіографічних дослідженнях (за епістолярієм істориків 2-ї половини XIX – початку XX ст.» (А.Острянко), «Політика, ідеологія, професія: типологія академічних кар'єр українських політологів» (В.Осін) та ін. Тематичне розмаїття виступів учасників семінару знайшло відображення при підготовці чергового, 8-го випуску альманаху «Ейдос».

Нинішній випуск, як і більшість попередніх, мають монографічний характер. Це означає чітку структурованість матеріалів за обраною тематикою. Перший розділ «Стратегії біографічного дослідження відкривається есеєм Тетяни Попової, присвяченим теоретико-методологічним аспектам біоісторіописання та біо-рефлексіям в сучасній соціогуманітаристиці. Ярослав Калакура звертається до реконструкції образу українського радянського історика під кутом зору методу ретроспекції. Валентин Онопрієнко актуалізує проблему співвідношення біографічного письма та наукової біографії. Наративним стратегіям історико-біографічного дослідження присвячена стаття Анатолія Лубського. В руслі пошуків модерних засобів біографічного аналізу автори Альманаху звертаються до суміжних галузей гуманітарного знання, зокрема Віталій Андрєєв до патографії, Лариса Буряк – психології.

Дві наступні рубрики 8-го випуску присвячені проблемам тілесності у просторі історіографії й ширше – культури. На матеріалах історіографії, зокрема наративних джерелах та іконографії М.Грушевського і В.Липинського проблема тілесності досліджується в сюжетах Володимира Ващенка та Віталія Масненка. Тілесність у широкому культурному контексті є предметом інтересу Геннадія Виноградова, який розглядає феномен тілесності в

інтелектуальному моделюванні середньовічної християнської цивілізації, та Васілія Щукіна, котрий аналізує поетосферу міста та поетосферу природи. Мотиви смерті зустрічаються у біографічних дискурсах Владислава Аксьонова та Наталі Шелудякової. У розвідці Валентини Шандри ідеться про фізичні покарання чиновників в імперських практиках тілесності XVIII – початку XIX ст.

Четвертий розділ Альманаху «Типології біографій та кар’єр» представлений аналітичним оглядом Станіслава Кульчицького щодо політичної біографістики. Низка публікацій презентує різні моделі-схеми «інтелектуальної біографії»: Сергій Світленко пропонує свою схему біографії Б.Грінченка, Марина Будзар – Г.Галагана, Марина Суздаль реконструює духовну біографію М.Цертелєва. Династійно-сімейні й професійно-кар’єрні виміри життєпису вченого та чиновника привернули увагу Олени Богдашиної та Вікторії Панченко.

У п’ятому розділі «Інструментарій біографічного дослідження» ідеться про метод інтерв’ю в історико-біографічному дослідженні та технології обробки анкетних даних комеративного наративу у розвідках Варфоломія Савчука, Ольги Чаплиць та Алли Сальнікової. Завершує 8-й випуск «Ейдосу» добірка матеріалів з теорії та історії історичної науки й історіографії, котрі нещодавно видані в Україні та Польщі.

Авторський склад даного числа Альманаху представлений міждисциплінарним спектром фахівців, серед яких філософи, філологи, історіографи, джерелознавці, історики різних наукових генерацій з притаманними відповідній генерації системою цінностей, науковими ідеалами, творчим інструментарієм. На ментальній мапі випуску дописувачі з Польщі, Росії, а також відомих історіографічних центрів України – таких як Дніпропетровськ, Київ, Одеса та ін. Отже біографічний жанр залишається вічно «молодим», кожна нова генерація науковців створює свою біографічну історію, простежуючи через індивідуальну чи колективні біографії біографію своєї епохи, а крізь зміни й трансформації конкретної доби, глибше усвідомлюючи механізми взаємодії внутрішнього й зовнішнього світів людини. Нині біографізм як жанр демонструє невичерпні можливості й простір варіацій історико-біографічного письма. Сподіваємось, що дана тематика завжди буде у фокусі уваги гуманітаріїв, а 8-й випуск «Ейдосу» – цікавим для широкого кола читачів.

Ірина Колесник

Ейдос.
8’2015.

Татьяна Попова
Одесса

Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций: теория, методология, практика

…идеи, основываясь прежде всего одна на другой,
приобретают смысл только в совокупности
Иммануил Валлерстайн

Историография как специальная рефлексивная историческая дисциплина, изучающая историографический процесс во всей его глобально-темпорально-региональной конкретике многообразия, несмотря на кризисные явления институционального характера, пережила (как и гуманитаристика в целом) за последние десятилетия различные «повороты» – социальный, антропологический, культурный, лингвистический, эстетический, визуальный, материальный, прагматический, пространственный, мемориальный и т.п. Каждый из них – поиск нового ориентира в оптимизации познавательного процесса, некий эпистемологически-инструментальный идеал, на который перманентно, но с известной степенью периодичности направляется фокус исследовательского интереса (и надежды!) ученых. Все увеличивающаяся скорость появления этих «поворотов», не успевающих адаптироваться в профессиональном сообществе, напоминает «безумие недовоплощенности»[1] – постоянно-трагическое осознание нереализуемости имманентного стремления к полноте постижения прошлого и себя в нем.

Среди этих «поворотов» – «вечно непреходящий» *биографический*. Современный Ренессанс биографизма[2] обусловлен в первую очередь

---

[1] *Беленький И.Л.* Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции // История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л.П.Репиной. М., 2005. С.48.

[2] *Биографизм* в современной литературе чаще всего определяют как описательно-аналитический метод сбора и презентации информации о конкретной личности, как теоретико-методологическое основание современных гуманитарных исследований; в этом плане данное понятие выступает аналогом *биографического метода / подхода*.

приоритетной тенденцией в развитии современной историографии, *фокус* которой направлен на «человеческую индивидуальность»[3].

В период переосмысления интерпретационных моделей, применяемых к социокультурным сферам жизни, сегодняшнее увлечение историков биографическим жанром заставляет задуматься над проблемой традиций и нововведений, проблемой поиска новых теоретических концептов и методологических подходов и их плодотворного синтеза.

1. Теория. Концепты и традиции

«*Вестернизация науки*» – знаковая тенденция последних десятилетий, закономерно обусловленная многолетним дозированием опыта «западной» историографии, привела к определенному забвению отечественной практики.

Столкновение научных традиций евроатлантического и восточноевропейского научных полей способствовало тому, что в конце 1980-х и практически на протяжении 1990-х гг. на волне гиперкритики собственного наследия многие представители «ученого цеха» увлеченно заимствовали «западные» нововведения, подчас сугубо декларативно, не вполне постигнув их реальный эвристический потенциал, и одновременно подсознательно сохраняли исследовательские клише, впитанные на генетическом уровне.

В этом контексте изучение историографического процесса в его глобальности, анализ взаимодействия и трансформации западных и «незападных» историографических традиций приобретает особое звучание. При этом правомерен акцент на гетерогенность западного научного поля, дифференциацию западных влияний и их рецепцию в конкретных регионах столь же гетерогенного восточного научного поля[4].

Био-историописание также подчинено единым линиям глобального процесса. Одновременно каждой культурно-исторической эпохе, «логосу» каждой национальной культуры соответствует свой «дискурс биографического сознания»[5]. Эта специфика находит свое выражение и в самобытном развитии определенных областей знания, проблемное поле которых имеет аналогичный по содержанию абрис, но разные самоназвания и структурацию в системе «биографического письма».

«Прорыв» в эпистемологии так или иначе проявляет себя в гипертрофии вводимого в исследовательскую практику очередного *концепта*, который чаще всего связывают с конкретной – *новой* – методологией. Эта неизбежная увлеченность найденной «точкой опоры» приводит к очередному

Не отрицая этих смыслов, в нашем контексте *биографизм* приобретает более широкое звучание – как аналог *био-историописания*.

[3] *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М., 2011. С.556.

[4] См.: *Иггерс Г., Ван Э.* Глобальная история современной историографии / пер. с англ. О.Воробьевой. Науч. ред. Марина Кукарцева. М., 2012. С. 23.

[5] *Беленький И.Л.* Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции // История через личность: историческая биография сегодня. С.38.

редукционизму[6]. Вместе с тем любое нововведение в методологической сфере расширяет пространство исторической рефлексии, и поэтому критический подход к каждому новому направлению должен строится на основе поиска его методологической продуктивности и определения границ его возможностей, за которыми начинается «чужая территория»[7].

Категориальный аппарат современных биографических исследований представляет собой конгломерат терминов. Столкновение и взаимопроникновение научно-лексических традиций, «мода» на лексические новации и т.п. приводят к тому, что в одном исследовании применяются понятия «из разных миров» без достаточного обоснования их совместимости. Это, конечно, «болезнь роста». Однако как «развести» понятия: *биографизм, персоналистика, персонология, персонологический принцип, персонологический подход, биографический жанр, биографический подход, биографический метод, биографоведение, биографика, историческая биография, биографистика, методы биографического письма, биографические исследования, частная биография, публичная биография, внутренняя биография, внешняя биография, карьерная биография, профессиональная биография, научная биография, интеллектуальная биография, история персоны, персональная история, биографическая история, индивидуальная история, биограмма и проч.*? И как «соединить» их в едином категориальном поле современного биографизма?

Для этого потребуется не одно исследование из сферы биографистики[8] – специальной исторической дисциплины, институционализация которой проходит в Украине приблизительно с рубежа 1980-1990-х гг. Но дело даже не в «трудоемкости» подобной работы. Составить универсальный тезаурус[9]

---

[6] К примеру, деструктуралисты («новые интеллектуальные историки»), отвергая старые формы социального детерминизма, утвердили по сути лингводетерминизм: дискурс оказался сферой подчинения и обусловленности «языком», внеположным автору.

[7] *Баткин Л.М.* Полемические заметки // Одиссей. Человек в истории. Представления о власти. 1995. М., 1995. С.208-210.

[8] Термин получил распространение в научном сообществе советских историков 1970-1980-х годов. Значительная роль в институционализации биографистики принадлежала В.С.Чишко (См.: *Чишко В.С.* Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. дис…. докт. іст. наук. К., 1997). Однако, на мой взгляд, *объектом* биографистики является не «видатна особа» (*Чишко В.С.* Указ. соч. С.44), а историческая биография как культурно-историческое явление, *предметом* – история, теория, методология и практика историко-биографических исследований. В этом случае *биографистика* предстает как одна из рефлексивных дисциплин исторического профиля. Термин *биографика* в современной литературе соответствует аналогичной дисциплине в области философских и филологических наук.

[9] Одна из попыток предпринята С.М.Ляшко. См.: «Додаток 1. Словник термінів біографістики і довідкової біографістики» // *Ляшко С.М.* Українські біографічні довідкові видання XIX-XX століття: історичні та теоретико-методичні засади. Запоріжжя, 2010. С.267-277.

вряд ли возможно и вряд ли нужно, ибо возвращаться в монометодологизм – бесперспективное занятие. Но в границах конкретного (персонального) биографического исследования при создании собственной «биографической модели» от автора-биографа требуется, безусловно, «лексическая четкость» и понимание соотнесения понятий с определенными традициями, даже если в итоге автор «сломает» демаркационные линии между ними. Создание нового синтетического категориального аппарата биографических исследований ориентирует на осознание «генеалогии» понятий, исходных лексических форм, на корректное использование разнообразной терминологии в едином поле «жизнеописания» для оптимизации био-рефлексии.

В мировой историографической практике определились две традиции, согласно которым теоретико-методологическое движение в границах определенного дисциплинарного поля получает свое обозначение. Первая традиция связывает наименования дисциплин с конкретным методологическим ключом, ее истоки – в XIX столетии, на этапе профессионализации научного знания (а подчас еще ранее). Появление новой методологии влечет за собой стремление отделиться от «старой» дисциплины. При этом новое название обычно представлено прежним, но с добавлением транс-временного эпитета – «новая»: *новая историческая наука, новая социальная история, новая интеллектуальная история, новая биографическая история* и т.п. Вторая традиция исходит из сохранения традиционного дисциплинарного статуса с привычным дисциплинарным самонаименованием, при этом содержание дисциплины изменяется за счет расширения предметной (проблемной) области, новых инструментально-операциональных подходов, эпистемологических и категориальных образцов и проч. В этом случае стратегии обновления дисциплинарного багажа в целом или его секторов (фрагментарно) приводят к укреплению дисциплинарного статуса. И в том и в другом случае появляются новые «сегменты знания», которые требуют своих наименований – происходит обновление научной лексики.

Пересечение (столкновение) традиций влечет за собой вариации результативных форм: ассимиляцию, частичное поглощение, совмещение на уровне категориальных смыслов, методологических подходов и проч.

Представленная ниже композиция – вариант возможного объединения «новой» и «старой» терминологии в едином исследовательском пространстве с учетом научных традиций и их соотношения.

Современные *биографические исследования* (понятие, получившее распространение с 1980-х гг. в советской литературе) в области исторической науки, включают три ветви: 1) *коллективную историю*; 2) *индивидуальную историю*; 3) *эго-историю (автобиографию).*

Все три ветви – пересекающиеся сферы единого историко-биографического поля, их дифференциация – условна, т.к. любой тип биографического анализа осуществляется в общем ареале исторической науки и ее субдисциплин с выходом в междисциплинарное пространство.

Коллективная история, или *история коллектива* (в том числе – *научного сообщества*), или *коллективная биография* – сфера в первую очередь специальной дисциплины – *просопографии* в том виде, в каком эта дисциплина сложилась в «западной» традиции и получила свой статус в современной отечественной и российской науке.

Индивидуальная история, или *персональная история* – самоназвание историко-биографических исследований, объект которых – история одной жизни от момента рождения до момента смерти во всей ее уникальности и в достижимой полноте[10].

Персональная история – сложно структурированная область научных исторических исследований; ее составляющие – относительно автономные *предметные поля* (со своей спецификой исследовательских задач и методологических ориентиров), определяющие конкретный *тип биографического анализа.*

Система *типов биографического анализа* имеет свою конфигурацию: разные типы могут объединяться в *единое тематическое поле* (например, *человек в объективной драме истории* – по Э.Ю.Соловьеву[11]), определять конкретный ракурс анализа («внутренняя биография», «эволюция души», «экзистенциальная биография», «приватная биография», «внешняя биография», «карьерная биография», «профессиональная биография» и другие направления, предложенные, например, Дж.Леви[12] и Д.Уокером[13], а также их всевозможные вариации), а по исходным теоретическим позициям ориентироваться на «принципиально различные образцы» – микроисторию, психоисторию, модели рационального выбора, теории культурной и гендерной идентичности, включая т.н. «традиционную биографию» (в позитивистском, марксистском и др. вариантах) и проч. Исходя из этого «новую биографическую историю» – «социальную персональную историю» – вряд ли стоит рассматривать как аналог всей персональной истории. Ее восприятие может идти двумя путями: либо как *определенная биографическая традиция* – «западная» (но отнюдь не абсолютно «новая» для отечественного биографизма!), либо как одно из ведущих на сегодняшний день

---

[10] Биографический анализ как вид историко-философского исследования // *Соловьев Э.Ю.* Прошлое толкует нас: (Очерки по истории философии и культуры). М., 1991. С.46; *Репина Л.П.* Личность и общество, или история в биографиях (вместо предисловия) // История через личность: историческая биография сегодня. С.15.

[11] См.: *Соловьев Э.Ю.* Биографический анализ как вид историко-философского исследования. С.19-52.

[12] См.: *Леви Дж.* Биография и история // Современные методы преподавания новейшей истории. М., 1996. С.191-206.

[13] См.: *Нейман А.М.* Биография в истории экономической мысли: опыт интеллектуальной биографии Дж. М.Кейнса // История через личность: историческая биография сегодня. С.330-332.

направлений персональной истории, или *определенный тип биографического анализа* – «социокультурный, в своей основе»[14].

Интеллектуальная биография является *видом интеллектуальной истории* (направлением исследований в области интеллектуальной истории) и одновременно областью *персональной истории*, тематически ориентированной на изучение *биографии интеллектуалов*.

Понятие *персональная история* шире понятия *интеллектуальная биография*, т.к. объектом персональной истории может выступать *любая персона* – «индивидуум любого калибра» (Д.М.Володихин)[15], независимо от масштаба личности, индивидуального вклада в историю, принадлежности к определенным социальным стратам и видам деятельности – интеллектуальной или иной другой. И в этом, действительно, отличие персональной истории от т.н. *традиционной*, в которой объектом биографического анализа были преимущественно «крупные исторические деятели».

Объект интеллектуальной биографии – интеллектуал (как бы не насыщали это понятие ученые), его жизнь и деятельность в различных сферах, но прежде всего – интеллектуальной. *Предмет* же интеллектуальной биографии связан (как в любой иной научной работе) с исследовательской стратегией и теоретическими ориентирами. Поэтому интеллектуальная биография в свою очередь может быть представлена в историографической практике различными типами (моделями) биографического анализа[16].

Биографический анализ – это одновременно *вид историографических исследований*, сфера дисциплины *историографии* в «восточной» традиции или *истории историографии* – в «западной»[17].

С 1980-х гг. в советской науке этот вид историографических исследований выступает под самоназванием – *биоисториография*. Объект биоисториографии – «история жизни историка», а предмет – та сфера его жизни и деятельности, которая под определенным углом рассматривается био-историографом. Наряду с проблемной, региональной, институциональной историографией, историей историографии (как *историей истории*

---

[14] *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. С.300.

[15] *Персональная* история // Под редакцией Д.М.Володихина. М., 1999.С.5-6.

[16] По А.М.Эткинду биографический анализ – один из методологических компонентов «нового историзма, наряду с интертекстуальным и дискурсивным анализом. См.: *Эткинд А.* «Новый историзм», русская версия // Новое литературное обозрение. 2001. №47.С.78-102. Э.Ю.Соловьев определяет биографический анализ как *вид* историко-философского исследования, самостоятельную *форму* научного исследования. См.: *Соловьев Э.Ю.* Биографический анализ как вид историко-философского исследования. С.19.

[17] См. об этом подробнее: *Попова Т.Н.* Метаморфозы историографии, или история с историей истории // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX – XXI вв. / Отв.ред. О.В.Воробьева, З.А.Чеканцева. М., 2012. С.198-215.

исторической науки) и т.п. биоисториография входит в структуру историографических исследований.

Биоисториографические исследования можно рассматривать как вид интеллектуальной биографии и, соответственно, – персональной истории.

Автобиоисториография – личностная история историка о себе (интеллектуальная автобиография, эго-история и т.п.) – как направление исследований входит в предметное поле *истории историографии*, сферы интеллектуальной истории, и, соответственно, в интеллектуальную биографию и персональную историю («западная традиция), одновременно – в структуру *биоисториографии* как направления историографических исследований («восточная» традиция).

Единицей биографического исследования выступает конкретный *тип биографического анализа – биографическая модель*; различия между типами – в специфике исследовательских задач, методологических ориентиров и в целом – предметной направленности, которая и определяет их своеобразие и разнообразие. Создание *типологии биографического анализа* – задача *биографистики*.

Понятие *историческая биография*, классическое для «восточной» традиции, сохраняет свое значение как культурно-историческое явление и определенное направление исторических исследований.

2. Методология. Биоисториографические модели

Типология биографического письма составляет на сегодняшний день значительный диапазон вариантов[18]. В англоязычных изданиях последнего времени выделяют четыре типа *personal history*: традиционную биографию исторической личности «крупного масштаба»; «личную историю» как исследование жизни индивида сквозь призму его приватных отношений; «внутреннюю биографию» (развитие внутреннего мира человека); «интеллектуальную автобиографию историков»[19].

Типология исторических биографий, предложенная Дж.Леви, включает такие типы как: просопография и модальная биография; биография и контекст; биография и пограничные случаи; биография и герменевтика[20].

Для современной российской историографии характерна ориентация на две версии персональной истории: «экзистенциальный биографизм» («экзис-

---

[18] Автор не ставит своей задачей анализ всей картины типологического разнообразия, нашедшей отражение в полидисциплинарной и многожанровой биографической и биографоведческой литературе.

[19] См.: *Репина Л.П.* «Новая историческая наука» и социальная история. Изд. 2-е, испр. и доп. М., 2009. С.290-291.

[20] См.: *Леви Дж.* Биография и история // Современные методы преподавания новейшей истории. С.191-206.

тенциальная персональная история») и «новая биографическая история» («социальная персональная история»)[21].

«Сетевая концепция» социальной структуры детерминировала новое направление биографизма, согласно которому биография предстает как «вертикальная темпоральная последовательность горизонтальных срезов, на каждом из которых пространственно фиксируется конфигурация социальных связей индивида на соответствующем отрезке его жизненного пути»[22].

В типологию биографического жанра в историко-экономических исследованиях, предложенную Дональдом Уокером (1983), входит биография личности, профессиональная биография, библиографическая биография и ситуационная биография, или биография среды[23].

Все многообразие типов биографического жанра, которые выступают скорее как направления биографических исследований, предусматривает учет ряда принципиальных позиций: во-первых, в «чистом виде» каждый из этих типов встречается редко, исследовательские реалии представлены множеством разнообразных комбинаций, которые в свою очередь расширяют пространство типологической вариативности[24]; во-вторых, вряд ли следует «жестко связывать» тип биографизма с конкретной методологией, т.к. один и тот же тип биографии в современной науке может быть представлен различными методологическими платформами; в-третьих, в биографической практике, опосредованной исходными теоретическими основаниями, особое значение приобретает конкретная модель биографического анализа.

В ряде монографических и диссертационных работ последних лет получила популярность модель, сконструированная на основе типологии Д.Уокера. Совокупность четырех типов биографии в качестве единой схемы стала рассматриваться как модель *интеллектуальной биографии*[25].

---

[21] См.: *Володихин Д.М.* Две версии микроисторической платформы в отечественной историографии // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. Вып.8. М., 2002.

[22] *Репина Л.П.* От «истории одной жизни» к «персональной истории» // История через личность: историческая биография сегодня. С.60-61.

[23] См.: *Нейман А.М.* Биография в истории экономической мысли: опыт интеллектуальной биографии Дж. М.Кейнса // История через личность: историческая биография сегодня. – С.330-332.

[24] Это касается всех типологических конструкций, включая «оппозиционные типологии» (терминология А.В.Яся) ученого, личности и мышления: см. далее предложенную автором биоисториографическую модель.

[25] См.: *Корзун В.П.* Профессорская семья: отец и сын Лаппо-Данилевские. СПб., 2011; *Михайленко Г.М.* Олександр Лотоцький (1870-1939 рр.): інтелектуальна біографія історика: Автореф. дис. … канд. іст. наук. К., 2009; *Ліхачова О.Є.* Наукова, публіцистична та державна діяльність О.І.Георгієвського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2011; *Андреєв В.* «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип.5. К., 2010-2011. С.337-338 и др.

В.Ващенко (Днепропетровск), плодотворно работающий в русле нового для украинской науки биографизма, на основе анализа современных биографических исследований ученых «евроатлантической традиции» (A.Hannay, Cambridge, 2001; S.Gaukroger, Oxford, 1997) предложил свою *модель интеллектуальной биографии историка*, исходя из поэтапного решения конкретных задач. Первая задача – выяснение генезиса и сущности интеллектуальных достижений субъекта («научной методологи) – решается через анализ «смены» парадигм на протяжении карьеры ученого; решение второй – установление рациональности субъекта в терминах его мотиваций – предполагает выявление мотивационных рядов методологического пространства. Смена «научных методологий», привязанная к определенным событиям внутренней (психической) и внешней (социокультурной) жизни ученого, может рассматриваться, по мнению В.Ващенко, как «вехи» его интеллектуальной биографии[26].

Среди новаций в современной украинской историографии – биографическая модель типа «биографического мира» И.Колесник[27]. Это, по сути, развитие метода *сетевого анализа* межличностных взаимодействий, блистательно использованного автором в исследовании о Н.В.Гоголе и получившего дальнейшее теоретическое обоснование в монографии «Українська історіографія: концептуальна історія»[28].

Данная модель – модель коммуникационная, исходным концептом которой выступает формула «биографический мир». Для И.Колесник «биографический мир» это – не синоним биографии, не хронологическая линия жизни, а пространственная структура, в которой обретается личность, меняя роли, статус, собственные интересы и виды деятельности; это – культурный мир человека и аффилированных с ним личностей, групп и общества в целом. Используя идеи нарративной психологии, автор определяет «биографический мир» как нарративную структуру, включающую цепь «жизненных нарративов», которые в своей совокупности предстают в виде конструкции целостного «жизнеописания».

Модель «биографического мира» инструментально основывается на «картах личности», предложенных в современной психологической литературе. «Карты личности» схематизируют течение жизни «героя» и его окружения во времени и пространстве и корректируют исследовательские процедуры. В соответствии с авторской стратегией «карты личности» могут включать разнообразный диапазон «пунктов», отражающих коммуникатив-

---

[26] *Ващенко В.* Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип.4. К., 2009. С.481.

[27] См.: *Колесник І.І.* Біографічний світ Тараса Шевченка // Український історичний журнал. 2014. № 3. С.79-99.

[28] См.: *Колесник І.* Гоголь: мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. К., 2009; Она же. Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013. С.453-477 [Раздел «Мережева модель науки»].

ный мир «героя». В модели И.Колесник, которая спроецирована на биографический мир Кобзаря, выделены шесть пунктов: места, артефакты, события, стрессы и проблемы, сценарий будущего, персональная идеология. Практическое применение данной модели нашло свое выражение в конструировании И.Колесник собственной версии биографического нарратива Т.Шевченко. Благодаря избранным автором «нарративным процедурам» достаточно хорошо известные факты «заиграли» в новом ключе, позволяя более объемно и целостно осмыслить личность и жизнь Кобзаря.

Среди биографических моделей – т.н. «вопросники». К первым авторам «вопросников» относится Ш.-О.Сент-Бёв (1804–1869), родоначальник биографического жанра «литературных портретов». Выделив десять «аспектов портрета», Сент-Бёв по сути очертил тематический круг «портрета»: рассмотрение великого или выдающегося писателя в семейной обстановке; ознакомление с характером его образования и воспитания; определение «первого окружения» в период становления его таланта; изучение первых успехов писателя – «талант в юности»; определение периода «ослабления таланта»; изучение особенностей мировоззрения, религиозных взглядов, его отношения к природе, женщинам, деньгам и проч.; выявление тайных слабостей; изучение специфики литературного стиля; выявление духовных наследников, учеников и почитателей; изучение оценок творчества писателя, данных «врагами», «недоброжелателями» и проч.[29].

В науковедческой литературе с 30-40-х гг. XX в. вопросники получили распространение наряду с анкетами. Применяя вопросники для изучения современной науки с целью оптимизации научно-исследовательской деятельности, ученые допускали возможность по форме вопросников составлять материалы и для изучения биографий ученых прошлых эпох[30].

В этом случае «вопросник» выступает уже как «дорожная карта», в соответствии с которой должен осуществляться источниковедческий поиск – сбор биографической информации. Одновременно структура «вопросника» предстает как схема биограммы, на основе которой можно создавать различные вариации биографических нарративов.

Новый импульс приобрели «вопросники» в связи с размахом просопографических исследований: создание компьютерных банков данных для изучения коллективных биографий потребовало выработки специальных методик[31]. Бесспорная ценность этих материалов для справочных изданий

---

[29] См.: *Сент-Бёв Ш.О.* Шатобриан в оценке одного из близких друзей в 1803 г. // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв.: Трактаты, статьи, эссе. М., 1987. С.39–48; *Луков Вл.А., Трыков В.П.* Ш.О.Сент-Бёв о десяти заповедях биографического метода // VIII Пуришевские чтения: Всемирная литература в контексте культуры. М., 1996. С.52.

[30] *Карцев В.П.* Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований. М., 1984. С.138-139.

[31] См.: *Гарскова И.М.* Базы и банки данных в исторических исследованиях. М., 1994; *Гутнов Д.А., Перевертень В.А.* Российские историки XVIII – начала XX вв.: проект и

или решения вопросов, связанных с параметрическим анализом научных сообществ, подчас становится проблематичной, если речь идет об объемной личностной характеристике ученого. Специфика стандартной «файловой структуры», проблемы источниковедческого плана, сама направленность просопографических исследования не всегда позволяют использовать эти данные для всех видов биоисториографических исследований.

Биоисториографические модели типа «вопросников» нацеливают в первую очередь на поиск биографической информации, создание фактуальной базы[32] конкретного био-исследования. Известно, что любой источник отвечает лишь на те вопросы, которые ему задают (А.Я.Гуревич), поэтому «вопросник» (по сути – пункты-позиции био-модели) будет опосредствован авторской стратегией (включающей не только специфику объекта /«героя»/ и предмета исследования, но и предполагаемый стиль нарратива, объяснительные модели и проч.), определяющей в конечном счете выбор конкретного типа (типов и их композицию) биографического письма.

Данная модель-«вопросник»[33], ориентированная на анализ биографии и творчества ученых-историков в системе университетов Российской империи

информационная система // Круг идей: новое в исторической информатике. Труды 1 конференции Ассоциации «История и компьютер». М., 1994; *Перевертень В.А.* Разработка информационных систем для просопографических исследований: Автореф. … канд. техн. наук. М., 1996; *Дашкевич Я.* Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Матеріали науково-практичної конференції. Львів, 1997; *Маурер Т.* Новый подход к социальной истории университета: коллективная биография профессоров // Из истории русской интеллигенции. Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В.Р.Лейкиной-Свирской. СПб., 2003; *Юмашева Ю.Ю.* Историография просопографии // Известия Уральского государственного университета. 2005. № 39; *Старовойтенко І.* Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання історії та методики. Число 13. Ч. 1. К., 2006; *Бородкин Л.И.* Aximata minora: памяти Виталия Васильевича Подгаецкого // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». 2006. № 33; *Українська біографістика*=Biographistica Ukrainica: зб. наук. праць / НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. Інститут біографічних досліджень; редкол.: В.І.Попик (відп.ред.) та інш. К., 2008. Вип. 4 и др.

[32] Представляется целесообразным различать понятия «источниковая база» и «фактуальная база»: первый концепт означает комплекс разнообразных по видо-типовой характеристике источников, составляющих базу конкретного исследования; второй – банк «научных фактов» («факт-знание»), полученных в результате критического анализа источников, процедуры «обработки» фактов из источникового массива («факт-источник») с помощью репертуара источниковедческих методик.

[33] Данная модель – откорректированный вариант структуры словарного раздела Биографического словаря ученых Новороссийского университета: разработана автором для подготовки Биографического словаря профессоров Одесского (Новороссийского) университета. См.: *Попова Т.Н.* О методике биоисториографических исследований // Записки Історичного факультету. Вип. 5. Одеса, 1997. С 165-172; *Она же.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского

XIX – начала XX вв., отражает в определенной мере социокультурную темпорально-региональную специфику. Не исчерпывая, безусловно, всех возможных сторон биоисториографического анализа, предлагаемая модель очерчивает объем содержательных позиций, которые выступают составляющими «жизнеописания». В то же время структура и архитектоника[34] конкретного биографического нарратива может варьироваться в соответствии с авторской программой.

Вариант биоисториографической модели

1. *Базовые биографические данные:*

1.1. ФИО (с указанием изменений).

1.2. Псевдонимы.

1.3. Даты жизни (по юлианскому и григорианскому календарям).

1.4. Место рождения, место смерти и захоронения (- « -).

1.5. Время начала и окончания творческой деятельности (по году публикации первой и последней работы / по году написания неопубликованных первой и последней работы).

2. *Национальные и социальные характеристики:*

2.1. Национальность (по паспорту; по самоидентификации).

2.2. Вероисповедание.

2.3. Языки творчества.

2.4. Социальное происхождение (по отцу / родителям).

2.5. Достигнутое социальное положение.

2.6. Титул.

2.7. Высший чин (по Табели о рангах).

2.8. Финансово-экономическое положение; владение собственностью.

3. *Происхождение и семейное положение:*

3.1. Родители: отец, мать (даты жизни, национальность, происхождение, вероисповедание, социальный статус, экономическое положение).

3.2. Знаменитые родственники (предки, братья, сестры и др. – - « -).

3.3. Браки /разводы/: количество, даты.

3.4. Жена (ы) (даты жизни, девичья фамилия, национальность, происхождение, вероисповедание, социальный и профессиональный статус, экономическое положение).

3.5. Дети (- « -).

4. *Образование:*

4.1. Домашнее или иное начальное (кто обучал – био-данные).

4.2. Среднее: учебные заведения, место, годы обучения (учителя – био-данные).

университета, Одесса, 2007; *Професори Одеського (Новоросійського) університету*. Біографічний словник. Том 1-4. Одеса, 2000, 2005.

[34] См. интерпретацию этих понятий: *Ясь Олексій*. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В.А.Смолія. К., Ч.1. С.52-54.

4.3. Высшее: учебное заведение, годы обучения, факультет, специальность; форма аттестации, диплом.

4.4. Второе образование (- « -).

4.5. Слушал курсы профессоров, работал в семинарах (био-данные).

5. Научная подготовка и научный рост.

5.1. Студенческое конкурсное сочинение: тема, год, награды (профессор-автор темы).

5.2. Студенческое выпускное сочинение (вид, тема, год, научный руководитель).

5.3. Подготовка к профессорскому званию (даты, при каком университете, кафедра, специальность, научный руководитель, даты сдачи магистерских экзаменов / перечень, оценки, экзаменаторы /).

5.4. Магистерская диссертация:

5.4.1. Тема, специальность.

5.4.2. Дата и место защиты; дата выдачи диплома магистра наук.

5.4.3. Научный руководитель, оппоненты (официальные и неофициальные).

5.4.4. Сведения о публикации.

5.5. Докторская диссертация:

5.5.1. Тема, специальность.

5.5.2. Дата и место защиты; дата выдачи диплома доктора наук.

5.5.3. Оппоненты.

5.5.4. Сведения о публикации.

5.6. Должности, звания (университет, факультет, кафедра, даты):

5.6.1. Адъюнкт.

5.6.2. Доцент.

5.6.3. Приват-доцент.

5.6.4. Экстраординарный профессор.

5.6.5. Ординарный профессор.

5.6.6. Заслуженный профессор.

5.6.7. Должностные оклады.

5.7. Зарубежные командировки (страна, учебные, научные центры, цель, финансирование, даты).

6. Научная, научно-педагогическая и научно-организационная деятельность:

6.1. Характер научной деятельности:

6.1.1. Исследования, публицистика, эссеистика, перевод научной литературы, публикация источников, издание научной литературы и др.

6.1.2. Научные экспедиции.

6.1.3. Архивная деятельность.

6.2. Характер научно-организационной и научно-просветительской деятельности:

6.2.1. Участие в научных обществах (название, место, вид членства, должности, форма деятельности, даты).

6.2.2. Организация (участие) научных и научно-просветительских центров; должности в научных учреждениях.

6.2.3. Публичные чтения, меценатство в научной сфере и др.

6.3. Научно-педагогическая деятельность:

6.3.1. Научные центры, учебные заведения (высшие – университеты и т.п.; средние и др., зарубежные центры, государственные и частные; даты работы).

6.3.2. Учебная нагрузка:

6.3.2.1. Наименования курсов лекций, спецкурсов, спецсеминаров; практические занятия (по курсу, темы); консультации и проч. (время проведения: год, семестр, часы в неделю).

7. Категориальный профиль (научный):

7.1. Приверженность к философским системам (тип, временной диапазон, эволюция).

7.2. Теоретико-методологические позиции:

7.2.1. Онтологические категории (теория исторического процесса):

7.2.1.1. Модель исторического процесса (прогресс /тип/; регресс, цикличность, флуктуация и проч.).

7.2.1.2. Факторы исторического развития.

7.2.1.3. Триада: народ-личность-государство.

7.2.1.4. Триада: общее-особенное-единичное.

7.2.1.5. Закон и закономерность в истории.

7.2.1.6. Необходимость и случайность в истории.

7.2.1.7. Объективное и субъективное в истории.

7.2.1.8. Категории времени; периодизация исторического процесса.

7.2.1.9. Прочее.

7.2.2. Гносеологические категории (теория исторического знания):

7.2.2.1. Триада: объект-предмет-субъект в историческом познании.

7.2.2.2. Исторический факт и исторический источник. Историческая истина; границы познаваемости истории.

7.2.2.3. Объективность и субъективность в историческом исследовании.

7.2.2.4. Статус исторического знания.

7.2.2.5. Научное историческое познание в контексте форм познавательной деятельности (научное и художественное, рациональное и интуитивное и т.п.).

7.2.2.6. Прочее.

7.2.3. Методологические категории:

7.2.3.1. Методика источниковедческого анализа.

7.2.3.2. Методы исторического исследования.

7.2.3.3. [Меж]дисциплинарные методы.

7.2.3.4. Методики и техника исследовательской работы.

7.2.3.5. Прочее.

7.2.4. Логико-аксиологические категории:

7.2.4.1. Историческое знание и культурные ценности.

7.2.4.2. Понимание и объяснение (тип, интерпретационная модель).

7.2.4.3. Логическая структура дискурса.

7.3. Индивидуальный авторский стиль:

7.3.1. Стиль мышления.

7.3.2. Историографический стиль (нарратив: сценарии, структура и архитектоника текста).

7.4. Научная картина мира.

8. Научное кредо: концептуальные воззрения (на основе модели анализа историографических источников – главных /рубежных/ трудов «героя»).

9. Сфера научной деятельности:

9.1. Научная область, дисциплина, специальность.

9.2. Проблематика.

9.3. Стержневое направление исследований.

10. Тип ученого:

10.1. Теоретик / практик-эмпирик.

10.2. Ученый-исследователь / ученый-педагог.

10.3. Ученый-философ / ученый-«поэт» / ученый-сциентист.

10.4. Генератор идей / глоссатор / транслятор / комментатор.

10.5. Критик / конструктивист / догматик.

10.6. Аналитик / фактограф / синтетик.

10.7. Кабинетный ученый / ученый-просветитель / ученый-политик.

10.8. Прочее.

11. Историографическая классификация – принадлежность к направлению, течению, школе:

11.1. Самоидентификация ученого; отношение к научной корпоративности.

11.2. Учителя «героя»:

11.2.1. Учителя, признаваемые самим ученым (био-данные, источники).

11.2.2. Ученые, признающие «героя» своим учеником (- « -).

11.2.3. Учителя по историографической традиции (- « -).

11.3. Ученики «героя»:

11.3.1. Признаваемые самим ученым (био-данные, источники).

11.3.2. Признающие «героя» своим учителем (- « -).

11.3.3. Ученики по историографической традиции (- « -).

11.4. Принадлежность к историографическим классам по историографической традиции (- « -).

12. Категориальный профиль (мировоззренческий):

12.1. Система мироустройства.

12.2. Триада: историческая наука-политика-идеология.

12.3. Партийно-политические ориентиры.

12.4. Приоритеты: индивидуальное и коллективное начала.

12.5. Приоритеты: национально-этнические («первичная этничность», «ситуационная этничность»[35]) / интернациональные / общекультурные/ космополитические и т.п.

12.6. Гендерные позиции.

13. Признание заслуг научно-педагогической деятельности:

13.1. Членство в Академиях наук отечественных и зарубежных (вид АН, место, звание, даты).

13.2. Членство в иностранных научных обществах и т.п. (тип, год избрания и др.).

13.3. Ордена, награды, знаки отличия (вид, форма, даты).

13.4. Иные формы научных отличий.

14. Научные связи:

14.1. Официальные контакты с научными центрами (тип центра, цель, форма, даты).

14.2. Личные контакты с учеными (био-данные, мотивация, формы, результаты, даты).

15. Служебная деятельность (вне университетов):

15.1. Вид деятельности.

15.2. Наименование учреждения, годы работы.

15.3. Должности: название, оклады, даты.

16. Общественная деятельность:

16.1. Виды деятельности: политическая (революционная, оппозиционная и проч.), благотворительная и т.п. (формы, даты).

16.2. Наиболее значимые результаты общественной деятельности.

17. Санкции:

17.1. Общественные порицания, обвинения (причина, форма, даты).

17.2. Аресты, ссылки, тюремные заключения (вид, содержание обвинения, география, даты и проч.).

17.3. Научная деквалификация (причина, форма, даты).

17.4. Иные формы.

18. Характеристика личности (человека и профессионала):

18.1. Тип личности: экстравертивный / интровертивный; рационалист / интуитивист; оптимист / пессимист / стоик; акцентуация по К.Леонгарду и др.

18.2. Тип мышления: дисциплинарный / дисциплинарно-креативный / креативный.

18.3. Психо-физическая конституция: внешность, болезни, слабости (пороки); отношение к окружающим; долголетие (в том числе – интеллектуальное).

18.4. Любимые артефакты (вещи, произведения искусства и проч.).

18.5. Хобби.

---

[35] По концепции П.Магочия. См.: *Магочий Павло* (Торонто, Канада). Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. 1991. № 3.

18.6. Судьбоносные поступки.

18.7. Самовосприятие (самооценка собственной личности, профессиональной деятельности, заслуг и др.: эволюция).

18.8. Воспоминания о «герое».

18.9. Научная репутация при жизни.

18.10. Некрологи.

18.11. Историографическая репутация (эволюция).

19. География проживания (страна, город и проч. – даты; домашние адреса).

19.1. Места памяти «героя».

19.2. Места «силы» (наибольшей творческой активности).

19.3. Места «слабости» (наименьшей творческой активности).

20. Окружение (коммуникации):

20.1. Макроокружение (био-данные).

20.2. Микрокосм (био-данные).

20.3. Судьбоносные встречи (био-данные).

21. Наукометрический анализ публикаций:

21.1. Проблемная, видовая и жанровая характеристика научных и иных опубликованных трудов (количество, эволюция по годам / периодам, месту проживания, месту работы; издательства; языки публикаций и проч.).

21.2. Анализ личного архива: характеристика рукописных трудов (- « -).

3. Практика. Биоисториографический этюд[36]. *П.М.Бицилли: «Исход»*

Ты будешь знать, как горестен устам
Чужой ломоть, как трудно на чужбине
Сходить и восходить по ступеням.
Данте Алигьере

1917 – январь 1920-го – последнее трехлетие одесского периода в биографии выдающегося ученого *Петра Михайловича Бицилли* (1879-1953). Это время, когда завершилась вполне благополучная жизнь профессора Новороссийского университета, и Петр Михайлович, остро воспринимавший перемену судьбы, как-то сказал своим близким: «Теперь вся история России кончилась».

Бегство. Конец девятнадцатого и начало нового года ознаменовались повальным бегством из города всех, кто не хотел вновь испытать большевистский режим. Зима в Одессе была суровой, смертность – огромная: свирепствовал тиф. Слух о скором захвате города войсками Котовского побудил многих профессоров Новороссийского университета задуматься об эвакуации университета в целом, со всеми его структурами. Но было уже поздно.

[36] *Этюд* – одна из т.н. «малых форм» биографического нарратива – ориентирован на конкретный сюжет из персональной истории и т.п.

Англичане еще давали визы на свои пароходы. Многим из университетской профессуры бывшей уже страны удалось попасть на военный транспорт «Rio Pardo» (отнятый англичанами у немцев), который одним из последних покидал Одессу. Среди них оказалась и семья Бицилли[37].

Поспешные сборы, минимум вещей[38] и ключ от квартиры – надежда на скорое возвращение! Петр Михайлович садится за рояль: «Лунная соната» Бетховена звучит почти как «Траурный марш» Шопена. «Ну вот и все. Мы уезжаем» – последние слова.

Ночью погрузились. Порт замерз, но ледоколом был пробит узкий проход, по которому и прошел «Rio Pardo», рефлектор с мола освещал путь. Остановившись возле английского крейсера, обстреливавшего Молдаванку, пароход простоял ночь и на рассвете двинулся в путь – мимо знаменитых одесских Фонтанов: пассажиры «Rio Pardo» в последний раз видели родную землю.

Экскурс. За три года гражданской войны Одесса неоднократно переходила из рук в руки всех воюющих сторон – бесконечная чехарда властей и режимов! Новороссийский университет «краснел», активно реформируясь в периоды соввласти, «белел», возвращая свою классическую академичность, когда приходили «добровольцы» и «западники», и приобретал иные цвета при установлении новый украинской власти.

Однако эти три года в творческой судьбе П.М.Бицилли – значительны: защита магистерской диссертации (май 1917), избрание на штатную должность доцента (сентябрь 1917), затем – экстраординарного профессора[39], приглашение на должность ординарного профессора в Саратовский университет (апрель 1918). Именно в эти годы, несмотря на удручающую обстановку, П.М.Бицилли издал свои наиболее значительные в концептуальном плане работы: «Общественные движения в изображении средневековых историков» (1917), «Элементы средневековой культуры» (1919), «Падение римской империи» (1919). К этому времени окончательно сложился «индивидуальный почерк» ученого: культурологическая и интердисциплинарная направленность исследований, рецензирование как средство «интел-

---

[37] М.А.Бирман, опираясь на воспоминания Е.П.Ивановой-Аначковой, внучки П.М.Бицилли, пишет: «Неожиданно возникла возможность получить отдельную крохотную каюту на пароходе «Rio Pardo, направлявшемся в Салоники. Отправление состоялось 28 января 1920 г.». Это все факты, которые были до сих пор известны о бегстве П.М.Бицилли из Одессы; в городе остались его мать – Екатерина Адольфовна Штейнгард, младший брат – Михаил Михайлович с семьей, близкие друзья и коллеги (А.В.Флоровский, О.Л.Вайнштейн и др.).

[38] В «минимум вещей» вошла, возможно, не вся, но наиболее значимая часть личного архива ученого, включая его публикации и материалы некоторых лекций, среди которых, на мой взгляд, – «История историографии».

[39] П.М.Бицилли был утвержден с 6 сентября 1919 и.д. /исполняющим должность/ экстраординарного профессора; несколько ранее, в очередной период советской власти в Одессе – весна-лето 1919 г., его по предложению Е.Н.Щепкина избрали профессором Высшей школы.

лектуального заряда» для внутреннего диалога и открытия новых концептуально-методологических горизонтов собственного творчества, историографический стержень теоретических обобщений, самобытный стиль изложения мысли и неповторимая «манера» письма.

Этот период отмечен и активным патронатом П.М.Бицилли в отношении талантливой молодежи, необходимость привлечения которой в университет осознавалась ученым как насущная задача, несмотря на все метаморфозы политической жизни. По рекомендации Петра Михайловича О.Л.Вайнштейн становится профессорским стипендиатом, К.В.Флоровская – первой женщиной-преподавателем историко-филологического факультета (1919).

В публицистических работах «Основы социализма» (1917), «Демократия и школа» (1918) П.М.Бицилли пытался осмыслить происходящее[40], подняв ряд глобальных вопросов: об эволюции и сущности социалистических идей, о законах революции, о синдроме контрреволюции в «революционном мышлении», о роли интеллигенции, о реформах школы и воспитании «нового человека». Не потеряв еще окончательно надежду на возможность возрождения страны, он предлагал свое видение новой Школы. Именно так, с заглавной буквы, П.М.Бицилли обозначал школу будущего, призвание которой, по его убеждению, – готовить духовно свободного человека, с сознанием, «…открытым для всякой благородной мысли, не исполнителем предначертаний начальства, социалистического или буржуазного, это безразлично, но творцом жизни»[41].

В эти же годы П.М.Бицилли встретил свою суженую: его спутницей жизни стала М.Т.Полянкевич, замужняя женщина. По семейным преданиям их сблизили уроки музыки, которые Мария Тимофеевна, талантливая пианистка, стала давать Петру Михайловичу. Молодые люди полюбили друг друга, но статский советник П.Д.Орехов, муж Марии Тимофеевны, в разводе отказал. Прожив в гражданском браке несколько лет, П.М.Бицилли только в 1918 г., после кончины П.Д.Орехова, смог обвенчаться со своей избранницей и удочерить ее дочь Анну. 1917 год был отмечен семейной радостью: родилась дочь Мария.

Социальные катаклизмы круто изменили судьбу Петра Михайловича именно в тот момент, когда он вошел в период свой личностной и профессиональной зрелости. Он не успел стать доктором наук и «полным», ординарным, профессором. П.М.Бицилли с радостью принял Февраль, как и вся окружавшая его «интеллигентная среда»[42]. Однако последующее

---

[40] В данном случае т.н. «вне-научные» факторы оказали благотворное влияние на все творчество П.М.Бицилли «революционного трехлетия», заставили его сфокусировать внимание на проблемах интеллектуальных и общественных движений, специфики типов сознания, структуры исторических форм культуры и т.п.

[41] *Одесские новости*. 1918. 24 (11) февраля.

[42] *Государственный* архив Российской Федерации (г.Москва). Ф.Р7523. Оп.59. Д.4330. Л.5.

развитие событий и рожденный ими «революционный вандализм» привели к радикальному решению. Одессит по рождению, потомственный дворянин по происхождению, фамильные корни которого восходили к первопроходцам Новороссийского края[43], П.М.Бицилли, сформировавшийся как ученый широчайшего творческого диапазона в микросоциуме своей alma mater – Новороссийском университете, вынужден был бежать из родного города…

Морское скитание. Обстановка на пароходе была очень тяжелой. Профессора с семьями разместились в двух трюмах – для мужчин и для женщин. Теснота, качка (судно попало в бурю, которая длилась несколько дней), болезни, скудная еда, грязь омрачали и без того безрадостное путешествие. Желтый флаг свидетельствовал о том, что на судне – больные. Болгария (Варна) пароход не приняла, Турция (Константинополь) тоже. Следующий порт – Салоники. Якорь был брошен, и началось, по образному выражению Е.В.Спекторского[44], «Солунское стояние».

Из профессоров Новороссийского университета на пароходе кроме П.М.Бицилли был А.П.Доброклонский[45] с женой, а также группа профессоров и преподавателей Университета св. Владимира, Киевского политехнического института, Киевской духовной академии: Е.В.Спекторский, П.В.Воронец, П.Н.Рышков, Г.В.Демченко с семьями; П.Э.Заиончковский, А.И.Косицкий, В.В.Фармаковский, М.Э.Поснов, которым удалось

---

[43] Предки П.М.Бицилли – выходцы с Балкан, переселились из области Эпир (провинция Химара) в Российскую империю в последней трети XVIII в. Родоначальник одесских Бицилли – *Константин «Гикин сын Бицилій»*, прапрадед Петра Михайловича, был участником русско-турецких войн второй половины XVIII в. и 1806-1812 гг. За героизм в битвах награжден орденом Георгия Победоносца 4-го класса, его имя было внесено в Дворянскую родословную книгу. В середине 1790-х гг. получил значительные земельные владения в районе Хаджибея и в Тираспольском уезде Новороссийского края; возглавлял Греческий дивизион, участвовал в организации размещения греко-албанских переселенцев на южных территориях империи. Его сыновья: *Иван* – в 1830-е гг. российский консул в Испании (Малага); *Савва* – майор, погиб в Бородинском сражении; *Павел* – губернский секретарь, депутат от Одесского уезда в Дворянском собрании Херсонской губернии (1830-е гг.); *Михаил* – коллежский секретарь, проживал в своем поместье в Одесском уезде, от него пошли семейная ветвь Петра Михайловича.

[44] *Спекторский Евгений Васильевич* (1875-1951) – ученый и общественный деятель, ординарный профессор, ректор Университета св. Владимира, один из основателей Русского научного института в Белграде, член-корреспондент Сербской Королевской академии наук (1934).

[45] *Доброклонский Александр Павлович* (1856-1937) – доктор церковной истории (1916), с 1899 г. – профессор Новороссийского университета (НУ), декан историко-филологического факультета (1910-1919), и.о.ректора (1915-1917), редактор «Записок» НУ (1908-1916), глава Историко-филологического общества при НУ (с 1907), один из лидеров «правой» профессуры; в эмиграции – профессор Белградского университета (1920-1937). П.М.Бицилли, будучи студентом, слушал лекции А.П.Доброклонского: «История христианской церкви», «Церковный строй в России», «Сектанство в России», «Раскол в русской церкви» и др.

уехать из Киева в Одессу, перед тем как город был взят большевиками. Среди беженцев был и А.И.Щербаков (1858-1944), доктор медицины, профессор Новороссийского университета (1908-1915), попечитель Одесского учебного округа (1911). Кроме профессуры на пароходе были бывшие землевладельцы, представители Одесского городского управления, военные (среди них – генерал А.Я.Шелль /1962-1929/, с конца 1918 г. – военный руководитель немецкой колонистской самообороны Одесского района) и многие другие – всего 850 человек весьма разношерстной публики.

В течение одиннадцати дней шли переговоры греков с сербами о дальнейшей судьбе пассажиров «Rio Pardo». Это время было наполнено и тягостными сюжетами (профессора вынуждены были чистить судовые уборные), и приятными минутами – после обеда мужчины отправлялись в женский трюм и там лакомились сыром и вареньем, которые полагались только дамам. Наконец Белград согласился принять беженцев. Семнадцатидневное морское скитание завершилось и началось новое – на суше, в незнакомых краях. Всех бывших пассажиров «Rio Pardo» разделили на группы и далее отправляли по железной дороге, в товарном поезде. Простояв ночь в Скопье, поезд прибыл в маленький уездный городок в южной Сербии – Вранье.

Освоение чужбины.

Вранье. Местная администрация предоставила беженцам убогое жилье, денег не было, позже белградское правительство стало выдавать ежемесячные «ссуды». Профессорам предложили читать лекции, но состоялась только одна лекции П.М.Бицилли, посвященная истории мест, по которым прошел пароход.

Отношение к русским эмигрантам было доброжелательным – сербы дорожили православием, и это сближало хозяев и вновь прибывших. Профессора ходили в городскую читальню для того чтобы узнать из сербских газет о положении в России, Европе и балканском регионе. Просматривая газеты, П.М.Бицилли был удручен тем, что романы А.Дюма и В.Гюго печатались в газетах в виде «фельтонов» (фельетонов). В глухом городишке Петр Михайлович не мог достать ни одной книги, необходимой ему для работы, а положение «абсолютного безделья», как он сам признавался, было для него «равносильно отбыванию каторги». В послеобеденное время он ежедневно приходил к Е.В.Спекторскому для «интеллигентного» (по выражению последнего) разговора: общение с известным ученым, человеком высокой культуры и широчайшей эрудиции, остроумным и доброжелательным, поддерживало Петра Михайловича, способствовало сохранению интеллектуального тонуса. Не исключено, что в перспективе он надеялся и на участие Е.В.Спекторского в своей эмигрантской судьбе.

Понимая, что чужбина может стать весьма длительным пристанищем, профессора начали изучать сербский язык. Им предложил бесплатно свои услуги некий Бошко Пешич, который быстро «обрусел» среди своих учеников и вскоре начал путать русские и сербские слова. Для Е.В.Спектор-

ского, хорошо знавшего польский, сербский язык оказался несложным, но «в некоторых отношениях недостаточно гибким». М.Бицилли, имея безупречный музыкальный слух и невероятную способность к восприятию иностранных языков, достаточно быстро освоил новый, но высказался о нем более категорично, нежели его старший коллега: «у сербов нет вовсе никаких обозначений».

Вскоре Е.В.Спекторский и А.П.Доброклонский уехали, получив должности в Белградском университете. В отличие от них П.М.Бицилли не мог рассчитывать на широкую известность своего имени и трудов. Он готов был учительствовать – преподавать русский, французский или латинский языки, служить просто библиотекарем, но только в городе с книжными магазинами и библиотеками, которых не было в этом захудалом по тем временам городишке. Вранье в биографии П.М.Бицилли можно определить как «место слабости»: 1920 год – единственный год, оказавшийся без публикаций в обширной биобиблиографии Петра Михайловича[46].

Однако возможность покинуть Вранье скоро представилась.

Скопье. В феврале 1920 года в Скопье (Македония) был открыт филиал философского факультета Белградского университета. П.М.Бицилли предложили занять должность доцента кафедры всеобщей истории. Весной этого же года семья переехала на новое место в надежде на лучшее. Однако организация нового учебного заведения происходила в сложных условиях: полноценной базы университетского уровня не было, денег на кафедру, книги и научные командировки администрация университета не давала. Убогий провинциализм, отсутствие библиотечных фондов и профессионалов удручало П.М.Бицилли. Окружение на работе по своим «душевным качествам» и «по одаренности», по словам Петра Михайловича, оставляло желать лучшего.

Семья П.М.Бицилли бедствовала. Жизнь была более чем скудной, жалование – «служительское»; жена и старшая дочь Петра Михайловича вынуждены были по целым дням работать. Не хватало самого необходимого. О настоящей научной работе можно было только мечтать: «в перспективе такое одиночество, тоска и полная бессмысленность и бесполезность существования» – так воспринимал Петр Михайлович свое эмигрантское бытие.

Но в отличие от Вранье работа в Скопье была, и депрессия подавлялась привычным трудом: в университете П.М.Бицилли читал на сербском языке курсы по истории нового времени, истории римской республики; спецкурсы – «Введение в историю», «История историографии»; проводил семинар по эпохе Французской революции XVIII века и др.

[46] «Год без публикаций» не означает «год без работы» – вполне вероятно, что именно в атмосфере «культурного одиночества» началась интенсивная саморефлексия: П.М.Бицилли пересматривает вывезенный из Одессы личный архив, ищет возможные направления исследований и, не исключено, набрасывает тексты будущих работ, в том числе – «Очерков истории исторической науки».

«Дидактический фактор» стимулировал создание первой книги, написанной П.М.Бицилли в эмиграции – учебника по всеобщей истории[47]. Петр Михайлович, недовольный своей работой, объяснял появление этой книги исключительно материальными потребностями – «из любостяжания», а метод написания определял – «исключительно “от ума”», т.е. без должной работы с источниками. Несмотря на гипертрофированную самокритику П.М.Бицилли сумел создать вполне профессиональный компендиум, который вобрал в себя авторский опыт чтения курсов по всеобщей истории в университете в Скопье, а также в предыдущий, новороссийский период.

Вторую книгу – «Очерки теории исторической науки»[48] – в отличие от учебника П.М.Бицилли готов был издать «за гонорар или без – безразлично»[49]. Автор прекрасно осознавал значение этой работы, в которой наиболее полно и четко выразил собственное «мировоззрение» и «мироощущение». Это был *прорыв на переломе* – подведение итогов одесского периода и выход на более высокий уровень научной рефлексии.

Этот труд также был связан с учебной работой – курсом «История историографии», подготовленным еще в Одессе и читаемым в Скопье[50]. Обе книги создавались во многом «от ума». При отсутствии архивов и библиотек П.М.Бицилли не мог «писать истории» и обратился к обобщению своего научно-педагогического опыта, а также к отнюдь не новому для себя направлению – проблемам эпистемологии истории, эволюции историзма в форме уже для него привычной по предыдущим годам – историографический анализ теоретических вопросов истории: «…я написал “об историях” – теоретическую работу…»[51].

В течение трех лет, по выражению самого Петра Михайловича, он «держался старым Запасом». Именно так, с прописной буквы[52], П.М.Бицилли определяет не просто свой личный архив лекционного и научного багажа времен Новороссийского университета, но и собственный интеллектуальный банк профессионального историка.

Всего за 1921-1923 гг. П.М.Бицилли опубликовал 16 работ[53], из них 11 рецензий на книги, изданные в границах 1919-1922 гг. в Германии

---

[47] «*Увод у светску историју*». Београд: Геце Кон, 1923. 203 с. Работа П.М.Бицилли стала первым учебником по всеобщей истории, изданным на сербском языке.

[48] «Очерки» вышли в Праге в 1925 г. при активном содействии А.В.Флоровского.

[49] *Архив* Российской Академии наук (АРАН). Ф. 1609. Оп. 2. Д. 140. Л. 4. **(**Из письма П.М.Бицилли к А.В.Флоровскому от 2 ноября 1922 г.).

[50] Не исключено, что разработка этого курса была связана с началом написания фрагментов докторской диссертации, материалы к которой П.М.Бицилли, вероятно, смог вывезти из Одессы и в дальнейшем использовал для создания «Очерков».

[51] *АРАН*. Ф. 1609. Оп. 2. Д. 140. Л. 9. (Из письма П.М.Бицилли к А.В.Флоровскому от 5 февраля 1923 г.).

[52] Практически все тексты П.М.Бицилли (и особенно – «Очерки») изобилуют различными графическими элементами: кавычки, курсив, прописные буквы и т.п., которые определяют важные для автора смысловые нюансы.

[53] Эту цифру вряд ли можно считать окончательной.

(Берлин, Мюнхен, Гота), Париже, Риме, Софии и Петрограде[54]. Среди авторов рецензированных книг – О.Шпенглер и Э.Мейер, с которыми Петр Михайлович полемизировал на страницах своих «Очерков»[55].

«Очерки теории исторической науки» в эти годы безусловно стали стержневой работой, которая отразила естественный для исследователя анализ индивидуальных позиций историка, стремящегося к самоидентификации в условиях меняющихся научных парадигм в новом для него геополитическом и социальном поле. Учебник по всеобщей истории, как и ряд других публикаций 1921-1923 гг., были, скорее всего, эпифеноменом творческого процесса в работе над главной Книгой.

«Сербско-македонский» период в жизни П.М.Бицилли стал периодом «адаптации» к совершенно новым, суровым условиям эмигрантской действительности – «культурного одиночества». Петр Михайлович, выдержав нелегкие испытания судьбы, проявил мужество и жизнестойкость и сумел не только избежать «разрыва» в творческой деятельности но, напротив, сохранить личностную историографическую традицию, сформированную в годы профессионального становления в Новороссийском университете, и совершить новый интеллектуальный рывок[56].

Библиография: Бицилли П.М. Очерки теории исторической науки / Послесловие и прим. Б.С.Кагановича. СПб.: Axioma, 2012. 427 с.; *Бирман М.А.* П.М.Бицилли (1879-1953). Штрихи к портрету ученого //

---

[54] 1919 г. – 1 книга (возможно, из «одесского архива»); 1920 – 2; 1921 г. – 5; 1922 г. – 3. Таким образом, «изоляция» не была полной, П.М.Бицилли получал самые «свежие» издания разных европейских центров и очень быстро на них реагировал; вероятно, не последнюю роль играл экономический фактор – гонорар за публикацию рецензий в таком журнале как «Русская мысль» (П.Б.Струве; София, Прага, Берлин) помогал выживать.

[55] *Бицилли П.М.* Очерки теории исторической науки. СПб., 2012. С.420, 426.

[56] Последующий «болгарский период» (1924-1953) в жизни П.М.Бицилли, значительно более богатый по диапазону исследований и творческой активности ученого, все-таки во многом был продолжением тем и направлений, заявленных в «одесский период» и актуализированных в «югославские годы» – «переходные», «адаптационно-связующие», при этом часто в качестве «интеллектуального толчка» выступал «старый» (с «одесских времен») прием: рецензирование. Эта специфика творческого процесса П.М.Бицилли определилась с первых лет его научной деятельности: переход к медиевистике на рубеже 1912/1913 годов также начинался с рецензий на работы Ф.Трельс-Лунда, Л.П.Карсавина и др. В 1926 г. выходит первая значительная работа П.М.Бицилли о русской поэзии («Этюды о русской поэзии». Прага. 285 с.). Годом раньше в письме к А.В.Флоровскому Петр Михайлович признавался: «У меня имеется материал <…> происхождение русского литературного языка в связи с культурной эволюцией русского общества. Тема на половину филологическая, на половину историко-социологическая. Я над ней сижу уже довольно давно» (*АРАН*. Ф. 1609. Оп. 2. Д. 140. Л. 19. Орфография по источнику. – Т.П.). Возможно, факт рецензирования работ М.Л.Гофмана («Пушкин». Пг., 1922) и К.И.Чуковского («Некрасов как художник». Пг., 1922) способствовал в итоге появлению филологической составляющей творческого наследия П.М.Бицилли.

Бицилли П.М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад / Сост. Ф.Б.Успенский; Отв. ред. М.А.Юсим. М.: Языки славянских культур, 2006. С. 633-718; *Велева М.* Българската съдба на проф. П.М.Бицилли. София: Изд-во «Гуттенберг», 2004. 162 с.; *Галчева Т.* П.М.Бицилли – опыт возвращения // Бицилли П.М. Избранное: историко-культурологические работы. Том первый. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1993. С.7-40; *Каганович Б.С.* Русские медиевисты первой половины XX века. СПб.: Гиперион, 2007. 244 с.; *Одеські історики.* Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса: Друкарський дім, 2009. 480 с.; *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. Одесса: Астропринт, 2007. С. 327-452. [Раздел 6. «Судьбы ученых. Петр Михайлович Бицилли: «Исход» и возвращение»]; *Попова Т.Н.* К истории бициллиеведения: общий абрис // Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали. Т.12. Одесса: Симекс-принт. 2013. С.27-76; *Спекторский Е.В.* Воспоминания (Вступит. статья, примечания и комментарии С.И.Михальченко // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. Брянск: РИО БГУ, 2010. Вып. 12. С.303-390; *Спекторский Е.В.* Начало эмиграции (отрывок из «Воспоминаний») / Публ. С.И.Михальченко и Е.В.Ткаченко // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. Брянск: ООО «Ладомир», 2014. Вып. 16. С.158-169.

P.S. *Ремарка-цитата:* «…каждый виток обсуждения “вечных” эпистемологических проблем исторического знания не повторяет предыдущих, а продолжает усложнять картину и раскручивать спираль. Я низко кланяюсь позитивизму, марксизму, веберианству, неокантианству, структурализму, школе “Анналов”, кризису школы “Анналов”, постмодернизму… (Себя же я сам считаю постбахтианцем). Это не всеядность и не какой-то пошлый релятивизм (по М.М.Бахтину, не каждый прав по-своему, но все правы вместе)… В наших головах все эти методологии, эти культурные голоса (смыслы), не “снимаются”, никуда не исчезают. Пространство исторической рефлексии расширяется и становится все более артикулированным. Надо думать, это, собственно, и есть исторический синтез? – он предстает не в виде результата и данности, а как путь к нему»[57].

P.P.S. П.М.Бицилли был решительно против «единственно возможного мерила» в исторических конструкциях, он настаивал на разных подходах, на самоценности каждого из них, но «центром кристаллизации распыленных феноменов исторического бытия», с помощью которого, по его мнению, можно соотнести все «многообразие данности», для него был человек, личность, «творец». Среди всех форм анализа исторического бытия он выбирал «анализ человека» – творчески раскрывающегося в области своей

[57] *Баткин Л.М.* Полемические заметки. С. 208.

деятельности, «своей науки». Антропологически ориентированная направленность его взгляда – это модус «человеческого измерения», единственного основания многообразной полифундаментальности в координатах нашего человеческого бытия.

Ейдос.
8’2015.

Ярослав Калакура
Київ

Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції

З поміж новел сучасної української історіографії заслуговує уваги дедалі більша зацікавленість психологією історії та істориків, психологією творчості та креативності, залученням методів психології до історичного пізнання, в т.ч. *інтроспекції* (від лат. Introspect – дивлюсь у середину) як методу самопізнання, самоспостереження, самооцінки своєї творчості, розвитку самосвідомості, еволюції поглядів, збагачення досвіду тощо.

Засобом цього методу є пам’ять та уява, їх здатність до фіксації та реконструкції, можливість екстраполювати інструментарій самопізнання на дослідження психології не тільки своєї творчості, але й інших істориків, на створення колективного образу історичних співтовариств. Все це можливе на основі залучення до базових свідчень, крім власних спостережень, джерел особового походження, зокрема щоденників, листування, автобіографій, спогадів, а також текстів наукових і публіцистичних творів, рецензій, персональних бібліографічних покажчиків.

Марк Блок, спираючись на власні рефлексії та спостереження за колегами з «Анналів», змоделював образ ідеального історика для своєї епохи, поставивши на домінуюче місце професійне володіння ремеслом історичного пізнання, високу фахову культуру та тематичні орієнтації дослідників. Пріоритетами образу «ідеального» радянського історика вважалися непохитна вірність марксистсько-ленінській теорії, її пропаганда та служіння ідеалам комунізму, обов’язкова участь у суспільному житті та громадській роботі, а сам цей образ конструювався як повна протилежність «образу ворога», тобто «буржуазному історику», який пов’язувався виключно з негативними характеристиками, і з яким не могло бути ніякого примирення та співпраці. До речі, цей образ формувався на ґрунті особливостей людської психіки і на тлі ворожого ставлення до всього капіталістичного світу як ідеологічний і психологічний стереотип: кризові явища, внутрішні труднощі,

невдачі, конфлікти, загострення міжнародної напруженості пояснювались «коварними підступами класового ворога» та його загрозами[1].

Українська наука вже має чимало праць з психології історії[2], а також низку студій, присвячених образу істориків, зокрема праці Віталія Андреєва, Дарії Андросової-Байди, Анатолія Бойка, Степана Дровозюка, Леоніда Зашкільняка, Ірини Колесник, Андрія Портнова, Олександра Удода, Віталія Яремчука, Олексія Яся та ін.[3] Віталій Яремчук окреслив образ радянських істориків постсталінської доби[4], Андрій Портнов розглянув культурно-політичний феномен української радянської історіографії, підкресливши, що вона не була суцільно безособовою, але завжди підозрювалась у націоналізмі, мала менше простору та умов порівняно з Москвою та Ленінградом для свого розвитку[5]. Через призму постаті Федора Павловича Шевченка, на основі аналізу його ментальності, як українського радянського історика, Ірина Колесник опрацювала складові моделі дослідження теми, виокремивши соціокультурне тло, на якому формувався історик та політичні умови, в яких він жив і працював, стиль мислення, психолого-діяльнісний аспект творчості тощо[6]. Леонід Зашкільняк, відстежуючи вплив спадку радянської версії історії на сучасну українську історіографію, зазначив, що її творці перебували під пресом компартійної ідеології та соціально-економічного детермінізму, під впливом синдрому провінціалізму та міфотворчості[7]. Деяких аспектів створення колективного образу радянських істориків

---

[1] *Фатеев А.В.* Образ врага в советской пропаганде.1945-1954 гг. М., 1999. 261 с.

[2] *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психологі XX століття. К., 1998. 988 с.; *Роменець В.А.* Психологія творчості: навч. посібн. К., 2001. 287 с.; *Занюк С.С.* Психологія мотивації: навч. посібн. К., 2002. 304 с.; *Левчук Л.Т.* Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика: навч. посібн. К., 2002. 255 с.; *Рибалка В.В.* Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-понятійного апарату): нав. посібн. К., 2003. 204 с.; *Помиткін Е.О.* Психологія духовного розвитку особистості. К., 2005. 280 с. та ін.

[3] *Удод О.А.* Кость Гуслистий – історик України. К., 1998. 176 с.; *Андросова-Байда Д.О.* Українська історична наука 1920-х рр.: образ жінки історика: автореф. дис… канд.іст.наук. К., 2010. 20 с.; *Портнов А.* Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії XX століття. К., 2011. 237 с.; *Колесник І.І.* Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013. 566 с.; *Андрєєв В.* Психобіографія в українській історичній науці 1920-х рр. // Ейдос. Вип.7. К., 2013. С.185-194; *Ясь О.В.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). К., 2014. У 2-х част.: Ч.1. 587 с.; Ч.2. 650 с. та ін.

[4] *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог, 2009. 524 с.

[5] *Портнов А.* Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії XX століття. К., 2011. С. 228-229.

[6] *Колесник І.І.* Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Укр. істор. журн. К., 2005. №5. С.178.

[7] *Зашкільняк Л.О.* Замітки про сучасну українську історіографію // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. К., 2009. №15. С.13-29.

торкнулися й інші дослідники, зокрема Сергій Білокінь, Володимир Ващенко, Сергій Водотика, Ігор Гирич, Георгій Касьянов, Анатолій та Віктор Коцури[8], а також автор цієї статті[9]. Окремі сюжети статті перегукуються із публікаціями істориків української діаспори[10] та зарубіжних дослідників[11].

І все ж, поставлена тема заслуговує самостійного розгляду, насамперед у контексті залучення методу інтроспекції. Її актуальність зумовлюється кількома чинниками. *По-перше,* дослідження з психології історії лише започатковуються, а вони відкривають нові можливості для реалізації принципу антропологізму в історичній науці. *По-друге,* радянські історики, окрім тих, що відійшли у вічність або припинили фахову діяльність, нікуди не зникли, більшість з них ще займаються викладацькою роботою, публікують свої студії. У суспільній та історичній свідомості у тій чи іншій формі побутує спадщина радянської історіографії. Очевидно, не є випадковим те, що українській пострадянській історіографії значною мірою властива еклектика. *По-третє* частина пострадянських істориків, посідаючи ключові позиції в організації історичної науки, у видавничій діяльності, а також у керівництві докторантами та аспірантами, продовжують справляти пріоритетний вплив на підготовку та формування кадрів професійних істориків, на тематику досліджень. І, *по-четверте,* цивілізаційний вибір України, інтеграція української історіографії у європейський і світовий

---

[8] *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УССР 1920-х років. К., Херсон, 1998. 172 с.; *Коцур В.П.* Історичні дослідження: упереджені та об’єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-30-х рр. Історіографія проблеми). К., 1998. 506 с.; *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України: курс лекцій. Чернівці, 1999. 519 с.; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999. 448 с.; *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії: Методологія та інституційні проекти // Генеза. К., 2004. №4. С.57-73; *Ващенко В.В.* Від самопрезентації до методології: психобіографічний вимір історіописання М.Грушевського. Дн-ськ, 2007. 324 с.; *Гирич І.Б.* Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль, 2012. 488 с. та ін.

[9] *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. К., 2012. 512 с.; *Його ж.* Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Ейдос. Вип.7. К., 2013. С.371-381 та ін.

[10] *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків// Записки НТШ. Париж, Чікаго, 1962. Т.CLXXIII. С.7-111; *Оглоблин О.* Як більшовики руйнували українську історичну науку // Український історик. 2000. №1-2-3. С.16-53; *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. 1993. Vol.18. no.1/2. P.33-54.

[11] *Сидорова Л.А.* Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуальные черты // История и историки: историографический вестник. М., 2005. С.208-223; *Її ж.* Советская историческая наука середины ХХ века: синтез трех поколений историков. М., 2008. 294 с.; *Кныш Н.А.* Образ советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие / Дис… канд.ист.наук. Омск, 2009. 250 с.; *Malia M.* The Soviet Trage. A History of Socialism in Russia, 1917-1991. N.Y., 1992.

історіографічний простір настійно диктують подальше очищення науки від збанкрутілих методологічних нашарувань та стереотипів радянської доби, створення нового іміджу сучасного українського історика.

Пропонована розвідка має за *мету*: а) розкрити пізнавальний потенціал методу інтроспекції для дослідження образу українського радянського історика; б) на основі власних спостережень, джерел особового походження і текстів наукових досліджень змоделювати образ радянського історика в розрізі різних поколінь, наукових шкіл, світоглядних орієнтирів та комунікаційних зв'язків; в) сформулювати низку пропозицій щодо подальших досліджень і врахування уроків минулого в підготовці фахових істориків. Реалізуючи цю мету, автор не претендує на повну об'єктивність оцінок та характеристик конкретних істориків, а водночас усвідомлює, що багато істориків тоталітарної доби були радянськими істориками в Україні, а не українськими в етнополітичому розумінні.

Час, що минув після появи наукового терміну «інтроспекція», визначеного Рене Деккартом та Джоном Локком як один із методів психологічних досліджень, його осучаснення Вільгельмами Дільтеєм та Вундтом як методу саморозуміння і самооцінки людини, її поглядів, способу самовизначення власного досвіду, інструменту описової психології історії, повністю підтвердив універсальність цього методу і можливість його застосування в історіографії, насамперед для конструювання індивідуального та колективного образу історика. Його ефективність залежить від здатності історика до інтроспекції, готовності заглибитись в самоаналіз власного життя, порівняти себе з іншими. До носіїв інтроспективної інформації радянських істориків відносимо джерела особового походження: автобіографії, щоденники, спогади, листування, особисті архіви, бібліографічні матеріали. У цьому зв'язку заслуговує підтримки ініціатива Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, який у 2010 р. оприлюднив унікальну метабібліографію науковців України XX-XXI століть (до покажчика включено понад 100 назв з історичних наук)[12]. За цією методикою можна було б створити своєрідну бібліографічну карту істориків, враховуючи наявні персональні покажчики та біобібліографічні довідники[13].

На жаль, радянські історики не дуже щедрі на спогади. Здебільшого це російські автори[14], оцінки історіографічної ситуації яких у тій чи іншій мірі стосуються й України. Одними з перших із них були спогади Олександра Некрича, відомого в добу згортання хрущовської відлиги за працею «1941. 22 июня», опублікованою в 1965 р. 50-тисячним накладом у московському

---

[12] *Науковці України* XX-XXI століть: метабібліографія / Укл. М.Г.Железняк та ін. К., 2010. 472 с.

[13] *Українські історики* XX століття: бібліографічний довідник. Вип.2, ч.1,2,3. К., 2003-2006.

[14] *Пушкарев С.Г.* Воспоминания историка 1905-1945. М., 1999. 112 с; *Поляков Ю.А.* Минувшее. Фрагменты. / У 2 кн. Кн.2.: Воспоминания историка. М., 2011. 443 с.; *Гуревич Ф.Я.* История историка. М.-СПб., 2012. 285 с. та ін.

видавництві «Наука». До речі, мені, як і багатьом моїм колегам – тодішнім аспірантам Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка, вдалося з нею ознайомитися, адже невдовзі її заборонили, вилучили з фондів. І от у 1979 р. в Лондоні побачили світ спогади О.Некрича «Отрешись от страха» з викладом біографії своєї «громадянської страти». Він згадував епізод розмови в парткомісії ЦК КПРС і її ключове питання: «що, на вашу думку, важливіше – політична доцільність, чи історична правда?». Історик вибрав правду і поплатився: був виключений з КПРС, а згодом фактично депортований із СРСР. Лейтмотив його спогадів: «Не боятися і не зраджувати пам'ять!»

Цікавими з погляду інтроспекції є спогади відомого російського Юрія Афанасьєва «Феномен советской историографии», в яких автор характеризує радянську історичну науку як науково-політичний феномен, гармонійно вмонтований у систему тоталітарної держави і пристосований для обслуговування її ідейно-політичних потреб. Вона, з одного боку, була репресована, пресувалася, піддавалася переслідуванню, а з другого, сама виступала засобом репресій, оскільки спотворювала і фальсифікувала історію, деформувала свідомість, насаджувала міфи, сприяла режиму і його каральним органам боротися з інакше думаючими[15]. Серед українських авторів можна назвати фрагменти споминів Ярослава Дашкевича, щоденника Федора Шевченка, книгу харківського історика Івана Рибалки «Така наша доля» та ін., а також декілька ювілейних видань на пошану істориків[16]. Ярослав Дашкевич, оглядаючи радянські часи свого творчого шляху, зазначив: «Був я поганим істориком, бо намагався писати й говорити правду – правду про Україну і українську націю – не лише чужинцям, але й власному народу… Був я поганим істориком ще й тому, що не був покірним і не намагався нікому служити, – крім України і українського народу»[17]

Відсутність прямих інтроспективних відомостей може частково компенсувати метод зчитування інформації з наукових текстів про їх авторів. Адже текст, його зміст, мова, характер письма – дуже важливе джерело інформації для створення образу історика, наукової лабораторії, дозволяє простежити через його творчість, становлення та еволюцію поглядів, методологічних підходів, встановити тематичну зацікавленість, світоглядні орієнтири. (Хоча перехід сучасних істориків на роботу з комп’ютером набагато зменшив потенційний обсяг відповідної інформації). Відомості про втручання в текст рецензента, цензури, редактора, видавця, порівняння рукопису або його електронного варіанту з видрукуваним матеріалом можуть суттєво доповнити інформацію про позицію автора статті чи монографії. У цьому зв’язку варті уваги студії Олексія Яся над підготовчими матеріалами і

---

[15] *Афанасьев Ю.Н.* Феномен советской историографии // Отечественная история. М., 1996. №5. С.146-168.

[16] *Рибалка І.К.* Така наша доля. Сторінки життя мого покоління. Х., 1999. 200 с.

[17] *Дашкевич Я.* «Учи не ложними устами сказати правду»: історична есеїстка. К., 2011. С.295.

статтями Ф.П.Шевченка: «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», «Про суд історії» та «Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки», його висновок про постійний конфлікт ученого між офіційним каноном радянської історіографії і намаганням створювати повноцінну і правдиву історію українського народу[18].

Радянська доба та її репресивний режим сформували і насильницькими методами насаджували особливий *генетичний код історика* як ідеологічного бійця комуністичної партії, інтернаціоналіста в спотвореному трактуванні цього поняття, оборонця чистоти марксизму-ленінізму і борця проти буржуазно-націоналістичної ідеології. Такий образ органічно випливав не тільки із абсолютної централізації науки, партійного та гебістського контролю за тематикою і змістом праць, повної відсутності свободи творчості, але й із функцій історичної науки та особливостей історіографічної ситуації в умовах тоталітаризму, покликаних обслуговувати партійно-радянську систему і виправдовувати її політику. Його основні *параметри*: а) за соціальним походженням – це були учасники революційних подій, соціалістичних перетворень, Великої вітчизняної війни, вихідці із робітничих і селянських родин, але вже в часи брежнєвщини частково відкрився шлюз для вихідців із родин службовців та інтелігенції; б) за партійністю: серед наукових співробітників історичних установ та викладачів історії усіх ланок системи освіти переважну більшість складали комуністи і комсомольці; в) за статтю: до середини 1960-х рр. серед істориків домінували чоловіки, а вже у 1980-х рр. пальма більшості перейшла до жінок; в) за національним складом: залишаючись інтернаціональним з домінуванням росіян, особливо до середини 1950-х рр., простежувалась чітка тенденція збільшення питомої ваги українців, у т.ч. вихідців із села. Подібні тенденції торкнулись й вікової характеристики істориків, оскільки була розширена підготовка науково-педагогічних кадрів через аспірантуру та докторантуру як в УРСР, так і в Москві та Ленінграді.

Перше покоління українських радянських істориків почало формуватися в часи, з одного боку, представників старої школи Володимира Антоновича – Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, Осипа Гермайзе, Дмитра Яворницького, Михайла Слабченка, а з другого, появи перших марксистсько-більшовицьких істориків Матвія Яворського, Миколи Попова, Миколи Скрипника, Михайла Рубача (майже всі вони згодом піддавалися остракізму) і поступового домінування офіційної ідеології марксизму-ленінізму, пропаганди сталінізму. За таких умов в одному професійному співтоваристві співпрацювали дослідники різних наукових принципів, але під партійно-державним контролем. Тоді ж в УСРР на тлі політики коренізації (українізації) була вироблена тактика маневрування, загравання з радянською владою і демонстрації лояльності у ставленні до неї. Із середини 1920-х років

---

[18] *Ясь О.В.* Ідеал науковості українського історика радянської доби, чи кілька спостережень над текстами Ф.Шевченка другої половини 1940-х – початку 1970-х років // Ейдос. Вип.7. К., 2014. С.204 – 224.

розпочалося тотальне витіснення з історіографічного поля «буржуазно-націоналістичної концепції» історії України М.Грушевського, примусове насадження марксистської схеми історичного процесу та ленінізація кадрів суспільствознавців.

Друге покоління складалося в умовах гострої внутріпартійної боротьби, масових репресій, голодомору, сталінізації кадрів та «ждановщини». Якщо у формуванні світогляду і методологічних орієнтирів моїх учителів ключову роль відіграли одержавлення історичної науки, канон партійно-класового і формаційного підходу, визначений для неї працями Й.Сталіна та «Коротким курсом історії ВКП(б)», а звідси догматизм, схоластика, цитатництво, кон'юнктура, то моє покоління входило в історичну науку в умовах хрущовської відлиги, шістдесятництва, а водночас і запанування ідеологічної схеми та міфологізації української історії, визначених ЦК КПРС у зловісних «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654-1954)», зокрема своєрідне узаконення керівної ролі КПРС та історичної місії «старшого брата» в українській історії. Вже у студентські роки я зіткнувся з істориками, які демонстрували подвійну мораль та підходи, промиваючи наші мізки. Їх праці були просякнуті апологетичним прославлянням «величі та мудрості» Сталіна, а після ХХ з'їзду КПРС вони ж виступали критиками культу його особи, викривали помилки і прорахунки вождя. Кожен етап радянської історії, не дивлячись на «окремі недоліки», їм представлявся як прогрес, як рух до світлого майбутнього.

Мій шлях історика – складний і суперечливий, він багато в чому подібний до життєвої долі моїх однолітків. У радянські часи займатися національною історією у прямому розумінні слова було не тільки не можливо, але й небезпечно. Як і більшість моїх ровесників, чиє формування співпало з постсталінською добою і хрущовською відлигою, ми усвідомлювали, який великий злочин учинили Сталін та його поплічники супроти українського народу, але наївно вірили, що радянська система спроможна розірвати із сталінізмом, самоочиститись, гуманізуватись, що восторжествує ідея «соціалізму з людським обличчям», а тому більшість із нас демонстрували лояльність, хоча й відносно критично ставились до неї, пристосовуючись і співпрацюючи з владою, особливо в царині освіти і підготовки фахівців, бо саме ця сфера допомагала українцям вижити, берегти себе як націю, свою історичну пам'ять, самобутню мову, культуру, традиції. Займаючись історіографією, мав можливість співставляти праці різних істориків і їх погляди на ті чи інші події минулого, навчився читати те, що приховувалось за рядками критики так званої буржуазно-націоналістичної історіографії. Ось чому мене з молодих літ супроводжувала певна роздвоєність особистості, подвійність оцінок того, що ми бачили і того, що ми чули в офіційній інтерпретації, доводилось підлаштовуватись під обставини (позначилось висунення на комсомольську, а відтак на партійну роботу), витримувати докори за своє «західняцьке» походження, пасувати перед цькуванням за «ідейні збочення», а то й публічно визнавати їх.

Працюючи короткий час у відділі науки і навчальних закладів ЦК КПУ та помічником секретаря ЦК, намагався відвести вогонь критики і переслідувань щодо відомих істориків Ф.Шевченка, О.Апанович, М.Брайчевського, Р.Іванової, Ю.Пінчука, Я.Дзири та ін.

Важливою подією у моєму становленні як історика була участь у XIII Міжнародному конгресі історичних наук (серпень 1970 р.). Глибоке враження справили доповіді видатних зарубіжних істориків, представників школи «Анналів», особливо щодо застосування математичних методів в історичних дослідженнях. Гострими були дискусії на засіданнях секцій по методології, історії континентів, історії 2-ї світової війни. Водночас обурювало те, що українські історики фактично не мали представницького голосу, оскільки входили до складу делегації істориків СРСР, якій напередодні відкриття Конгресу були оголошені директиви і настанови партійних босів М.Суслова та С.Трапезникова: «відстоювати марксистсько-ленінську концепцію історичного процесу», «дати бій буржуазним історикам», «не йти ні на які особисті контакти з ними». З цією метою в рамках Конгресу проходив симпозіум «Ленін та історична наука».

На моєму історіописанні та світогляді вкрай негативно позначились стагнація історичної науки під тиском ідеологічних переслідувань часів брєжнєвщини, погроми українського інакодумства, дисидентського і правозахисного руху, розправа над Петром Шелестом, прихід до керівництва в Україні рафінованого русифікатора В.Щербицького та його ідеологічного поплічника В.Маланчука, вимивання національної свідомості. Кожен з радянських істориків перебував під наглядом не тільки партапарату, але й спецслужб, маючи при цьому вибір: або писати для шухляди, або взагалі не писати, але, щоб вижити треба було виявляти лояльність і виконувати партійні замовлення, реалізуючи у такий спосіб свій творчий потенціал.

Разом з тим, було б великою помилкою за загальною характеристикою співтовариства радянських істориків як формальної ідентичності ідеологічного характеру не бачити регіональних і фахових груп та індивідуальності кожного історика як особистості. Попри деякі спільні риси, українські історики дещо відрізнялися від радянських істориків загалом, насамперед від російських. Ці особливості зумовлювались не тільки провінціалізмом по відношенню до Москви, але й рівнем подвійної лояльності більшості з них, співвідношенням загальносоюзної та української проблематики. Помітними були й регіональні відмінності в акцентах та актуалізації деяких подій, у тематиці досліджень істориків, що формувалися і працювали у центрі України, на сході і заході. При цьому більшість з них об’єднувало те, що за межами історіописання залишалася звичайна людина та її повсякдення. Вони оспівували правлячу партію, вождів, героїв війни і п’ятирічок, «народні маси». Жертви воєн виправдовувались необхідністю захисту соціалізму, мільйони смертей від голодної смерті в умовах насильницької колективізації пояснювались перегинами на місцях і продовольчими труднощами тощо.

Разом з тим, з висоти сьогодення стає зрозумілим, що навіть за радянських умов і мені можна було робити більше, у тому числі й на посаді заступника директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, проректора з навчальної роботи Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, за що дорікаю собі. Водночас відношу себе до патріотично налаштованих українців, включених у радянську систему і лояльно настроєних до неї, які, на думку Дмитра Павличка, займаючи ті чи інші посади, намагалися чесно і самовіддано працювати для українського народу і не переставали мріяти про суверенну Україну, добре розуміючи, що вона не впаде з неба, не народиться в Америці чи десь у Європі. «Вона може постати лише з тієї нашої пригнобленої нації, вона може вирости тільки з нашої землі»[19].

Найбільшу ідеологічну заангажованість виявляли українські історики КПРС, представники так званої історико-партійної науки, яка була вмонтована в командно-адміністративну систему, займала особливе, привілейоване, нерідко зверхнє становище порівняно з іншими галузями знань і була покликана стояти на сторожі «чистоти» марксизму-ленінізму. Вони входили до номенклатури партійних органів, а кількісно втричі перевищували загальну чисельність усіх істориків в Україні (близько 2 тис. чол.)[20]. Проте і ця – «елітарна» група, яка відстоювала пріоритет партійної історії щодо громадянської, теж не була однаковою та монолітною. В ній, поряд з фанатиками марксизму-ленінізму та інтернаціоналізму, проглядалась, хоч і невелика частка націонал-комуністів та нонконформістів, які поділяли ідеї українського автономізму, хоча й контрольованого. На підтвердженням цього приходить згадка про колектив кафедри історії КПРС Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, де я проходив аспірантську підготовку. Серед її професорів виділялися дві протилежні постаті майже однолітків: завжди «офіційний» і ортодоксальний Олексій Бородін, за яким збереглася кличка «комісар», та з почуттям гумору Іван Шевченко, якому за посріблену бороду студенти і аспіранти дали люб’язні назви «дід» або «борода». Перший з Полтавщини, другий – з Чигиринщини, але рівень самоусвідомлення української ідентичності у них був різним. Якщо О.Бородін подавав себе «інтернаціоналістом», писав про «перемогу ленінської національної політики на Україні», постійно закликав дотримуватись партійності, піддавати критиці «український буржуазний націоналізм», висвітлювати радянську історію по висхідній прогресу – від перемоги до перемоги, від висоти до висоти, читав лекції виключно російською мовою і здебільшого спілкувався нею, то І.Шевченко не цурався своєї українськості, досліджував історію українського робітничого руху, ходив у вишиванці, розмовляв українською, контактував із представниками української інтелігенції – А.Бучмою, Б.Гмирею, С.Козловським, М.Рильським, П.Тичиною.

---

[19] *Літературна Україна*. К., 2007. 17 травня. С.7.

[20] За дальший розвиток історико-партійної науки // *Комуніст України*. К., 1991. №6. С.48-56.

П.Вороньком, А.Малишком, творчої молоді – М.Вінграновським, Б.Олійником, І.Драчем, Д.Павличком та ін., а в неформальних розмовах торкався «заборонених» тем, згадував репресії, насильницьку колективізацію і трагедію голоду в Україні. До речі, наприкінці 1930-х рр. за доносом і підозрою у зв'язках з буржуазними націоналістами І.Шевченка заарештували і тільки після втручання М.Хрущова – тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У – після дев'яти місяців ув'язнення був звільнений. У його працях на першому місці були не «класи» і навіть не «партія», а люди, особистості. Він полюбляв говорити своїм учням: «З кожної сторінки мають проглядатися живі постаті».

У публіцистиці історики із націонал-комуністів фігурують як люди «з партійним квитком і українською душею». Вони прагнули поєднати радянське трактування історії з природною українськістю, віддавали пріоритет українській тематиці, шукали у минувшині генетичний код і український інтерес. О.Ясь відносить їх до тієї частини українських інтелектуалів, котрі навіть за умов тоталітаризму намагалася усвідомлювати свій зв'язок із національною історіографічною спадщиною, хоча і в закамуфльованому вигляді[21]. Між іншим, саме ці історики в часи горбачовської перебудови, а відтак суверенізації України відіграли ключову роль в декомунізації історії, підготовці нових підручників, у забезпеченні вкладання історії України у вишах. Шукаючи пояснення цього феномену, приходимо до думки про те, що більшість істориків партії як дисципліновані люди дуже уважно відстежували і реагували на зміни і хитання, які переживала КПРС. Після кожного партійного з'їзду, пленуму ЦК вносились корективи в оцінки минулого, в навчальні програми, оновлювалась методична література. Поширеним був жарт, що навіть ортодокси «хитаються разом з лінією партії». Так було і на межі 1980-1990-х рр., коли, за усталеною інерцією, партійні історики в черговий раз «хитнулися», підтримавши горбачовську перебудову, а відтак Декларацію про суверенітет, Акт проголошення незалежності України. Більшість із них не просто поміняли орієнтацію, а відійшли від збанкрутілої марксистської методології, активно долучилися до глибинних змін в історичній науці, водночас деякі з них продовжувалися залишатися на старих позиціях.

За радянських часів легше було археологам, історикам, що досліджували античні, давні та середньовічні часи, які здебільшого намагалися займати нейтральну ідеологічну позицію, хоча і їм доводилось шукати аргументацію в марксистських цитатах. Була й третя категорія істориків, які не визнавали керівну роль компартії, не сприймали її політику, висловлювали свою незгоду з нею. Серед дисидентськи налаштованих істориків можна назвати Олену Апанович, Сергія Білоконя, Михайла Брайчевського, Івана Бутича, Ярослава Дашкевича, Ярослава Дзиру, Бориса Мозолевського,

---

[21] *Ясь О.В.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.). К., 2014. У 2-х част.: Ч.2. С.407.

Валентина Мороза та ін. Останній був арештований в 1965 р. і засуджений за «антирадянську агітацію і пропаганду». Він відомий своїми публікаціями «Репортаж із заповідника імені Берії», «Хроніка опору», «Серед снігів», які поширювались самвидавом. Більш лояльними до режиму, але проукраїнськими за світоглядом, були Іван Бойко, Іван Гуржій, Вадим Дядиченко, Степан Злупко, Раїса Іванова, Ярослав Ісаєвич, Володимир Калініченко, Олександр Карпенко, Микола Ковальський, Станіслав Кульчицький, Олена Компан, Степан Королівський, Іван Крип'якевич, Степан Макарчук, Степан Павлюк, Юрій Пінчук, Іван Рибалка, Юрій Сливка, Микола Супруненко, Віталій Сарбей, Федір Турченко, Зоя Хижняк, Юрій Шаповал, Федір Шевченко та ін. За підфарбованим по-марксистськи фасадом історії України вони намагалися хоча б у завуальованій формі утверджувати її національне бачення.

У середовищі радянських істориків досить поширеними були такі явища як прислужництво режиму, конформізм, тобто зміна поведінки, поглядів під впливом певного колективу і пристосування до його підходів та оцінок. Це відбивало пріоритет підготовки колективних праць, створення аналогічним способом підручників. Проявлявся й нонконформізм, хоча й рідше, тобто генерування окремими істориками нових ідей, відхилення від загальної поведінки, здатність відстоювати свою точку зору. Можна згадати монографії Олени Апанович «Збройні сили України першої половини ХУІІІ ст.», Раїси Іванової «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (2-а половина XIX ст.)», працю Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» як реакцію на офіційне трактування Переяславської ради. Своєрідним дзеркалом радянської історіографії в Україні, її підневільного становища і кон'юнктурних орієнтирів можуть слугувати автура, тематика та ідеологічна спрямованість статей, які публікувалися на сторінках міжвідомчих наукових збірників з історії та «Українського історичного журналу», що був офіційним органом Інституту історії партії при ЦК КПУ та Інституту історії АН УРСР[22]. Редакційні статті журналу здебільшого орієнтували істориків на засвоєння першоджерел, під якими розуміли праці класиків марксизму-ленінізму і документи КПРС, на партійну та класово-методологічну непримиренність і безкомпромісну боротьбу за «чистоту марксистської теорії», з будь-якими проявами буржуазної ідеології, насамперед «українського буржуазного націоналізму».

Для характеристики ментальності радянського історика, його позиції та нещирості І.Колесник застосовує образ давньоримського бога дверей, входу і виходу *Дволикого Януса,* якого зображали з двома обличчями – бородатого старця, який дивиться в минуле, і молодого юнака з поглядом у майбутнє. З цим символом двох одночасних поглядів людини на одну і ту ж подію, явище пов'язані такі негативні риси як подвійна мораль, лицемірність, лукавість, нещирість. Не були рідкісними й деякі інші аморальні вчинки частини

[22] www.histore.org.ua./dspace.nbuv.gov.ua=journal

істориків, факти доносів, наклепів, написання чорних (закритих) рецензій, анонімок. Не оминули істориків характерні для радянської доби такі явища як безбожництво, лицемірство, заздрість, конфліктність, заляканість та ін. Радянський режим широко використовував метод «батога і пряника» у мотивації істориків, заохочуючи найбільш відданих і послушних шляхом нагородження, висунення на вищі посади, та караючи тих, хто відступав від усталених норм. У таких випадках створювалися штучні перешкоди у публікації праць, захисті дисертацій, застосовувались і покарання у вигляді звільнення з роботи, пониження в посадах, публічної критики, примушування до покори, послушності, самокритики, самобичування, розкаювання і т.д.

Самоаналізуючи свою творчість і поведінку як історика (а я пройшов шлях від учителя історії середньої школи, викладача вишу до завідувача кафедри, проректора університету і директора інституту суспільних наук), багато в чому розкаююсь, насамперед за сповідування подвійних стандартів, хоча й відношу себе до тих істориків, хто стояв на національно-орієнтованих позиціях. З одного боку, вони намагалися подобатися апаратній верхівці, вихваляли керівну і спрямовуючу роль КПРС, пропагували її політику, критикували буржуазно-націоналістичну історіографію, а з другого, сумнівалися у правильності цієї політики, слухали заборонені радіопередачі, виявляли зацікавлення до самвидаву і праць істориків української діаспори. Очевидно, не випадково В.Маланчук у листі М.Суслову з копією В.Щербицькому про загрозу націонал-комунізму в Україні називав і моє прізвище. Націонал-комуністичний напрям в українській історіографії, який під впливом шістдесятництва набув національно-орієнтованого забарвлення (Михайло Марченко, Георгій Мултих, Лариса Нагорна, Іван Шевченко), заявив про себе в процесі підготовки багатотомної історії Української РСР та трьох видань «Нарисів історії Компартії України». Автору цих рядків довелося бути учасником гострої полеміки істориків навколо витоків КП(б)У, її тактики щодо Центральної Ради, унезалежнення від РКП(б), ставлення до УКП та партії «боротьбистів», до політики українізації тощо. Ці дискусії були спробою легітимації українського комуністичного проекту, відмінного від російського, але реакційний режим В.Щербицького не дав можливості їй розвинутися.

Із методом інтроспекції пов’язане і наукове осмислення радянської централізованої системи підготовки фахових істориків, формування їх світогляду. Наявні джерела засвідчують, що вона функціонувала під жорстким партійним контролем, базувалися на абсолютизації історичного матеріалізму, економічного детермінізму, догматичному засвоєнні марксистської термінології, зокрема таких понять як формація, партія, клас, класова боротьба, практиках доказування історичних фактів і процесів шляхом цитування праць класиків марксизму-ленінізму, документів КПРС та виступів її лідерів, а також дозованого включення у навчальні програми лише окремих сюжетів української історії з позицій «партійного історизму» і «всесоюзної історії».

Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що пріоритетним критерієм оцінки членів історичного співтовариства є їх фахова підготовка, включаючи теоретико-методологічну. З погляду інтроспекції вартий уваги й такий аспект проблеми як вплив на образ історика, його дослідницьку діяльність особливостей інтелектуального розвитку, загальної культури, моралі та психічного складу: характеру, темпераменту, емоцій, волі, логіки.

Підсумовуючи, зазначимо, що висловлені тут положення про значення методу інтроспекції для створення образу українського радянського історика не можна розглядати як повні та завершені. Автор намагався лише окреслити деякі підходи до вирішення проблеми, яка заслуговує на подальше дослідження, особливо в міждисциплінарному форматі: історик – психолог – фізіолог – соціолог, що дуже важливо для проникнення у внутрішній світ історика, який неминуче відбивається на характері, глибині та об'єктивності його пізнавальної діяльності. І все ж можна зробити декілька висновків і сформулювати низку пропозицій. Самоспостереження, самоаналіз дозволяє заглибитись у свій власний досвід, самокритично оцінити свій доробок, співставити його з надбаннями інших членів корпорації. Інтроспекція тісно пов'язана із зовнішнім спостереженням, що дає змогу порівняти себе із оточенням, із навколишньою дійсністю, із співтовариством істориків загалом.

Характеризуючи найбільш характерні риси українських істориків радянської доби, можна виокремити наступні: а) більшість з них були ідеологічно заангажовані, зациклені на абсолютизації марксистського трактування історії та формаційного підходу до історичного процесу, ізольовані від надбань зарубіжної історіографії; б) тоталітарний режим розглядав істориків як свою ідеологічну опору, покликану обґрунтовувати правильність політичного курсу і популяризувати його в масах; в) на зміну догматиці червоних професорів сталінського пошиву в співтовариство істориків України приходило нове покоління, одна частина якого сповідувала ідеї націонал-комунізму, український сепаратизм, а інша – дедалі критичніше ставилась до насадження догматизму, відстоювала свободу творчості.

І, насамкінець, історіографічна практика й українські реалії сьогодення, пов'язані з цивілізаційним вибором України, євроінтеграційними процесами, боротьбою із сепаратистськими проявами, диктують необхідність посилення світоглядно-методологічної та психологічної підготовки істориків, підвищення уваги до наукової розробки теоретичних і прикладних засад психології історії та психології творчості, включаючи й опанування методами інтроспекції. Українські історики мають відійти від маргінальності та успадкованої залежності від російської з її про радянськими орієнтирами історіографії, остаточно позбутися комплексу провінціалізму.

Ейдос.
8’2015.

Валентин Оноприенко
Киев

Апории биографического письма и научная биография

Я увлёкся биографиями учёных поздно, после защиты докторской диссертации по философии науки, работая в то время (начало 1980-х годов) в Секторе естествознания и техники Института истории АН УССР. Видимо, всё-таки была какая-то потребность соединить, совместить (или противопоставить) философские абстракции с конкретным материалом по истории науки. А, скорее всего, давали о себе знать мои внутренние литературные потребности. Начальный процесс этого увлечения проходил у меня бурно, с энтузиазмом. Увлекла работа в архивах, киевских и ленинградских, которая прочно вошла в мою жизнь на многие годы. В частности, она серьёзно подвинула меня к увязшей тогда в идеологических штампах истории украинской науки, истории возникновения и становления Украинской академии наук. Это произошло позже, при работе над биографией П.А.Тутковского, одного из основателей Украинской академии наук.

Меня привлекала также перспектива после масштабного архивного поиска опубликовать полноценную книгу в московском издательстве «Наука» на самом высоком научном уровне. Уже около 20 лет в АН СССР при Институте истории естествознания и техники работала редколлегия общеакадемической серии «Научно-биографическая литература», которая на достаточно демократической основе проводила экспертизу и отбор на подготовку биографий учёных, как отечественных (в широком смысле слова), так и зарубежных. Указанная серия сыграла выдающуюся роль в расширении сообщества историков науки, среди которых, естественно, было немного тех, кто занимался исследованиями профессионально. Вот с ней я и связал надолго свою судьбу.

В качестве героя первой биографической книги я избрал, пожалуй, самого известного в мире (даже больше, чем патриарх российской геологии академик А.П.Карпинский) геолога, академика Петербургской академии наук Феодосия Николаевича Чернышева. Кроме общей симпатии к его личности меня привлекло то, что он был киевлянином, закончил знаменитую Первую киевскую гимназию, которую я так любил по знаменитым книгам М.Булга-

кова и К.Паустовского. Немаловажным для меня было то обстоятельство, что Ф.Н.Чернышев умер рано, 57 лет, накануне первой мировой войны, и последовавшие войны и революция стёрли в какой-то мере память о масштабе его личности. Было и еще одно обстоятельство, которое в какой-то мере нейтрализовало мои комплексы перед новым типом работы: руководитель отдела истории техники, в котором я работал, Юрий Александрович Анисимов, замечательный историк естествознания и техники, фронтовик, инвалид войны первой степени, честнейший и скромнейший человек, пользовавшийся большим авторитетом в институте, занимался когда-то Ф.Н.Чернышевым и написал о нём небольшую брошюру. Поэтому заявку о книге я подал от него и себя, правда, ему об этом не сказал.

Начал я с того, что можно было найти в Киеве, и вся моя семья, в особенности отец, пристрастный киевлянин, долго рассматривали и читали три тома истории Первой киевской гимназии, которые я нашел в библиотеке Института истории. Небольшие находки в архивах Киева меня тем не менее радовали, ведь я получил уже счастье поиска. Но настоящее счастье поиска я испытал в Ленинграде в архивах и прекрасных библиотеках: Государственной публичной, Академии наук и Геологического комитета, где работал до изнеможения. Мой питерский друг показал мне на Смоленском кладбище так называемые Горные мостки, где захоронена профессура Горного института, и мы отыскали могилу Ф.Н.Чернышева. Я разыскал внучку Чернышева, коренную питерскую интеллигентку, правда, о деде я ей больше рассказал, чем она мне. Но зато я получил от нее ценный подарок – блок семейных фотографий.

Книга вышла в 1984 г., достаточно большого объема – 18 листов. Тогда «Наука» издавала книги этой серии большими тиражами, стоили они дёшево. Книгу я принёс Ю.А.Анисимову незадолго до его смерти. Он был шокирован и даже напуган, но книга получилась настолько содержательной, что мне удалось его убедить, что написание книги не обошлось без его участия.

Моя работа в рамках серии РАН «Научно-биографическая литература» продолжается до сих пор, несмотря на все перипетии кризиса в науке и отношений Украины и России. В этой серии опубликовано 14 моих книг: «Феодосий Николаевич Чернышев» (1984, с Ю.А.Анисимовым), «Павел Аполлонович Тутковский» (1987), «Николай Иванович Андрусов» (первое изд., 1990), «Геннадий Данилович Романовский» (1995), «Флоренские» (2001), «Борис Борисович Голицын» (2002), «Владимир Иванович Лучицкий», «Александр Сергеевич Поваренных» (2004, с М.В.Оноприенко), «Кирилл Владимирович Симаков» (2006), «Чирвинские» (2008, с М.В.Оноприенко), «Юрий Александрович Билибин »(2009), «Гавриил Иванович Горецкий » (2012, с Р.Г.Горецким), «Николай Иванович Андрусов» (второе, доп. и перераб. изд., 2013), «Яков Владимирович Самойлов» (2015). К ним примыкает изданная вне серии, но с соблюдением всех норм серии книга «Век Яншина» (2011). Выходили мои биографические книги также в издательствах «Мысль», «Недра», «Наукова думка».

О том, насколько я оказался приверженным этой серии, говорит тот факт, что в последние годы серия перестала финансироваться в издательстве «Наука», книги начали издаваться или на спонсорские деньги, или в других издательствах вне серии. Последние четыре книги я издал после рекомендации редколлегией серии в Киеве за свой счёт в полном соответствии оформлению в серии, и рецензии о них опубликованы в ведущих журналах Украины, России и Беларуси.

Работа в серии и в издательстве «Наука» дали мне очень многое. В серии под руководством бессменного в течение 40 лет председателя редколлегии академика А.Л.Яншина, страстного книголюба и библиофила, была разработана определённая методология разработки научных биографий учёных. В серии «Научно-биографическая литература» было издано свыше 600 книг, это выдающийся вклад не только в историю науки, но и в историю культуры. Главный двигатель серии, её учёный секретарь З.К.Соколовская, видный историк науки, вела неустанную работу с авторами книг, издала несколько справочников по серии[1], которые рассматриваются как выдающийся вклад в книговедение.

Тем не менее как всякого исследователя, находящегося в постоянном поиске, меня продолжают волновать проблемы методологии биографического жанра и сама возможность осуществления научной биографии.

Несмотря на кажущуюся простоту и многовековую традицию, биография, в её литературной и научной форме, – жанр, который по самой своей сути содержит в себе противоречия. Этому посвящена литература из разных отраслей науки. Такие противоречия называют апориями. Апория – это вымышленная, логически верная ситуация (высказывание, утверждение, суждение или вывод), которая не может существовать в реальности. Такое суждение фиксирует несоответствие эмпирического факта и описывающей его теории.

Апории создают внутреннее напряжение в биографии как культурной форме. Б.В.Дубин[2] ярко показал, что биография есть акт письма, особый тип культурной записи социальных значений, и это позволяет реконструировать, на какие представления о человеке, действии, его смысле биография опирается (в том числе – опирается молчаливо), как она авторизуется, кто «аккредитует» биографию как самосознание (самоорганизацию) и биографию

---

[1] *Соколовская З.К.* 200 научных биографий: Библиографический справочник. М., 1975. 192 с.; *Ее же.* 300 научных биографий: Библиографический справочник. М., 1982; *Ее же.* 400 научных биографий: Библиографический справочник. М., 1988. 510 с.; *Соколовская З.К., Соколовский В.И.* 550 книг об ученых, инженерах и изобретателях. Справочник-путеводитель по серии РАН «Научно-биографическая литература». 1959-1997. М., 1999. 538 с.

[2] *Дубин Б.В.* Биография, репутация, анкета (О формах интеграции опыта в письменной культуре) // Лица: Биографический альманах. М.; СПб., 1995. Вып. 5. С.7-31; *Его же.* Обращенный взгляд // Слово – письмо – литература: Очерки по социологии современной культуры. М., 2001. С. 100-119.

как повествование (репрезентацию), какова коммуникативная (ролевая) структура этого акта, структура свёрнутых в нем отсылок и адресаций и какова, соответственно, программа, стратегия её понимания, чтения.

Биография, с одной стороны, представляет собой схему упорядочения собственного опыта как компонента системы ориентации действующего индивида (автобиография), с другой стороны – это гипотетическое воспроизведение этой схемы самопонимания и самопредъявления индивида уже другим действующим лицом в ситуации и акте биографирования.

Б.В.Дубин связывает биографию как культурную форму со становлением и эволюцией идеи личностной автономии в истории культуры, с завершением европейских революций XVII-XVIII вв., с распадом и пересмотром нормативно-классического канона в культуре, мышлении, искусстве, называет ее «индивидуальной телеологией» секулярной и постсословной эпохи: «Непредзаданность, нерешенность, проблематичность жизненного пути отдельного человека, уже не предопределенного происхождением и статусом родителей (рода, семьи), соответствует здесь принципиальной открытости форм, в которых осознаются и представляются индивидуальное призвание, самореализация личности, ее успех или крах. И если в макросоциальном плане биография как форма самопонимания и самопредъявления связана с временем ускоряющейся мобильности, массовых движений, тектонического перемещения целых пластов прежнего общества, то в полноте культурной семантики, в упорядоченной рефлексии, как ресурс понимания и интерпретации она рождается с «критической» эпохой, с эрой «модерности» («современности»). Важно отметить, что крупномасштабные структурные сдвиги, модернизация европейских обществ делают биографию не просто личной проблемой и возможностью, но и общественной необходимостью, проблемой культуры. В этом смысле биография как регулятивная модель индивидуального свершения не только ставит под вопрос традиционные, родовые формы предписанного жизненного пути, но и наново, в нормативном порядке, закрепляет пересмотренные границы идентичности в качестве высокозначимого и общедоступного образца для социальных новичков и – теперь уже – любого человека. Энергетика социального сдвига и поиска адаптируется к структурным императивам более устойчивых или вновь складывающихся систем взаимодействия, репродуктивных структур, к институциональным требованиям, запросам первичных групп. Она, можно сказать, «укрощается», осмысливаясь, прорабатывая, воплощаясь в значимой форме, соединяющей новые ценности и значения с авторитетными, наново переоцененными элементами статусной структуры старорежимного общества и аристократических или сакральных традиций. Поэтому биография – жанр все же «реставраторского» периода, следующего за собственно переломом. Это период постепенной рутинизации «революционного» импульса, нормализации существования, когда закрепляются победы, подводится баланс достижений и утрат, устанавливаются обновлен-

ные рамки коллективного существования, складываются образы жизни новых групп и т.п.»[3].

В то время подобная нормативная стабилизация, обретение публичной солидности, культурная фиксация нового «удостоверения личности» в виде биографии как идеи и как формы было вполне правомерно и плодотворно. Историю и типологию биографии можно представить как историю и типологию форм самоконституирования личности, умножения типов «я», развитие чисто нормативных, узкогрупповых перспектив понимания индивидуальности. Типы биографии дифференцируются и функционально ограничиваются. Одновременно ограничивается и общая роль биографической репрезентации в обществе, модельное значение или претензии биографического принципа в культуре.

По мнению Б.В.Дубина, драматическая ломка индивидуалистических представлений о личности на протяжении XX в. приводит к формализации социальных, «внешних» аспектов биографии. В частности, она принимает вид типовой схемы социализационного процесса как такового и фиксируется в форме анкетного листка, послужного списка, истории болезни и т.п. Версии жизненного пути и сами принципы их построения умножаются по мере дифференциации институтов и групп общества, относительно которых определяется и определяет себя сам индивид: «Целостный образ личности в форме биографии, с одной стороны, все более приобретает сугубо ценностный, условный смысл принципа саморегуляции в индивидуальных рамках. С другой – он выделяется в целое семейство массовых, серийных риторических жанров типа назидательной «ЖЗЛ», приключенческой biographie romancee либо скандального портрета очередной «звезды» светской хроники и/или «кумира» политической сцены. Документальность подобного жанра по большей части фиктивна, претензии на окончательность версий безосновательны, и каждая из них тем риторичней, чем настойчивее эту свою фиктивность скрывает. Аксиоматика же биографии как формы исследования в гуманитарии (и прежде всего – в исторической науке) приходит в ценностное столкновение с внутринаучными принципами и критериями познавательной рациональности, что, как и сама идея «истории», порождает в исследовательском сообществе неразрешимые идеологические конфликты и герменевтические коллизии… И в литературе, и в науке биографический жанр в целом все больше отходит в репродуктивные подсистемы, выполняя функции популяризации, перевода ценностей науки или художественной культуры на языки других групп и субкультур, служа для исследователя рабочей формой предварительной организации материала»[4]. Здесь точно подмечена весьма характерная «вторичность» биографичного жанра: как правило, биографами не становятся оригинальные,

---

[3] *Дубин Б.В.* Обращенный взгляд. С. 101-102.
[4] Там же. С. 103.

самостоятельные исследователи, самоутверждение которых происходит совсем иными способами.

Биограф, часто даже неосознанно, проводит селекцию и интерпретацию эмпирических фактов и возводит их до нормы понимания реальности, которая «должна» иметь историю, обладать «биографией». Без этих вменяемых ей атрибутов реальность для данного субъекта непонятна и неинтерпретируема. Как правило, работать со сложными символическими или культурными системами, биографический историк не умеет и не хочет. Чаще всего он ограничивается более простыми, рутинными, нормативными либо традиционалистскими компонентами реконструируемого действия и фактически вытесняет при этом иную, небиографируемую реальность, помимо индивидуальной воли, самой логикой своего ролевого поведения, применяемым набором инструментов и процедур отказывая ей в существовании. Например, он устраняет из поля внимания те разнообразные социальные структуры, которые помещают себя вне официальных рамок общества (разного рода неформальные кружки или группы), вне общепризнанных границ письменной культуры (сферы нефиксируемых устных коммуникаций, неподцензурную «вторую» культуру и т.д.). По мнению Б.В.Дубина, работы с такого рода «отсутствующими реальностями», «отрицательными величинами», «черными дырами», «отказными действиями» в культуре и обществе в биографиях по-прежнему нет. Нет даже разговора о самой проблеме, об альтернативных по отношению к принятой норме подходах, ином, неидеологизированном инструментарии.

На мой взгляд, определенным противоядием в отношении такой тенденции в биографистике следует рассматривать идеи о биографическом мире И.И.Колесник. Она объединяет в концепте «биографический мир» понятия внутреннего и внешнего миров героя биографии. Биографический мир – это культурное пространство, в котором личность перемещается между профессиональной и бытовой, личной и публичной сферами, меняя роли, статус, собственные интересы и виды деятельности. Это коммуникационная модель, содержащая внутренний и внешний миры личности, результат коммуникаций человека с его окружением. Биографический мир – это культурный мир человека и связанных с ним групп, личностей, сообществ и общества в целом.

Перспективы биографических исследований связывают с ресурсами нарративной психологии, согласно которой жизнь человека конструируется самим же человеком, заурядным, обычным, или известным, публичным, выдающимся. Нарратив – это взгляд на жизнь человека как на рассказ. Жизнь человека не столько им проживается, сколько им же самим рассказывается, описывается, украшается, драматизируется, умалчивается, или, наоборот, акцентируются некоторые факты, события, эпизоды, объединяемые в единую линию повествования, тогда как другие не упоминаются, отбрасываются, игнорируются, извращаются, фальсифицируются. Жизнь человека становится такой, какой её представляет субъект или объект повествования.

Упорядочить историю жизни означает свести вместе ряд жизненных эпизодов и различных сообщений в виде определенной нарративной структуры, которая имеет начало, середину и конец. Дизайн подобной повествования создает рассказчик, автор собственного жизнеописания или исследователь такого жизнеописания. Именно рассказчик объединяет все события жизни в определенную целостность и объясняет их. Речь идет о том, что человек или исследователь жизни выдающейся личности конструируют каждый по-своему жизненные истории, свое или другая жизнь, с помощью нарратива / повествования. Такой рассказ содержит несколько шагов или нарративных процедур: 1) отбор событий, эпизодов жизни; 2) установление связи между ними; 3) характеристика коммуникаций, межличностного окружения вокруг основного персонажа. Ведь именно нарратив образует связь между человеком и его окружением, социокультурным контекстом эпохи, в рамках которой человек и проживает свою жизнь. Жизненные истории не возникают из одного человека, они формируются и конструируются из эпизодов жизни конкретного человека и его окружения, системы коммуникаций с другими людьми через всю его жизнь[5].

В нарративной психологии бытуют понятия «личностный» и «профессиональный» нарратив. Первый – это специфическая разновидность истории жизни. Такой нарратив создает каждый человек, для того, чтобы объединить свою жизнь в некую целостность, придать ей определенную направленность, смысл и цель. В личностном нарративе есть начало, середина, итог. События личной жизни каждый из нас выстраивает сознательно или имплицитно по определенным сюжетам – со своими героями, поступками, мечтами, конфликтами, поражениями и победами. Считается, что личностный нарратив – это акт воображения, смысл его заключается в интеграции наших воспоминаний из прошлого, оценок текущего и планов на будущее в соответствии с определенной жизненной моделью или сценарием. Иначе говоря, мы сами создаём себя через собственную рассказ, личностный наратив.

Профессиональный нарратив – это нарратив второй степени. Речь идет о нарративе автора (первой степени) и нарративе исследователя этого автора. Профессиональный нарратив обеспечивает понимание и зависит от теоретической ориентации исследователя. Исследователь переосмысливает, переоценивает факты жизни своего героя, его культурные миры в прошлом и нынешнем времени. Профессиональный нарратив зависит от теоретической и идеологической ориентации составителя, цель которой создать собственную версию жизнеописания своего героя. Конечным продуктом переплетения личностного и профессионального нарративов, их диалога появляются стратегии биографического исследования, они трансформируют историю жизни личности. возникает воображаемая карта личности, которая

[5] *Колесник І.І.* Біографічний світ Тараса Шевченка в історіографії // Укр. істор. журн. К., 2014. №3. С. 79-99.

схематизирует течение жизни человека и его окружения во времени и пространстве, что и обеспечивает воспроизведение целостности образа, реконструкцию биографического мира личности. Карта личности определяет основные пункты исследования (события, люди, артефакты, стрессы, сценарий будущего и т.д.) и направляет движение исследователя по этим пунктам к цели реконструкции (И.Колесник).

Биография часто трактуется нормативно, в рамках заданной карьеры того или иного типа в границах соответствующих институтов: семьи того или иного статуса, средней и высшей школы, разнообразных профессиональных коллективов, союзов и обществ. Именно они образует «вехи» официальной биографии. Жизнь каждого человека предстает здесь в виде послужного списка, разделы которого «озаглавлены» соответствующими институтами с указанием их статуса, выражений институционального, государственного либо общественного одобрения, признания в виде премий, наград, списков публикаций, трудов. По сути это анкетная «автобиография», учетный листок регулирующего людские потоки отдела кадров, документ, удостоверяющий личность как место в социальной структуре, дающий право на известные блага или привилегии. Не обладают подобной биографией только лица, исключенные из социума, не удовлетворяющие положенным в нем кондициям. В связи с этим ставится чуть ли не как центральная задача подтверждения документами такого рода анкеты. Индивид предстает в виде растущей и упорядочиваемой коллекции официальных справок, свидетельств и других документов. Если документов не хватает (а это совсем не редкий случай), биограф заполняет образовавшиеся лакуны на свой риск собственными интерпретациями.

Одна важнейших функций биографии – создание эмблематического образа индивидуальной целостности героя: «Источник здесь, понятно, не раз переосмысленный и переозначенный впоследствии, – высокая традиция, сакральная и рыцарская. Отсюда – подчеркнуто важная функция и сверхнагруженная семантика цельности как неотъемлемого атрибута героя и в структуре биографического образца, и в постпросвещенческой европейской культуре в целом, вплоть до т.н. «массовой культуры» с ее клише «идола» и «звезды». Герой тут выделен, обособлен, подчеркнут («отлит», «отчеканен», используются и другие синонимы скульптурности). Образ ценности переозначивается, становясь нормой реальности – «портретным», наглядным, нормативно-визуальным компонентом двуслойной модели»[6].

Весьма существенной является апория между образом и письмом, которая вносит существенные коррективы в биографическую модель самосознания и самопредъявления. Она также связана со способом фиксации конфликта между целостностью смысла и последовательностью приближения к нему, его изложения, и обусловлена специфической культурной транскрипцией жизненного пути героя биографии. В принципе это конфликт

---

[6] *Дубин Б.В.* Обращенный взгляд. С. 107.

между смыслом и его постижением, образцом и рассказом о нем, персонажем и повествователем: «В нем особыми, культурными, символическими средствами воспроизводится – разыгрывается и условно преодолевается – не только разрыв между социальными статусами героя и рассказчика (то есть персонифицированного явления предельной ценности и анонимного в данном случае представителя коллективной нормы; речь идет, понятно, о Новом времени, эпохе десакрализации и общедоступности письма, по крайней мере – в идеологии). Здесь в универсализированной форме письма каждый раз, в каждом его акте воссоздается травматика цивилизационного перехода от эпохи героического действия в настоящем к эпохе дистанцированного рассказа о прошлом, конфликт между обобщенными ролями действующего и знающего – царя, героя, рыцаря и жреца, певца, писателя. Однако этот конфликт так встроен в структуру действия (микромодель письменной культуры), что перепад уровней между героем, повествователем и читателем – напряжения и конфликты референции – является движущей силой акта письма»[7].

Эти и другие апории биографии и биографического метода способствуют мифологизации биографий. Биограф в затруднительных случаях всегда готов подставить собственные, принятые в его культуре, часто вполне трафаретные, анонимные, почерпнутые из здравого смысла нормы интерпретации. В соответствии с догмой биографического метода, интерпретатор видит в самом жанре биографии гарантию «личностного» подхода к объекту и свою интерпретацию рассматривает как свое «индивидуальное» достижение, а также исходит из веры, что знает о биографируемом больше, чем тот знал о себе сам.

Противоречия биографии являются неизбывными, их трудно преодолеть, поскольку они связаны с самой природой биографического жанра. Это не означает, что этот жанр должен умереть. Напротив, он вполне процветает и множит свои проявления в разных формах, ветвится и завоевывает новые ареалы культуры. Но в научной биографии особенности биографии всё-таки должны коррелировать с научной методологией. Тем более биографии учёных не могут создаваться по подобию «житий святых», покрываться глянцем и смахивать на иконы.

На мой взгляд, биографию учёного следует вписывать в широкий контекст быстро изменяющейся науки. Особенно это касается вклада исследователя, значимость которого меняется со временем. Некоторые достижения блёкнут в перспективе развития науки, поскольку наука постоянно меняет русло. Напротив, есть и такие результаты, которые со временем становятся зародышами новых направлений, и это обязательно надо отмечать в биографии.

Приоритетной задачей при создании биографии ученого остаётся оценка его вклада в развитие науки, определение его места в интеллекту-

[7] Там же. С. 109.

альном контексте эпохи. Очевидно, что задача эта трудоёмкая, многосложная и требующая особых усилий от биографа. При её решении необходимо не только профессионально разбираться в проблемах данной отрасли знания, но и хорошо знать её историю, опираться на знания о логике ее развития, реконструировать путь, который привёл ученого к постановке проблемы, выбору методов её разрешения и получения новых результатов. Это предполагает адекватную характеристику логической ситуации в науке, детерминировавшей открытие и решение задачи. Как правило, этому способствует также реконструкция научной атмосферы, раскрытие механизмов движения науки, обусловивших генезис проблемы[8].

Для оценки вклада учёного чрезвычайно важно представлять и понимать структуру, нормы и ценности того профессионального сообщества, в котором ему пришлось действовать и утверждаться, учитывать факторы, влиявшие на получение профессионального признания и удостоверения научных результатов, коммуникации, конкуренцию и сотрудничество в исследованиях, стереотипы профессионального поведения, расстановку сил внутри научного сообщества.

В биографиях нередки случаи, когда заслуги многих учёных приписывают одной личности, что ведёт к преувеличению роли одних и замалчиванию достижений других. Представление о научном сообществе утверждает особую роль научных коммуникаций, которые способствуют рождению нового знания через интенсивное общение учёных. Отсюда следует, что совместная работа исследователей, коммуникационные сети, участие всех членов профессионального сообщества в удостоверении новых результатов – важнейший фактор прогресса науки. История науки доказывает, что даже кардинальные открытия, отмечавшие поворотные вехи в развитии науки, как правило, являются результатом коллективных усилий, они подготавливаются многими исследователями, хотя и выражаются в отчётливой форме кем-то одним из них.

При оценке вклада учёного имеет значение также учёт разделения труда в науке, типологии исследователей, специфики различных видов исследовательской деятельности.

Особняком стоит проблема обоснования научных и технических приоритетов, которая представляется особо трудоёмкой. На пути её решения возникает много ловушек, которые чаще всего ведут к преувеличению роли достижений того или иного учёного. Так, в конце 1940-х – начале 1950-х годов в Советском Союзе появилось много работ, в которых утверждался приоритет отечественных учёных, инженеров, изобретателей в разных отраслях науки и техники. Такой «лжепатриотизм» нанёс заметный ущерб объективным фактам истории науки и техники. Многие научные и технические приоритеты доказываются и отстаиваются в тяжёлых дискуссиях, которые продолжаются десятилетиями. Примером такой дискуссии с участием

[8] *Родный Н.И.* Очерки по истории и методологии естествознания. М., 1975. 393 с.

специалистов различных поколений можно назвать отстаивание приоритета в изобретении радио А.С.Поповым и Г.Маркони, которая продолжается и ныне.

Пока речь шла об оценке вклада учёного в контексте той эпохи, в которой ему пришлось жить и работать. Но для истории науки не менее важна и другая сторона этой проблемы – проследить судьбу научного вклада в дальнейшей истории науки, в том числе оценить перспективность идей, разработок, технических решений с позиций современности. Время вносит свои коррективы в оценку научного вклада, что не принижает сделанного учёным, но требует значительных усилий со стороны биографа для выявления его ценностного ядра.

В этом отражается существенная гносеологическая сторона историко-научного исследования, которая отмечалась многими методологами, но особенно ярко В.И.Вернадским: историк науки, как и всякий историк, писал он, всегда познаёт прошлое как бы сквозь призму настоящего – он преломляет прошлую историю человеческой мысли через те достижения, к которым пришла современная ему научная мысль. «Мы прошлое познаём по настоящему»[9]. Именно такое изучение истории науки является, по мнению В.И.Вернадского, важнейшим требованием её научности, так как если историк науки, например, историк физики, химии, биологии и других научных дисциплин при изучении их истории отвлекается от современного уровня их развития, он подвергается неизбежному риску дать во многом архаичную картину их прошлого, в лучшем случае лишь повторить то, что было уже известно и до него.

Историческая картина развития науки зависит как от прошлого, так и от настоящего, причём и в том, и в другом случае эта зависимость ведёт к тому, что картина оказывается не чем-то законченным и неподвижным, а, напротив, представляет собой явление подвижное, изменчивое, находящееся в состоянии постоянного развития. Учёт этих обстоятельств может приобрести для историка науки методологическое значение.

При оценке сделанного учёным такая «трансляция» его вклада во времени имеет непреходящее значение. Значимость прослеживания эволюции достижений учёного во времени выходит далеко за пределы биографического жанра и имеет большое значение для различных задач исторического реконструирования развития науки.

Проблема оценки вклада учёного – принципиально открытая. Установленная Р.Мертоном мотивация учёного к признанию вклада – важный стимул научной деятельности. Эта оценка, удостоверение вклада проходит в исследовательских группах. Существенным было представление Р.Мертона о том, что, не находя такой оценки в одной профессиональной группе, учёный обращается в другие группы, ищет в них понимания, вплоть до формирования «невидимого колледжа». Эта схема хорошо иллюстрирует, как происходит дифференциация науки, её ветвление на новые отрасли. Тем не менее

[9] *Вернадский В.И.* Мысли о современном значении истории знаний. Л., 1927. С.2.

проблема оценки вклада отдельного учёного, не нашедшего своего профессионального сообщества, научной парадигмы, отвечающей его новациям, остаётся. Выход за пределы корпорации, работа на «стыках», в междисциплинарном пространстве всегда чревата непониманием и непризнанием.

Сама наука в силу своей высокой динамики вносит существенные коррективы в былые достижения учёных. В каждой биографии учёного я стремлюсь отметить, часто путем скрупулёзного анализа, такие коррективы. Среди них могу назвать обнаруженную наукой спустя полтора десятилетия после смерти Ф.Н.Чернышева ошибку определения им возраста мощных толщ девонского возраста на Урале, опубликованную в капитальных его монографиях, признанных мировым сообществом ученых. Еще при жизни П.А.Тутковского было отвергнута его концепция ископаемых пустынь в северном полушарии Земли, в частности в украинском Полесье. Сделал это соратник В.И.Вернадского Б.Л.Личков, показавший аллювиальную природу отложений этих территорий. Наука сама вносит коррективы в достижения ученых, но их надо находить и тем самым объективизировать материал биографий. Точно также можно через изучение коммуникаций ученых и расстановку сил в профессиональном сообществе внести существенно новые оценки относительно масштабов деятельности и приоритетов исследователей прошлого.

Анатолий Лубский
Ростов-на-Дону

Человек второго плана: методологические проблемы «нового биографизма» («игра в бисер» или нарративная стратегия историко-биографического исследования)

В 80–90-х гг. прошлого века стала складываться такая вспомогательная историческая дисциплина, как биографистика, одной из задач которой было построение типологии историко-биографических исследований. Большой вклад в развитие этой дисциплины внесли, как отмечают исследователи, украинские историки, которые расширив предметное поле биографистики, включили в него вопросы, связанные с методологией и источниковой базой научного изучения исторических биографий[1].

В историко-биографических исследованиях долгое время господствовал познавательный канон, в соответствии с которым предметом когнитивного интереса историков были исключительно выдающиеся личности. В последней четверти XX в. произошел методологический поворот, эпистемологически связанный с персонализацией предмета исторической науки и изменением отношения к человеческой индивидуальности в исторической действительности. Этот поворот положил начало «новому историческому биографизму», существенно изменившему репертуар исторических жизнеописаний: интерес историков, с одной стороны, стал смещаться в сторону отнюдь не выдающихся персонажей «драмы» человеческой истории, а с другой – исследователи особое внимание начали уделять внутренней стороне

---

[1] *Добровольский Д.А., Казаков Р.Б., Некрасова Н.В.* Биографистика // Терминологический словарь / Отв. ред. А.О. Чубарьян. М., 2014. С.33; *Попова Т.Н.* Историография в человеческом измерении // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Голова редколегії В.А. Смолій; відп. ред. О.А. Удод. Вип. 22. К., 2012. С.292. См. также: *Чишко В.С.* Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. дис. докт. іст. наук. К., 1997. 48 с.; *Ясь О.В.* Біографістика // Енциклопедія історії України. Т.1. А–В. К., 2003; *Попик В.* Українська біографістика на зламі століть: зміна дослідницьких парадигм // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Вип. 31. К., 2011. С. 443–460.

их жизнедеятельности. В результате, как отмечает Л.П.Репина, веками устоявшаяся форма историко-биографических исследований наполнилась новым содержанием. В контексте современных микроисторических подходов их предметное поле существенно расширилось за счет жизнеописаний простых людей как реальных акторов истории, которые, однако, по формальным признакам не могут быть причислены к выдающимися историческим деятелям. При этом обнаружилось, что исторические биографии, казалось бы, ничем не примечательных людей «могут пролить свет на многие неизученные аспекты прошлого»[2].

В 2003 г. на базе Ростовского регионального отделения Общества интеллектуальной истории с привлечением исследователей из различных российских университетов и научных учреждений стал осуществляться исследовательский проект «Человек второго плана в истории»[3]. Этот проект, связанный с изучением уникального человеческого содержания истории в рамках ее «персонального» варианта, акцентирует внимание прежде всего на сложных взаимодействиях человека и социума в различных культурно-исторических условиях сквозь призму жизнедеятельности конкретного человека, которого по тем или иным причинам относят к историческим персонажам второго плана[4]. В рамках «нового исторического биографизма» «человек второго плана» занимает, как подчеркивают исследователи, «важный "плацдарм" между "безмолвствующим (и безымянным) большинством", "типичным человеком" и "акторами", "творцами истории"»[5].

Возросший интерес к «человеку второго плана» в рамках методологического поворота к «новому историческому биографизму» поставили целый ряд научных проблем теоретического и методологического характера. Во-первых, это вопрос о том, кто такой «человек второго плана», во-вторых, это вопрос о том, как можно изучать «человека второго плана» в истории.

При ответе на первый вопрос особое значение приобретает поиск критериев, позволяющих отделить «человека второго плана», с одной стороны, от «личности первого плана», с другой – от «человека массы» в истории. Специалисты отмечают, что в настоящее время эти критерии намечены лишь пунктирно[6] и в научно-исследовательских практиках данная

---

[2] *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX – XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М., 2011. С. 290–291.

[3] *Человек второго плана* в истории: Сб. научных работ / Отв. ред. Н.А. Мининков. Вып. 1–7. Ростов н/Д, 2004–2011.

[4] *От редакции* // Человек второго плана в истории. Вып. 1. Ростов н/Д, 2004. С. 3.

[5] *Мининков Н.А., Кореневский А.В., Иванеско А.Е.* Человек второго плана в истории в контексте современной историографии // Человек второго плана в истории. Вып. 2. Ростов н/Д, 2005. С. 6.

[6] *Иванеско А.Е.* Нартовский Сырдон – персонаж «второго плана»? // Человек второго плана в истории. Вып. 1. Ростов н/Д, 2004. С. 29.

интеллектуальная процедура носит ситуативный характер[7]. Чаще всего, как отмечает Л.П.Репина, «дефиниции строятся "от противного": люди второго ряда – это те, которые не вписываются в понятие "людей первого ряда"»[8].

При идентификации «человека второго плана» методологическое значение имеет представление о том, что такой человек не несет в себе знака второсортности или незначительности[9]. Об этом, в частности, пишет Н.А.Мининков, который, отделяя его от главных действующих лиц в истории и от ее «статистов», подчеркивает, что роль «человека второго ряда» в том «деле, с которым он связан, весьма значительна», и поэтому «такой персонаж далеко не является второстепенным или случайным лицом»[10]. Поэтому исследователи, определяя конкретно-историческую нишу «людей второго плана», подчеркивают, что они «далеко не всегда являются самыми заметными фигурами общественной жизни, далеко не всегда они занимают первые места среди политической элиты, пользуются признанием и авторитетом в обществе». «Человек второго плана» не относится к «числу людей, с чьим именем связаны глобальные изменения» в жизни общества и государства, но он является «немаловажной фигурой», «оказывая незримое, но, в то же время, значительное влияние на общественно-политическую жизнь страны»[11].

В связи с этим исследователи отмечают, что «человек второго плана» – это личность «незаурядная, но не претендующая на движущую роль в истории, не обгоняющая время, но, тем не менее, как никто другой, отражающая в делах и мыслях основные коллизии своей эпохи»[12]. «Человек второго плана» – это яркая неординарная личность, оказавшая определенное влияние на развитие истории, но не ставшая ее «вершителем» или не воспринимаемая таковой[13]. «Человек второго плана» как тип личности является выразителем определенной исторической традиции, яркой индивидуальностью, недооцененной в мемуарной и исследовательской литературе, но исторически значимой и интересной для нас[14].

---

[7] *Корзун В.П., Колеватов Д.М.* На первый-второй рассчитайсь: человек второго плана как исследовательский проект // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 28. М., 2009. С. 347.

[8] *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX – XXI вв. С. 317.

[9] *Донецкий П.Б.* Мировосприятие и социальная позиция Гвиберта Ножанского. Автореф. дисс. канд. ист. н. Саратов, 2011. С. 3.

[10] *Мининков Н.А.* Человека второго ряда как исследовательская проблема // Человек второго плана в истории. Вып. 1. С. 5–6.

[11] *Крот М.Н.* Князь В.П. Мещерский – консервативный политик и общественный деятель // Человек второго плана в истории. Вып. 1. С. 89–99.

[12] *Кореневский А.В.* Неукротимый ересиарх (штрихи к портрету Н.С.Ильина) // Человек второго плана в истории. Вып. 1. С. 80.

[13] *Морозов П.М.* Владимир Иванович Танеев: жизнь и деятельность. Автореф. дисс. канд. ист. н. Саратов, 2011. С. 3.

[14] *Корзун В.П., Колеватов Д.М.* На первый-второй рассчитайсь. С. 346.

Подчеркивая ограниченность масштаба деятельности «человека второго плана», исследователи отделяют его от исторических личностей «первого плана». В связи с этим А.Е.Иванеско пишет, что к историческим личностям «первого плана» можно отнести, во-первых, тех, в «судьбе которых реализуются (или отражаются) переломные моменты истории», иными словами, тех, «которые, как казалось современникам, творили историю». Но «масштаб личного вклада» в исторический процесс, подчеркивает автор, – «это в значительной степени оценочное понятие, а потому такой взгляд всегда субъективен». Во-вторых, в «качестве критерия, можно рассматривать и объем совокупной информации об исторической личности». Однако «всегда ли количество данных, которыми располагает историк о некой персоне, прямо пропорционально ее объективной исторической роли? В отношении сохранности (или, наоборот, утраты) известий велико значение элементарного случая». В результате, как считает автор, историческая индивидуальность «первого плана» из-за фрагментарности источников может стать историографической личностью «второго плана». В-третьих, критерием выделения исторической личности «первого плана» может быть «готовность современников и (или) потомков формировать на ее основе коллективный образ прошлого». В соответствии с таким подходом, индивидуальность «первого плана», отмечает А.Е.Иванеско, определяется не «объективной ролью в истории, а местом в исторической памяти» (т.е. способностью быть ядром исторического мифа). Но в этом случае уместнее говорить об историческом образе, а не исторической личности того или иного плана»[15].

Все это позволяет сделать вывод о том, что суждения о «масштабе личного вклада» конкретного человека в историю или «масштабе личной значимости» его как для современников, так и потомков в значительной степени носят оценочный характер. Поэтому «возведение в ранг героя второго плана» предполагает, как подчеркивают специалисты, «пульсирующую иерархичность», постоянное «обнаружение второплановости в личностном ряду деятелей эпохи, соотнесенность второпланового активизма с историческим, историографическим и даже мифологическим контекстами, в определенном смысле, даже апологию своего героя»[16].

В результате «человек второго плана», как считает Л.П.Репина, – это, с одной стороны, кинематографическая метафора, поскольку речь идет, по существу, практически о любом индивиде, не зафиксированном на историческом экране «самым крупным планом». Историк целенаправленно переносит в фокус своего исследовательского интереса человека, который находится за пределами круга первых лиц исторической драмы, вне закрепившейся в общественном и профессиональном сознании и хорошо известной номенклатуры великих исторических личностей, играющих

---

[15] *Иванеско А.Е.* Нартовский Сырдон – персонаж «второго плана»? С. 29–30.
[16] *Корзун В.П., Колеватов Д.М.* На первый-второй рассчитайсь. С. 346.

главные роли и заполняющих собой "сценическое пространство" так называемой Большой истории». С другой стороны, «человек второго плана» – это научная метафора, имеющая значимый эвристический потенциал, который не случайно оказался востребованным в рамках «нового исторического биографизма»[17].

Таким образом, проблема разграничения «первого» и «второго» планов в историко-биографических исследованиях создает ученым большие методологические трудности, а предлагаемые ее решения оказываются достаточно противоречивыми. Стремление определить универсальные критерии выделения «человека второго плана» в истории – это сциентистская иллюзия, ибо эти критерии обусловлены культурно-историческим контекстом и методологией его изучения. «Человек второго плана» представляет собой рамочный концепт, который как акт памяти ориентирован в прошлое, как акт воображения – в будущее, как акт суждения – в настоящее[18].

Возросший интерес к конкретному человеку в историко-биографических исследованиях поставил и вопрос о том, как можно изучать «человека второго плана» в истории. В современных научно-исследовательских практиках, как отмечают специалисты, сложилось два похода к созданию биографических текстов, ориентирующихся на различные исследовательские стратегии в рамках «персональной истории». Один из этих подходов получивший название «экзистенциальной персональной истории»[19], «намеренно подчеркивает автономию личности», а социальный фон в нем «получает незначительный статус "антуража"». Другой подход, названный «социальной персональной историей»[20], исходит из признания в историко-биографических исследованиях равной значимости и взаимосвязанности социокультурных и личностно-психологических аспектов[21]. В «социальной персональной истории» в последнее время получил распространение метод сетевого анализа межличностных взаимодействий, который опирается на «сетевую концепцию» социальной структуры. Биография в этом случае предстает как «вертикальная темпоральная последовательность горизонтальных срезов, на каждом из которых пространственно фиксируется

[17] *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX – XXI вв. С. 316–317.
[18] *Веряскина В.П.* Концепт «образцового человека» // Человек. 2004. № 4. С. 49.
[19] Персональная история / Отв. ред. и сост. Д.М.Володихин. М., 1999; *Володихин Д.М.* Две версии микроисторической платформы в отечественной историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 8. М., 2002.
[20] *Репина Л.П.* «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999. Вып. 2. М., 1999; *Репина Л.П.* Личность и общество, или история в биографиях (вместо предисловия) // История через личность: историческая биография сегодня. М., 2005.
[21] *Попова Т.Н.* Историография в человеческом измерении. С. 267.

конфигурация социальных связей индивида на соответствующем отрезке его жизненного пути»[22].

Научный интерес вызывают также представления исследователей о том, что в изучении «человека второго плана» особое значение имеет аксиологический подход, соотносящий его жизнедеятельность с конкретной системой ценностей. Это, как считают ученые, в определенной степени сближает историко-биографические исследования «с процессом исторического познания методами художественного творчества»[23]. Поэтому «анализ места и значения индивидуальности в исторической действительности» в значительной степени основывается на принципах выделения главных и второстепенных персонажей, выработанных литературоведением[24]. В связи с этим «новая биографическая» история, «с учетом уроков "лингвистического поворота" и его критического осмысления, – как подчеркивает Л.П.Репина, – стремится отойти от крайностей сциентизма и добиться воссоединения истории и литературы на новом уровне понимания специфики исторического знания». В таком «воссоединении» особое значение приобретают «историческое воображение и интуиция, которые сближают историка и романиста, не отменяя различия в главном – в четком осознании границ домысливаемого, его гипотетического характера, а также в требовании достаточно сложных критических процедур»[25].

В условиях эпистемологического плюрализма и мультипарадигмальности исторических исследований историк, изучающий «человека второго плана», оказывается в ситуации методологического выбора или следования сложившимся методологическим традициям в рамках различных типов рациональности.

В настоящее время в историческом дискурсе выделяют классическую, неклассическую и неоклассическую рациональности. Классическая рациональность, в которой разум, с одной стороны, дистанцируется от исторической действительности, а с другой – абстрагируется от деятельностной природы субъекта исторического исследования, элиминирует из процедур объяснения все то, что не относится к объекту этого исследования. Поэтому классическая рациональность, претендуя на познание исторической действительности такой, какой она есть сама по себе, без примеси человеческой субъективности, предполагает, что в историческом знании не должно быть ничего того, что не относится к предмету исторического исследования.

В неклассической рациональности деятельностная природа субъекта исторического исследования, наоборот, выступает в явном виде. Это предполагает осмысление соотнесенности объясняемых характеристик

---

[22] *Репина Л.П.* От «истории одной жизни» к «персональной истории» // История через личность: историческая биография сегодня. С. 60–61. См. также: *Колесник І.* Гоголь: Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. К., 2009.

[23] *Мининков Н.А.* Человека второго ряда. С. 10–11.

[24] *Иванеско А.Е.* Нартовский Сырдон – персонаж «второго плана»? С. 30.

[25] *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX – XXI вв. С. 293, 316.

предмета исторического исследования с особенностями методологических средств научной деятельности. Поэтому неклассическая рациональность предполагает, что содержание исторического знания зависит от выбора методологии научного исследования.

Специфика неоклассической рациональности заключается в том, что научное мышление в ней выступает не как констатирующее, а как проектно-конструктивное когнитивное действие: рационален не тот, кто стремиться к адекватному отображению исторической действительности, а тот, кто способен воссоздать такой ее образ, в котором неразрывно слиты представления об исторической реальности с самой исторической действительностью. Неоклассическая рациональность в историческом исследовании – это рациональность, которая сформировалась в результате синтеза таких установок, как стремление к объективно-истинному знанию в классической рациональности и установление зависимости объясняемых характеристик предмета исторического исследования от его методологии в неклассической рациональности и дополнения этих установок осмыслением ценностно-целевых ориентаций субъекта научной деятельности в их соотнесении с социокультурным контекстом[26]. С позиций неоклассической рациональности историческое знание как результат научного исследования обусловлены, во-первых, его предметом и методологией; во-вторых, культурно-эпистемологическим контекстом; в-третьих, ментальной программой историка как системой осознанных и неосознанных представлений, ценностей и установок его научно-исследовательской деятельности. Основу ментальной программы историка составляют эпистемологические догматы – теоретические утверждения аксиоматического характера, не требующие дополнительных когнитивных обоснований.

При рассмотрении вопроса о том, кто такой «человек второго плана» и как его можно изучать, особое значение в историко-биографических исследованиях имеют такие эпистемологические догматы, как принцип реализма и принцип номинализма; принцип социологизма и принцип антропологизма,

Принципы реализма и номинализма в историческом познании связаны с решением вопроса о том, принимать ли общие понятия за исторические реальности или только за исторические имена. С позиций реализма общие понятия, вроде «человек второго плана», являются подлинными историческими реальностями, конкретное же человеческое лицо – это эфемерность. С позиций номинализма, наоборот, подлинной исторической реальностью выступает только конкретный человек, а отвлеченные понятия – всего лишь одни слова. Поэтому для номиналистов общие понятия, вроде «человек второго плана», – это не более чем имена.

---

[26] *Лубский А.В.* Альтернативные модели исторического исследования: концептуальная интерпретация когнитивных практик. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2010. С. 79–92, 114–116, 235.

Принципы социологизма и антропологизма в историческом познании связаны с решением дилеммы первичности общества или человека. Принцип социологизма утверждает первичность общества и вторичность человека как продукта общественного развития. Предметный аспект принципа социологизма проявляется в «социальном измерении» истории, ее изучении как целостной надындивидуальной и каузальной исторической реальности, в пространстве которой поведение человека носит социально обусловленный характер. Методологический аспект принципа социологизма реализуется в когнитивной стратегии исторического исследования, носящей номотетический характер. Основой этой стратегии является «генерализирующий метод», ориентирующий исследователя на познание общего, присущего определенному классу исторических явлений, установление взаимосвязей между ними и выявление исторических закономерностей.

Принцип социологизма лежит в основе такого типа исторических биографий, который итальянский историк Дж.Леви назвал «контекстуальным»[27]. В таких биографиях, как отмечают исследователи, «основное значение имеют атмосфера и исторические события конкретной общественной эпохи, в которой реализует себя личность. Жизнь человека является своеобразной иллюстрацией культурно-исторического контекста. Общественные условия предопределяют жизненный путь личности. Поэтому задача биографа – реконструировать социальный контекст и вписать в него особенности сознания, поведения, творческие достижения личности. Задачей биографа является сохранение равновесия между спецификой частной судьбы и совокупностью общественных условий»[28].

Принцип антропологизма в историческом познании, наоборот, утверждает первичность человека и вторичность общества как продукта взаимодействия между людьми. Предметный аспект принципа антропологизма проявляется в «человеческом измерении» истории, ее изучении как индивидуальной и казуальной реальности, в поле которой деятельность человека носит ментально обусловленный характер. Методологический аспект принципа антропологизма реализуется в когнитивной стратегии, которая носит идиографический характер. Основой этой стратегии является «индивидуализирующий метод», ориентирующий исследователя на познание уникальных жизненных практик людей, понимание смысла чужой индивидуальности, ее коммуникативной и символической природы.

Принцип антропологизма лежит в основе другого типа исторических биографий, который получил название «герменевтического», ориентирующего «исследователя на понимание жизни личности, особенностей черт характера, мотивов поведения, намерений и замыслов, степени их реализации». В таких биографиях «на первый план, – как отмечают исследователи, – выдвигается духовный мир личности, отношение к другим

[27] *Levi G.* Les usages de la biographie // Annales E.S.C. 1989. A. 44. N 6. P. 1325–1336.

[28] *Иконникова С.Н.* Биография как социокультурное измерение истории // Культурологический журнал. 2011. № 4 (6). С. 1–6.

людям, подчеркивается роль диалога, коммуникаций между людьми и культурами. Особое внимание уделяется свободе выбора, самостоятельности принятия решений, выявлению индивидуальных стратегий и практик, которые являются внутренней причиной, происходящих в обществе перемен». Если в «контекстуальных биографиях» личность лишь пассивно отражает общественные условия, была «своеобразным зеркалом», то в «герменевтических биографиях» роли меняются[29].

Принципы реализма и номинализма, социологизма и антропологизма как эпистемологические догматы ментальной программы историка определяют, с одной стороны, предметный ракурс рассмотрения человека второго плана в истории, с другой – методологические возможности его изучения.

Принципы реализма и социологизма являются базовыми для классической модели исторического исследования. Предметом этой модели, сложившейся в русле классической рациональности, является «человек в истории». С позиций реализма «человек второго плана» – это реальность, позволяющая показать, как история «преломлялась» в таких деталях, как судьба или поведении отдельного выделившегося из общей массы индивида. С позиций социологизма, «человек второго плана» в истории является ее персонифицированным продуктом. Это – «человек-актор», поведение которого обусловлено социальными структурами и социальными интересами. Это – человек, занимающий такое место в социальной иерархии, которое не позволяет ему участвовать в принятии социально значимых решений. В силу этого его социальная роль, как модель ожидаемого социального поведения, носит второстепенный характер, но детализирующая общий план исторического процесса.

Принципы номинализма и антропологизма являются базовыми для неклассической модели исторического исследования. Предметом этой модели исследования, сложившейся в русле неклассической рациональности, является «история в человеке». С позиций номинализма «человек второго плана» – это имя, своего рода идеальная реальность, или то, что получило название идеального типа как продукта теоретического воображения ученого. Идеальный тип конструируется путем «мысленного доведения» определенных элементов «до их полного выражения», посредством соединения множества существующих единичных явлений в «едином образе»[30]. В этом смысле «человек второго плана» как идеальный тип выступает средством познания индивидуальной реальности. Вглядываясь в действительность сквозь этот теоретический конструкт, историк выясняет, в какой мере изучаемый им конкретный исторический персонаж соотносится с «человеком второго плана» как идеальным типом. С позиций антропологизма человек

---

[29] *Иконникова С.Н.* Биографика как часть исторической культурологии // Вестник СПбГУКИ. 2012. № 2 (11). С. 9.

[30] *Давыдов Ю.Н.* М. Вебер и проблема интерпретации рациональности // Вопросы социологии. Вып. 6. 1996. С.71–72.

второго плана в истории – это «человек субъектный», реализующий себя в деятельности, обусловленной его ментальной программой. Это – человек, деятельность которого не влияет на принятие социально значимых решений и носит второстепенный характер, но раскрывающая особенности индивидуального восприятия окружающей действительности.

Изучение «человека второго плана» в рамках классической и неклассической моделей исторического исследования носит методологически односторонний, и поэтому предметно-фрагментарный характер. Преодоление методологических «односторонностей» и предметной фрагментарности предполагает разработку многомерного методологического конструкта, базирующегося на видении «человека второго плана» как целостного явления социального и индивидуального характера. Возможности разработки такого многомерного методологического конструкта раскрываются в рамках неоклассической модели исторического исследования. Эта модель исследования, сложившаяся в русле неоклассической рациональности, базируется на принципе конструктивного реализма.

С позиций конструктивного реализма историческое исследование представляет собой такую когнитивную деятельность, которая предполагает взаимодействие историков, с одной стороны, с исторической действительностью, а с другой – друг с другом. В рамках дискурсивных взаимодействий историками создаются различные картины прошлого, которые, будучи поставленные на место исторической реальности, посылают такие же личные их «послания», как и сама реальность. Поэтому научные исторические знания как репрезентации «мира прошлого» не являются его «репродукциями». Научные исторические знания, зависимые от культурно-эпистемологического контекста и ментальной программы исследователя, имеют статус познавательных конструкций, они концептуально относительны, их нельзя априори защитить от скептических возражений.

В связи с этим одной из главных методологических проблем историко-биографических исследований является, как отмечает Л.П.Репина, проблема взаимодействия двух субъектов: «героя биографии», вписанного в социокультурный контекст своего времени, и «историка-биографа», испытывающего столь же глубокую социокультурную зависимость от своей эпохи[31]. Это обусловлено тем, что «в биографии, как ни в каком ином жанре, автор выражает самого себя через того героя, которому посвящено его исследование, а через себя – и особенности, и требования, и сущность своего времени»[32].

В рамках неоклассической модели историко-биографических исследований их предметом становится «история одной жизни» во всей ее уникальности и полноте. В связи с этим привлекательной становится такая историческая биография, которая «представляет собой сочетание психологического проникновения автора в мир героя с социальным анализом

[31] *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX – XXI вв. С. 288.

[32] *Павлова Т.А.* Психологическое и социальное в исторической биографии // Политическая история на пороге XXI века: традиции и новации. М., 1995. С. 86.

действительности, окружающей этого героя»[33]. При этом «реконструкция личной жизни и неповторимых судеб отдельных исторических индивидов, изучение формирования и развития их внутреннего мира рассматриваются одновременно – и как главная цель исследования, и как одно из эффективных средств познания того исторического социума, в котором они жили и творили, радовались и страдали, мыслили и действовали». Поэтому в изучении «человека второго плана» методологически важным является взвешенное сочетание различных познавательных стратегий, которые, с одной стороны, «сосредоточивают внимание на так называемом культурном принуждении, а также на тех понятиях, с помощью которых люди постигают окружающий мир», с другой стороны, последовательно выявляют активную роль действующих лиц истории и тот – специфичный для каждого социума – способ, которым исторический индивид, в заданных и не полностью контролируемых им обстоятельствах, "творит историю", даже если результаты этой деятельности не всегда и не во всем соответствуют его намерениям»[34].

Разновидностью конструктивного реализма как принципа неоклассической модели исторического исследования выступает конструктивный альтернативизм, согласно которому прошлое может интерпретироваться субъектами исторического познания разными способами на основе «конструктивных альтернатив», или моделей исторической реальности, позволяющих интерпретировать исторические факты с различных точек зрения. В рамках конструктивного альтернативизма актуализируется вопрос о том, является ли «человек второго плана» предметом истории как науки, стремящейся к адекватности исторического знания исторической реальности, или исторической нарратологии, в которой историческое знание рассматривается как проекция экзистенциальной интенции и воображения самого историка[35].

Научно-исследовательские практики, связанные с изучением «человека второго плана» в рамках конструктивного альтернативизма, часто превращаются в «игру в бисер» (по аналогии с названием и содержанием романа Г.Гессе, который писал, что «игра в бисер» – это «игра со всем содержанием и всеми ценностями нашей культуры»[36]). По своей сути, «игра в бисер» представляет собой искусство сочинения метатекстов на основе синтеза всякого рода науки и искусства. В этом смысле «игра в бисер» в историко-биографическом исследовании – это интеллектуальная игра, которая ведется в определенной культуре с помощью средств самой культуры. Цель этой «игры» состоит в том, чтобы на основе ограниченной исторической информации и активного воображения составить целостную картину исторической реальности (в данном случае картину жизни «человека

[33] *Павлова Т.А.* Психологическое и социальное в исторической биографии. С. 88.
[34] *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX – XXI вв. С. 301–302.
[35] *Лубский А.В.* История как строгая наука vs нарративная логика историописания // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 44. М., 2013. С. 53–62.
[36] *Гессе Г.* Игра в бисер. М., 1984. С. 80

второго плана») и найти глубинную связь между ее фрагментами, которые в предметном плане относятся к совершенно разным областям науки и искусства.

В связи с этим методологический интерес представляют наблюдения некоторых исследователей по поводу исследовательского проекта «Человек второго плана», который, как они отмечают, с одной стороны, представляет собой «своего рода ярмарку, выставку интересных, индивидуальных исследовательских опытов», с другой стороны, является полем «притяжения/ограничения/взаимодействия различных исследовательских практик (вариантов историописания) – антропологического разворота, гендерных исследований, интеллектуальной истории, региональной историографии», выступающим продуктивным вариантом историографического синтеза. В рамках этого проекта авторы предлагают читателям «увлекательную научно-исследовательскую игру – как использовать концепт "человек второго плана" для включения в наше понимание исторического процесса сферы бытия конкретных людей, приблизительно определяемых этим концептом? Как, погружая в исторический контекст "второплановых героев", использовать эту исследовательскую процедуру для прояснения возможностей этого контекста и самих героев – в их уникальности и типичности? Как за специфическими свидетельствами источников по политической, аграрной, церковной, научной и т.д. истории увидеть судьбу человека, шагавшего по своей жизненной тропе, образно говоря, выраставшего на глазах исследователя прямо из земли?». Проект «Человек второго плана» ориентирует историка «на поиск, на исследовательский эксперимент, на преодоление старых шаблонов историописания, пронизанных «аксиоматическим единодушием», неизменной верой в наличие единственно верной интерпретации прошлого». В результате, как подчеркивают исследователи, «перед нами вырисовывается несводимый к составляющим (целое больше суммы его частей) оригинальный исследовательский подход, с присущим ему способом обретения человека в его повседневности»[37].

Таким образом, «игра в бисер» в историко-биографических исследованиях – это интеллектуальное занятие, искусство сочинения научных метатекстов, основанное на комбинации реализма и конструктивизма, стремящееся к целостности исторического знания, в данном случае о «человеке второго плана». Историк – это мастер интеллектуальной игры, стремящийся к преодолению фрагментарности исторического знания о «человеке второго плана» на основе макро- и микроуровневого его видения как целостного явления социального и индивидуального характера, предполагающего в историко-биографическом исследовании синтез принципов социологизма и антропологизма, реализма и номинализма. Возможности методологического синтеза принципов социологизма и антропологизма в

[37] *Корзун В.П., Колеватов Д.М.* На первый-второй рассчитайсь: человек второго плана как исследовательский проект. С. 357.

историко-биографических исследованиях «человека второго плана» демонстрирует, в частности, прагматический поворот в историческом познании.

В основе прагматического поворота лежит такая парадигма исторического исследования, которая направлена на интеграцию микро- и макро-анализа, включающего, в том числе, и ментальные «механизмы» индивидуального выбора. В связи с этим Л.П.Репина пишет, что было бы целесообразным для оптимального использования возможностей «новой биографической истории» сосредоточить внимание именно на «интерпретации поступков, всех форм деятельности человека». При этом центральное место следовало бы отвести «ситуациям выбора, принятия решений, в которых наиболее ярко проявляется как свобода и креативность индивида, так и давление материальных условий, общественных норм, правил и стереотипов, рутинных поведенческих моделей, шаблонов мышления, груз предрассудков, известных прецедентов, накопленного жизненного опыта и сети межличностных связей, растраченных сил, несбывшихся желаний и надежд. Интерпретация подобных ситуаций выбора требует, – как подчеркивает автор, – сложной цепочки рассуждений, учитывающих и внешние ограничения, и рациональную стратегию индивида, и его эмоциональную составляющую, и другие – более скрытые, не эксплицированные и не до конца осознанные цели»[38].

Прагматический поворот акцентирует внимание на социальных практиках повседневности, в ходе которых их акторы, конструируя социальную реальность в соответствии со своими культурными кодами, изменяют условия своей социальной микросреды, интересы и ценности, формы и способы социальной деятельности. В центре внимания оказываются, с одной стороны, социальные субъекты, действующие (как на рефлексивном, так и на бессознательном уровне) в контексте тех социальных структур, которые создают возможности для социальных действий и одновременно ограничивают их, осуществляя «структурное принуждение», а с другой – социальные действия, порождающие трансформацию старых социальных структур или создание новых.

Тем самым сторонники прагматического поворота, с одной стороны, как бы занимают среднюю, или социально-конструктивистскую, позицию в исторической науке, синтезируя в историческом познании феноменологический субъективизм и системно-структурный объективизм, открывают возможность нового взгляда на формирование в прошлом социальных практик повседневности и функционирование социальных структур. Поэтому в рамках прагматического поворота в историко-биографических исследованиях в центре внимания историка оказывается, с одной стороны, «человек второго плана» как социальный субъект, действующий в контексте тех социальных структур, которые создают возможности для его социальных действий и одновременно ограничивают их, осуществляя «структурное принуждение». С

[38] *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX – XXI вв. С. 324.

другой стороны, в центре внимания оказываются сами социальные действия «человека второго плана», носящие ментально обусловленный характер и порождающие трансформацию старых или создание новых социальных структур.

В рамках прагматического поворота «человек второго плана» одновременно выступает как «человек-актор», занимающий определенное место в социальной иерархии, поведение которого обусловлено социальными структурами и социальными интересами, и как «человек субъектный», реализующий себя в деятельности, обусловленной его ментальной программой, и оказывающий определенное влияние на социальные структуры. Тем самым прагматический поворот, синтезируя системно-структурный объективизм и феноменологический субъективизм в изучении «человека второго плана», позволяет показать и «человека в истории», и «историю в человеке».

Особое значение в изучении «человека второго плана» как «человека субъектного» имеет теория фреймов и методология фрейм-анализа. Один из авторов этой теории И.Гофман считал, что фрейм – это, с одной стороны, определенная перспектива восприятия повседневной ситуации, создающая формальное ее определение, с другой – конституируемая субъектами целостность смыслов, которые люди в типичных, повторяющихся социальных ситуациях придают своим действиям, а также вербальным и не вербальным действиям другим. В этом плане фрейм представляет собой способность практического сознания «собирать» жизненный мир в «организованное целое без участия дискурсивного контроля»[39]. Поэтому методология фрейм-анализа направлена прежде всего на понимание когнитивных структур, которые выступают «смысловой рамкой», используемой человеком для интерпретации ситуаций повседневности и определяемой его действий в этих ситуациях.

Возможности методологического синтеза принципов реализма и номинализма в изучении «человека второго плана» демонстрирует также концептуальный поворот в историческом познании, который базируется на концептуальном мышлении, направленном в дискурсивных практиках, с одной стороны, на «схватывание» смыслов в наиболее сложных случаях постижения исторической реальности, с другой – на преодоление фрагментации научного знания об этой реальности[40].

Концептуальный поворот при изучении человека второго плана в рамках холисткого исторического мышления связан с особым уровнем теоретизации. Это – уровень концептуальной завершенности, представляющий собой метатеоретическое обобщение гетерогенного исторического знания с использованием различного рода концептов как когнитивных моделей рационально-ценностного содержания. Поэтому в рамках концепту-

---

[39] *Батыгин Г.С.* Континуум фреймов: социологическая теория Ирвинга Гофмана // *Гофман И.* Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта. М., 2003. С.42–43.

[40] *Лубский А.В.* Концептология историческая // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А.О. Чубарьян. М., 2014. С.211–213.

ального поворота «человек второго плана» – это и конкретная реальность, и идеальный тип, позволяющий соотносить с ним эту реальность в контексте когнитивных и аксеологических акцентуаций.

В рамках конструктивного альтернативизма «человек второго плана» может быть предметом не только исторической науки, но и исторической нарратологии. В исторической эпистемологии нарратив как особая форма и способ презентации исторической реальности оказался предметом особого внимания благодаря лингвистическому повороту в историческом познании. Этот поворот актуализировал различия между научным историческим исследованием как производством исторических фактов и историописанием как рассказом, в котором воображение историка упорядочивает исторические факты и наполняет их значением и смыслом, исходя из культурно-символического контекста.

В этом плане исторический нарратив, содержащий правдоподобные высказывания фактического характера, является продуктом культуры и языка познающего субъекта**,** которому заранее известен финал исторического повествования, стягивающий все сюжетные векторы его рассказа в общий фокус. Поэтому исторический нарратив является не столько описанием прошлого, претендующим на адекватность, сколько «инструкцией» по определению и пониманию исторической реальности. В этом смысле исторический нарратив как конструкт исторической реальности – это образ возможного прошлого и его концептуальное предпочтение[41].

С конструктивным альтернативизмом в исторической эпистемологии связано такое течение в нарратологии, как нарративный реализм. В рамках нарративного реализма исторический нарратив – это хронологически организованное сообщение, имеющее начало, середину и конец, соединяющее время истории и время историков, включающее дескриптивные, объясняющие и аргументационные утверждения о прошлом, расположенные в интерпретирующей структуре, связанной с настоящим. В создании такого нарратива большую роль играет, с одной стороны, конфигурация, которая предполагает приоритет авторского замысла над фактическим материалом, соединяющего фрагментарные исторические знания в единое сюжетное повествование. С другой – так называемая «уликовая парадигма», включающая и эмпирические методы добывания фактического знания об исторических явлениях путем обнаружения их индивидуальных «симптомов» («улик»), и априорные методы формирования подразумеваемых, но аргументированных «выводов», избегающих аллегорических толкований прошлого[42]. С позиций нарративного реализма нарратив в исторических исследованиях, посвященных человеку второго плана, получает свое

[41] *Анкерсмит Ф.* Нарративная логика: Семантический анализ языка историков. М., 2003.

[42] *Гинзбург К.* Приметы: уликовая парадигма и ее корни // Новое литературное обозрение. 1994. № 8. С. 32–61.

оправдание как форма исторического знания, в которой находит свое воплощение специфичность истории как «science» и «art»

В рамках истории как «science» человек второго плана – это «человек играющий». Методологическими возможностями изучения человека второго плана как «человека играющего» обладает «драматургическая теория»[43]. основная идея которой заключается в том, что в процессе взаимодействия люди разыгрывают друг перед другом некий «спектакль», занимаясь «драматургической» постановкой впечатлений, получаемых другими. Люди проецируют вовне образы самих себя, которые несут такую информацию, которая способствует, с одной стороны, определению ситуации и выработке надлежащих ожиданий, а с другой – осуществлению их собственных целей.

Согласно драматургическому подходу, история – это спектакль, а человек второго плана в нем актер, исполняющий второстепенную роль, но по силе своего интеллектуального или эмоционального воздействия способный иногда затмить актеров первого плана. Драматургический подход в изучении человека второго плана позволяет рассматривать такие аспекты его коммуникативного взаимодействия в социальной группе, которые связаны с самопрезентацией перед другими людьми.

В рамках истории как «art» историк – это сценарист и режиссер, знающий фабулу и финал исторического спектакля, распределяющий роли среди исторических персонажей. Основным способом познания человека второго плана становится историческое воображение, предполагающее использование различных риторических стратегий, с помощью которых историк должен достигать эффекта правдоподобия[44]. Историк – это оператор, использующий концепт «человек второго плана» для достижения «кинематографической интимности» рассмотрения социальности. Обращение к кинематографической метафоре «человек второго плана» позволяет «навести камеру» на очень близкое расстояние и укрупнить масштаб исследования за счет подробного анализа локального, ситуативного, индивидуального[45].

В рамках истории как «art» «человек второго плана» – это судьба: его роль в истории, как правило, не соответствовала его незаурядным способностям, поэтому о нем вспоминают лишь в связи с более известными историческими фигурами или в контексте масштабных исторических событий. В рамках нарративного реализма в жизнеописании человека второго плана часто используются различные риторические стратегии судьбы. Первая стратегия связана со стремлением героя обмануть судьбу. Еще древние греки считали, что судьбу не обманешь, ибо она дается от рождения. Поэтому жизнеописание «человека второго плана» в истории

[43] *Вахштайн В.С.* Драматургическая теория Ирвинга Гофмана: два прочтения «парадигма драматургии» // Социологическое обозрение Том 3. № 4. 2003. С. 104–118.

[44] *Лубский А.В.* Воображение историческое // Теория и методология исторической науки. С.56–58.

[45] *Корзун В.П., Колеватов Д.М.* На первый-второй рассчитайсь. С. 350.

приобретает форму трагедии. Вторая стратегия связана со стремлением героя убежать от судьбы. Христиане полагают, что от судьбы не уйдешь, поскольку она – от бога. Отсюда историческое жизнеописание «человека второго плана» приобретает форму драмы. Третья стратегия связана со стремлением героя преодолеть судьбу. В результате жизнеописание «человека второго плана» в истории приобретает форму героической поэмы.

Таковы основные методологические возможности изучения «человека второго плана» в истории в рамках различных нарративных стратегий историко-биографических исследований.

Віталій Андрєєв
Херсон

Патографія як жанр біографічного дослідження: журнал «Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии)» (1925–1930)

Патографія або патобіографія – галузь знання на стику психології, психіатрії, з одного боку, й історії, лінгвістики, літературознавства та психолінгвістики, з іншого. Вивчає творчість учених, письменників, поетів, художників, мислителів з метою визначення в їх особистості психічних патологій та встановлення зв’язку цих патологій з талантом і геніальністю. Часто геніальність або обдарованість розглядається як патологія.

Як жанр біографічного дослідження патографія виникла в XIX ст. Одною з перших патографій стала книга французького лікаря Луї-Франсуа Лелю (1804–1877) «Демон Сократа як приклад використання психологічної науки в історії» (1836)[1]. Як відомо, Сократ, на запитання про таємницю його мудрості, відповідав, що свої розумні думки він отримує під час спілкування з його особистим «генієм» або «демоном». Автор інтерпретував «демона» Сократа як галюцинацію. Через десять років Лелю видав книгу про галюцинації які начебто були й у Б. Паскаля[2]. Таким чином праці Лелю започаткували цілий жанр, який зазнав розквіту наприкінці XIX – на початку XX ст.

Згодом важливу роль у становленні патографії зіграли дослідження Чезаре Ломброзо (1835–1909), Пауля Мебіуса (1856–1907) та Зиґмунда Фройда (1856–1939).

Свою назву жанр отримав завдяки німецькому лікарю П. Мебіусу, який вважав, що патографія – описання життя визначної людини, центральне місце в якому посідає історія її хвороби. Саме праці П. Мебіуса стали зразком подібного роду літератури в подальшому.

Наприкінці XIX – початку XX ст. у П. Мебіуса з’явилося чимало прихильників та послідовників. Особливу популярність патографія отримала у Франції та Росії – країнах у яких роль літератури в житті суспільства була

---

[1] *Lélut L.-F.* Du Démon de Socrate, spécimen d'une application de la science psychologique à celle de l'histoire. Paris, 1936.
[2] *Lélut L.-F.* L’amulette de Pascal pour servir à l’histoire des hallucinations. Paris, 1846.

традиційно високою. Автори патографій, стверджуючи, що можуть сказати дещо нове про визначних людей, одразу завойовували широке коло читачів. Патографія з самого початку претендувала на сенсаційність своїх «відкриттів». Автори позиціонували свої дослідження як зняття табу з визначних особистостей, про яких за життя можна було писати та висловлюватися лише позитивно[3].

В Росії додатковий поштовх для подальшого розвитку патографії надали революційні події 1917 р. Так, у 1920-ті рр. прихильників цього напряму об’єднав журнал «Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии)», який виходив у 1925–1930 рр. у Свердловську. Протягом п’ятьох років світ побачили пять томів журналу, по чотири випуски в кожному. Виключення складав лише 1929–1930 рр. – за два роки вийшло тільки чотири випуски, при чому третій та четвертий було об’єднано. Всього – дев’ятнадцять книжок. За весь час було опубліковано 63 статті 19 авторів. Тираж видання складав від 1000 до 1200 примірників. Авторський колектив був представлений психологами та психіатрами переважно з СРСР (Москва, Ленінград, Саратов, Баку, Ташкент, Перм, Свердловськ, Хабаровськ), а також із Німеччини та Швейцарії.

Сьогодні повна колекція «Клінічного архіву» зберігається в фондах Музею письменників Уралу (Єкатеринбург). Цей журнал на свій час був єдиним у світі спеціальним виданням патографічних досліджень. На його шпальтах друкувалися чисельні розвідки присвячені визначним особистостям – Л. Толстой[4], Максим Горький[5], С. Єсенін[6], О. Пушкін[7], М. Врубель[8], Л. Андрєєв[9], Ф. Достоєвський[10], М. Гоголь[11] й навіть Ісус Христос[12] та ін.

---

[3] Див.: *Чиж В.Ф.* Достоевский как психопатолог. М., 1885; *Баженов Н.Н.* Болезнь и смерть Гоголя. Публичное чтение в годичном заседании Московского общества невропатологов и психиатров. М., 1902; *Баженов Н.Н.* Душевная драма Гаршина // Психиатрические беседы на литературные и общественные темы. М., 1903. С. 104-122; *Bajenoff N.* Gui de Maupassant et Dostoiewsky: Etude de psychologie comparée. – Lyon, 1904; *Чиж В.Ф.* Болезнь Н.В. Гоголя. М., 1904; *Odinot R.* Etude médico-psychologique sur Alfred de Musset. Lyon, 1906; *Carrère B.* Dégénérescence et dipsomanie d’Edgar Poe, thèse de Médecine. Toulouse, 1906; *Lacassagne Z.* La folie de Maupassant, thèse de Médecine. Toulouse, 1907; *Segaloff T.* Die Krankheit Dostojewskys. München, 1907; *Potiquet H.-A.* Chateaubriand et l’hystérie: Essai de psychologie. Paris, 1911; *Lavalée G.* Essai sur la psychologie morbide de Huysmans. Paris, 1917.

[4] *Сегалин Г.В.* К патографии Льва Толстого // Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии). Т. 1. Вып. 1. Екатеринбург, 1925. С. I-XXVIII; *Руднев В.И.* «Записки сумасшедшего» Льва Толстого // Там же. Т. 5. Вып. 1. Екатеринбург, 1929. С. 69-73.

[5] *Галант И.Б.* Делирий Максима Горького (о душевной болезни, которой страдал М. Горький в 1889–1890 гг.) // Там же. Т. 1. Вып. 2. Екатеринбург, 1925. С. 47-55; *Его же.* О суицидологии Максима Горького // Там же. Т. 1. Вып. 3. Екатеринбург, 1925. С. 93-110; *Его же.* К психопаталогии сновидной жизни Максима Горького // Там же. Т. 1. Вып. 3. Екатеринбург, 1925. С. 111; *Его же.* Генеалогия Максима Горького // Там же. Т. 1. Вып. 4. Екатеринбург, 1925. С. 115-137; *Его же.* Пориомания (мания

Автором ідеї, натхненником проекту та редактором журналу була неординарна особистість й дивак, лікар-психіатр, громадський діяч та художник Григорій (Гірш) Володимирович Сегалін (1878–1960)[13]. Він власним коштом видавав свій журнал. Його заступником та співзасновником часопису був відомий на той час визначний психіатр І.Б. Галант[14].

бродяжничества) М. Горького // Там же. Т. 1. Вып. 4. Екатеринбург, 1925. С. 137-149; *Его же.* К суицидомании Максима Горького // Там же. Т. 2. Вып. 3. Екатеринбург, 1926. С. 207-211; *Его же.* Pseudologia phantastica у Максима Горького // Там же. Т. 2. Вып. 3. Екатеринбург, 1926. С. 211-217; *Его же.* Психозы в творчестве Максима Горького // Там же. Т. 4. Вып. 2. Екатеринбург, 1928. С. 5-112.

[6] *Галант И.Б.* О душевной болезни С. Есенина // Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии). Т. 2. Вып. 2. Екатеринбург, 1926. С. 115-133; *Юрман Н.А.* К патографии Сергея Есенина // Там же. Т. 3. Вып. 1. Екатеринбург, 1927. С. 82-95.

[7] *Минц Я.В.* К патографии А.С. Пушкина // Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии). Т. 1. Вып. 2. Екатеринбург, 1925. С. 29-46; *Галант И.Б.* Эндокринология великих русских писателей. Пушкин // Там же. Т. 3. Вып. 1. Екатеринбург, 1927. С. 39-56.

[8] *Цубина М.И.* М. Врубель с психопатологической точки зрения // Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии). Т. 1. Вып. 2. Екатеринбург, 1925. С. 56-65.

[9] *Галант И.Б.* Психопатологический образ Леонида Андреева // Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии). Т. 3. Вып. 2. Екатеринбург, 1927. С. 147-166; *Его же.* Эндокринология великих русских писателей. Леонид Андреев // Там же. Т. 3. Вып. 3. Екатеринбург, 1927. С. 223-239.

[10] *Галант И.Б.* Эндокринология великих русских писателей. Достоевский // Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии). Т. 3. Вып. 3. Екатеринбург, 1927. С. 203-218; *Юрман Н.А.* Болезнь Достоевского // Там же. Т. 4. Вып. 1. Екатеринбург, 1928. С. 61-72.

[11] *Сегалин Г.В.* Шизофреническая психика Гоголя // Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии). Т. 2. Вып. 4. Екатеринбург, 1926. С. 263-305; *Галант И.Б.* Эндокринология великих русских писателей. Гоголь // Там же. Т. 3. Вып. 1. Екатеринбург, 1927. С. 56-82.

[12] *Минц Я.В.* Иисус Христос – как тип душевнобольного // Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии). Т. 3. Вып. 3. Екатеринбург, 1927. С. 243-252.

[13] Про Г. Сегаліна докладніше див.: *Ворошилин С.И.* Предтеча екатеринбургской научной психиатрии: к 135-летию со дня рождения Г.В. Сегалина – создателя и автора «Клинического архива гениальности и одаренности» // Уральский журнал психиатрии, наркологии и психотерапии. Вып. 3. Екатеринбург, 2013. С. 88-92.

[14] *Галант Іван Борисович* (Іоганн Барух Сусман) (1893–1986) – лікар-психіатр, дослідник патобіографій. Народився у м. Кролевець (Україна, Сумська обл.) в родині єврея-торговця. В 1912–1917 рр. навчався на медичних факультетах університетів Берліну, Цюріха та Базеля. По закінченні захистив докторську дисертацію «Рефлекс хребта: – новий рефлекс у грудному віці». У подальшому п’ять років працював психіатром у клініках Швейцарії. Там же захопився ідеями З. Фройда й спираючись на його вчення написав дві монографії поставивши проблему психофізіології

Народився Г. Сегалін у Москві в родині єврея-кустаря. Згодом його батьки переїхали в Казань. Тут він навчався живопису у відомого казанського художника І. Фешина. 1903 р. закінчив Казанську художню школу й протягом 1903–1905 рр. отримував подальшу освіту «по мистецтву» в Москві, Петербурзі та Берліні.

З 1904 р. Г. Сегалін отримував медичну освіту в Німеччині. У 1904–1909 рр. вчився на медичному факультеті Ієнського університету. Григорій студіював анатомію, фізіологію, біологію, хімію та інші природничі науки, відвідував лекції й займався у лабораторіях професорів Геккеля, Сталя, Маурера, Бідермана, Еггелінга, Кнорра, Любаша. 1910 р. продовжив навчання в університеті Галле й проходив курси в клініках професорів Френкеля, Гарніка, Шмідта, Фейта, Бромана та ін. У 1913 р. він, під керівництвом «пана таємного радника Вейта», захистив докторську дисертацію «Про аденому передміхурової залози». Увесь час перебування у Німеччині Г. Сегалін продовжував займатись живописом й багато його картин, що було написано у той період, залишилося в галереях та приватних зібраннях Німеччини.

Наприкінці 1914 р., у зв'язку з початком І Світової війни, Г. Сегалін повернувся в Росію. В 1915 р. він пройшов «повторительный» курс у Казанському університеті й отримав спеціалізацію в галузі неврології та психіатрії. Протягом 1915–1918 рр. працював у Київському психоневрологічному шпиталі Червоного Хреста під керівництвом відомого психіатра професора В. Чижа, який, до речі, також захоплювався дослідженням патобіографій відомих особистостей (М. Гоголь та Ф. Достоєвський). Після лютневої революції 1917 р. приєднався до більшовиків й був обраний заступником голови виконавчого комітету більшовицької організації шпиталю. 1918 р. був лікарем І Східного загону Наркомздраву в Казані,

галюцинацій. Товаришував із З. Фройдом, К. Юнгом, А. Адлером. 1923 р., за особистим запрошенням А. Луначарського, повернувся в Росію й працював лікарем-психіатром у клініках Москви, Ленінграда, Смоленська займався науковою діяльністю. В 1925–1930 рр. брав активну участь у випуску «Клінічного архіву», здійснив чимало патографічних досліджень, що було надруковано на його сторінках. У 1920–1930-ті рр. листувався з З. Фройдом та М. Горьким. З 1935 р. працював у Хабаровську головним лікарем психіатричної лікарні, професором та завідувачем кафедри психіатрії Далекосхідного державного медичного інституту (протягом 33 років очолював кафедру). Протягом 1940–1941 рр. написав докторську дисертацію «Психофізіологія галюцинацій», яка була розгромлена опонентами за «вульгарний фрейдизм». Після цієї невдачі вчений звернувся до крайової патології й розпочав вивчення кліщового енцефаліту на Далекому Сході. В 1944 р. захистив докторську дисертацію «Психопатологія й клініка весінньо-літнього кліщового енцефаліту». З 1953 р. – професор. Також учений опублікував низку робіт по шизофренії, епілепсії, дитячій психіатрії, хронічному алкоголізму та алкогольним психозам. Автор понад 300 наукових праць (див.: *Пронякин К., Харитонова И.* Секрет профессора Галанта // Медицинский вестник. № 4–5 (509–510). 12 февраля 2010; *Бойко Т.А.* Профессор Галант – человек и ученый // Вестник общественного здоровья и здравоохранения Дальнего Востока России. 2010. № 1. С. 1-6 та ін.).

товаришем голови Надзвичайної комісії по боротьбі з тифозною інфекцією на Колчаківському фронті. В 1919 р. добровольцем вступив до Червоної армії й був відправлений на Денікінський фронт старшим лікарем.

У 1920 р. Г. Сегаліна прикомандирували до Головного військово-санітарного управління й направили до Єкатеринбургу. Після демобілізації він залишився й протягом 1920–1948 рр. проживав у місті. Тут Григорій Володимирович став одним із засновників лікарні № 1, активним учасником розвитку психоневрології, брав участь у створенні медичного факультету при університеті. В 1921–1922 рр. він викладав психоневрологію в Уральському університеті, працював ординатором, асистентом обласної нервової лікарні.

З 1922 р., після переводу університету в Перм, учений працював у системі технічних факультетів Уральського політехнічного інституту. В 1923–1930 рр. був доцентом експериментальної промислової психофізіології. 1924 р. створив при закладі обласну психофізіологічну лабораторію (завідував нею до 1930 р.). Протягом 1924–1932 рр. організував мережу психофізіологічних лабораторій при Уральських підприємствах.

Г. Сегалін першим у СРСР розпочав викладати курс «Психофізіологія праці». З 1928 р. – доцент, консультант неврології та психофізіології праці при кабінеті професійних захворювань Уральського політехнічного інституту (УПІ). З 1930 р. – старший науковий співробітник Інституту гігієни та профзахворювань. Також він був членом Уральського товариства любителів природознавства (УТЛП) (з 1923), членом бюро Свердловського товариства психіатрів та невропатологів (1934–1936), працював в обласній комісії по неповнолітнім злочинцям, виступав експертом на політичних процесах, консультантом в оперному театрі, де проводив психофізіологічні дослідження музичних професій. Разом з тим він став одним з ініціаторів та організаторів портретної галереї старовинного живопису при музеї УТЛП, художньої галереї, входив до Комісії по експертизі та охороні пам’яток мистецтва. Довгий час Г. Сегалін не полишав й власні заняття живописом. Його роботи зберігаються в фондах Єкатеринбурзького музею образотворчих мистецтв, Об’єднаного музею письменників Уралу, в приватних колекціях Єкатеринбургу, Москви, Санкт-Петербургу, Риги, Берліну, Ієни, Відня та ін. У 1934 р. за рекомендацією О. Горького його обрали членом Союзу письменників СРСР.

Г. Сегалін, після закриття «Клінічного архіву» та його лабораторії в УПІ, перейшов на роботу до новоствореного Інституту гігієни праці та профзахворювань Міністерства охорони здоров’я РРФСР. Під час радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. він займався проблемою боротьби з інтоксикацією марганцю на уральських заводах. У 1941–1946 рр. став ініціатором створення портретної галереї кращих людей Уралу та героїв Великої Вітчизняної війни.

1948 р. Г. Сегалін переїхав у Ленінград. Тут він розпочав працювати в галузі онкології, писав книгу про передраковий синдром. Згодом переїхав у м. Люберці Московської області де й помер у віці 82 років[15].

Архів ученого залишився на Уралі й, вірогідно, загинув, у тому числі й готова до видання монографія «О болезни Гоголя», не вдалося знайти і його відомої картини «Дом умалишенных», портрети хирурга Л. Лепешинського, бібліофіла та поета В. Буйницького та ін. Чимало картин Г. Сегаліна зберігається в фондах Свердловського обласного краєзнавчого музею, Єкатеринбурзького музею, приватних колекціях Єкатеринбурга, Москви, Санкт-Петербурга, Риги, Берліна, Ієни, Відня та ін.[16]

Г. Сегалін став засновником двох наукових дисциплін: европатології (еврико-патології) – розділ психіатрії, що вивчає вплив хвороб на творчий процес та інгенеології – дисципліни про геніальних, обдарованих людей, що всебічно вивчає процеси творчості. Европатологія – фактично вивчення «хорошої» патології, психічних особливостей, які й роблять генія генієм.

Геніальність, на думку Г. Сегаліна, є особливою формою психічної хвороби, коли накопичена спадкова енергія обдарованості розряджається за допомогою психічної патології/дисоціації. Він назвав цю хворобу «еврикофренією», що по суті є збірною назвою всіх захворювань (патологій) творчих особистостей. Еврикофренії він поділив на ендогенні (епілептична, істерична, параноїчна, шизофренічна та ін.) й екзогенні (токсична, алкоголічна, сексуальна, інфекційна, травматична та ін.). Кожній з них відповідає своя форма психічної структури, свій симптомокомплекс геніальності, своя симптомологія творчих функцій (натхнення), своя симптомологія творів.

Ще у березні 1921 р. на з'їзді медпрацівників Уральського округу Г. Сегалін запропонував створити Інститут геніальної творчості. У зв'язку з цим ученого запросили з доповіддю в Москву. На його думку важливим недоліком сучасної науки було те, що анатомія великих людей зовсім не була досліджена, а те, що вивчалося, мало випадковий характер[17]. Нова установа мала, з одного боку, вивчати геніальних/обдарованих людей, а з іншого – матеріально підтримувати, а при необхідності – корегувати їхню поведінку за допомогою особливої «естетико-творчої» медицини. В інституті планувалося створити відділи, які займатимуться оцінкою діяльності талановитих людей; вивченням творчості душевнохворих; вундеркіндами; посмертним аналізом фізіології геніїв («з обов'язковим розтином мозку всіх видатних людей, а при необхідності, розтином трупа із залишенням його в анатомічному музеї»). Передбачалося також створення особливого «собесу», який би здійснював «патронат» над геніями. Г. Сегаліна підтримали авторитетні вчені та діячі

[15] *Ворошилин С.И.* Предтеча екатеринбургской научной психиатрии. С. 92.
[16] Там само.
[17] *Сегалин Г.В.* О задачах эвропатологии, как отдельной отрасли психопатологии // Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии). Т. 1. Вып. 1. Екатеринбург, 1925. С. 10.

культури – невролог Г. Россолимо, психолог М. Рибников, художник В. Кандинський, літературознавець Ю. Айхенвальд, письменник М. Горький[18].

Задум, щодо створення цього інституту не був реалізований, але ідея була підхоплена й у 1927 р. визначний радянський науковець академік В. Бехтерєв виступив із пропозицією заснувати Пантеон мозку, а 1928 р. у Москві було створено Державний інститут мозку (перший мозок видатної людини, що потрапив до колекції інституту, був мозок самого В. Бехтерєва).

Отже, в 1921 р. Г. Сегаліну не вдалося переконати колег та радянське керівництво у необхідності створення такого інституту й він узявся самотужки реалізовувати свій дослідницький проект. «Клінічний архів» став результатом спроб ученого втілити в життя свої наукові плани.

У вступній статті до першого випуску журналу Г. Сегалін наголошував на тому, що він започатковує нову дисципліну – европатологію й обґрунтовує її наукове та практичне значення. На його думку феномен геніальності/обдарованості завжди поєднує в собі: з одного боку – симптоми надзвичайної продуктивності, а з іншого – психічної анормальності. Цей симбіоз обдарованості та патології є невід’ємною складовою життя видатних людей[19].

В результаті великої кількості патографічних досліджень Г. Сегалін встановив певні «закономірності» у походженні визначних людей й прийшов до таких висновків: 1) спадкова обдарованість завжди знаходиться поруч із спадковою «обтяженістю» (в тій чи іншій формі); 2) доволі часто буває так, що спадкова обдарованість по одній лінії йде поруч з обтяженістю по іншій; 3) геніальна/обдарована людина є біологічним результатом схрещення ліній обдарованості та обтяженості; 4) основні варіації схрещення зводяться до таких типів: а) основна варіація: по-батькові – обдарованість, по-матері – обтяженість; б) по-батькові або матері – обдарованість, а обтяженість з обох сторін або навпаки[20].

Учений писав «…во всех отраслях творчества (в искусстве, литературе, науке и технике) мы видим анормальные проявления этого творчества, и мы не знаем как отнестись к этому творчеству. В самом деле, стоит только внимательно взглянуть на продукты искусства, литературы…, чтобы убедиться, что мы имеем дело с психопатологическими явлениями…, а потому оно может быть понято и освещено научно только с помощью психопатологии, и с помощью психопатологии эти вопросы в общественном отношении могут быть регулируемы»[21].

---

[18] *Ворошилин С.И.* Предтеча екатеринбургской научной психиатрии… С. 90.

[19] *Сегалин Г.В.* О задачах эвропатологии, как отдельной отрасли психопатологии. С. 7-23.

[20] *Сегалин Г.В.* Патогенез и биогенез великих людей // Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии). Т. 1. Вып. 1. Екатеринбург, 1925. С. 24-90.

[21] *Сегалин Г.В.* О задачах эвропатологии, как отдельной отрасли психопатологии. С. 8.

Практичне та історичне значення европатології Г. Сегалін обґрунтовував таким чином: «Сама эта историческая необходимость создания эвропатологии как прикладной науки диктуется практическими потребностями жизни: необходимостью государственным и общественным органам руководиться какими-либо научными критериями при регулировании вопросов, касающихся одаренного творчества, одаренной личности, его произведения. До сих пор применяемый принцип государственного или частного «меценатства», «поощрения» должен замениться эвропатологической экспертизой, основанной на научных данных эвропатологической диагностики творческой личности и её произведения не с точки зрения «хорошо» или «плохо», «нравится это мне» или «не нравится», а с другой точки зрения: соответствует ли это произведение или этот талант законам симптоматологии данного творческого типа, или это есть симуляция таланта, симуляция творческого произведения; устанавливая эту симуляцию или подлинность этого явления так же, как судебный эксперт-психиатр устанавливает симуляцию невменяемости того или иного психического состояния»[22].

Крім того, він пропонував в майбутньому використовувати спеціалістів-европатологів на державному рівні в експертизі аномальної та асоціальної поведінка геніїв та обдарованих, що дозволить «не бросать такую личность ни в тюрьму за его асоциальность, ни в сумасшедший дом», а «ограждать его от того или другого, парализируя его асоциальность иначе, нежели асоциальность обыкновенного преступника»[23].

Утім Г. Сегалін, розуміючи передчасність таких висновків, зауважує: «Понятно, что, не имея в настоящее время таких данных, с помощью которых мы могли бы так подойти к этим вопросам, мы этого сейчас сделать не можем, ибо мы должны изучить прежде всего законы патологии, симптоматологии, диагностики проявления творчества. Необходимо сначала создать эвропатологию»[24].

Державі та суспільству, з його точки зору, необхідно вивчати генетику та біологію творчої особистості «чтобы знать, в каких недрах человеческого материала можно ждать или искать эту «курскую аномалию» человеческой продукции, и в каких социальных слоях нужно ждать эту феноменальную силу, называемую «одаренностью»»[25]. Тобто прогнозувати появу генія.

Г. Сегалін пропонував навіть використати душевну хворобу в якості каталізатора творчості. Він одним з перших запропонував новий погляд на патологію та її роль в історії людства. Для нього патологія – позитивний фактор у розвитку суспільства, адже саме патологія дає поштовх у народженні геніальної/обдарованої особистості. Попередні дослідники патографій видатних людей, визнаючи геніальність як патологію, вважали її дегенерацією (Ч. Ломброзо). На думку ж Г. Сегаліна, такий підхід є хибним:

[22] Там само. С. 9-10.
[23] Там само. С. 10.
[24] Там само.
[25] Там само.

«…нужно оставить в стороне такую точку зрения …мы, однако, поняли, что с помощью той же патологии мы делаемся сильнее (в борьбе с этим врагом-болезнью). Мы прививаем каждому здоровому человеку яд оспы, дифтерита для того, чтобы оградить его от той же оспы и дифтерита. Следовательно, мы научаемся постепенно видеть и ценить положительные стороны патологии, и, собственно, весь процесс новейшей медицины сводится к тому, чтобы понимать и уметь применять механизм положительной патологии, делая его нашей физиологией и биологическим фактором нашего существования и борьбы»[26].

Вчений рішуче вступав у дискусію з прихильниками євгеніки (дисципліни, що динамічно розвивалася у 1920-ті), які прагнули оздоровлення людства шляхом профілактики (в деяких випадках стерилізації) з метою оздоровлення людства від «поганої спадковості». На його думку це «идея очень заманчивая, но практически не только не осуществимая, но даже вредная в отношении источников гениальной одаренности, в отношении генетики великих и одаренных людей... если мы будем следовать учению евгеников, то…в смысле «стерилизации» людей от плохой наследственности мы достигнем хороших результатов, зато в смысле рождения великих людей у нас будут отрицательные результаты: не будет ни одного великого или замечательного человека… ибо генез великого человека связан органически с патологией, …которая является одним из сопутствующих биологических рычагов генетики в создании природой великих людей»[27].

Фактично Г. Сегалін у своїх дослідженнях поступово підходив до питання можливості штучного створення геніальної/обдарованої особистості. Він не був одинаком у цьому прагненні й не виглядав таким вже диваком у науковому співтоваристві 1920-х. Суспільство було захоплене успіхами вчених, віра в науку поступово витискувала віру в Бога. Радянська наука взагалі мала витіснити релігію й створити нову мораль, що виправдовувала б будь-які засоби досягнення великої мети – створення нової людини та побудова комуністичного суспільства. Так, науковці боролися зі старістю та розмірковували про перетворення СРСР в єдину сім'ю шляхом переливання крові від старих членів партії молодому поколінню й навпаки, казали про перемогу над сном, про досягнення безсмертя, працювали над можливістю хірургічним шляхом робити геніїв – нових радянських людей, намагалися створити гібрид людини та мавпи тощо.

Г. Сегаліна цінували в інтелектуальному співтоваристві, він листувався з багатьма видатними вченими та літераторами (наприклад – М. Горький, Ромен Ролан та ін. видатні діячі культури та науки.). У середовищі московської та ленінградської еліти «Клінічний архів» розходився блискавично, його навіть переписували. Журнал схвально оцінювали авторитетні науковці

---

[26] Там само. С. 19-20.
[27] Там само. С. 9.

як в СРСР (В. Бехтерєв[28], Л. Даркшевич[29], В. Гіляровський[30]), так і за кордоном (О. Форель[31], Е. Кречмер[32], В. Ланге[33]).

Утім, в 1930 р. журнал було закрито, а патографічні дослідження надовго припинено. Сьогодні «Клінічний архів» та дослідження, що публікувалися на його сторінках є безумовно надзвичайно цікавим історіографічним та історичним фактом. Утім, цей матеріал має не лише історичну цінність, він й досі залишається до кінця не осмисленим та потребує всебічного полідисциплінарного дослідження. Також, на мій погляд, патобіографія як жанр біографічного дослідження має чималий дослідницький потенціал й може сприяти розширенню дослідницького інструментарію історика.

---

[28] *Бехтерєв Володимир Михайлович* (1857–1927) – видатний російський психіатр, невропатолог, фізіолог, психолог, засновник рефлексології та патопсихологічного напряму в Росії.

[29] *Даркшевич Ліверій Йосипович* (1858–1925) – визначний російський невропатолог й нейрогістолог.

[30] *Гіляровський Василь Олексійович* (1876–1959) – визначний російський, радянський психіатр.

[31] *Форель Огюст Анрі* (1848–1931) – відомий швейцарський психіатр, психолог та ентомолог.

[32] *Кречмер Ернст* (1888–1964) – німецький психіатр та психолог, автор типології темпераментів на основі особливостей будови тіла.

[33] *Ланге-Айхбаум Вільгельм* (1875–1949) – німецький психіатр та психолог, автор книги «Геній, безумство й слава» (1928), яку часто називають енциклопедією патобіографій (557 патографій).

Ейдос.
8'2015.

Лариса Буряк
Київ

Психологізація як стратегія біографічних досліджень в українській історіографії першої третини ХХ століття

Людина творить випадки. Од людини залежить одкинути випадок
чи прийняти його, уникнути його чи піти назустріч випадку і
стрінути його з радісною посмішкою і простягнутою рукою.
В. Домонтович. "Аліна і Костомаров"

«Ми не іконописці, а історики»

Вирізняючись широким розмаїттям напрямів, стилів, тематичних пропозицій, експериментуванням з методами, перші десятиліття ХХ ст. були по-справжньому "вибуховими" в українському історіографічному процесі. Тогочасна культурна епоха виявилася надзвичайно щедрою у багатьох сенсах. Актуалізуючи проблеми, вона водночас давала підказки та ключ до їхнього розв'язання. Звернення вчених-гуманітаріїв до психологізації як дослідницької стратегії, що відкривала нові можливості у наближенні до розкодування людської психіки, виглядало цілком закономірним у контексті викликів модерну. Особливо це стало актуальним з подальшим загостренням наукового інтересу до людини та усвідомленням того, що саме людина є "найскладнішим предметом дослідження"[1].

Неабиякий інтерес, перш за все, викликали неординарні, геніальні постаті. Складна природа геніальності як явища та її різновиди все ще залишалися "terra incognita", хоча розуміння того, що геній – неординарна людина, чиє місце перебування знаходиться на межі двох світів – "розумного" і "нерозумного", не викликало сумнівів. Водночас зміна культурної парадигми, у якій декаданс був виразом новітньої цивілізації та необхідною частиною модерності, висунула на порядок денний проблему "демістифікації" культових постатей історії та творення нових модифікацій наративних образів. На противагу працям, де домінували пафос, глорифікація, жертовний драматизм, в українському історично-біографічному просторі перших десятиліть ХХ ст. з'явились нові за звучанням дослідження. Символічні

---

[1] *Ріве П.* Вивчення людини (Антропологія) // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1928. №1. С. 3.

постаті національної історії вперше поставали як живі люди з їхніми дивацтвами, алогічними вчинками, незрозумілими для широкого загалу реакціями.

Тогочасні соціогуманітарні студії свідчили про поширення психологізації, орієнтованої на розкриття феномену життя і творчості неординарних людей, наділених неабияким талантом. Потужним імпульсом для розвитку наукового психологічного дискурсу виступали результати надзвичайно популярних досліджень Зігмунда Фройда, його школи психологічних практик, що були органічною складовою культури fin de siècle. Здавалось, і небезпідставно, що Фройдівський психоаналіз, який набув широкого визнання серед інтелектуалів, міг пояснити різноманітність поведінкових відхилень і дещо підняти завісу над таємницями геніальності.

Природно, що у фокусі української соціогуманітаристики опинилися, перш за все, ключові постаті XIX ст. – М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко – "велика всеукраїнська трійця", за образним висловом М. Грушевського. Наполягаючи на тому, що не утворення легенди, не вироблення іконоподібного образу, а вірне та історичне пізнання живої людини мусить бути завданням вченого, М. Грушевський наголошував: "Ми не іконописці, а історики. Ставимо не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності"[2]. Погляди, дії, вчинки видатних людей, на думку вченого, не варто було ретушувати, навіть якщо вони ілюстрували їхні слабкі сторони.

Спроби реконструкції психологічних портретів потребували нестандартних дослідницьких підходів, які би демонстрували і водночас пояснювали вчинки, що не вписувались у загально прийняті уявлення соціуму. Найбільш промовистим у цьому сенсі виглядало приватне життя, а саме сфера стосунків з жіночим оточенням. Неоднозначне ставлення М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка до жінок та непрості конфігурації стосунків з ними упродовж життя виявилися одним із найбільш привабливих дослідницьких сюжетів-конструктів, які надавали можливість яскраво і незабутньо відтворити суперечливі психологічні портрети знакових постатей національної історії.

Як наголошував С. Єфремов, конструюючи психологічний портрет Куліша, ставлення до жінки, – "це найкраще і найпевніше, може, мірило духовної вартості чоловіка, а разом і його культурності: ні на чому не позначається так виразно вдача людини – і як рідко хто з нас, чоловіків, видержує іскус на цьому делікатному ґрунті"[3]. На думку М. Могилянського, який звернувся до колізій приватного життя Шевченка і Куліша, історії кохання в житті митців надають дорогоцінний матеріал "серйозним дослідникам", хоча й зауважував при цьому, що не слід лише "в любовній біографії шукати ключа для розуміння кожної біографії, особливо ж біографії

[2] *Грушевський М.* Костомаров і Новітня Україна // Україна. 1925. Кн.3 (12). С.20.
[3] *Єфремов С.* Без синтезу. До життєвої драми Куліша // Записки Історично-філологічного відділу. 1923. Кн. IV. С. 66.

художника, що його істоту складають емоціональна чутливість, емоціональна загостреність"[4].

На переконання вчених, стосунки з найближчим жіночим оточенням до певної міри проливали світло на парадоксальність характерів осіб, чиї загадкові біографії упродовж уже тривалого часу привертали увагу соціуму. Особливо важливим у цьому контексті було те, що приватне життя цих непересічних постатей мало свою унікальну фіксацію, відображаючись у їхніх щоденникових записах, автобіографіях, листуванні, творчих рефлексіях, які стали основними джерелами появи талановитих наукових досліджень.

Цінність інформації, представленої у щоденниках, у тому числі й Кулішевому, викликали неоднозначні міркування. Для С. Єфремова, зокрема, делікатність у процесі вивчення "драми Куліша" виступала одним із моральних імперативів. Тому вчений відверто наголошував, що "прикре це діло копатися в чужій душі", "боляче невимовно й одворотливо". Але висока дослідницька мета та щиросердне прагнення зрозуміти постать, яка інтригувала тривалий час своєю неординарністю та винятковістю, зумовили заглиблення в інтимні переживання, бо "на цих стидких деталях та аксесуарах найбільш позначилась душевна драма Куліша"[5].

Щирість та об'єктивність щоденникової інформації викликала у С. Єфремова глибокі сумніви. Ставлення до неї не могло бути однозначним. З одного боку, щоденник "має вагу надзвичайну, як свого рода ключ до вдачі автора"[6]. З іншого – у щоденнику людина рідко виявляється сама собою, попри те, що, нібито, щоденники за своїм означенням пишуться для себе. На думку С. Єфремова, Куліш у щоденнику був нещирий, що визначило багато в чому сталення вченого до цієї, як він зазначав, "визначної людини і письменника". Психологічний аналіз щоденникових записів давав підстави стверджувати, що тут так само проявились основні риси Куліша, а саме, намагання грати роль розумного і розсудливого чоловіка, яка йому найбільш імпонувала, та неспроможність навіть на самоті залишатися самим собою.

Проте кожен щоденник людини, яка занотовує своє життя, є унікальним і потребує індивідуальних критичних підходів. І це – тема окремого дослідження. Порівнюючи щоденники Куліша і Шевченка, С. Єфремов протиставляв їх один одному: "Треба геніальної щирості Шевченка, щоб дати справді інтимну сповідь душі, без жадного позування і прикрас, без випинання свого «я», без того неприємного кокетування…"[7].

Кулішів "Щоденник", копія якого на той час зберігалась в архіві Комісії для дослідів над громадськими течіями УАН, було використано як одне із ключових джерел М. Могилянським і В. Петровим у подальшій роботі над психологічним портретом Куліша. Стосовно листів Куліша до Марка

[4] *П. Чубський [М. Могилянський].* Кохання в житті Шевченка та Куліша // Записки Історично-філологічного відділу. 1928. Кн. XXI – XXII. С. 101.
[5] *Єфремов С.* Без синтезу. До життєвої драми Куліша. С. 70.
[6] Там само. С. 63.
[7] Там само.

Вовчка, то деякі з них з були надруковані наприкінці 1920-х у часопису «Україна» з коментарями К. Лазаревської, хоча залучення їх до наукових практик відбулося значно раніше[8]. До того вже існувала біографія, а точніше автобіографія Куліша, що з'явилась ще у 1868 році, а також багатий за кількістю та змістом масив епістолярних джерел, які відкривали майже безмежний простір для експериментування з психологізацією.

У контексті культурних трансформацій епохи змінилося ставлення до наративу, критика якого включала елементи психологізму. Тексти інтелектуалів критично розглядались як своєрідне відзеркалення життєвого досвіду, що зберігають багату інформацію особистісного характеру, дозволяють простежити й осягнути авторське світосприйняття та світовідтворення. "Кожен автор, – відзначав М. Могилянський, – кінець-кінцем ні про що інше не розповідає світові, як тільки про себе"[9]. В. Петров зауважував з приводу М. Костомарова: "зрештою, кожна людина, писавши про інших, пише тільки про себе"[10]. Таким чином, у просторі наукових інтересів, опинилися не лише інтимні біографії українських діячів, але й були зроблені спроби розглядати їхню творчість під кутом зору авторських життєвих колізій.

«Ендиміонський комплекс» Тараса Шевченка

На початку XX ст. реконструкція психологічного портрета Тараса Шевченка була одним з найскладніших завдань з огляду на домінуючі стереотипні образні конструкції. Починаючи з другої половини XIX ст. найбільш поширеним був майже містичний культ «батька Тараса» в ореолі біблійного національного пророка, що цілком природно вписувався у міфологеми національного відродження з його активним апелюванням до історичних міфів і культурних героїв. Проте, перші десятиліття XX ст., що позначилися спробами наукового осмислення феномену українського генія, внесли суттєві зміни у модифікації Шевченкового образу.

У праці "З психології творчості Шевченка", що вийшла у 1916 р., С. Балей уперше наважився торкнутися, можливо, найнебезпечнішої теми української літературної історії – самоідентифікації Шевченка у контексті його творчості. Автор новаторських праць у галузі психології та застосування методів психоаналізу на українському ґрунті, С. Балей безпомилково вказав на ті точки, які піддаються психоаналітичному підходу і навіть вимагають його в Шевченка. "Не одному з нас, – підкреслював С. Балей, – кому довелося стрінутися з новими методами розсліду мистецької творчості, популярними в німецькій та іншій літературах, було б цікаво приложити одну

[8] *Лазаревська К.* Куліш і Марко Вовчок (Кілька невиданих листів) // Україна. 1929. №35. С. 102–105.

[9] *П. Чубський [М. Могилянський].* Кохання в житті Шевченка та Куліша. С. 101.

[10] *Домонтович В.* Аліна і Костомаров. Проза в 3-х т. Т. 1. Мюнхен, 1988. С. 250.

з них до Шевченкової творчості”[11]. Нові методи переконливо демонстрували, що “індивідуальне життя” поета не може залишатися поза увагою у процесі вивчення його творчості.

Дослідження С. Балея свідчили не лише про запровадження психоаналізу в українську соціогуманітаристику, але й створювалии прецедент для прочитання “іншого”, модерністського Шевченка. “Наявність символічних переносів, материнський і жіночий комплекс у психіці Шевченка – все це було суголосним з епохою модернізму і її зацікавленнями індивідуалізмом і природою творчої особистості митця”, – зазначає Т. Гундорова[12].

Своїм дослідженням С. Балей впровадив поняття “ендиміонського комплексу” стосовно Шевченка. Нагадучи класичний міф про богиню Селену та юнака Ендиміона, С. Балей ідентифікував ендиміонський мотив, масштабно і яскраво відображений у творчості поета. За моделлю “ендиміонського кохання” – чоловік виступає пасивним, інфантильним. Він більше мріє про щастя, ніж бореться за нього. Жінка ж, навпаки, уособлює активне начало в інтимних стосунках з чоловіком. У відповідності до цієї моделі, вона не тільки кохає, але й піклується про чоловіка як мати. Такі уявлення про кохання та стосунки між чоловіком і жінкою С. Балей пояснював тим, що Шевченко рано втратив матір, а отже очікував та та сподівався отримати від жінки ідеального, існуючого у його мріях, кохання на зразок “ендиміонського”.

Один з розділів свого дослідження С. Балей промовисто означив “Фемінізм Шевченка”. Йшлося про фемінність, жіночість Шевченка у вимірі його самоідентифікації з жіночими образами. Апелюючи до автобіографії поета, де той описав себе подібним до дівчини, особливо очима, С. Балей знаходить у фемінізмі Шевченка пояснення його фантазіям щодо жіночої тематики. Жіночою, точніше по-жіночому вразливою й надзвичайно емоційною була його душа. Ця психічна риса, як вважав вчений, виявилась вагомою причиною того, що поет глибоко розумів душу жінки і співчував її долі. На підставі прямих аналогій між почуттями й бажаннями жіночих образів у Шевченкових творах було зроблено висновок, що їх доля нагадувала долю поета, а їх переживання – самотність, нудьга, знедоленість, постійна присутність любовної туги – відбивали його переживання.

На погляд С. Балея, юнацька закоханість Шевченка в Оксану, яку спіткала згодом доля Катерини, була психологічним поштовхом для творення багатьох жіночих образів. На той час ця гіпотеза, хоча й за відсутністю глибокого обґрунтування, вже висловлювалась у науковому середовищі. Одним із перших її озвучив талановитий шевченкознавець початку ХХ ст., у майбутньому – представник української діаспори П. Зайцев. Ще у 1914 р. у часописі “Вестник Европы” з’явилася його праця “Перше кохання

---

[11] З психології творчості Шевченка // *Балей С.* Зібрання творів: У 5 т. Львів-Одеса, 2002. С. 174.

[12] *Гундорова Т.* Кобзар Дармограй і Шевченко в масці [Електронний ресурс] // Укр. правда. – Режим доступу : www.istpravda.com.ua/articles/2014/03/8/141809/ .

Шевченка”, яка через деякий час вийшла окремим виданням. Розглядаючи маловідомий твір Шевченка – поему “Черниця-Мар’яна” у контексті епізодів біографії поета, П. Зайцев підсумовував, що після трагедії, яка сталась з Оксаною – першим коханням Т. Шевченка, доля кожної дівчини, лякала поета, і це відбилося на всьому подальшому його житті й творчості, у тому числі й інтерпретації поетом образу Марії як матері-покритки. Цей образ, представлений у нетрадиційному вимірі, на думку вченого, був не стільки проявом світоглядної позиції Шевченка, скільки наслідком пережитого психологічного зламу, хоча й сприймався як виклик моральним канонам суспільства. “І не знаходячи відзвучної душі, – писав П. Зайцев, – всі свої ніжні чуття, ніби надолужуючи їх даремне змарнування, він віддав, як лицар середньовічний, Мадонні – Покритці з Покриток, “за всіх Скорбящій Пречистій Матері Діві”, утворивши в ідеальнім унесенні найкращий у всесвітній поезії по силі ніжності й умиленності гімн”[13].

Образ діви Марії – найбільш загадковий у творчості Шевченка – виступав своєрідним уособленням авторської інтерпретації жіночої складової світу. Доречним буде нагадати, що на поему “Марія”, написану у 1859 р., як на визначне явище у творчості Шевченка, звернули свого часу увагу І. Франко і М. Драгоманов. З ініціативи останнього у видавництві “Громада” у Женеві її було перевидано з коментарями історика (“Mariya maty Isusowa: Wirszi Szewczenka z uwahamy M. Dragomanowa”. Geneve, 1882). З цього приводу І. Франко у листі до М. Драгоманова у грудні 1883 р. підкреслював: “На людей простих більше враженіє робить Ваша передмова до “Марії” і примітка, ніж сама поема, *котрої, впрочім, і образовані у нас не вміють оцінити, а котра мені видається найгеніальнішим з усього, що написав Тарас* (*курс.* - *авт.*)” [14]. Не випадково про цей твір Т. Шевченка і коментар до нього М. Драгоманова йшлося у листуванні двох видатних українських вчених Ф. Вовка і В. Гнатюка. Ф. Вовк повідомляв В. Гнатюка про те, що він має поему “Марія – мати Ісусова” і просив надіслати йому ще один примірник[15].

На тлі осмислення інтелектуальної біографії Шевченка поглиблювався аналіз жіночіх образів-символів, створених поетом. Завдяки психоаналізу та у продовження міркувань українських інтелектуалів С. Балей обґрунтував попередньо висунуту гіпотезу стосовно того, що Шевченкові образи матерів-покриток були наслідком глибоких особистісних переживань поета. З метою подальшого розкодовування творчості Шевченка вчений звернувся до інтерпретації трійці, яка знайшла багатоманітне відображення у творчості поета, а також у його “Щоденнику” та листуванні. Конструкційні елементи трійці у Шевченковому сприйнятті розглядались як підґрунтя для розуміння

[13] *Зайцев П.* Перше кохання Шевченка. К., 1918. С. 25.

[14] *Листування І. Франка і М. Драгоманова.* Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Видає комісія Західної України Всеукраїнської академії наук. К., 1928. Т. 1. С. 58.

[15] *Листування Федора Вовка* з Володимиром Гнатюком / [упоряд. та коментарі В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко]. Л.; К., 2001. С. 28.

глибинних основ психології українського генія. Жіноче начало у трійці для Шевченка виступало домінантою, що формувала уявлення про світ та відображала світосприйняття. Звертаючи увагу на те, що число “три” посідає особливе місце в поемах Шевченка та вказуючи на спільні джерела “комплексу трійці” і “комплексу матері-покритки”[16], С. Балей проаналізував трійцю як один із ключових конструктів поетичної творчості і світоглядний концепт поета водночас.

Пантелеймон Куліш у психологічному дискурсі С. Єфремова

С. Єфремова можна вважати одним із перших, хто втілив задум створити наративний портрет П. Куліша у вимірі психологізму. У 1919 р. була надрукована його праця “Без синтезу” із промовистим підзаголовком “До життєвої драми Куліша”. З огляду на загальні культурні тенденції епохи, базовим конструктом запропонованої автором версії неординарної і водночас загадкової постаті епохи романтизму було обрано приватне життя Куліша. За допомогою найбільш поширених прийомів психологізму – аналізу стилю кохання, інтимного листування, у яких відобразилися стосунки Куліша з жінками, С. Єфремов висунув і переконливо обґрунтував тезу щодо життєвої драми історика, письменника, громадського діяча. Психологічна ідентифікація Куліша за С. Єфремовим це – “суцільна драма”, “велика життєва драма”, “фатальна драма”. Її витоки вбачались, перш за все, у “розполовиненні”, або, іншими словами, роздвоєнні особистості Куліша[17].

Досліджуючи складний механізм роздвоєння особистості Куліша, передумови її виникнення, прояви та наслідки, С. Єфремов звернув увагу на його біполярне “я”. У Куліша ще з дитинства існував потяг до аристократизму, проте обставини життя міцно тримали його у демократичному соціокультурному середовищі. Звідси сформувалися дві протилежні світоглядні і життєві основи, що зумовили його постійні хитання, “вічну позицію між Сцилою і Харибдою”. Роздвоєння, як деструктивний внутрішній стан, “отруїло” життя Куліша, зробило з неординарної особи мученика, “антигромадську людину”. “Серце тягло його в один бік, розум – в інший”, з прикрістю змушений був підсумовувати С. Єфремов[18].

---

[16] Трійця в творчості Шевченка // *Балей С.* Зібрання творів: У 5 т. С. 395 – 417.

[17] У науковому просторі початку XX ст. поняття “людина роздвоєна” здобуло широку присутність завдяки французькому соціологу Емілю Дюркгайму, хоча “homo duplex” – означення для двоїстості людської натури – з’явилось ще в епоху романтизму. На проблемі роздвоєння особистості зазвичай акцентувало мистецтво, найбільше це окреслювалось літературою. Внутрішнє роздвоєння особистості концептуалізувалось не як трагічна ознака людини певного історичного періоду, а як характерна риса людини як такої. Водночас не відкидалось, що історична доба, здійснюючи жорсткий вплив на особистість та її долю, відіграє не останню роль у трансформації роздвоєння особистості у справжню психологічну проблему.

[18] *Єфремов С.* Без синтезу. До життєвої драми Куліша. С. 71 – 73.

Суперечності творчої натури Куліша повною мірою відобразилися у ставленні до жінок, що калейдоскопом пройшли у його житті. “З цього погляду, – як зазначав С. Єфремов, – Кулішів щоденник справляє просто страшне враження. На сторінках його мигтять імена жінок, на яких звертав свою увагу автор”[19]. Проте, найпарадоксальнішим у цьому сенсі були не численні захоплення Куліша, а його сприйняття представниць жіночої статі та ставлення до них. Всі жінки, що складали оточення Куліша, були різними за походженням, талантами, зовнішністю, але у стосунках з ними він щоразу дублював себе, граючи одну й ту саму роль просвітника-ментора.

Хворобливе роздвоєння душі Куліша проявлялось у його недвозначних, підкреслено цинічних міркуваннях з приводу одруження. “Аристократичне” задоволення від того, аби бути не таким, як всі, що одружуються, народжують дітей, піклуються про родинні статки, переймаються побутовими проблемами, яскраво відбилось у щоденникових записах. С. Єфремов навмисно наводить розлоге міркування Куліша, у якому автор картає себе навіть за саму думку одружитися з дівчиною, яка його приваблює: “Судьба только что избавила меня от тягости вещественных нужд, как я навязываю себе новые, ибо мои доходы окажутся самыми ничтожными при семейной жизни, и из человека, обеспеченного с денежной стороны, я добровольно перейду в горестное состояние человека нуждающегося. … Но что же сказать в таком случае, когда для женитьбы я должен буду отказаться от литературных моих предприятий, которые составляют отраду моей жизни? Вместо издания народных песен, летописей, антиков, я буду производить детей; вместо вспомоществования добрым труженикам я буду заботиться о домашних потребностях; вместо соединения деятельных умов в одну дружескую семью, я вплетусь в связь с родственниками своей жены, совершенно по духу мне чуждыми. Что за жизнь? Я прихожу в ужас при одной мысли о таком существовании, а между тем не больше, как 20 часов назад я мечтал о счастье жить семьянином. Бедный я человек!”[20] Думки Куліша, висловлені на сторінках щоденника, не потребували додаткових коментарів, промовисто характеризуючи самого автора.

Осмислюючи психологічний феномен Куліша, С. Єфремов акцентував увагу, передусім, на його стосунках із Ганною Барвінок та Марком Вовчком, залишаючи решту зв’язків на маргінесах дослідження. У ставленні до обох близьких для нього жінок у Куліша домінували “роль, поза, холодне міркування, ображене самолюбство”. Подружні стосунки із Ганною Барвінок, як відомо, набули традиційності лише на завершальному етапі життя.

Стосовно Марка Вовчка, то, не виключаючи, що Кулішу “довелось пережити величезне зворушення душевне”, С. Єфремов все ж таки був переконаний у нещирості цих почуттів, про що свідчила подальша нешляхетна поведінка стосовно колись коханої жінки. Тавром психічної

---

[19] Там само. С. 66.

[20] *Єфремов С.* Без синтезу. До життєвої драми Куліша. С. 67.

роздвоєності був позначений цей дивний роман. Образ "милой", "бесценной сестры" у свідомості Куліша з часом трансформувався в образ "жалкой женщины", яку в одному з листів він дозволив собі неприпустимо образливо називати "европейской потаскухой"[21].

Синдром внутрішнього роздвоєння Куліша, як вважав С. Єфремов, повною мірою позначився на його контактах з соціумом. Промовисті чи приховані риси душевного хворобливого стану свідчили про безмежну драму людини, не зрозумілої сучасниками, відторгненої ними, попри докладені надзусилля служити і бути корисним широкому загалу. Врешті-решт для Куліша це обернулось тим, що одні сприймали його крізь призму колись потужного, але "покаліченого та озлобленого таланту", інші вбачали в ньому найвищий прояв духовного аристократизму, постать, життя якої стало трагедією через неосвіченність співвітчизників.

Квінтесенцією образа Куліша, сконструйованого С. Єфремовим з використанням психологізму як дослідницького інструменту, стали неординарність психічних реакцій, особливість "психічного типу", "складна і заплутана психіка», позбавлена будь-якої гнучкості. Переконливим підтвердженням "діагнозу" виступали імпульсивні зміни настроїв, під час яких один психічний стан блискавично змінювався іншим, нездатність до компромісів, ідейний максималізм, що унеможливлювали дотримання скільки-небудь тривалого внутрішнього балансу.

Своєю поведінкою і позицією у сферах науки, моралі, громадських, особистих стосунків Куліш "і себе самого мучив, і іншим труїв життя"[22]. Отже, "вічний бунт" Куліша, за інтерпретацією С. Єфремова, був ні чим іншим, як театром абсурду, на сцені якого домінувало втілення роздвоєної особистісної свідомості.

"Романічні" біографії Шевченка та Куліша в інтерпретації Михайла Могилянського

Психологічні портрети видатних постатей українського відродження отримували різноманітні конфігурації, про що засвідчила публікація статті М. Могилянського "Кохання в житті Шевченка та Куліша", надрукована під псевдонімом Павло Чубський[23]. Вчений висунув і реалізував складну і амбітну задачу, здійснивши по-справжньому віртуозний порівняльний аналіз "романічних" біографій Шевченка і Куліша. Ракурс проблеми, незвичний, на перший погляд, виглядав природним у світлі етичних установ М. Могилянського, професійна творчість якого оцінюється як опозиція консервативному українофільству в контексті становлення концепції національної літератури і літературної критики, зокрема[24].

---

[21] Там само. С. 70.

[22] *Єфремов С.* Без синтезу. До життєвої драми Куліша. С. 74.

[23] *П. Чубський [М. Могилянський].* Кохання в житті Шевченка та Куліша. С.101 – 118.

[24] *Шумило Н.* Під знаком національної самобутності: українська художня проза і літературна критика кінця XIX – початку XX ст. К., 2003. С. 169 – 173.

Дослідження М. Могилянського являє безумовний інтерес у контексті психологічних стратегій української соціогуманітаристики, проте психологічне у ньому підпорядковане соціальному. На переконання автора: "Кожна творчість розкриває авторську індивідуальність (*звичайно, соціально обумовлену*) *(курс. – авт.)*"[25]. Портрети Шевченка і Куліша у площині стосунків з жіночим оточенням мають психологічно-соціальний окрас з акцентом на соціальне, яке виступає домінантою в авторській інтерпретації людських вчинків і почуттів. Кохання в житті людини розглядається як таке, що зумовлено законами буття. Воно – "не тільки невичерпне джерело життєвого трагізму, кохання й смерть – це дві стихії, що творять його основи, жадним поліпшенням *соціального ладу (курс. – авт.)* непоборні"[26].

Авторська ідентифікація портрета Шевченка здійснена з неодмінною присутністю таких наративних конструкцій, як "соціальна природа", "соціальна безодня", "соціальна нерівність". Саме соціальний чинник, а не внутрішні психологічні комплекси, на думку М. Могилянського, сформували у Шевченка ставлення до жінки та врешті-решт завадили йому влаштувати сімейне життя. "...соціальна нерівність і забобони не дали йому одружитися... В жінці він уже шукав не тільки коханки, а й товаришки, спорідненої душі, однодумця", – підсумовував М. Могилянський[27]. На переконання вченого, Шевченкове відчуття "соціального" мало гіпертрофовану загостреність, визначивши його життєву позицію. На підтвердження гіпотези наводилися слова поета: "Я по плоти и духу сын и родной брат нашего бездольного народа" – з повним правом справедливо казав про себе поет і щодо ідеології – вона не викликає жодних сумнівів"[28]. Навіть останній його роман з Лікерою Полусмаковою сприймався під кутом зору втілення соціальної мрії звільнити кохану з кріпацтва та надати їй по-справді людські умови життя.

Проте, як тонкий психолог, М. Могилянський не міг не помітити і не відзначити глибинного екзистенційного протиріччя Шевченка, зауважуючи, що "...культурно він одірвався від "бездольного народу": знаємо, побачившись після довгої розлуки з родичами, – через три години не мав, про що з ними говорити"[29]. Поле культурних інтересів Шевченка, інтелект та освіченість зумовили необхідність його перебування в оточенні, яке він визначав для себе "ворожим його соціальній природі". У цьому сенсі відчуття роздвоєння у Шевченка було не менш загостреним, ніж у Куліша. Проте, М. Могилянський уникнув розгляду цієї психологічної проблеми одного, зосереджуючись здебільшого на вчинках як проявах внутрішнього стану.

Послідовного втілення обраних принципів вчений дотримався у процесі відворення соціально-психологічного портрету Куліша, вибудовуючи його у єдиному наративному просторі з портретом Шевченка. Проте, на

[25] *П. Чубський [М. Могилянський]*. Кохання в житті Шевченка та Куліша. С. 101.
[26] Там само. С. 101.
[27] Там само. С. 105.
[28] Там само. С. 107.
[29] Там само. С. 107.

відміну від інших дослідників, які вивчали заплутану психіку Куліша, аналізуючи його позашлюбні романи, М. Могилянський взяв за основу шлюб як соціальний інститут і обґрунтував, що без розуміння стосунків з дружиною Ганною Барвінок (Олександрою Білозерською), які набували різноманітної конфігурації упродовж життя, не можливо осягнути психологічну контраверсійність Куліша. За запропонованою версією шлюб як соціальний стан у контексті життєвого шляху Куліша постає "рятівним колом", найбільш стабільною життєвою "шпариною", куди можна було заховатися для "уединенного труда", "реалізації трудового подвигу його життя", літератури. Ситуативні захоплення Куліша жінками, а тим більше стосунки з ними, не розглядалися у площині будь-яких його психічних відхилень. Думка у цієї людини, підсумовував М. Могилянський, завжди "стояла на сторожі" і "доба запізнілих романічних захоплень закінчилася поворотом до родини, заснованої ще на порозі зрілих літ..."[30].

Обираючи "романічні" біографії Шевченка і Куліша для втілення свого вишуканого компаративістського дослідження, М. Могилянський акцентував на їхній несхожесті. Куліш прожив у шлюбі п'ятдесят років і "епілог того шлюбу дуже нагадував класичну ідилію"[31]. Шевченко фанатично прагнув і шукав шлюбу, мріяв про нього і "часто робив нерозважні спроби одружитися будь-якою ціною..."[32]. Тим не менш, М. Могилянський віднайшов той психологічний конструкт, який дозволив поєднати у компаративному дискурсі ці дві, на перший погляд, протилежні постаті. Психологічна складова Шевченка і Куліша окреслена, так званим, "донжуанством". За версією дослідника "донжуанство" у контексті біографій цих діячів не мало негативної конотації. Воно інтерпретувалось, з одного боку, як "вміння кохати жінку, вклонятися її красі", а з іншого – як "безнадійна мрія осягнути ідеал і в тому осягненні позбутися самотності"[33]. Прагнення ідеалу є природним станом душі творчої людини, яка перебуває у пошуку сенсу буття, намагаючись досягнути внутрішнього балансу та гармонії зі світом. "Донжуанський список" Куліша з'явився у той момент, коли він почував себе надзвичайно самотнім та шукав виходу з тієї самотності. Шевченко звертався до друзів і родичів з благанням одружити його, аби позбавити його "проклятой тоски".

На думку М. Могилянського, Шевченко був наділений донжуанівським мистецтвом кохати жінку. У першій половині життя його любовний шлях "зогріто палом молодості, освітлено світлом геніальності", "вмінням благати переможно". З заслання повертається вже "людина зламана" і у відповідні кольори "безсилого кохання" забарвлено романи останнього періоду його життя. На відміну від Шевченка, Куліш був позбавлений таланту кохати жінку. Його життєвий шлях – це втілення "безпорадности" та "безпомічності"

---

[30] *П. Чубський [М. Могилянський].* Кохання в житті Шевченка та Куліша. С. 117.
[31] Там само. С. 102.
[32] Там само.
[33] Там само. С. 108.

донжуанівських здібностей. Ідентифікуючи себе з Дон-Жуаном, він мав у свідомості спотворений образ героя, а сам, за влучним означенням М. Могилянського, був лише "пародією на Дон-Жуана".

Майстерно завершуючи соціально-психологічні портрети своїх героїв, М. Могилянський підсумував: "У різних лініях і різних формах, з різним розв'язанням – любовні драми Шевченка і Куліша – однакового змісту: в коханні до жінки знайти вихід із самотності, прилучитися до всього найкращого на землі – так забарвлені їхні любовні шукання"[34].

Психоаналіз у біографічних дослідженнях Віктора Петрова

Психоаналіз як стратегія дослідження біографій неординарних постатей значно глибше і багатогранніше був використаний у дослідженнях В. Петрова, якого відносять до "типових аналітиків класичної фройдівської школи"[35]. Йдеться, перш за все, про його праці "Романи Куліша", а також "Аліна і Костомаров"[36], надруковані наприкінці 1920-х років. В. Петрова, передусім, цікавили екстравагантні, ексцентричні типи письменників та вчених, їхня психологія. У цьому сенсі біографії Костомарова та Куліша, стосунки класиків з жінками, що в обох випадках виглядали далекими від нормальних, давали безліч підстав для психоаналітичного дослідження.

М. Костомаров і П. Куліш стали своєрідним втіленням поглядів і концепцій Петрова, його експериментуванням з психоаналізом для розкриття наявних комплексів, депресивних станів, феномену парадоксальності, роздвоєння чи множинності особи. У працях В. Петрова вони переживають цілий спектр станів, серед яких домінують тривога, непевність, нудьга. Грані кожного з образів розкривають сутність людини, поліваріантність її ідентичностей, відтворюють парадигму екзистенційності у сенсі абсурдності життя та неспроможності досягнення справжньої свободи.

Психологічний образ П. Куліша у конструюванні В. Петрова виступав своєрідним продовженням запропонованого С. Єфремовим. Проте версія В. Петрова надавала вже існуючому образу повнішого і глибшого звучання з огляду на класичні практики психоаналізу. Вписаний у контекст екзистенційних рефлексій самого В. Петрова, він постав уособленням драматизму і іронії одночасно. Погоджуючись, що "диссентизація", як спосіб розриву між задумом та втіленням, була сутністю художньої творчості, соціально-політичної ідеології, особистісної поведінки Куліша, В. Петров приймав формулу С. Єфремова "Куліш – людина без синтезу".

---

[34] *П. Чубський [М. Могилянський].* Кохання в житті Шевченка та Куліша. С.117 – 118.

[35] Дискурс модернізму в український літературі // *Павличко Соломія.* Теорія літератури. К., 2002. С. 261.

[36] "Аліна і Костомаров" вийшла під псевдонімом Віктор Домонтович. Під цим псевдонімом В. Петров зазвичай публікував те, що відносив до белетристики. Виняток складала праця "Аліна і Костомаров", яка, будучи побудованою на історичніх джерелах, належала до фахових наукових досліджень.

У дискурсі В. Петрова роздвоєння як психологічна домінанта особистості Куліша виступала так само базовою конструкцією дослідження, проте на більш широкому ґрунті. Якщо у С. Єфремова це здійснено у форматі статті, то В. Петров присвятив психологічному портрету Куліша монографію обсягом понад двісті сторінок. На відміну від С. Єфремова, котрий акцентував головну увагу лише на стосунках Куліша з Марком Вовчком та Ганною Барвінок, В. Петров проаналізував цілий спектр романтичних захоплень свого героя, включаючи романи з Лесею Милорадовичівною, Параскою Глібовою, Ганною Рентель. На прикладах цих стосунків розкривалась уся контроверсійність особи Куліша – людини складного духовного життя. У кожній любовній ситуації він любив більш за все свою уяву про жінку, яку прагнув весь час просвіщати та хизуватися перед нею власною освіченістю, унікальністю, неперевершеністю. На переконання В. Петрова, Куліш свідомо культивував “невтіленість”, “розлад”, “розрив”. Усі його романи переконливо свідчать про його внутрішнє роздвоєння, мрію про любов і водночас “жах кохання”, егоїзм, моралізаторство у стосунках з жінками, гру з самим собою.

В. Петров створив загострено суперечливий портрет Куліша меланхоліка, невротика, егоїста й егоцентрика, особливо акцентуючи на його неадекватних реакціях та психічному стані. Зокрема, звертається увага, що під час відомого вже романа з Марком Вовчком у Куліша дедалі “все більше й більше проступає жовчності, роздратованості, хоробливої нервозності й розгубленої неврівноваженості”[37]. В. Петров вважав доречним навести й свідчення самої героїні цієї романтичної історії, яка стверджувала, що Куліша “досить зм’яло життя, був він тоді надзвичайно знервований і проявляв прикмети психозу” [38]. Емоційний стан Куліша, який фіксувався, – втома, зламаність, хвороблива знервованість, відчуття внутрішьої спустошеності на тлі його розмірковувань про смерть і можливість самогубства, висловлених у листі до Каменецького, були ні чим іншим, як проявом тогочасної глибокої депресії.

У випадку з психологічним портретом Куліша, В. Петров, випереджаючи час, інтуїтивно ідентифікував у свого героя симптоми, так званої, “кризи середнього віку” – особливого психічного стану, що діагностуватиметься і стане відомий широкому науковому загалу значно пізніше[39]. На початку дослідження зверталась увага на вік Куліша, якому тоді було 38 – 43 роки. “Отже, його романи, – підкреслював вчений, – це романи зрілої, літньої людини, якій уже під сорок і за сорок, яка в своїй громадській і літературній

[37] Романи Куліша // *Домонтович Віктор.* Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Романізовані біографії. К., 2012. С. 292.
[38] Там само. С. 293.
[39] “Криза середнього віку” – поняття сучасного наукового дискурсу, відносно нове у психології. Його використовують, як правило, для означення стану довготривалої психологічної пригніченості, що виникає у наслідок переоцінки свого життєвого досвіду у віці приблизно 35 – 45 років.

діяльності переживає розквіт творчих можливостей, здійснює найкращі прагнення й найпринадніші мрії молодих літ, стверджує своє соціальне призначення, але в інтимному, особистому житті гостро і гірко починає відчувати сердечну зів'ялість, хандрливу втому, дражливу й знервовану байдужість"[40].

На відміну від попередніх дослідників, які вказували на прояви донжуанівського комплексу у вчинках Куліша, вчений ідентифікував наявність в нього "фаустівських" прикмет. Заперечуючи донжуанство Куліша, він наголошував на таких основних рисах його характеру, як зневіра, сумніви, хитання, спустошеність, втома, непевність, які в цілому у своєму калейдоскопічному обертатанні складають ознаки "фаустівського комплексу". Куліш для В. Петрова, скоріш за все, асоціюється з Фаустом, аніж з Дон Жуаном, оскільки "плекає в собі ілюзорну й сумнівну сподіванку заперечити те, що єсть, і відновити, що вже давно вицвіло й спорохніло"[41]. І все ж таки, у загальному образі Куліша домінує не фаустівський драматизм, а іронічне забарвлення. Не випадково дослідження закінчується зауваженням щодо надзвичайно типової для Куліша тенденції – "рятувати провінціальних панночек".

Працюючи над біографією М. Костомарова, В. Петров зосередив основну увагу лише на одному, однак надзвичайно промовистому, сюжеті з життя цієї людини. Це була історія його кохання, сватання, весілля, котре мало відбутися в 1847 р., а відбулося майже через тридцять років. Тільки по смерті матері і власної тяжкої хвороби М. Костомаров повінчався з А. Крагельською, коли йому виповнилося п'ятдесят вісім, а їй – сорок п'ять років. В історії стосунків М. Костомарова з А. Крагельською, на переконання В. Петрова, чітко відбилася хвороблива психіка представника українського романтизму. Кохання Костомарова до Аліни, за висловом В. Петрова, – це "драма запереченого кохання". Справжнє кохання для Костомарова – це "молитва серця", "знесення душі на небо"[42], земне кохання – "зло і гріх, злочин і блюзнірство"[43].

В. Петров інтерпретував і пояснював подібне дивацтво свого героя проявом Едіпова комплексу, властивого багатьом письменникам-романтикам. Філософію кохання Костомаров вибудовував переважно на піднесених, платонічних почуттях до жінки. У своєму любовному credo він відмежовував кохання від будь-яких мирських насолод і "як справжній романтик мріяв зберегти своє кохання в недоторканій цноті, в мовчанні й несказанності"[44].

При цьому Костомаров намагався заховати свої "невротичні двозначності й порушення", прикрашаючи свою концепцію "заперечного кохання" цитатами середньовічних філософів. Костомаров кохав Аліну, прагнув

---

[40] *Домонтович В.* Романи Куліша. С. 170.
[41] Там само. С. 171.
[42] *Домонтович В.* Аліна і Костомаров. С. 227.
[43] Там само. С. 230.
[44] Там само. С. 226.

шлюбу з нею, але водночас боявся його. Все більше переконання, що “духовний шлюб” є значно ближчим і більш прийнятним, ніж звичайний, не дали можливості здійснитися задуму своєчасно. Він сприймав жінку, як і Куліш, у вимірі власних утворених уявлень. Але для Костомарова, на відміну від Куліша, жіночий образ був звеличеним, духовним, проте далеким від реальності, оскільки реальна жінка привносилась у жертву цій парадоксальності. Пізній шлюб Костомарова, за визначенням В. Петрова мав вигляд “весільного бенкету”, справленого “перед коханням, оберненим у трупне ніщо”[45]. Сама ж А. Крагельська пояснювала причини їхньої довгої розлуки з Костомаровим достатньо банально, називаючи головними винуватцями ситуації самого Миколу Івановичу, який вважав у той час обов’язком честі повідомити про свою, нібито, невиліковну хворобу, при якій не слід брати шлюб, – і їхніх матерів, котрі обидві палко любили своїх дітей і вважали своїм материнським правом “устраивать их счастье и расстраивать их браки сообразно своим воззрениям”[46].

Називаючи Костомарова “химерним”, В. Петров демонструє його постійні хитання між новими почуттями і літературними ремінісценціями, намагання ввести свої почуття у рамки знайомих йому, але “упереджених книжних схем”[47].

У багатогранному психологічному портреті Костомарова не існувало дрібниць, які би не варті були уваги. Його неординарність отримала комплексне наративне зображення завдяки прийомам психоаналізу, застосованим В. Петровим. Вона зафіксована не лише у дивній світоглядній позиції по відношенню до жінки, але й у його незвичній зовнішності, тілесних рухах, вчинках у повсякденному житті, поводженню з оточенням. Як досвідчений психолог, В. Петров, передусім, звернув увагу на “нервові загострені жести” Костомарова, його “невмілий уклін”, “спосіб поправляти окуляри”, “висувати вперед подборіддя”, “часто відкидати голову”. Все це свідчило про своєрідну незвичність поводження, яку В. Петров пояснював засвоєнням манери гротеску і намаганням Костомарова стилізувати себе під фантастично карикатурних героїв Гофмана, а оточуючих примушувало чекати від нього того чи іншого “раптового й несподіваного чудернацтва”[48].

Костомарова представлено як людину імпульсивних хвилювань, надзвичайної запальності, істеричних вигуків, щоденних баталій з жіночим оточенням – матір’ю і дружиною. Не раз роздратований, він тікав з дому. Галюцінації, що переслідували його, стирали межі між уявним і реальним. З метою найбільшого увиразнення психологічного портрету героя В. Петров, скориставшись прийомом оксюморону, ідентифікував стан Костомарова наративними конструкціями на кшталт “розсудливе божевілля”, “твереза

[45] Там само. С. 358.

[46] *Николай Иванович Костомаров*: По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. М., 1922. С. 76 – 77.

[47] *Домонтович В.* Аліна і Костомаров. С. 223.

[48] Там само. С. 188 – 189.

бешкетна сп'янілість". Свою неординарну поведінку, як-от биття посуду, він пояснював оточуючим тим, що "це я московських воєвод бив", аби увійти у роль Стенькі Разіна. Пригадування образних переслідувань та галюцінацій Костомарова на кшталт "коли я писав "Саву Чалого", "Переяславську ніч", мені так і хотілось або поляка зарізати, або хату підпалити" посилювали ефект сприйняття його психічної неординарності[49]. На підтвердження зорових і слухових галюцінацій свого героя В. Петров використав історичні джерела. Він наводить лист матері Тетяни Петрівни від 18 жовтня 1847 р. до Третього відділу з проханням про звільнення сина, де йшлося про його нервову недугу, затьмарення розумових здібностей як результат напруженої розумової праці.

Дослідження В. Петрова були, безумовно, не в усьому об'єктивними і точними, проте вони відкривали нові виміри й простори, що "охоплювали внутрішні обшири особистості, мотиви її поведінки, її почуття і неусвідомлені пориви, які до цього часу залишалися незнаними, цілком невідомими"[50].

"Велика всеукраїнська трійця": альтернативні виміри

Окрім портретів представників "великої всеукраїнської трійці" з домінуючою психологічною компонентою, український соціогуманітарний простір перших десятиліть XX ст. являв калейдоскоп альтернативних образних пропозицій, позначених розмаїттям відтінків у відповідності до викликів часу, ідейних переконань та світобачення дослідників. Осмислюючи образ Куліша, М. Грушевський, передусім, прагнув внести деякі корективи у поширене стереотипне сприйняття його як людини гіпертрофованих амбіцій, невиправданої самозакоханості, відвертого егоцентризму. Не приховуючи, що це одна з найбільш суперечливих і неоднозначних постатей національного відродження, він показав, що Куліш по праву заслуговує на місце серед "великих українців", а його творчість – "результат великого таланту і глибокого розуміння українського життя"[51].

Будучи послідовним у своєму прагненні залишити останнє слово за неперевершеним талантом цього діяча, М. Грушевський стверджував, що Куліш по праву належав українському народу і був невід'ємною та органічною складовою національної культурної спадщини. За концепцією М. Грушевського П. Куліш – це, перш за все, – передвісник революційних подій, котрий піднімався у своїх очікуваннях, пророцтвах та передбаченнях на один рівень з іншими українськими геніями – Шевченком та Костомаровим.

Аби зрозуміти велич і складність постаті Куліша, оцінити його роль в історії українського відродження, потребувалась тривала, прискіплива, неупереджена робота, звернення до широко спектру різних джерел – його

---

[49] *Домонтович В.* Аліна і Костомаров. С. 239.

[50] *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі. С. 263.

[51] *Грушевський М.* Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости // Україна. 1927. Кн. 1 – 2 (21). С.11.

листування, спогадів, творів, на чому ще раз наголошувалось у публікації І. Житецького. Звертаючи увагу на те, що поки ще не на часі складати остаточний портрет Куліша, оскільки багато матеріалів про нього залишались незібраними і неопублікованими, І. Житецький писав: “Вдача, характер і доля П. О. Куліша зіткані з таких надзвичайних, виразно протилежних, суперечних рис, що з’ясувати докладно істоту його особи чи дуже легко, чи дуже важко: легко, коли обмежитися грубими мазками та рішучими присудами, важко – коли звернутися до ріжноманітних матеріалів його власних писань, листування, споминів, критики творчості і діяльності Куліша, до всього того в найширших рамках, що висловлював сам Пант. Ол–ч і що писалось про нього, до всього, що заволікло, закрило своєрідну особистість його постати”[52].

Студії О. Дорошкевича, О. Новицького, А. Річицького, П. Филиповича, присвячені вивченню біографії та творчості Шевченка, свідчили про широкий спектр альтернативних шевченкозначвчих досліджень. Кожен з науковців декларував власні підходи до осмислення та творення нового образу. У декого з них, зокрема М. Зерова та А. Лободи дослідження позначилися відблиском психологізації. М. Грушевський у контексті соціокультурних трансформацій епохи упроваджував нову концепцію образу Шевченка, відповідно до якої “Великий Кобзар” мав бути “нашим гаслом”, “нашим прапором”, “пророком і вождем Нової України”[53].

Проте, як це не дивно, культурна та суспільно-політична ситуація в Україні не надихнули В. Петрова звернутися до проблеми складних психологічних комплексів Шевченка. Як видається, вони не заінтригували вченого. На тлі складних психологічних портретів М. Костомарова та П. Куліша Шевченко видавався йому надто простим. Для В. Петрова біографія Шевченка так і не стала предметом самостійного наукового зацікавлення, хоча деяких сюжетів його творчості вчений все ж таки торкнувся, аналізуючи двох інших представників “великої всеукраїнської трійці”. Можливо з власних переконань, можливо, відчуваючи кон’юнктуру ідеологічних тенденцій, що ставали все більш очевидними, В. Петров оминув увагою жіночу складову у житті і творчості Шевченка, хоча в інтелектуальних біографіях Костомарова і Куліша тема жінки була базовою.

Шевченко в інтерпретації В. Петрова виглядав достатньо спрощено. “Для Шевченка усе було просто, зрозуміло і вирішено, – констатував В. Петров. – Хмельницький – зрадник, Мазепа – ідеал. Хмельницький – запроданець Московщини, зрадив Україну, Мазепа змагався за її незалежність”[54]. Особливий наголос робився на Шевченкових висловлюваннях та оцінках, які часто аргументувалися лайкою. “Проти такого способу захищати

---

[52] *Житецький І.* Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.) // Україна. 1927. Кн. 1–2 (21). С.40.

[53] *Грушевський М.* В шістдесят четверті Шевченкові роковини // Україна. 1925. Кн. 1–2 (11). С. 3–5.

[54] *Домонтович В.* Аліна і Костомаров. С. 251.

свої думки не приходиться заперечувати: лайка сама по собі має силу доказу, вона імпонує", – підкреслював В. Петров. Але, протиставляючи Шевченка Костомарову, В. Петров писав, що Костомаров "був людина м'якої, лагідної вдачі. Він не лаявся і не любив, коли при ньому лаялися. Він додержувався об'єктивності. В свої погляди він ніколи не вносив елементів особистої симпатії, абож антипатії, як це приміром, робив Шевченко..."[55]. Водночас Шевченко протиставлявся Кулішу. У цій ситуації В. Петров визначив для себе позицію спостерігача, а не дослідника. Перебуваючи немовби осторонь, не наважуючись, чи не бажаючи висловлювати власне бачення та ставлення, він "надавав слово" Кулішу. В автобіографії Куліш недвозначно відмежовував себе і своє "кармазинне дендичне українофільство від січової низовщини Шевченка", закидаючи останньому брак "дендизму". На думку Куліша, Шевченко "був надто примітивний, надто мало денді, щоб його можна було висунути на ролю ватажка українського громадського руху"[56].

По-іншому, ніж у психологічному дослідженні В. Петрова, виглядав портрет М. Костомарова, що вимальовувався на основі матеріалів ювілейного випуску "України". Як зазначав І. Житецький, Костомаров понад усе, був "істориком-поетом", "що в образах уявляв перед очима усі картини перебутого, рушання подій, увязку та боротьбу інтересів, побутові осібності, минуле народне життя..."[57]. Костомаров позиціонувався як своєрідний ідеал вченого доби романтизму, поєднуючи у собі сміливість громадського діяча, талант і здібності етнографа, археографа, фольклориста, мислителя, блискучого белетриста і лектора, як романтик не лише за історіографічною традицією, але і за природою душі.

Психологізація у студіях С. Балея, С. Єфремова, М. Могилянського, В. Петрова була скоріше винятком, аніж закономірною тенденцією тогочасного історіографічного процесу. Висвітлення інтелектуальних біографій за допомогою психологізації як стратегії практично не отримало скільки-небудь послідовного продовження. В нових політичних умовах подібні дослідження втратили свою актуальність. Промовистим і відвертим було зізнання О. Дорошкевича, який уже у 1926 р. говорив, що "ми старанно вишукували в Шевченкових творах, навіть геть пізніших, окремі слова (як "комунізм", "соціялізм", "промисловість" і т.д.), що довели б нам наочно за революційну лектуру нашого великого поета"[58].

Ендиміонський, едіпов, фаустівський, донжуанський психологічні комплекси відійшли у небуття. Про них забули на довгий час, як і про вчених, долі яких виявилися переважно драматичними. Дуже скоро образи

---

[55] Там само. С. 252.

[56] *Домонтович В.* Аліна і Костомаров. С. 187.

[57] *Житецький І.* Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. 1927. Кн. 4. С. 98.

[58] *Дорошевич О.* Шевченко й петрашевці в 40-х рр. // Шевченко та його доба / під ред. С. Єфремова, М. Новицького і П. Филиповича. К., 1926. С. 24.

Шевченка, Куліша, Костомарова трансформувалися у безбарвні та стереотипні у відповідності до вимог радянської ідеологеми, що стала панівною. Тим не менш, праці, що колись були надруковані, свідчили про неабиякий авторський талант. Проникнуті дивовижним магнетизмом, вони стали своєрідними перлинами та справжньою окрасою українського наукового наративу.

Ейдос.
8'2015.

Володимир Ващенко
Дніпропетровськ

«Тіла історика»: body politic[1] у текстах М. Грушевського

Це питання знання того, як тіло – за допомогою мов
– бере участь… у виключенні істини[2].
А.Бадью. Істина тіл та мов

У цьому дослідженні хотілося б закцентувати увагу на одному простому твердженні, а саме: *тіло історика завжди задіяне у виробництво*

---

[1] *"Body politic" (політика тіла)* – доволі молода для пострадянського простору полідисциплінарна галузь. Окрему віху у розвитку проблематики body politic в Україні започаткував переклад класичної роботи Р. Портера: *Портер Р.* Переосмислена історія тіла. Нові перспективи історіописання. К., 2004. С. 285-317. Серед вітчизняних досліджень у галузі, що з'явилися останнім часом, значимими можна вважати такі тексти: *Гомілко О.* Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. К., 2001. 340 с.; *Медвєдєва Н.С.* Проблема співвідношення тілесності та соціальності в людині і суспільстві: автореферат дис…канд. філос. наук: 09.00.03. К., 2005. 32 с.; *Потапенко Я.О.* Дослідження соматичного буття людини в соціогуманітарних студіях кінця XIX – початку XXI ст.: становлення і розвиток наукових напрямків та концепцій. Переяслав-Хмельницький, 2012. 420 с. Окремо стоять праці канадського дослідника українського походження С.Єкельчика. Одним з перших він актуалізував проблему включеності тілесності в конструкцію (та процес конструювання) українського національного міфу у XIX ст. Значимим, з таких перспектив, виглядає дослідження "Тіло і національний міт: до картини українського національного відродження XIX століття" (Див.: *Єкельчек С.* Українофіли: Світ українських патріотів другої половини XIX століття. К., 2010. С. 19-50). Body politic також розглядається як галузь перспективних досліджень у соціогуманітаристиці Російської Федерації: *Викулина Е.И.* Конструирование новой телесности: медикализация и забота о себе в годы «оттепели» // СОЦИС. № 9. 2010. С. 113-119; *Орлова Г.* Организм под надзором: тело в советском дискурсе о социальной гигиене (1920-е) // Теория моды. № 3. 2007. С. 251-270; *Сланичка С.* История тела: новые направления исторических исследований // Ярославский педагогический вестник. 2003. №3. С. 166-170; *Соколов А.Б.* История тела: предпосылки становления нового направления в историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. М., 2009. № 26. С. 190-211; *Соколов А.Б.* Концепт «тело» в современных исторических исследованиях // Ярославский педагогический вестник. 2009. №3. С. 202-207.

[2] *Бадью А.* Истина тел и языков // Кризис сознания. М., 2009. С. 75.

(історичної) істини та, відповідно, в її виключення. Це просте твердження у межах української історіографії повсякчасно ігнорується й, у силу цього, вимагає не простого пояснення.

Власне, інтерпретацією того, як тіло “втручається” у наукові проекти історика, зокрема, М.Грушевського – це те, чим ми займаємося останні 12-ть років у різнорідних текстах. Так що самі ці тексти й ця проблематика встигли віддалитися у часі й стати своєрідною історією, віхи якої з аналітичною метою дозволимо пунктирно нагадати.

Початок було покладено у 2002 р. – у монографії “Неврастенія: непрочитані історії”[3], де істина медикалізованого тіла історика проявляла себе через симптоматику модерного неврастенічного дискурсу, задіяного у конструювання новітнього українського історичного метанаративу.

Тема отримала продовження публікацією в УІЖі – у статті 2007 р. “Історія як фізика”, 3-й підрозділ якої під назвою “Контроль розтрат енергії тіла та стилі життя інтелектуалів епохи fin de siècle”[4] мав продемонструвати, як модерні теорії у дисциплінарному просторі фізики виступали тим спільним науковим дискурсом, у межах якого проявляли себе одночасно як істина тіла інтелектуалів зламу XIX – XX ст., так і “історичні істини”, відображені у соціальних концептах “народ”, “держава”, “герой” у працях М. Грушевського.

Останнім зверненням до сюжету присутності тіла у наукових проектах істориків була публікація в “Ейдосі” (№ 6) – “«Речовий поворот» та професія історика: музеї, колекції, індустрія артефакту (Від Б.Латура до М.Грушевського)”[5] – стаття, в якій сформована XIX ст. істина тіла як речі та візія тіла як “історичного експонату” проявляла себе у феномені артефакту в теоретичному просторі модерністського музеєзнавчого та археологічного дискурсів.

Отже, проблема репрезентації тіла історика (М.Грушевського) як різновиду наукової істини поступово пророблялася нами у контексті *трьох*

[3] *Ващенко В.В.* Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М.Грушевського). Дн-ськ, 2002. 406 с.

[4] *Ващенко В.В.* Історія як фізика: М.Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії // Укр. істор. журн. К., 2007. № 4. С.147-150. У статті “Історія як фізика: М.Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії” ми показали (не знаємо, наскільки вдало), як одна й та ж “фізична теорія” XIX ст. слугувала для М.Грушевського одночасно й матрицею для побудови ним конструкцій національної ідентичності, й моделлю для побудови істориком уявлень про тіло. Отже, виступала одночасно “істиною про тіло” та “істиною про народ”. Завдяки такій спільності “істина (його, історика) тіла” перетворюється на “історичну істину”, так що ці спільні стратегії конструювання національної ідентичності вповні можуть розглядатися як елементи body politic М.Грушевського, в тому числі й по відношенню до власного тіла.

[5] *Ващенко В.В.* “Речовий поворот” та професія історика: музеї, колекції, індустрія артефакту (Від Б.Латура до М.Грушевського) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 6. К., 2011/2012. С.47-68.

авторитетних наукових дисциплін епохи Модерну – як конструкт теоретично насиченої *мови медицини, фізики та археології-музеєзнавства.* Й звідси, "тіло історика" прописувалося у текстах М.Грушевського як множинні "тіла" позитивізму: *(медичний) "організм", (фізичне) "тіло" та (історичний) "артефакт"*. "Тіла", істини про які мали функціонувати за приписами, відповідними науковими концепціями епохи fin de siècle: *генетичного / генеалогічного розвитку, збереження енергії та музеєзнавчих теорій*, сформованих "індустрією артефакту" кінця XIX ст. У межах цих же наукових концепцій провідний український історик конструював модерну візію українського історичного метанаративу. У цьому дослідженні до трьох вищеперелічених теоретичних маніфестацій контурів тіл у текстах М.Грушевського ми додамо ще одну конструкцію "тілесного", прописану істориком у відповідному *дисциплінарному просторі естетики,* теоретичні постулати якої, як побачимо, виступали як стратегія "body politic" при конструюванні М.Грушевським уявлень про "націоналізм", "національну ідентичність" та, до певної міри, "революції".

Але для початку розглянемо кілька питань теоретичного плану, зупинившись на кількох важливих аспектах попередніх досліджень

Коли ми говоримо, що тіло історика завжди "втручається" у різні проекти його письма, то йдеться про переконання, що, по-перше, образи власного тіла історика не є позачасовою константною субстанцією, вони не дані а пріорі, а конструюються у його текстах. Таке переконання випливає з розуміння, що тіло має власну історію (а у XIX ст. й є, власне, самим топосом історичного – відсилаємо тут до знакового тексту Лаури Отіс[6]) й уявлення про нього змінювалися у процесі історичного розвитку, тобто, воно є історичним продуктом[7]. Цей посил є базовим для полідисциплінарної або навіть "постдисциплінарної" галузі знань, яка отримала назву Body Studies[8].

По-друге, ці образи тіла можуть конструюватися істориком у межах різних "дисциплінарних" стратегій, соціокультурних контекстів та наукових

[6] "Теорія органічної пам'яті розташовувала минуле в індивідуальному, у тілі, в нервовій системі; вона перемістила пам'ять з домену метафізичного у домен фізичного з наміром зробити її пізнаваною… урівнюючи пам'ять зі спадщиною, аргументуючи, що так як люди пам'ятають деякі зі своїх досвідів свідомо, також вони пам'ятають їх расові та успадковані досвіди несвідомо" (Див.: *Otis L.* Organic Memory: History and the Body in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. Lincoln: University of Nebraska Press, 1994. P. 3).

[7] Як зазначають Catherine Gallagher та Thomas Laqueur "вчені лише нещодавно відкрили, що людське тіло має власну історію", але вони та інші філософи, соціальні історики та теоретики-критики з усіх ліній нагадують нам, що тіло чинить спротив теоретизуванню, що "історія тіла" є завжди "історією тіла в" (Цит. за: *Allard J.R.* Romanticism, Medicine, and the Poet's Body. Ashgate: Brock University, 2007. P. 6).

[8] Про виникнення "дослідження тіла" (Body Studies) як полідисциплінарного (й, запозичуючи термін у Дж. С. Руссо – постдисциплінарного) поля говорить у своїй праці, наприклад, Дж. Аллар (*Allard J.R.* Romanticism, Medicine, and the Poet's Body. Ashgate: Brock University, 2007. P. 1).

мов (це було показано нами у попередніх дослідженнях). Звідси, у текстах певного історика можливим, й, навіть, майже обов'язковим, є функціонування кількох образів "тілесності", сконструйованих істориком за відмінними "лекалами".

По-третє, самі ці стратегії та соціокультурні контексти є спільними для форматування істориком як образів тілесності, так і "колективних суб'єктів", наприклад, національних ідентичностей чи акторів соціальних дій.

1. Локалізація репресованого тіла інтелектуала епохи Fin de siècle: естетика голови

Перш ніж перейти до оголошеної проблеми формування "естетикою" відповідного образу тіла у текстах М.Грушевського, стисло нагадаємо ті окремі теоретичні пункти, на яких ми зупинилися у попередніх дослідженнях.

Коли ми говоримо про ставлення М. Грушевського до власного тіла або взагалі до образів тілесності, то першим значимим (значимо виправданим) контекстом такої рефлексії виглядає *аскетизм*. Ця приписана мемуарами історика аскеза, чи йдеться про її *релігійний варіант*, чи *науковий сурогат*, передбачала певні *практики тілесного як форми репресивного* – через систему самозаборон та обмежень.

Бунтівний голос такого репресованого тіла мав прориватися у різні проекти письма М.Грушевського, пронизуючи всю сукупність *авторитетних дискурсів* – політичного, культурологічного, літературознавчого, історичного, але, що зрозуміло, прориватися як виключення, на правах вигнанця чи диверсанта, що підриває звичний дискурсивний порядок відповідних владних "ідеологій".

Чи не єдиним "офіційним" простором контрольованого дозволеного говоріння тілесності на зламі XIX-XX ст., коли цей голос тіла міг звучати від власного імені – поза межами забороненого (міг говорити як "медікалізоване тіло"), був простір *модерністського неврастенічного дискурсу*, що допускав *мову симптомів (головний біль, втома тіла)* й спирався на *фізікалістське* уявлення про тіло як *резервуар енергії*. Власне, життєвими межами цього дискурсу виступали дві "практики себе" – практика "аскетичного" контролю над розтратами тілесної енергії у спосіб *гігієнічного життя* та неконтрольованими розтратами у вигляді *богемного життя.* Розгортання цього дискурсу в *его-наративах* М.Грушевського й конструювання ним сюжетів біографій інтелектуалів за моделями або "гігієнічного", або "богемного" життя, відстежувалося нами у відповідних працях. Засобом репрезентації такого репресованого, контрольованого медициною у межах "гігієнічного життя" тіла виступала *голова патріарха* – голова, що *працює (функціонує)* – говорить "*від імені*", "*замість*" й, як побачимо, навіть "*без*" його тіла. Така локалізація чоловічої тілесності демонструвала *заборону на сексуальність*, або взагалі виключаючи її з *поля патріархатного письма,* або позначаючи її через оціночні *негативні маркери*. Загрозою такого роду *патріархатної конструкції тіла*, про що сигналізувала "неврастенія" через

відсилку до *симптомів "враженої" голови*, була *сексуальність*, яка асоціювалася з *жіночою тілесністю*. Саме так – як успадковані *від матері* – розглядав М. Грушевський *загрозливі* для *етосу чоловічої праці* (*письма* історика, "успадкованого" *від батька*) симптоми власної неврастенії. Власне, це та точка, на якій ми зупинилися у свій час у попередніх розвідках[9] й яка є вихідним пунктом подальших роздумів.

Далі, у цьому розділі, розглянемо інші, *не медичні, не фізікалістські* стратегії локалізації тілесності, в яких *ідеальна краса* тіла інтелектуала прописувалася М.Грушевським як *топос голови* – ті *репресивні естетичні* способи оцінювання, котрі разом з неврастенічним дискурсом мали б витіснити *патріархатну сексуальність* за межі дозволеного говоріння. Нас цікавитимуть тут *засоби легітимації "від старовини"* – "*класична"* для імперського патріархатного простору *"естетика"*, винайдена Михайлом Сергійовичем у *часах античності*, котра мала б, підсилюючи *модерний медичний дискурс неврастенії,* утримувати бунт тіла інтелектуала-патріарха у "клітці" голови (центру) інструкціями відповідних *культурологічних заборон*[10].

У другому розділі будемо розмірковувати над питаннями *стратегій руйнації цих заборон* – виключеності еротизму тіла патріарха з *простору істини владної політичної ідеології.* Будемо говорити про ризик *вивільненої сексуальності тіла* у ситуаціях, котрі загрожують *політичній патріархатній (імперській) владі.* Йтиметься про "*націоналізм" та "революцію"*, які проходили у М.Грушевського, серед іншого, під вивіскою символічної економіки сексуальних бажань – економіки *"національного еросу"* та *"порнографічної революції"*. Отже, мова йтиме про випадки руйнації *репресивних культурологічних патріархатних механізмів*, в яких тілесна репрезентація сексуальних бажань отримувала свою повноту у владних проектах письма при тому (й не зважаючи на те), що сам цей еротизм визначався негативною конотацією.

Формування М.Грушевським теоретичних постулатів щодо "ідеального тіла", краси людської тілесності взагалі було реалізоване у одній невеличкій

---

[9] Див.: *Ващенко В.В.* Історія як фізика: М.Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії. С. 147 – 150.

[10] Ми протиставляємо тут два різновиди оцінки тілесного у межах "наукових" владних дискурсів та політичних ідеологій, що сприймалося як *насильство над національним тілом* у формі: 1) "образи тілу", пов'язаної з його *поверхнею-"топографією"* й численними стрип-ефектами вуалювання / дезавулюання, що спрямовувалися естетикою бажань й підлягали засудженню та забороні й 2) "руйнації тіла" як "організму", орієнтованої на репрезентацію його *структури* – на аналітиці "внутрішнього" трималися всі попередні наші дослідження, котрі відкривалися циклом текстів з праці "Неврастенія: непрочитані історії" починаючи. Отже, центральний *теоретичний* інтерес даного дослідження складатиме не стільки внутрішня "структура", скільки "поверхня" тіла (у дельозівському сенсі), насильство над якою проступатиме у М.Грушевського як заборона на еротизм, як засуджене оголення тіла.

статті, яка жанрово належала до звичних на той час "подорожніх записок". У тексті "Видовища Неаполя"[11] український історик спирався на певну естетичну концепцію, у межах якої подав періодизацію становлення античної культури. Поклавши в основу такої періодизації принцип аристотелівської метафізики – розрізнення за "формою" та "змістом", М.Грушевський виокремив два піки розвитку давньої елліністичної культури, й зокрема, її "золотого надбання", – просторового зображення тіла – *скульптури*.

Перший розквіт елліністичної скульптури у найдавніший період її розвитку було пов'язано, на думку вченого, зі студіюванням *форми* – зображенням *краси оголеного людського тіла*.

Натомість, другий сплеск розвитку античної культури було спричинено, як зазначає М.Грушевський, переходом від зображення *зовнішнього, тілесного*, до *внутрішнього, психічного*, коли красу тіла почала заступати краса духу: "В пізнішій добі грецької штуки при всіх відмінах, є для нас, певні моменти глибокого внутрішнього споріднення. Се момент, коли на місце виключного студіювання людського тіла, його форм, як гарного здорового звіряти, що характеризує перший розцвіт грецької скульптури, вона починає шукати в чоловіку духовного змісту, психіки, внутрішнього життя. В противставленню до першого розцвіту, що шукає фізично гарного, вона не вдовольняється самою фізичною красою й поруч неї ставить собі й такі проблеми – в фізично негарнім знайти внутрішню красу, внутрішню вартість і значіннє… Сі люде вміли розуміти красу духу..."[12].

Показово, що саме другий "античний" етап розвитку елліністичної культури – період "краси духу", М. Грушевський хоче бачити (демонструючи цим різновид wishful thinking) *синхронним власній сучасності,* виключаючи, у такий спосіб, з його ідеального простору еротизм тіла першого періоду. Еротика, оголене тіло – естетично (*нормативно)* не сучасне. Ось що сказав М.Грушевський. Й якщо можна назвати мистецтво початку XX ст. *"класичним"* – то тільки у сенсі цього "другого ренесансу" давньогрецької культури, в якій краса духу бере гору над красою тіла й навіть *заперечує останню* (коли у "фізично потворному знаходять внутрішню красу"). Й дійсно, сучасна М.Грушевському *модерністська естетика*, як європейська[13], так і українська, проживаючи відкриття "краси потворного", вповні вписувалася у картину античної культури, намальовану українським істориком. Власне, духовна краса фізично (тілесно) потворного була наголошена вже *естетикою романтизму,* найочевидніше у "історичних" романах В.Гюго ("Собор Паризької Богоматері", "Людина, яка сміється"...).

На думку М.Грушевського способом репрезентації цього *позбавленого сексуальності* (й навіть фізично потворного) *тіла* у другий період розвитку

---

[11] Див.: *Грушевський М.С.* По світу. Видовища Неаполя // ЛНВ. 1909. Т. XLVI. Річн. XII. (квітень-червень).

[12] *Грушевський М.С.* По світу. Видовища Неаполя. С.56.

[13] У європейській модерністській культурі естетику потворного приписують віршованій творчості Вільяма Йєйтса з його гаслом "жахливої краси".

античної культури (й, відповідно, "сучасності"), стає "голова", точніше, не просто голова, а "голова філософа" або, по "сучасному", у відповідності зі статусом та роллю інтелектуала у ХІХ – поч. ХХ ст. – авторитетний *бюст "професора"*. Власне у "голові" як топосі раціонального, місці, "насиченому" інтелектом й зосереджуються всі "корисні" та "утилітарні" функції тіла, що окреслюють його, тіла, "раціоналізм". Символічною кульмінацією у розвитку цього знакового сюжету історії патріархатної тілесності ХІХ ст., сюжету, котрий провістив голову як локалізацію репресованого тіла, тіла без тілесності та сексуальності, була поява у першій чверті ХХ ст. літературної фікції Олександра Бєляєва "Голова професора Доуеля". Власне, лише красою "тіла інтелектуала", редукованого до його голови, естетично насолоджувалися, на думку М.Грушевського, у другий період розквіту грецької культури й мають насолоджуватися у суголосний йому період початку ХХ ст. Ось як про це пише сам український історик: "Найбільш популярна з таких спроб голова – Сократа, негарна... але повна сили й експресії... Звісна голова Гомера, стареча, худа, з гарно переданою сліпотою широко отворених очей, що вдивляються у богатий, повний глубокого значіння внутрішній світ, приступний і видимий лиш йому – цареві поетів[14]. Чудова голова "анонімного філософа", як його називають... повна тонкого духового життя"[15]. Перечитаємо останні рядки наново: "...чудова голова "анонімного філософа"... повна тонкого... життя". Таке твердження М.Грушевського, такий естетичний захват, якщо його спробувати читати "наївно-безпосередньо", зовсім недалеко відстоїть від сюжету твору О.Бєляєва й абсолютно протистоїть *"трансформації тіла"*, прописаній М.Булгаковим у "Собачому серці"[16].

Отже, дихотомія "потворна голова філософа" (котра відбиває уявлення історика про "ідеальне тіло"), що протистоїть "репресованому" у просторі концепції М.Грушевського образу еротизованого тіла, або, за словами

---

[14] Тут М.Грушевський у образі Гомера реактуалізує знаковий для епохи романтизму культ "вченого-мученика", котрий найчастіше проявляв себе через фігуру сліпця, що бачить "внутрішнім оком". (Див. з приводу культу сліпого поета та історика як елементу створення героя-мученика епохи романтизму: *Tollebeek J.* Seeing the Past with the Mind's Eye: The Consecration of the Romantic Historian // CLIO. Winter, 2000. № 29 (2). P.167-191).

[15] *Грушевський М.С.* По світу. Видовища Неаполя. С. 56.

[16] Власне, зазначені твори О.Бєляєва та М.Булгакова, котрі було опубліковано одночасно – у 1925 році, можуть розглядатися як дві *опозиційні* парадигми *тілесних трансформацій,* здійснених у просторі *наукової раціональності*, які однаково плачевно завершують розвиток двох образів тіла ХІХ ст. – *асексуальної* локалізації людського тіла як *голови патріарха-інтелектуала* (текст О.Бєляєва) та образ тіла як *сексуального звіряти* (текст М.Булгакова). Не забуваймо, що за сценою цих двох трансформацій тіла стоять відповідні *наукові відкриття,* а також *головні герої – науковці.* Як виглядає, інтенції обох авторів демонструють невдалий науковий експеримент з людським тілом, яке наука намагається звести або до топосу суто раціонального, або сексуального.

історика – "прекрасному тілу звіря", складала матрицю його естетики тілесного. Структура цієї естетичної концепції репресованої сексуальності, вочевидь, підсилювала іншу нейропсихічну концепцію репресованої тілесності початку XX ст. – репрезентацію враженого тіла як орієнтованого на голову симптомокомплексу ("приливами крові до голови"), контрольованого "неврастенією" у просторі життєпису одного відомого професора історії. Власне, про це нами вже було написано достатньо[17]…

Ці теоретичні міркування М.Грушевського навколо генези та природи феномену естетичного при пильнішому погляді, були розширенням та теоретичною переробкою однієї "короткої формули", – результатом рецепції молодим українським істориком публічної лекції Альбертова, яку він докладно законспектував студентом у записнику. В цій "формулі" вже був присутній той "метафізичний" принцип структурування, який застосував Михайло Сергійович для розрізнення періодів розвитку мистецтва та естетики тілесного – дуальна філософема "форми" та "змісту": "Достоинство художественного произведения состоит в том, чтобы идея совершенно гармонировала с формами, чтобы нельзя было отличить идею от формы. Таково искусство древнегреческое, но в нем преимущество формы… романтическая идея преобладает над формой… "[18].

2. Образи "вивільненої тілесності": стратегії руйнації політичної патріархатної влади

> З приходом капіталізму повне тіло воістину оголюється, як і сам виробник, що до нього приладнаний...[19]
>
> *Ж. Дельоз.* Шизо-потоки та поховальна аксиоматика капіталістичного социуса

2.1. "Тіло сексуальних бажань" 1: еротика та націоналізм

Наскільки ця, за всіма ознаками, романтична "естетична" концепція генези античної культури, що проводила межу у відповідності до традиційної топографії тіла за *середньовічною ієрархією* верх (голова – священне) / низ (тіло – гріховне) могла залишити свої мітки на письмі М.Грушевського – стосовно українського суспільного життя, – у вигляді наукової метафори чи засобу аргументації?

Відомою є критика т.зв. *"нового націоналізму"*, яку М.Грушевський розгорнув у одній зі статей, надрукованих у 1911 р. Суть питання стосувалася одного пункту, який пізніше, як зовнішній маркер або точка ідеологічної біфуркації, мав розвести українських "державників" та "народників" й

---

[17] Див.: *Ващенко В.В.* Неврастенія: непрочитані історії…

[18] *Грушевський М.С.* Щоденники та записна книжка (Лекция Альбертова) // ЦДІА України м. Київ. Ф. 1235. Спр. 25. Ч. 3. Арк. 480 – 480 зв.

[19] *Делез Ж.* Шизо-потоки и погребальная аксиоматика капиталистического социуса // Кризис сознания. М., 2009. С. 59.

зводився до того, чи має майбутня українська "держава" розглядатися як абсолютна цінність й самозрозуміла мета національного розвитку (та відповідної політичної діяльності). Тобто, чи має бути власна українська державність метою національного розвою, чи лише його засобом, й то – не обов'язковим. Є занадто добре відомим, чому надавали перевагу представники старого громадівського народницького руху, з яким пов'язував власну символічну генеалогію М.Грушевський, щоб зупинятися на ній докладно.

Нас в аргументації Михайла Сергійовича цікавить лише одна тілесна "лексема", яка, назовні, без розуміння розробленої істориком вищенаведеної періодизації розвитку античної культури, могла б виглядати лише як випадкова метафора, а в світлі вищесказаного, набуває нових сенсовних рис – виступає як теоретично осмислена стратегія доведення, що назовні упакована у "поетичній метафорі" тіла: "Але тепер фіговому листові минувся час, ніхто його не потребує: прийшла пора античної наготи, і як не вважали потрібним маскувати "національного лиця", так само не бачать потреби ховати дійсного образа інших менш показових частей нового націоналізма"[20].

Як випливає з вищесказаного, весь одяг, всі тілесні накидки тепер зірвано... Останнє "фігове листя", що прикривало "менш показові частини", також зірвано. На владну арену виходить *новий політичний рух – новий націоналізм,* котрий прописується українським істориком як різновид *ексгібіціонізму*. Цей *новий націоналізм* як *естетичний феномен,* виступаючи відповідним етапом розвитку античної культури, мав оцінюватися, за періодизацією М.Грушевського, як форма *культурної регресії*. Бо настання епохи "нового націоналізму" або "античної наготи" – то дуже своєрідне повернення до "античності". Повернення не до того, як переконував проф. М.Грушевський, суголосного епосі початку XX ст. "другого" періоду розквіту старогрецької культури, тілесним символом якого була потворна голова старого філософа-професора, а саме "першого" періоду, коли культурні заборони на еротичне привабливе оголене тіло були відсутні й домінував образ тіла як об'єкту зображення та *естетико-еротичної* насолоди. Такою є *неочікувана політична реальність*, з якою стикається *схематизм науки*, що намагається контролювати еротику та сексуальність тіла. Як видно, ця політична реальність, така "сучасність" одурила старого професора: все виявилося *не за його естетичною схемою*. Цей "новий націоналізм", несучи *загрозу імперським патріархатним владним структурам*, одночасно руйнував засоби контролю над сексуальністю, у тому числі, руйнував естетичні (та медичні) структури й схеми, які вибудовував патріарх українського історіописання. Цей націоналізм і був голосом безконтрольного абсолютно вільного голого тіла, що знайшло місце своєї прописки у його, М.Грушевського, текстах.

---

[20] *Грушевський М.С.* На українські теми // ЛНВ. 1911. Т. LIV. Річн. XIV. Кн.IV (за квітень). С. 128.

Чи стояло за такими уявленнями особистісне почуття жалю М.Грушевського, що його епоха, – епоха старого професора-інтелектуала, візуалізацією чого було вмістилище інтелекту – голова, відходить у минуле й що на порозі ХХ ст. стукається у двері тваринна вітальність нової генерації – генерації В.К.Вінниченка, ми залишимо, поки що, відкритим.

Зрозумілим є те, що самозаспокоєнням для вченого, психічною раціоналізацією такого стану речей могло бути те, що з перспектив намальованої істориком "естетичної" схеми такий розвиток виглядав як прояв регресу. Напевно для цього самозаспокоєння й було внесене ускладнення до "формули" Альбертова, в якій вся грецька культура асоціювалася з уявленнями про домінування "форми-тіла" та "тілесної сексуальності". Й всупереч власним очікуванням, М.Грушевський мав констатувати, що сучасна йому епоха, яка повинна була б цінувати в тілі голову як вмістилище розуму й відповідно, насолоджуватися тілом-головою одного "професора-бороданя" надає перевагу еротизму голого тіла епохи Модерну. А при розмитості контурів "еротики" й "порнографії" й відповідному консерватизмі традиціоналістськи орієнтованої галицької спільноти – новітній радикальний націоналізм, що ставить здобуття державності як не обумовлену нічим самоцінність, можна розглядати як різновид порнографії. Принаймні, здається, це хотів сказати М.Грушевський, коли розмірковував про падіння "фігового листа", зосереджуючи погляд читачів (й, у такий спосіб, власну увагу) на менш показових частинах національного тіла, які, за звичною для історика опозиційною конструкцією, протистояли "голові" ("національному лицю") за всіма канонами структуралістських підходів – як грішний "низ" тіла священному "верху". Ось уривки з іншого тексту М.Грушевського, в якому утримується стійка фігура, що поєднує націоналізм та оголене тіло: "С точки зрения национального эгоизма – политика понятная. Но теперь национальный эгоизм не решается выходить на свет божий без прикрытия. Таким прикрытием и служат толки о высшей и низшей культурности, о культурных миссиях и даже о низших и высших рассовых качествах"[21].

Отже, є очевидним, що попри варіативність політичної кон'юнктури й зміни соціокультурних ситуацій, М.Грушевський прописує фігуру "нового націоналізму" чи "національного егоїзму" через символіку голого *еротичного тіла* – через "порнографію" тіла, яке лише під тиском певних обставин має бути прикритим.

У буремному 1917 році М.Грушевський "згадає", у одній зі статей, як він розгорнув боротьбу (увага!) з "національним еросом", котрий історик ототожнює з "національним шовінізмом": "Ми не на те доводили права кожної народності на її національне самоозначення, незалежно від її "зрілості чи незрілості", історичності чи неісторичності, культурних заслуг, великих чи малих розділів, аби тепер відмовляти якій-небудь народності сього права на

[21] *Грушевский М.С.* Из польско-украинских отношений в Галиции. СПб., 1907. С.21.

котрій-небудь з сих підстав. Ми не на те виступали проти "національного еросу", проти роздування національного шовінізму, проти принципу, що для національного успіху все дозволено, щоб тепер самим ступити на сю дорогу"[22]. "Національний ерос" як "національний шовінізм" – таку еквівалентність встановив М. Грушевський у даному уривку. Й, з таких перспектив репресованість оголеного тіла вже не виглядає як слідування приписам та теоретичним нормам певних естетичних концепцій вченого, а опиняється у доменах двох дискурсів – національної ідентичності та націоналістичної ідеології.

2.2. "Тіло сексуальних бажань" 2: порнографія та революція

Тепер, враховуючи цей ракурс осмислення М.Грушевським забороненого, репресованого та засудженого оголеного еротичного тіла у його зв'язку з проблематикою *нового націоналізму та патріархатної політичної влади як такої*, мають бути переосмислені ті "політичні" "порнографічні процеси", в які опосередковано було втягнуто провідного українського історика й котрі були пов'язані, серед іншого, з найбільш епатажною знаковою фігурою українського національного відродження початку XX ст. – В.Винниченком. Переосмислено також причини дозволу на публікацію у ЛНВ "еротично-орієнтованих" творів письменника, дозволу, який, хоч не прямо, але відчутно, торкався репутації головного редактора цього видання – М. Грушевського. Проте, цей культурний скандал з творами В.Винниченка, – настільки, наскільки силою випадку зачіпав й М.Грушевського, виглядає чистим *непорозумінням інтерпретацій* – враховуючи погляди останнього на естетику оголеного тіла. Сам Михайло Сергійович писав з приводу оцінки громадськістю його діяльності як головного редактора: "Разом з тим розпочала чергову нападу по нашому журналу і його редакції галицька фабрика суспільної опінії, поставивши против неї обвинувачення по ріжним "статтям", починаючи від порнографії і кінчаючи не чітким письмом редакторів"[23]. Отже, "порнографія" чи радше *відсутність цензури* щодо "античної наготи" "порнографічних" текстів В. Винниченка – це те, через що довелося пройти головному редактору[24], репрезентація тілесності якого, як бачили, *виключала* дозвіл на оголене тіло.

Як відомо, формальні причини переходу Володимира Кириловича Винниченка з однієї національної літератури (культури) до іншої, з української до загальноросійської, обумовлювалися, серед іншого, більш жорсткою цензурою в зображенні еротизму тілесного в традиціоналістській

---

[22] *Грушевський М.С.* Народностям України // *Грушевський М.С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. С. 103-104.

[23] *Грушевський М.С.* На українські теми. Іще про наше культурне житє // ЛНВ. 1911. Т. LIII. Р. XIV. Кн. II. С. 392.

[24] Див. з цього приводу статтю: *Ткаченко В.І.* Редакційна політика М. Грушевського в "Літературно-науковому віснику" (1907-1914 рр.) // Укр. істор. журн. К., 2010. № 5. С.90 – 103.

українській культурі. Таким чином, входження В.Винниченка у простір конкуруючої російської літератури – то своєрідний "чоловічий стриптиз", – процес символічного роздягання письменника, для якого межі певної національної культури визначалися ступенем цензурування тілесного. Для В.Винниченка сенс національного руху визначався напрямом до зняття заборони на оголене тіло й проповіді еротизму й культу тіла.

Ці дві політичні фігури українського національного відродження, що належали різним генераціям – М.Грушевський та В.Винниченко, серед багатьох дихотомій, котрі розводили їх по різні боки барикад, не останньою мали відмінну естетику тілесного, що перетікала в ідеологію національного. Й от, ці дві провідні постаті, що були носіями цілком протилежно орієнтованих "етик тіла" – "нової етики" (Винниченко) та "етики консервативної" (М.Грушевський), силою обставин опинилися прив'язаними до однієї спільної справи, по один бік барикад – справи публікації провокативних творів В.Винниченка у ЛНВ, підтримку яким надав М.Грушевський. Можемо припускати, що така "не природна" спільна позиція двох інтелектуалів склалася з причин суто прагматичного характеру, якими правив *економічний прибуток, що базувався на соціологічних розрахунках*.

У дуже не багатьох текстах М.Грушевський декларував власні соціологічні підходи (пригадується, насамперед, його "Початки громадянства (Генетична соціологія)") й ще рідше виступав у ролі "прикладного соціолога-культуролога". Відомим є, принаймні, один невеликий текст – стаття "На українські теми. Видавнича криза" – де український історик оцінював ситуацію з книгодрукуванням з позицій "соціолога". Гадаємо, саме прагматичний й практичний інтерес видавця власних книг й редактора українських часописів примусив українського історика приміряти перо соціолога й взятися за таке дослідження. Отже, вивчення механізму отримання прибутків на видавничому ринку, як виглядає, є головним мотивом застосування істориком соціологічних підходів при вивченні причин сучасної йому видавничої кризи у вищезазначеній статті.

Показовим тут є один момент, на якому наголошує "історик-соціолог" М.Грушевський й який поєднує *революцію, порнографію та прибутки* у одній культурологічній конструкції. Йдеться про доволі неочікувані висновки вченого, згідно з якими *порнографічна література* у часи реакції (після революції 1905 р.) посіла місце *революційної преси*, а отже – запустила механізм символічної економії, обміну "революції" на "порнографію" у культурному просторі початку XX ст. Так Михайло Сергійович вільно конвертує "революційне" у "порнографічне". Ця конвертація є елементом *символічної "економії бажань"* – виступає реалізацією бажань "масового читача – обивателя", а заодно – *спекулятивної "реальної економії"* (різновидом "видавничої спекуляції"): "Несподівано бурним потоком полилася порнографічна література, спекулюючи на реакції обивателя в сторону утіх грішної плоті. Місце літературних процесів за підбурювання до повстання і т. ін. заступили процеси за вчинки проти моральності. Ідейні

круги громадянства були збентежені і перелякані сими брудними, звірячими течіями в письменстві, що віщували занепад всього благородного в літературі – особливо поруч незвичайного розвою всяких сексуальних звірств у самій суспільності. Але скоро виявилося, що сей порнографічний стан був теж тільки видавничою спекуляцією”[25]. Таким чином, патріархатні владні структури (як і традиціоналістські громадські інституції) розглядають як під кутом тотожності як революційні суспільні процеси, так і їх “тілесні” еквіваленти – “порнографічні” процеси. Напевно тому, що неконтрольоване “визволення” тілесної сексуальності, як і соціальне визволення, несло однакову загрозу патріархатній (політичній) владі.

Формула М.Грушевського, яка прописує обмін “революційного” на “порнографічне” як модель спекуляції письмом – виступала різновидом більш широкого “консервативного етичного” дискурсу, що панував в українському суспільстві й одночасно, в силу авторитету українського історика, – його парадигмою. Виглядає показовим, що близьку за змістом модель, де “порнографія” виступає реакцією на занепад “революції” й то – у зв’язку з осмисленням творчості В.Винниченка, демонструє у статті в “Українській хаті” відомий український літературний критик П.Христюк. Полемізуючи з С.Єфремовим, він пише: “Та певно завдяки тому, що Винниченко творив нову мораль здебільшого в сфері полових відносин, й причину цих шукань Винниченка знаходим чи не виключно в реакції, що наступила після часів російської революції – взагалі не надавали тим шуканням великої ваги”[26]. Захищаючи В.Вінниченка від нападок такого авторитетного критика народницького спрямування як С.Єфремов П.Христюк писав: “Тільки в тій мірі, по скільки Вінниченко захоплювався виключно половим питанням, можна причину цього захоплення добачати в реакції, але ж об’яснить взагалі негативне відношеннє Вінниченка до сучасної моралі тільки намулом реакції не можна”[27].

* * *

Підсумовуючи все вищесказане, зауважимо, що у текстах М. Грушевського, при реалізації ним стандартів “body politic” зламу XIX – XX ст., зустрічалися дві групи контрадикторних моделей репрезентації тіла та конструювання історичних метанаративів.

Одна, *“репресивна”* модель, була пов’язана з патріархатним “науковим” контролем над економією бажань та сексуальністю, впроваджуючи через різні дисциплінарні дискурси (медичний, естетичний) локалізацію тіла у фігурі “голови патріарха” – через топос *інтелектуального центру*. У межах такої асексуальної патріархатної локалізації мова тіла зводилася до оцінки краси духовного як розумового, або до нейрофізіологічної невротичної симптоматики, що мала свідчити про

[25] *Грушевський М.С.* На українські теми. Видавнича криза // М.С.Грушевський. Великий Українець. К., 1992. С. 59.

[26] *Христюк П.* В.Винниченко і Ф.Ніцше // Українська хата. 1913. Ч. 4-5. С. 275.

[27] Там само. С. 276.

враження тіла (голови) патріарха. У межах цієї ж моделі конструювалися уявлення історика про Київ як духовний центр ментальної географії ("тіла") України.

Інші, "фемінні" моделі репрезентації тіла історика, що апелювали до *не контрольованої та не репресованої* повноти його проявів – сексуальності та оголеності, впроваджувалися тими *політичними мовами*, котрі, за визначенням, мали загрожувати *патріархатним владним (імперським) структурам*. У цьому випадку еротичне сексуальне тіло бажань у текстах українського історика говорило або *мовою націоналізму,* або *революції*.

Віталій Масненко
Черкаси

«Різні обличчя» одного мислителя: візуалізація тілесності в самопрезентації В’ячеслава Липинського

Методологічне впровадження

У сучасній гуманітаристиці спостерігається постійно зростаючий інтерес до студіювання тілесності. До вже традиційної уваги, яку виявляли до цієї проблематики антропологи та культурологи, все інтенсивніше долучаються й дослідники у галузі соціології (у тому числі соціологічної теорії). Їхні напрацювання можуть бути досить продуктивними і для історичних досліджень, передовсім в царині інтелектуальної історії. Адже тіло людини не тільки має свою історію в різних сенсах (біологічну, символічну, культурну, соціальну тощо), але й за вдалим спостереженням Жака Ле Гоффа і Ніколя Трюона, конструює саму історію так само, як соціальні та економічні структури. Тіло відігравало різну роль у соціумі адже «з часом змінювалися і образ тіла в уяві людей, і його місце в реальності – як у повсякденному житті, так і в особливі моменти історії»[1]. Ключовим для інтелектуальних студій якраз і є взаємозв’язок між мисленням і тілесністю, душею і тілом. Адже, ще класик соціології тіла Марсель Мосс зауважував: «Три виміри людської тілесності – фізіологічне, соціологічне, психологічне – не тільки співіснують, а й утворюють унікальну взаємодію фізичного, соціального та індивідуального в людському тілі як посереднику їхнього існування»[2]. Студіювання людського тіла як соціального суб’єкта відкриває нові можливості і для біографічних досліджень, особливо для розуміння інтелектуального обличчя видатних історичних постатей (мислителів), оскільки дозволяє збагнути важливі аспекти сома-психологічних основ їхньої творчості. Крім того, саме завдяки цим новим підходам біографістика справді набуває антропологічного виміру – адже тепер вона орієнтована на «живу людину», а не на схематичну конструкцію, складену із окремих анкетних

[1] *Ле Гофф Ж., Трюон Н.* История тела в средние века / Пер. с фр. Е. Лебедевой. М., 2008. С.7.
[2] *Mauss M.* The Techniques of the Body. London, 1973. P.72.

даних. У нашу інформаційну епоху, коли візуальні образи становлять реальну конкуренцію текстам, тим більше зростає значення візуалізації тілесності, особливо через її приватну репрезентацію.

У центрі уваги запропонованої статті – візуалізація тілесності В'ячеслава Липинського. Варто зазначити, що постава нашого героя дуже придатна для розгляду вказаної проблеми. Адже він приділяв чималу увагу як власній тілесності, так тілесним образам взагалі. Досить часто висловлював потребу доповнити «образ духовний» – «образом фізичним». Можна згадати, як ретельно він ставився до підбору ілюстрацій для свого видання "Z dziejów Ukrainy", особливо кліше зображень українських історичних діячів.

Крім того, тут маємо добру нагоду відрефлексувати взаємодію само-презентації (ego-презентації) та зовнішнього спостереження щодо однієї постаті. Фактично йдеться про окремі суб'єктивні «образи тіла», які фокусуються в межах одної «тілесної схеми». Одні й ті ж факти, процеси, характеристики явища можуть бути по-різному розглянуті, оцінені з точки зору зовнішнього спостерігача і з позиції безпосереднього репрезентанта. Для прикладу – соціокультурне студіювання, у тому числі й людської тілесності, може будуватися сполучаючи дві парадигми: через створення дослідником категорій для опису досліджуваної культури або ж через її опис в термінах власних творців і носіїв (у сучасній етнокультурології для позначення цих двох підходів використовують відповідно терміни «етний» (etic) і «емний» (emic)[3].

Досить продуктивним для такої інтелектуальної процедури може бути використання поняття репрезентації (representation), основна змістовна характеристика якого не уявлення, а зображення. Часом маніфестація візуалізації власної тілесності дає значно більше інформації про суб'єкт цих актів, ніж про самі тілесні образи. Такий підхід дозволяє уникнути дуалізму індивідуального ментального та колективного несвідомого, але залишається дихотомія між репрезентованим та результатом візуалізації. Це можна пояснити тим, що й саме тіло, незалежно від його власника, може виступати суб'єктом конструювання. Останні акти представлені взаємодією тіла з зовнішніми обсерваторами і реалізуються у їхніх репрезентаціях. Отже, у формуванні соматичного знання про особу спостерігається своєрідне розщеплення суб'єктності на ego-складник та altera-складник.

Інший важливий аспект для розуміння проблеми це розгляд тілесності як єдності душі і тіла. Тіло може бути інтерпретоване як оболонка (вмістилище) для душі. Саме через тілесність будується інтегральна характеристика екзестенційного/онтологічного досвіду людини, поле взаємодії внутрішнього і зовнішнього життєвих просторів людини. «Мова» тіла виробляється у процесі соціалізації людини. Це найрізноманітніші тілесні практики («техніки тіла» за М.Моссом): жести, рухи, фізична

---

[3] *Быховская И.М.* Человеческая телесность как объект социокультурного анализа (история проблемы и методологические принципы ее анализа) // Труды ученых ГЦОЛИФКа: 75 лет: Ежегодник. – М., 1993. – С. 58-68.

культура, спорт, аскетизм/гедонізм, гігієна, догляд за тілом і його частинами (волоссям, шкірою, нігтями), харчування, пости, дієти, голодування, паління, вживання алкоголю, наркотиків, інших стимуляторів, статеві стосунки, режим життєдіяльності, обряди та ритуали, танці, біль, нездужання, лікування, масаж, гра, покарання, катування, ув'язнення, воєнні дії, знищення тощо. Виокремлюють тілесні модуси (модуси тіла) – властивості, які воно набуває в певній ситуації, при взаємодії з іншими тілами, предметами, оточуючим середовищем. У протилежність до них – атрибути – постійні властивості тіла.

Джерела залучені до розгляду нашої теми враховують, передовсім суб'єктивну природу репрезентації тілесності, й тому мають передовсім особове походження. Це листування самого Липинського та листи до нього, спогади сучасників, щоденники. Особливе значення має фотографія, як специфічний вид історичного джерела[4].

Ego-візуалізація

За відправну позицію у з'ясуванні ego-презентації В.Липинського, зрештою й сома-психологічних підстав його творчості, візьмемо лист історика до Степана Гриневецького, написаний майже на фініші його життєвого шляху, у лютому 1930 р. У ньому автор намагався репрезентувати власний тілесний образ. Що цікаво, своє зображення він подавав у певній динаміці, через видозміни власного образу, які зафіксовані на світлинах: «Для ілюстрації дозволю собі послати Вам три фотографії: одну часів війни, коли я був в кавалерійськім полку російської армії на фронті в східній Прусії в армії Самсонова (в бою під Таненбергом і т.д.); друга фотографія походить з 1918 р. з часів мого послування у Відні; третя (яку зважуюсь послати Вам тільки тому, що Ви лікар) зроблена моїм приятелем п. Ципріяновичем в осени 1929 р. для того, щоб її послати одному лікареві, що дає мені заочні поради. Як можете судити з цих фотографій, те, чого не зробила війна і революція, зробила еміграція»[5].

Характерно, що Липинський не одразу прийшов до потреби такої відвертої тілесної самопрезентації, тим паче у порівнянні не на користь власного образу. Він доволі обережно і вибірково ставився до поширення власних фотографій. Так, у листі до Богдана Барвінського у січні 1926 р. він, дякуючи за фотографію останнього, відповідає: «На жаль, не можу Вам віддячитися присланням своєї фотографії, бо в останніх роках я не фотографувався»[6]. Водночас, у грудні 1928 р. Липинський надсилає власні

[4] Цікавим прикладом історіографічного та джерелознавчого опрацювання історичних фотографії може слугувати колективна праця польських колег за редакцією В.Юльковської. Див.: *Foto-Historia.* fotografia w przedstawianiu przeszłości / Redakcja Violetta Julkowska. Poznań, 2012. 195 s.

[5] *Листи В.Липинського* до С.Гриневецького // Листування В.Липинського / ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська. К., 2003. Т.1. С.334.

[6] *Листи В.Липинського* до Богдана Барвінського // Там само. С.174.

фото адміралу Ярославу Окуневському: «До цього дозволяю собі долучити на ласкавий спомин дві фотографії, одну з 1918 р., другу з 1928 р… Прошу ласкаво вибачити, що фотографія не наклеєна, але тільки така лишилась мені з тих часів, коли я міг і хотів фотографуватись. Мала – це розуміється аматорська. Її вже тут, в моїй хаті робив п. Ципріянович»[7]. У жовтні 1929 р. Липинський так само інформував І.Кревецького про те, що отримує заочні поради з лікування безсольовою дієтою від лікаря з Берліну: «Йому час від часу посилаю свої фотографії. Останню долучаю тут для Вас, але під умовою, що Ви її *нікому не покажете* і *зараз знищите*» (виділення – В.Л.)[8]. Отже власні світлини, зроблені під час прогресуючої хвороби, розглядалися ним більшої мірою як засіб медичної експертизи, а не самопрезентації. Проте, вже через тиждень Липинський написав Роману Метику: «Щоб Ви мали поняття як я виглядаю тепер, посилаю Вам фотографіку з останніх часів»[9]. Очевидно, що не для всіх адресатів і не весь час наш герой виявляв подібну відвертість. Так кардиналу Йосипу Сліпому у червні 1930 р. Липинський відписав: «М.Ципріянович переказував мені Ваше бажання мати мою фотографію. На жаль, крім аматорських, тепер інших не маю. При нагоді постараюсь замовити в Відні відбитку з фотографії з давніх літ і тоді зараз перешлю Вам»[10].

Виявленні відмінності, вочевидь, свідчили не стільки про різницю у ставленні Липинського до окремих адресатів, а про зміни у загальному стані його здоров’я, особливо її психологічної складової. Більше того, він намагався зберегти гарні спомини своїх давніх приятелів, тим самим запобігти «втраті» власного позитивного тілесного образу. Зокрема, він по дружньому застерігав Р.Метика: «…Бо я не хотів би, щоб, побачивши тепер останки того, чим я був колись, Ви попсували собі добрі, слава Бог – враженя з нашого давнього знайомства»[11].

Зафіксований у фотографіях тілесний образ певним чином кореспондується з загальною формулою едо-презентації Липинського: “Фах, до якого я готовився і яким займався – *хліборобство*. Крім того був я в життю своїм *військовим і істориком*. Всі ці заняття люблю, до них лежить моя душа”[12].

Показово, що сам Липинський також доволі послідовно намагався відстежити залежність власного психологічно (психічного) стану від тілесності: «Люде в такій стадії туберкульози звичайно дуже нервові і вражливі. Доки я був здоровіший, я ще міг терпеливо боротися з внутрішніми

---

[7] *Листи до Ярослава Окуневського* // В’ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. К., 2010. С.350

[8] *Листи до Івана Кревецького* // Там само. С.285.

[9] *Листи до Романа Метика* // Там само. С.291.

[10] *Листи до Йосипа Сліпого* // Там само. С.355.

[11] *Листи до Романа Метика* // Там само. С.293.

[12] *Липинський В.К.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. К., Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1995. Т.6. Кн.1. С.XLIII.

дефектами нашої організації і з зовнішніми ворогами. Тепер одно і друге виводить мене з рівноваги…». І далі: «Боротьба з оцим внутрішнім злом нашим спричинилась головно до збільшення моєї недуги до такої стадії, що я став повним інвалідом»[13]. Особисті обставини, вочевидь, спонукали й до ширшого зацікавлення зазначеною проблемою. Тому не випадково Липинський, обговорюючи із Чикаленком писання Шаповала, зрештою зауважив: «А може там єсть якійсь цікавий матеріал для історії нашої психопатології, яку тепер саме пильно студіюю, то будьте ласкаві пришліть мені її»[14].

З іншого боку Липинський намагався дезавуювати хибні, на його думку образи, які творили зовнішні спостерігачі. На початку листа до Миколи Грабини від 27 листопада 1930 р. він зауважував: «Ви мене ніколи у вічі не бачили і уявляєте собі мене, мабуть, так, як той карикатурист з «Зиза», що намалював мене в образі професора (яким я ніколи не був) і дав мені в руку парасолю (якої я ніколи в життю як сільський господар і військовий не носив)»[15]. Тут спостерігаємо спробу навіть візуально відмежуватися від тих образів, які були цілком неприйнятні для самопрезентації мислителя. Щодо самої карикатури на свою особу, Липинського також обурювало, що її автор не мав жодного уявлення про те, як виглядає об'єкт малювання: «Найпримітивніша культура вимагає, щоб карикатурист придбав собі принаймні фотографію того, кого він хоче карикатуризувати. Нарисувати ж якусь машкару з власної фантазії і підписати під цим «Липинський» – це такий брак поважання до другої людини, який пояснюється тільки невилічимим нашим варварством»[16].

Обговорюючи умови праці в берлінському УНІ з Д.Дорошенком Липинський із задоволенням писав: «Те, що ми будем зватись «членами», а не «професорами» Інституту, дуже мені подобається. Протестую тільки рішуче проти того, щоб я один тільки репрезентував «ученість» в Інституті. На це Ви і наші два доктори маєте значно більше даних, ніж я хлібороб і жовнір»[17]. У листі від 8 березня 1928 р. Липинський прохав Є.Чикаленка: «Будьте ласкаві, Дорогий Євгене Харламповичу, не титулуйте мене «професором». Я ним не був, не єсть, і мабуть вже не буду»[18].

Як бачимо, наш герой категорично відмежовувався від образу «інтелігента» і більш конкретно – образу «професора».

---

[13] *Листи В.Липинського* до С.Гриневецького // Листування В.Липинського… С.335.

[14] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. К., 2013. С.579.

[15] *Листи В.Липинського* до М.Грабини // Листування В.Липинського… С.326.

[16] *Листи до Романа Метика* // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. – С.301.

[17] *Листи В.Липинського* до Д.Дорошенка // Листування В.Липинського… С.625.

[18] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. – С.620.

Дон Кіхот

Свого часу І.Лисяк-Рудницький висунув цікаву гіпотезу, про те, що Липинський використовував символічну постать Дон Кіхота для самопрезентації. Спираючись на аналіз відомого памфлету мислителя[19], й особливості його стосунків з О.Назаруком, історик робить припущення, «що під символічним постатями Дон Кіхота й Санчо Панси він бачив самого себе і – Назарука. Цей здогад спирається на тому, що фізичними й психічними прикметами вони оба дійсно подекуди нагадували героїв Сервантеса. Один міг наводити на думку худорлявого «лицаря сумного обличчя», а другий його присадкуватого й череватого джуру. Один – із своєю глибокою серйозністю та нахилом до патосу – мав у собі щось донкіхотського, а другий – із своїм приземленим прагматизмом, почуттям гумору й сатиричною жилкою – щось санчопсівське»[20].

У текстах Липинського справді зустрічається позитивно забарвлений образ Дон Кіхота, як носія європейських ідей, зокрема – ідеалізму, романтизму, державницької традиції. Це безсмертна постать, поряд з Санчо Пансо, символ старої європейської культури. Для нього «Дон Кіхот зі своєю заржавілою старою зброєю, зі своїми перейнятими з батьківських заповітів думками, зі своїм суцільним і викінченим розумінням оточуючого світу – весь виростає з минувшини. Його віра – це традиційна віра предків в шляхетність і красу життя»[21]. В листі до Д.Дорошенка у травні 1928 р. Липинський підкреслював, що його опонент, російський історик Мякотін, в одному не мав слушності, – «а саме, що всі українці були позбавлені державницького інституту. Дон-Кіхоти були і за часів Переяславської Умови»[22]. Власне йдеться про Б.Хмельницького, якого історик уявляв «останнім українським Дон Кіхотом»[23].

Пізніше, М.Попович у принципово іншому контексті запропонував власне порівняння Липинського з Дон Кіхотом: «Всі вимоги лицарства, які ставить до політика Липинський, вся його утопічність в політиці нагадує Дон Кіхота, і містицизм, любий серцю пана В'ячеслава, – не більше ніж полум'яна віра в певні чесноти»[24]. Далі ця думка була запозичена і

[19] *Липинський В.* Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки еміґранта) // Вячеслав Липинський та його доба: Книга перша. – 2-е вид. допрац. та доповн. / Упоряд. Т. Осташко, Ю.Терещенко. К., 2010. С.29-37.

[20] *Лисяк-Рудницький І.* Назарук і Липинський: історія їхньої дружби і конфлікту // Історичні есе. К.,1994. Т.2. С.212.

[21] *Липинський В.* Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки еміґранта). С.29.

[22] *Листи В.Липинського* до Д.Дорошенка // Листування В.Липинського… С.628.

[23] *Липинський В.* Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки еміґранта). С.31.

[24] *Попович М.* В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / За ред. Я.Пеленського. К.; Філадельфія, 1994. С.51.

розтиражована кількома політологами і публіцистами (В. Бурлачок та ін.) які висвітлювали постать В.Липинського як такого собі політичного мрійника.

Проте рацію мав усе ж таки Лисяк-Рудницький – позитивна конотація образу Дон Кіхота дуже добре працювала у контексті консервативних настанов Липинського і оптимально підходила для його самопрезентації.

Тіло як ідентент

Можна виявити певний зв'язок тілесності та самоіндентифікації/ідентифікації нашого героя. Так, Б.Лепкий при знайомстві з Липинським, зауважив для себе: «Прізвище польське, а тип такий український»[25]. Більше того, Р.Метик згадував, що під час відвідин краківської «Просвіти» відомим українським антропологом Ф.Вовком були проведені антропологічні обстеження її учасників, у тому числі й Липинського. В результаті виявилося, що останній, «як брунет з чорними очима і короткою, після помірів антропологічних, головою (βραχοκέφαλοζ) – був типовим українцем»[26]. Варто зазначити, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в українському інтелектуальному середовищі значно збільшився інтерес саме до антропологічних особливостей власного народу та відмінностей від інших народів, насамперед від росіян і поляків. Тому особливою популярністю користувалися праці з цієї проблематики: стаття В.Антоновича «Три національні типи народні» і класичний доробок Ф.Вовка, «Антропологічні особливості українського народу», вміщений у збірнику «Студії з української етнографії та антропології». Твердження останнього дослідника про перевагу серед українців представників т.зв. адріатичної (динарської) раси як найкраще пасувало до визнання фізичної будови тіла Липинського належним до «українського типу».

Тілесна символіка, «техніки тіла»

Частини тіла, які найчастіше присутні у дискурсі Липинського: серце, легені, язик, очі, кров, руки, кістки, нерви, ноги, материнська утроба. Рідше зустрічаються навіть такі метафоричні речі як «мужеське запліднююче сім'я». Доволі часто він послугувався образом цілого «організму», у більшості у метафоричному сенсі. Окремо варто зауважити образне використання мислителем такого визначення як «бути «чужим тілом». Тілесність тут слугувала для окреслення простору Іншого.

Його життєвим кредо було: «Ми шляхта тутешня, місцева – сини, народжені на цій землі, й *кров від крови і кістка від кістки* того народу ми є!»[27]. Читачів часопису «Америка» він переконував, що «кожний дійсний

---

[25] *Лепкий Б.* Моя перша зустріч з Липинським // Вибрані твори: У 2 т. К., 2007. Т.1. С.503.

[26] *Метик Р.* Моє знакомство і переписка з В.К.Липинським // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. К., 2013. С.480.

[27] *Lipiński W.* Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. Krakow, 1909. S.36.

Гетьманець, що державну ідею українську носить в своїм розумі і *серці*, а не на *язиці* і в літературних фантазіях»[28]. «Бо історії – як що дивитися на неї, як на «учительку життя» – не можна навчитись: її треба в своїй *крові*, в своїй традиції і у своїй культурі мати» (скрізь виділення моє – В.М.)[29].

У текстах Липинського зустрічається цікаве метафоричне протиставлення – він вибачається за гостре слово супроти свого адресата бо «це було з нервів, а не від серця»[30].

Звертаючись до читачів з ворожого табору, Липинський з певною долею пафосу промовляв: «До Вам, як людей вийшовши з народу, йшов я, і Вам *протягував я руку* ціле своє життя. Прийнявши Ваш народний український говір і скрізь шукаючи спільної – державної і національної – мови з Вами»[31]. Свій основоположний політичний трактат «Листи до братів-хліборобів» мислитель адресує «взагалі для всіх Українців, що хочуть Держави Української і мають Бога в *серці*, а розум в *голові*»[32]. До видавничої спілки і редакції газети «Діло» – «можу … переслати тільки йдуче від всього *мого серця* побажання»[33]. «Справді жаль болючий стискає *серце*»[34], – до О.Барвінського з приводу неможливості друку його праць.

У приватному листуванні, особливо з близькими людьми, доволі часто використовував найрізноманітніші «тілесно означені» звороти: «низенько кланяюсь Вам (і Вашій Дружині)», «передавайте низький поклін», «поклоніться йому низенько од мене і перешліть мій дуже, дуже сердечний привіт», «поклоніться від нас», «складаю укліну і щиру подяку», «шлемо Вам я і моя жінка низенький поклон, з шанобою», «жінка кланяється» (допоки був одружений), «міцно стискаю Вашу руку», «цілую Вам всім серцем», «цілую од щирого серця», «целую Вашу ручку» (до княгині Марії Васльчикової) тощо.

Тілесність у репрезентації Липинського позбавлена чуттєвості і будь-яких проявів еротизму. По багатьом параметрам вона наближається до аскетизму. Вочевидь таку настанову мислителя можна пояснити релігійним характером його світогляду. Саме на цій основі формувався його ідеал жінки, і відповідно жіночої тілесності. Для нього це «римські матрони», які творять основну «родинну комірчину всіх класів». Дуже показово, що він закликав українських жінок уподібнитися цьому ідеалові, бути «релігійними і патріотичними». Тому й головне їхнє завдання він визначав таким чином: «Виховуйте дітей Ваших від наймолодших літ в послуху Богові і

---

28 *Листи В.Липинського* до часопису «Америка» // Листування В.Липинського… С.165.

29 *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С.77.

30 *Листи В.Липинського* до Ф.Гладиловича // Листування В.Липинського… С.309.

31 *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С.XII.

32 Там само. С.XL.

33 *Листи В.Липинського* до редакції щоденної газети «Діло» // Листування В.Липинського… С.442.

34 *Листи В.Липинського* до О.Барвінського // Листування В.Липинського… С.183.

Гетьманові»[35]. Цілком у патріархальному дусі мислитель визначав і соціальну роль жіноцтва: «Памятайте врешті, що жінка може бути лиш дружиною і матірю, монахінею і сестрою милосердя, або гетерою»[36]. Із «заразою гетеризму», у тому числі й у приватному житті, Липинський закликав якнайрішучіше боротися, як із загрозою для української нації.

Він також украй нетерпимо ставився до будь-яких проявів статевої розпущеності, як ознак моральної деградації, зокрема проросійської соціалістичної та демократичної інтелігенції в Україні. Зокрема, знавцем і представником такої верстви, мислитель вважав В.Винниченка, твори якого зосереджені на статевому питанні й статевій анормальності. Твори іншого письменника – Валеріана Поліщука, передовсім його поему «Онан», вважав написаною «в стилі варварської, дикунської порнографії»[37]. Лякали його й ознаки моральної деградації, які спостерігалися в повоєнній Європі. У зв'язку з цим він, навіть, вдається до певного сарказму: «Коли тепер в модерних демократіях по великих містах жінки масами віддаються псам, то чому колись, як людей було мало, а малп багато, частина їх – з наслідками в формі полумалпячого потомства – не могла віддаватись малпам»[38].

Водночас у приватних текстах молодого Липинського зустрічаються, хоча й не так часто, позитивно забарвлені описи жіночої тілесності. Так, у листі від 15 червня 1908 р. він звіряється В.Доманицькому: «С… незвичайно мені подобалась, з панною ми так і не поговорили, бо вона була чимось занята – незвичайно гарна на вроду дівчина» [39].

Тілесні жести Липинського охоплюють широкий спектр від «подання руки» до «плювка у лист». Така собі *соматизація* почуттів – тілесна передача емоцій. У більшості це були стандартні тілесні реакції.

Серед них досить поширені тілесні вияви ввічливості і поваги. Зокрема. М.Базілевський згадував про дві характерні особливості Липинського: власноручне написання листів (більшість листів, принаймні до 1926 р. написані власноручно) та вихід на зустріч гостям. Зауважимо, що ці соматичні жести реалізовувалися не зважаючи на важкий ста хворої людини. «Я так і знав, що він вийде назустріч», – сказав Лоський. Я не зрозумів, але Лоський додав: «Ото йде Липинський». Я остовпів… До нас наближався, приязно та безжурно усміхаючись, мужчина середнього росту, елегантно одягнений, з воєнною виправкою»[40]. З листа В.Липинського до Є.Чикаленка від 9 лютого 1921 р.: «Коли-б був здоровий, то розуміється вийшов би

---

[35] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. С.XXXIX.
[36] Там само. С.XL.
[37] Там само. С.326-327.
[38] *Листи до Осипа Назарука* // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. С.315.
[39] *Листи В.Липинського* до В.Доманицького // Листування В.Липинського… С.503.
[40] *Базілевський М.* Вячеслав Липинський: із циклю «На грані двох епох» // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.500.

зустріти Вас на вокзал»[41]. У цьому теж бачимо особливість самоперезентації нашого героя.

Однією з «тілесних технік», яка характеризує певну особу є її режим дня, який можна розглядати як взаємодію загальнопоширених соціальних практик із біологічним ритмом окремого людського організму. Характеристика людини як «сови» чи «жайворонка» доповнює її загальний біографічний образ деякими інтимними аспектами, які іноді мають важливе значення для долі самої людини. Для В.Липинського, як можна судити із наявних джерел, була характерна мінливість режиму життєдіяльності. М.Козак свідчив про те, що нашого героя, поки він був ще здоровіший, можна віднести до «жайворонків»: «Вставав рано. В зиму коло 6 год. В літі перед 5-тою. Сам варив чай в електричному горнятку… По 9 ішов до ліжка, але ще довго читав»[42]. Однак постійно прогресуюча хвороба швидко внесла суттєві корективи: «В Бадегу В.Липинськй почувався вже куди гірше і порядок дня був у нього цілком інший ніж в Райхенав. Під вечір мав дуже часто приступи задухи. Тому просто боявся скоро засипляти і гасив світло не скоріше як в 12 годині. Тепер не міг вже і так скоро вставати… Якщо почував себе краще, то вставав коло 9 год.»[43]. Сам Липинський досить часто писав про різні порушення сну, особливо безсоння.

Липинський залишив мало свідчень про свої гастрономічні уподобання. Складається враження про те, що він взагалі мало переймався їжею. Вочевидь, вона лишалася для нього лише засобом підтримання життєвих сил, а не особливим джерелом задоволення. Так Р.Метик описував студентські роки нашого героя: «Хоч поміщик, своїм поведенням не вибивався він в буденнім життю понад тих студентів, що сходилися в гурті. Харч його, мешкання та вбрання були скромні, зате потреби духа були в нього великі»[44].

Скупа інформація про його харчовий раціон стосується останніх років життя. Зокрема, В'ячеслав Казимирович розводив у власному господарстві курей, споживання яких було включено до його безсольової дієти. Крім того, це господарство давало певні прибутки, якій йшли на покриття витрат на лікування.

Цікавий і останній тілесний жест Липинського. Він розпорядився, аби після смерті йому зробили прокол серця[45].

---

[41] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.567.

[42] *Козак М.* З життя і діяльности Вячеслава Липинського // Вячеслав Липинський та його доба: Книга перша. – 2-е вид. доопрац. та доповн. / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. К., 2010. С.339.

[43] Там само. С.340.

[44] *Метик Р.* Моє знакомство і переписка з В.К.Липинським. С.479.

[45] *Савур-Ципріянович М.* Останні дні Вячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання. К.; Житомир, 2008. С.235.

Хвороба і біль як проекції онтології тілесності

Особливий вияв тілесності спостерігається у ставленні Липинського до стану свого здоров'я, власне до своєї основної недуги – туберкульозу (сухот легенів). Взагалі цей аспект потребує окремої розвідки – докладного аналізу «історії хвороби» видатного мислителя[46]. Важливо пам'ятати, що хвороба і біль слугують найпотужнішими спонукальними чинниками опредмечування людської тілесності, виявлення її індивідуальності. Як вдало підмітив сучасний філософ В.Подорога: «Суб'єктивність, чи те, що ми інколи називаємо суверенністю людської особистості, з'являється з безлічі мнезичних слідів, що залишені на людських тілах. Біль як основний інструмент каральної анатомії зближує нас із власним тілом и віддаляє від нього…»[47].

Варто зауважити, що тема власної недуги досить рано ввійшла у екзестенційну практику нашого героя. У дитинстві він не відрізнявся міцним здоров'ям. Так, під час навчання у Житомирській чоловічій гімназії, В'ячеслав із-за хвороби пропустив майже цілий 1896-1897 навчальний рік, не був атестований із більшості предметів і був залишений на повторне навчання[48]. Надалі хвороба не тільки визначала ритм життя, але й позначалася на всій системі думання. Вочевидь, це впливало не тільки на його щоденне життя, а й на наукову творчість, громадську, політичну діяльність. Проте варто зазначити, що попри різні недуги, зрештою і смертельну хворобу, мислитель не полишав своєї щоденної праці виснажливої праці (у цьому маємо, очевидно, реалізацію загальної аскетичної настанови нашого героя, ідеї служіння українській справі, виконання «суспільного довгу»). Роман Метик писав про це: «…Липинський пильно працював над своїми історичними студіями і не спочивав навіть тоді, коли його сильно боліли зуби»[49].

Причиною сухот Липинського був застарілий плеврит. Р.Метик згадував: «Він лікував в Закопанім сухий плеврит, який дістав по нещасливім випадку на перегоновій площі у свого дядька Рокицького на Київщині. Він тоді упав з коня, беручи перешкоду в їзді і відтак захорував»[50].

---

[46] Історіографія щодо «історії хвороби» В.Липинського на цей час знаходиться на початковій стадії опрацювання. Окрім принагідних згадок про неї у біографічних працях Б.Ґанцажа та І.Передерій, варто згадати розвідки І.Гирича. Зокрема, відповідний розділ «Стан здоров'я В.Липинського в 1907-1914 роках» його передмови до збірника Листування В.Липинського. Див: *Гирич І.* Вячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів // Український історик. 1999. Т.XXXVI. Ч.2-4. С.112-14; *Його ж.* Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // Листування В.Липинського / ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська. К., 2003. Т.1. С.85-88.

[47] *Подорога В.А.* Феноменология тела. Введение в философскую антропологию. Материалы лекционных курсов 1992-1994 годов. М., 1995. С.24.

[48] *Передерій І.* В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. Монографія. Полтава, 2012. С.53.

[49] *Метик Р.* Моє знакомство і переписка з В.К.Липинським. С.481.

[50] Там само. С.480.

Ще 1903 р. Б.Лепкий згадує, що під час його першої зустрічі «Липинський був більше балакучий, хоча чулося, що йому говорити важко. Покашлював тим коротким, відривистим кашлем, що свідчить про не дуже-то здорові легені»[51].

У серпні 1907 р. Липинський сповіщав Б.Грінченка: «Майже в пару день по приїзді сюди, на село до батьків, я *сильно занедужав* на груди і оце вже осьмий тиждень лежу у ліжку і тепер хоч можу сидіти та потрошки писати…» (виділення – В.Л.)[52]. У жовтні того ж року Вячеслав Казимирович інформував того ж адресата: «Здоровля моє о стільки вже краще, що можу ходити та потрошку працювати, але лікарі безумовно висилають мене в гори, лічитися…»[53].

Отже, певний час, від жовтня 1907 р. по квітень 1908 р. В.Липинський разом з В.Доманицьким лікувався в Закопаному. У листі до Грінченка від 9 березня 1908 р. Липинський описує свій побут і лікування у цьому гірському курорті: «Приїхавши сюди, я довгий ще час лежав у ліжку, але тепер почуваю вже себе краще та по-трохи берусь до роботи…»[54].

Пізніше Р.Метик згадував: «Липинський вилічив в Закопанім зовсім плєврит, а належав до цих пацієнтів нашого і Доманицького спільного лікаря Др. Е.Маєвича, у котрих тяжко викликати піт»[55].

Пізніше, у лютому 1930 р. Липинський інформував С.Гриневецького про свою хворобу: «У мене туберкульоз появився в 1909 р., як наслідок ексудативного плєврита, але потім був зовсім залічений»[56].

Окрім сухот, у Липинського виявляться і неврастенія[57]. Ще у листуванні з В.Доманицьким у 1909-1910 рр. він неодноразово згадував про проблеми з нервами: «довели мої нерви до цілковитого розстрою» тощо[58]. У листі від 4 квітня 1911 р. він звірявся С.Єфремову: «Не зважаючи на енергійне лічення, розвивається сильно неврастенія, котра робить мене часом

---

[51] *Лепкий Б.* Моя перша зустріч з Липинським. С.504.

[52] *Листи В.Липинського* до Б.Грінченка // Листування В.Липинського… С.344.

[53] Там само. С.345.

[54] Там само. С.347.

[55] *Метик Р.* Моє знакомство і переписка з В.К.Липинським. С.480.

[56] *Листи В.Липинського* до С.Гриневецького // Листування В.Липинського… С.335.

[57] Ця ситуація, вочевидь, потребує окремого пояснення. Щодо діагностики «неврастенії», то маємо свідчення самого Липинського, а не лікарські висновки. Тут можна погодитися з В.Ващенком, що цю таємничу хворобу наприкінці XIX – початку XX ст. варто розглядати не лише як медичну проблему, а насамперед як проблему соціокультурних кодів, значень, метафор. Йшлося про модний «медичний» заокеанський продукт, який не піддавався притомному діагностуванню, але мав свідчити про належність хворих на вказаний недуг до інтелектуального прошарку. Див.: *Ващенко В.В.* Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного напису – сенс прочитання авто монографії М.Грушевського): Моногр. Дн-ськ, 2002. С.63-64, 68-89. 87-88 та ін.

[58] *Листи В.Липинського* до В.Доманицького // Листування В.Липинського… С.559, 562 та ін.

на кілька день не здатним до ніякої роботи…»[59]. У лютому 1912 р. до того ж адресата – «щось таке погане з нервами робиться, що серіозно лічитися мушу»[60]. У липні того ж року: «моє нездоров'я – неврастенія, яка мучила мене страшенно останніми часами»[61]. Характерно, що у довоєнний період тема неврастенії переважала в листуванні Липинського, а сюжети із хворобою легенів становили певний загальний фон.

У липні 1911 р. Липинський повідомляє М.Грушевського про те, що хворіє на інфлюенцу, «тепер знову оця хвороба, лікарь сказав конче виїхати на якийсь час з Кракова. Отже мушу на якийсь місяць поїхати на село до Батьків»[62]. У січні 1913 р. пише тому ж адресатові, що «знову занедужав і почував себе дуже погано»[63].

Хвороба Липинського позначилась на проходженні його військової служби, отже й вплинула на формування одного з його ego-репрезентацій, на образ «воїна» (неодмінної складової шляхетської гідності).

У листі до М.Грушевського у травні 1913 р. він інформує про те, що перебуваючи на військових зборах у Кінбурнському драгунському полку в Ковелі пройшов медичну комісію, яка визначила його «нездатним до дальшої служби»[64]. У листі до А.Жука Липинський конкретизував причини такого рішення лікарів – через хворобу легень і серця, та з сумом зауважив з цього приводу: «Я не дуже радію з того звільнення, бо показується, що я таки справді хворий, коли мене увільнили без всяких старань з мого боку»[65].

Однак, з початком Першої світової війни, Липинський все ж був призваний у діючу армію. Як він зазначив у листі до С. Єфремова, комісія на цей раз визнала його здоровим[66]. У липні 1914 р. прапорщик Липинський прибув до 4-го драгунського Новотроїцько-Катеринославського полку, який був розквартирований на півночі Ломжинської губернії. Полк входив до складу 6-го армійського корпусу. У серпні-вересні того ж року брав участь у невдалому наступі Другої армії генерала О.Самсонова у Східній Пруссії. Як згадував сам Липинський: «Особливо тяжкі бої нашого полку під Бельцонценом, під Руммі при зайняттю Ортельсбурґа, при наступі на Пассенгайм; потім, при відвороті російських армій: під Мишинцем, під Ґрос-Спаліненом, в кінній атаці під Щучином…»[67]. Після отриманого поранення та сильної застуди, Липинський був переведений до тилових частин і решту

---

[59] *Листи В.Липинського* до С.Єфремова // Листування В.Липинського… С.667.
[60] Там само. С.672.
[61] Там само. С.675.
[62] *Листи В.Липинського* до М.Грушевського // Листування В.Липинського… С.377-378.
[63] Там само. С.405.
[64] Там само. С.410.
[65] *Листи В.Липинського* до А.Жука // Листування В.Липинського… С.756.
[66] *Листи В.Липинського* до С.Єфремова // Листування В.Липинського… С.684.
[67] *Липинський В.* З приводу статті ґенерала Залесського // Хліборобська Україна. Відень, 1923-1924. Кн.5. С.279.

війни прослужив у Дубно, Острозі та Полтаві. Обставини воєнного часу виявилися фатальними щодо погіршення стану Липинського. У листі до Р.Метика (травень 1930 р.) він задував: «Перед війною я був зовсім здоровий. Моя недуга почалася знов вибухом крови, якого я дістав в мазурських озерах, служачи в 4 драгунськім полку в армії ген. Самсонова (по битві під Танненбергом, де противником нашим був тоді ген. Гінденбург)»[68].

Світозар Драгоманов, який зустрів нашого героя в літку 1917 р. саме у Полтаві, в своїх спогадах наводив слова Липинського: «…Після поранення в Східній Прусії, де я був в армії Самсонова, мене підлікували а лазареті, а після того вирядили в запілля, на посаду, де я можу поправляти стан свого здоров'я, бо знову появилася небезпека від заліченого туберкульозу легенів»[69].

У серпні 1918 р. Липинський переніс операцію на шиї. За спостереженням Р.Метика ця операція «спричинила йому великий біль тому, що оперованого не хльороформували, бо в нього було не зовсім здорове серце». Щодо післяопераційного вигляду то тут була наступна ситуація: «Хто знав Вячеслава Казимировича, мусів вичитати в його лиці опріч енергії, сильної волі, та молодечого запалу, ще строгість, яку збільшувало волосся на голові, чесане в щитку, сліди умучення на лиці та заріст, якого від тижня не усував, бо задля операції не голив бороди»[70].

У квітні 1919 р. Липинський лікувався в Бадені (інформація з його листа до М.Василька)[71].

У червні 1920 р. Липинський у листі до А.Білопольського звірявся: «По приїзді з Відня я занедужав на тяжкий грип і пролежав два тижні у ліжку. Ще сьогодні ледве хожу по світі»[72]. Про це ж мислитель інформує й Д.Донцова[73].

У лютому 1921 р. знову перехворів на грип. З листа до Є.Чикаленка: «Отже, коли тільки не боїтесь зарази, то приїздіть якнайшвидше. Лікар каже, що як не буде ніяких ускладнень, то за тиждень встану»[74].

У грудні 1921 р. у листі до Білопольського Липинський згадав: «По приїзді з Б[ерлін]-у я трохи нездужав і тому так довго не писав до Вас»[75].

З листа до Є.Чикаленка (за квітень 1922 р.): «Майже цілий Січень і Лютий пролежав я хворий на грип, а потім на комплікації в легких»[76].

---

[68] *Липинський В.* Листи до Р.Метика // З епістолярної спадщини / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. К., 1996. С.36.

[69] *Драгоманов С.* Спогади про В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.459.

[70] *Метик Р.* Моє знакомство і переписка з В.К.Липинським. С.483.

[71] *Листи В.Липинського* до М.Василька // Листування В.Липинського… С.241.

[72] *Листи В.Липинського* до А.Білопольського // Листування В.Липинського… С.199.

[73] *Листи В.Липинського* до Д.Донцова // Листування В.Липинського… С.575.

[74] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.567.

[75] *Листи В.Липинського* до А.Білопольського // Листування В.Липинського… С.203.

Квітень того ж року знову позначився тяжким грипом (інформація з лита до М.Васильчикової)[77].

У листопаді 1923 р. Липинський у листі до Ореста Жеребка підвів певний підсумок власних негараздів, які й викликали його захворювання: «…Зруйнував тим всім важко моє здоровля і маю тепер сильний туберкульоз і хвороб серця, маючи 40 років і не маючи засобів для лічення»[78].

30 грудня 1924 р. Липинський пише Чикаленку: «Цілі тутешні свята пролежав в ліжку з високою температурою і ще з того часу лежу. Оця безсніжна зима з морозами та курявою поряд з ріжними негодами емігрантського життя зовсім звалили мене з ніг»[79]. У січні 1925 р. Липинський повідомив О.Барвінському: «Цілі свята пролежав я хворий на інфлюенцію, яка при моїх слабких легких все проходить тяжко»[80]. У вересні, в листі, написаному з лікарні, до того ж кореспондента подається більш детальна інформація про перебіг хвороби: «Недуга легких, що в останнім півріччю розвинулась дуже сильно, викликала неакуратність в кореспонденції і примусила мене врешті вдатися до лічниці. Лікарі кивають наді мною головами, але роблять надію, що підлічать. Аби це тільки не задовгого часу вимагало…»[81].

У листі до Є.Чикаленка (червень 1925 р.) Липинський знову детальніше розповідає про перебіг своєї хвороби: «Позаяк зі здоровлям моїм було недобре – рішив я поїхати до Відня до лікарів. Там мені сказали, що лівого легкого вже у мене нема, а в правому процес йде повним ходом. Отже перша умова – це покинути принаймні на три місяці всяку працю, щоб організм прийшов трохи до сил»[82].

На цей же час, вочевидь, припадає переломний момент у розвитку хвороби Липинського (і його ставленні до власного здоров'я/життя). Про це, зокрема, свідчить його лист до лікаря Володимира Ганьківського від 11 листопада 1925 р. у якому йдеться про діагноз захворювання і методи його лікування. Пацієнт повідомляв, що діагнози, який ставлять лікарі різняться: «Одні … знаходили у мене процес острий, скоротечний. Другі – власне тутешній головний лікар – Д-р Кравс – по трьох тижневій обсервації, схарактеризував процес в моїх легких, як повільний…»[83]. Відповідно й методи лікування пропонувалися різні: енергійне санаторне лікування

---

[76] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. – С.576.

[77] *Листи В.Липинського* до М.Васильчикової // Листування В.Липинського… С.245.

[78] Листи В.Липинського до О.Жеребка // Листування В.Липинського… С.696.

[79] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.596.

[80] *Листи В.Липинського* до О.Барвінського // Листування В.Липинського… С.181.

[81] Там само. С.182.

[82] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.604.

[83] *Листи В.Липинського* до В.Ганьківського // Листування В.Липинського… С.279.

протягом трьох місяців, або ж більш тривале лікування в домашніх умовах. Проте Липинського непокоїло не тільки ця невизначеність, а й те що «всі лікарі, при ріжниці їхніх діягнозів, однаково кажуть, що здорових частин легких у мене вже так мало, що коли процес не зупинити, то надовго вже їх не стане»[84].

Такий стан здоров'я спонукав мислителя до підведення підсумків власного життєвого сценарію. Саме в цей час він намагався завершити початі праці, віддати готові тексти до друку. Не випадково, саме у вересні 1926 р. він завершує написання передмови до книжкового видання «Листів до братів-хліборобів» – «Вступне слово для читачів з ворожих таборів». Як свідчить лист Липинського до Д.Дорошенка від 25 серпня цього ж року, це далося йому надзвичайно великим коштом: «Працюю скільки можу – так інтенсивно, що вже добрі наслідки мого ліченя пропали. Найбільше мучить мене почуття поспіху. Вам, здоровій, слава Богу, людині все це здається якимись теревенями. Але як що, може, маєте якогось знайомого лікаря, то запитайте його, що робиться з людиною, хворою на тяжку форму туберкульозу, коли вона спішить або думає, що мусить спішити»[85].

Недуга Липинського особливо прогресувала під час його побуту у Берліні (листопад 1926 р. – серпень 1927 р.). Зокрема, він жалівся Чикаленку (лист від 21 грудня 1926 р.): «Не писав до Вас, бо весь час нездужаю. Оця різка переміна клімату і умов життя пошкодила мені більше, ніж я думав. Місцевість в якій я живу положена в недавно осушеній болотистій низині. Крім того недалеко найбільший промисловий осередок Берліну – Шпандау. В наслідок цього клімат тут дуже поганий: це дає себе в знаки»[86]. Загострення хвороби суттєво обмежило можливості для викладацької і наукової праці. У зв'язку з цим Липинський 15 грудня цього ж року писав І.Кревецькому: «…Недуга робить мене повним інвалідом (від часу приїзду до Берліну температура все коло 38°), але завтра хочу розпочати приватні (в помешканю своїм) семінаричні заняття з кількома студентами…»[87]. У квітні наступного, 1927 р. до того ж адресата: «Листа цього пишу лежачи – звалила таки мене ця весна і тутешній клімат – та може Бог дасть погода установиться і температура спаде»[88].

Різке погіршення стану здоров'я змусило В'ячеслава Казимировича залишити роботу в Українському науковому інституті. У листі до Р.Метика, він повідомляв: «Цей рік побуту в Берліні мене остаточно підрізав. Процес, що досі йшов поволі, там пішов дуже скорим темпом і лікарі наказали мені

[84] Там само. С.280.
[85] *Листи В.Липинського* до Д.Дорошенка // Листування В.Липинського… С.626.
[86] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.615.
[87] *Листи до Івана Кревецького* // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. С.273.
[88] Там само. С.275.

вернути чим скорше в гори, до Австрії"[89]. Певні деталі розкриває лист Липинського до Чикаленка від 17 вересня 1927 р.: «Останні часи в Берліні я почував себе чим раз гірше. Досить Вам сказати, що за цей берлінський рік я стратив 10 ½ кільо, і важу тепер, як паночка, всього 63 ½ к[іло]»[90].

У цей час у писаннях Липинського з'являється новий аспект, пов'язаний з власною тілесністю – образ його «залізного організму». Вочевидь це була спроба знайти якусь психологічну оптимістичну основу в змаганні із невблаганною хворобою, яка вже не піддавалася лікуванню. Цей сюжет неодноразово зринає у його листуванні з Чикаленком. Так, у вище згаданому листі висловлюється обережна надія: «Може Бог дасть, що мій залізний організм ще цей раз переможе»[91]. А березні 1928 р. Липинський повідомляв того ж адресата: «Ось і я, коли ще живу то, як каже лікар, тільки завдяки організмові. Ні місцевий лікар, ні инші, вже навіть нічого не хочуть робити, хоч ліків тепер всяких єсть безліч. Вони кажуть, що в цій стадії недуги ліки тільки шкодять і що боротись за дальше життя може лише сам організм. Останніми часами до ріжних моїх бід прилучились невралгічні, як каже лікар, болі в грудях там де найбільша каверна, над серцем. Дихати просто неможливо»[92].

Іншим чинником, який міг якось загальмувати катастрофічний розвиток хвороби, на думку Липинського, був би сприятливий клімат. Справді, йому на деякій час вдалося знайти житло у місцевостіНоймаркт (округ Мура, Штірія), яка задовольняла таким критеріям. У квітні 1928 р. він повідомляв адмірала Окуневського: «Ця зима була дійсно тяжка для мене. Місцевий лікар каже, що коли я її пережив, то тільки завдяки тутешньому клімату. Клімат тут справді чудовий і лікар дуже не радить мені скоро звідци виїжжати, щоб знову не злягти на цілі 5 місяців, як оці, що тепер пролежав»[93]. Проте, часткове покращення знову обернулося ускладненнями. У березні 1929 р. Липинський пише до того ж адресата про кровотечі з легенів.

У листі до Р.Метика від 12 травня 1930 р. Липинський характеризував власний стан як дуже тяжку кризу: «Процес в останніх частинах легенів, які ще маю, почав знов пришвидче і в звязку з ним, а також з лікарствами, якими його лікар поборює, мною оволоділа повна неміч, яка опустила мене ще й сьогдня… Вже три роки майже, мушу здебільшого лежати і то тільки

---

[89] До Р.Метика // *Липинський В.* З епістолярної спадщини: Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука, С.Шелухіна / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. К., 1996. С.32.

[90] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.617.

[91] Там само.

[92] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.619.

[93] *Листи до Ярослава Окуневського* // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. С.344.

навзнич, бо, повернувшись чи на лівий чи на правий бік, зараз трачу віддих. Од цього поробили мені рани, що мене дуже, особливо в ночі, мучить»[94].

29 грудня 1930 р. описуючи свій стан Липинський зізнавався цьому ж адресату, що «на жаль покищо не маючи змоги робити найлегші навіть зусилля (напр. умивання – це для мене тепер ціла мука, при якій кілька поворотами [змушений] відпочивати, бо віддиху не стає), не можу я думати про подорож»[95].

У згаданому листі до Степана Гриневецького Липинський деталізує свою хворобу: «Стан такий, що ліве легке і верхня частина правого зовсім знищені, а нижня частина правого теж зачеплена процесом, який тепер тільки став йти там повільніше. До того комплікації з серцем, що змінило своє положення, а через те сильні атаки задухи під час кашлю і т.д.»[96].

У березні 1931 р. Липинський переніс важкий грип, а 26 квітня – сильний серцевий припадок. 14 червня – помер в санаторії «Вінервальд» на п'ятдесятому році життя.

Хвороба як виправдання

Чинник власної хвороби та тілесних страждань доволі часто артикулювався В.Липинським під час листування з приватними особами й інституціями. Відбувалося це як правило у трьох випадках.

Перший – коли він пояснював неможливість вчасної відповіді своїм кореспондентам, або нечіткість власного письма. Так, ще у жовтні 1908 р. у листі до Б.Грінченка Липинський відписує: «Вибачайте, що так погано якось пишу, але я кілька день лежав (якась малярія мене мучила) і сьогодні ще досить погано себе почуваю»[97].

У квітні 1923 р. перепрошує Є.Чикаленка: «Вибачте за почерк і помарки в цій картці, але як би знали, Дорогий Євгене Харламповичу, як мої нерви вже вкрай цим нашим емігрантським життям перемучилися, то розуміли б, чому і картки як слід вже написати н зможу»[98]. У вересні 1925 р. відписує В.Босому: «Цього листа кінчу, бо довше писать не дозволяє мені мені недуга, яка дійшла вже до того стану, що мушу їхати до санаторії»[99].

У грудні 1925 р. у листі до О.Барвінського Липинський вибачався: «Лихий стан мого здоровля і застаріла недуга легких, з якою не можу собі дати ради, були причиною того, що так пізно дякую Вам за лист і за працю

[94] *Листи до Романа Метика* // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. С.294-295.
[95] Листи до Р.Метика // *Липинський В.* З епістолярної спадщини. С.40-41.
[96] *Листи В.Липинського* до С.Гриневецького // Листування В.Липинського… С.335.
[97] *Листи В.Липинського* до Б.Грінченка // Листування В.Липинського… С.350.
[98] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.587.
[99] *Листи Вячеслава Липинського* до Володимира Босого // Листування В.Липинського… С.233.

Вашу»[100]. У той же час він перепрошує Я.Окуневського: «Лежачи, пишу такими «каракулями», що Ви їх би не вичитали. Щоб не затрудняти Вас я дозволив собі послати Вам цей лист писаний на машинці»[101].

У жовтні того ж року Липинський повідомляв В.Бачинського: «З моїм писанням це досить тепер складна процедура. Я тепер в лічниці вже од двох тижнів. Пишу лежачи бруліон (чернетку – моє, В.М.), який посилаю п.Ципріяновичу. Він переписує на машинці мої ієрогліфи, а тоді вже посилаю листа»[102]. Лист до Є.Чикаленка від 19 квітня 1926 р. Липинськй завершив таким поясненням: «Щоб не мучити Вас моїм почерком, який під впливом недуги стає чим раз нерозбірніщим, листа цього посилаю переписаним на машинці»[103].

У листопаді 1927 р. Липинський вибачається перед Д.Антоновичем «за нечітке і нескладне письмо, писане лежачи»[104]. Лист до І.Гладиловича від 17 березня 1929 р. Липинський завершує вимушеним зізнанням: «Кінчу, бо дуже тяжко писати. Цілу ніч промучився з сердечними атаками. Нехай Бог боронить Вас від тяжкої фізичної недуги; це, мабуть, найстрашніша річ у світі – каліцтво»[105]. У квітні 1929 р. пояснює О.Андрієвському: «З того часу, як ми не бачились, став я справжнім калікою. Оце вже другу зиму мушу лежати. Коли-б не Михайло Петрович [Савур]-Ципріянович, якому диктую ці рядки, то взагалі не міг-би я вести навіть найкоротшої кореспонденції»[106]. У червні 1930 р. виправдовував тривалу перерву в листуванні з С.Гриневецьким: «Останніми часами мучила мене сильно кровотеча з легенів, яка страшенно обезсилила і навіть до продиктованя листа зробила не здатним»[107].

По друге, важкий стан і хвороба слугували аргументом у випадку відмови від запрошень долучитися до певних акцій, які вимагали поїздок, або пропозицій написати статті до тих чи інших видань.

Так, у січні 1925 р. наш герой відмовився від пропозиції співробітничати в журналі «Молода Україна»: «цієї змоги у мене нема тому, що здоровля моє чим раз гірше, умови життя на еміграції чим раз тяжчі, а розпочаті праці вимагають закінчення»[108].

У грудні 1925 р. Липинський був змушений відмовитися від написання статті до ювілейного випуску журналу «Богословія», присвяченого ювілею митрополита Андрея Шептицького, обмежившись листом з висловленням

---

[100] *Листи В.Липинського* до О.Барвінського // Листування В.Липинського… С.183.
[101] *Листи до Ярослава Окуневського* // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. С.342.
[102] *Листи В.Липинського* до В.Бачинського // Листування В.Липинського… С.187.
[103] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.611.
[104] *Листи В.Липинського* до Д.Антоновича // Листування В.Липинського… С.172.
[105] *Листи В.Липинського* до І.Гладіловича // Листування В.Липинського… С.306.
[106] *Листи В.Липинського* до О.Андрієвського // Листування В.Липинського… С.170.
[107] *Листи В.Липинського* до С.Гриневецького // Листування В.Липинського… С.337.
[108] *Листи В.Липинського* до В.Гнатюка // Листування В.Липинського… С.312.

пошани до ювіляра: «не маю, нездужаючи тяжко, потрібного для цієї праці здоровля»[109]. Лист таки був надрукований у вказаному виданні.

Стан здоров’я, слугував для Липинського також поясненням щодо зменшення власної громадської активності. Так, у травні 1928 р. він пише Є.Чикаленку: «Ця страшна весіння непогода зробила з мене на якийсь час повного інваліда… На жаль, через недугу, я тепер активної участи і життю Інституту не беру… (Український науковий інститут у Берліні – В.М.)»[110]. У листі до С.Шелухіна (квітень 1930 р.) Липинський наголошував: «Через недугу я мусів скласти, як Ви це може читали в Зб[ірнику] бюлетеня Гетьманської управи, свою участь в проводі нашої організації і зовсім відійти від політичного життя, поки хоч трохи не повернуться мені сили»[111].

Специфічні тілесні практики: дієта та лікування

Специфічні тілесні практики Липинського виявляються в інформації про лікування, яке він проходив. Впадає у вічі критичне ставлення до різних методик лікування, спроба аналітично розібратися у механізмі їхнього впливу на хворі органи. Проте, з часом, коли захворювання стало невпинно прогресувати, Липинський намагався використати будь-який шанс аби хоча б загальмувати розвиток смертельної недуги. Хоча і тут, він виявляє тверезість мислення, розуміючи, що час втрачено і більшість лікувальних засобів потенційно дієві лише на початкових фазах захворювання. Крім того, мислитель постійно змушений був зважати на вартість лікування й обирати найбільш оптимальний варіант за формулою «ефективність – ціна».

У листі до Є Чикаленка (квітень 1925 р.) Липинський розповідав: «Лікар конче радить дати впомпувати собі воздух в легкі – це такий якийсь новий спосіб лічення, але я не зважусь на це, бо не люблю «новин», а вдруге, що це надто дорого коштує»[112].

У листі до В.Бачинського (грудень 1925 р.) він згадував: «По півторамісячнім перебуванням моїм в санаторії («Вінервальд» – В.М.), лікарі рішили, що для того, щоб лічення дало хоч які небудь наслідки, мушу лічитися цілу зиму. Перебувати цілу зиму в санаторії було для мене неможливо. Отже я повернувся до Райхенау і тут продовжую ліченя, яке полягає головним чином в лежанню на воздусі. Цей спосіб лічення дуже обмежує мій час, призначений на писання»[113].

Є.Чикаленко порадив Липинському застосувати для лікування метод І.Манухина – використання дозованого рентгенівського опромінювання:

---

[109] *Листи В.Липинського* до редакції «Богословія» // Листування В.Липинського… С.219.

[110] *Листи В’ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В’ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.621.

[111] Липинський В. до Шелухіна С. // *Липинський В.* З епістолярної спадщини… С.146.

[112] *Листи В’ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // В’ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.601.

[113] *Листи В.Липинського* до В.Бачинського // Листування В.Липинського… С.189.

«…Той вилікував своїм методом зо скілька хворих на туберкульоз, в тім числі і М.Горького»[114]. До слова зазначимо, що цей лікар у такий спосіб лікував і Д.Мережковського. Липинський найсердечніше подякував, утім зрештою змушений був відповісти таке: «Що до цього методу, то я зараз же по одержаню листа Вашого звернувся був до берлінського лікаря, але той мені сказав, що цей метод робить дійсно чудеса в початкових стадіях туб[еркульозу], але що для мене це вже запізно»[115].

Також доволі скептично оцінював Липинський лікувальні можливості психотерапії, особливо самонавіювання. Оскільки ці його міркування важливі для розуміння психосоматичного зв'язку та власної репрезентації, наведемо розлогу цитату із листа до О.Назарука, написаного у грудні 1927 р.: «Всі психічні способи лічення тіла прекрасні, коли тіло здорове. Це значить, що вони добрі для людей т.зв. «імаїнатиків» (помисливих – В.М.). Як кому здається що він тяжко хворий, то він може автосуггестією вилічитись. Але коли у Вас над серцем діра в легких така як кулак; з правого боку друга – трохи менше, а до того всі легені в цілості зайняті катаральним процесом, то тут Ви можете повторяти до схочу все, що хочете, але дірки ці од того не заростуть і кожен рух, кожне напруження Вас мучитиме смертельно. Біда моя в тім що я, завдяки свому залізному організму, не звертав уваги на хворобу, запустив її і коли опинився в гірших обставинах кліматичних і психічних в Берліні, то вона звалила мене з ніг. Але на це нема ради, треба терпіти і надіятись, що хоч калікою, але ще буду працювати колись. Аби хоч трошки сил прибуло!»[116].

У листі до І.Кревецького, написаного майже через рік, у жовтні 1928 р. вже з'являються деякі нові конотації в оцінці психосоматичного зв'язку та можливостей психологічного впливу на власну хворобу: «На жаль туберкульоз належить до тих недуг що автосуггестії не піддаються, бо це робота мікробів. Одначе автосуггестія – признаю Вам – ролю деяку і тут грає. Як би не воля Божа, що мої нерви вічно напружені думками про життєві справи, про нашу будучину, нашу організацію, нашу ідею, я певен, що давно би вже помер»[117]. Отже нервовий подразник тут мав позитивне значення.

Наприкінці 1928 р. Липинський цікавиться у адмірала Я.Окуневського методом лікування туберкульозу за системою Більда, який застосовувала якась А.Лопатинська з Косова: «Про цей метод оповідають чуда і деякі мої знакомі радять мені звернутись до Пані Лопатинської»[118]. Однак і ці засоби були вже безсилі.

---

[114] *Листи Євгена Чикаленка* до В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.682.

[115] *Листи В'ячеслава Липинського* до Євгена Чикаленка // Там само. С.617.

[116] *Листи до Осипа Назарука* // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. С.307.

[117] *Листи до Івана Кревецького* // Там само. С.284.

[118] *Листи до Ярослава Окуневського* // Там само. С.350.

У середині 1929 р. Липинський починає застосовувати лікувальну дієту, розраховуючи подолати, або хоча б частково послабити хворобу. Він звертається до юриста К.Близнюка, який мешкав у Берліні, з проханням налагодити постачання препарату «мінеральоген» (mineralogen). Отримавши п'ять пляшок ліків, розпочав терапевтичний курс, який очевидно дався йому дуже важко. У травні Липинський обзивається до Близнюка: «Вибачте, що так довго не писав до Вас. Ліченя, яке я розпочав, в початках таке тяжке і денервуючи, що нема змоги полагодити все в свій час»[119]. У червні того ж року хворий вже більш спокійно повідомляв свого адресата: «Ліченя провожу точно. Але наслідки воно може дати лише по довшому часі, не менше як кілька місяців»[120]. На початку серпня сподівання Липинського на покращення власного стану помітно зменшилися, утім він ще не втрачає оптимізму: «Воно (здоров'я) майже без змін, хоч своє ліченя, як воно й не приємне, терпеливо продовжую, в надії, що може, воно таки поможе»[121]. Пізніше, наприкінці серпня, у листопаді та у грудні, він ще тричі закуповував по п'ять пляшечок «мінеральогену», але позитивних наслідків від лікування так і не отримав. Більше того, як свідчить лист Липинського до Близнюка від 3 листопада 1929 р. «одного разу грудкою цього «Мінеральоґену», розпушеного в воді, так попік собі язик, що кілька тижнів був пухир і біла тверда нарость, при чім був сильний біль»[122]. Все це спонукало шукати нових методів лікування, зокрема препаратом «кардіяцоль-дікодід».

Окрім лікування основного захворювання – туберкульозу, Липинський змушений був вдаватися й до оперативного лікування хворих зубів. У листі до Д.Дорошенка у червні 1929 р. він розповідав про майже екстремальну ситуацію з видалення зуба: «Операцію цю робив не дантист, а місцевий лікар, без обезчуленя, до того в примітивних умовах в моїй хаті. А що зуб дуже болів і сидів дуже кріпко, то можете собі уявити, які муки довелося мені пережити і як себе почуваю»[123].

На останок Липинський зупинився на застосуванні безсольової дієти. У листі до Р.Метика (жовтень 1929 р.) він з обережністю тишиться з того, що «цього літа трохи було мені полегшало завдяки дієті – безсольній і ліченню по системі Gerson-Janerbreich, яке від весни дуже совісно перевожу. Але тепер восени знову трохи гірше»[124].

У лютому 1930 р. Липинський писав С.Гриневецькому: «Тутешні лікарі вже від давна від мене відступили, кажучи, що я повинен бути задоволеним, що взагалі жию. Отже лічуся тепер сам т.зв. безсольною дієтою. Лічення це

---

[119] *Листи В.Липинського* до К.Близнюка // Листування В.Липинського… С.210.
[120] Там само. С.211.
[121] Там само. С.212.
[122] Там само. С.214.
[123] *Листи В.Липинського* до Д.Дорошенка // Листування В.Липинського… С.631.
[124] Липинськи В. до Метика Р. // *Липинський В.* З епістолярної спадщини... С.32.

дуже неприємне, бо все треба їсти без соли, згідно з рецептом… Маю враження, що держусь тільки завдяки цьому ліченю»[125].

В листі до Ф.Гладиловича від 1 березня 1930 р. Липинський радив спробувати цю дієту для лікування сина останнього Івана Гладиловича: «Їй тільки я завдячую те, що досі живу. Вона ще добра тим, що виробляє силу волі, найважніший чинник при ліченю довгих хронічних недуг. Її результати можуть показатися тільки по кількох місяцях»[126].

Влітку 1930 р. за порадою лікаря С.Гриневецького Липинський вносить певні корективи у своє лікування і дієту. Але, вочевидь, далеко не все виявилося придатним для вживання, тому деталі цих новацій він намагався з'ясувати у листі: «Ваших вказівок що до дієти буду придержуватись. Молока тільки пити так багато не можу, бо воно мене сильно роздуває і чим більше його пю, тим більше кашляю. З лікарств не зможу брати дигіталісу, бо свого часу я ним був затроївся і від того часу його не переношу. На серце вже від пару літ беру камфору в формі кардіяцолю, сполученого з дікодідом. Думаю, що це лікарство не буде колідовати з лікарствами, ласкаво присланими Вами. Натомість не знаю, чи курація аршенікова не буде колідувати з моїм безсольним ліченям, при якому необхідно їсти як найбільше сирових овочів і ярини»[127].

Друзі намагалися допомогти безнадійно хворому – відправляли не тільки методики і рецепти лікування, а і новітні ліки. Зокрема, Липинський дякував Метику за заспокійливе, яке той надіслав, але при цьому констатував: «На жаль воно не дало бажаного ефекту і лікар місцевий не радить мені його дальше брати, а продовжувати вже випробуваний і діючий заспокоююче «Dicodid»[128].

В останні дні життя, аби вгамувати біль, Липинському робили уколи камфорного розчину. За день до смерті він сповідався, причастився, отримав останнє елепомазання. За словами М.Савур-Ципріяновича «В.Липинський був дуже задоволений і казав, що тепер він цілком спокійний»[129].

Поради «досвідченого» хворого

Цікаво, що Липинський, спираючись на власний досвід і медичну практику, намагався давати поради іншим хворим.

Так, дізнавшись про хворобу С.Єфремова він наполягає на тому аби той беріг себе і не перепрацьовувався: «Після плевриту *зважайте дуже, щоб не застудитись*, бо, знаю це з власного досвіду, це небезпечна річ, можна дістати т.зв. екзодату, тоб-то плевриту з водою» (виділення – В.Л.)[130].

---

[125] *Листи В.Липинського* до С.Гриневецького // Листування В.Липинського… С.335.
[126] *Листи В.Липинського* до Ф.Гладиловича // Листування В.Липинського… С.309.
[127] *Листи В.Липинського* до С.Гриневецького // Листування В.Липинського… С.338.
[128] *Листи до Романа Метика* // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. С.298.
[129] *Савур-Ципріянович М.* Останні дні Вячеслава Липинського… С.235.
[130] *Листи В.Липинського* до С.Єфремова // Листування В.Липинського… С.680.

Зокрема, у лютому 1929 р. він радив І.Гладиловичу: «На здоровля своє звертайте якнайбільшу увагу. Памятайте, що хвороби легенів в початку вилічити *дуже легко*, потім *вже неможливо* (виділення – В.Л.). Попробуйте пити що дня в протязі довшого часу (пів року) Elmizen д-ра Войновського з Варшави. Я чув, що в початках недуги він є знаменитий. Попробуйте конче, теоретичні основи цього лікування дуже переконливі»[131].

Зовнішні обсерватори: altera-візуалізація

Цікаво порівняти реакцію зовнішніх спостерігачів із самопрезентацією тілесного образу Липинського. Тут також можна виявити кілька базових моделей. Серед них образ юнака, дипломата, Дон Кіхота, самітної людини, інваліда. Важливо побачити наскільки вони корелюються з ego-образами.

Зупинимося лише на кількох свідченнях. Зокрема, важливі спостереження залишили нам українські візаві нашого героя, як наддніпрянці так і галичани.

Світозар Драгоманов у 1902 р. констатував: «А делегатом першої гімназії на цих засіданнях (української громади учнів середніх шкіл Києва) був стрункий, з довгим, назад зачесаним чорним волоссям акуратно вбраний В'ячеслав Липинський»[132].

Наталя Полонська-Василенко спираючись на спогади учасників гуртка Марії Требінської відтворила класичний образ «мовчазного юнака з вдумливими чорними очима», який надзвичайно пасував молодій людині, що готувала себе для громадської роботи: «Він був мовчазний, з зосередженим виразом чорних очей. Він уважно слухав дискусії, жадібно ловив слова керівників»[133].

Богдан Лепкий згадуючи про першу зустріч з Липинським, яка відбулася пізньої осені 1903 р., з патетичним захопленнях характеризує його тілесний образ: «Один мого росту, стрункий, чорнявий, з густою чуприною, з темними мудрими очима…», і далі: «Але мене чогось-то тягне до оцього вищого, чорнявого. Зразу нагадує він мені Руданського, але згодом кажу собі, що так міг виглядати Богдан Хмельницький, коли йому було літ яких двадцять (ця думка, мабуть дуже заімпонувала Липинському, якби він знав про неї – В.М.). Та сама бистрість думки в палких очах, і подібна енергія грубих, м'ясистих уст…»[134]. Під час розмови звертає увагу й деталі: «Обидва гості (другий Шемет) були вдягнені дбайливо, свіжо голені, волосся підстрижене, нігті плекані. Липинський увесь у чорному, навіть краватка чорна… Його темні очі блистіли, а бліде обличчя покривалося рум'янцем»[135].

---

[131] *Листи В.Липинського* до І.Гладиловича // Листування В.Липинського… С.304.

[132] *Драгоманов С.* Спогади про В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.456.

[133] *Полонська-Василенко Н.* З молодих років Вячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.450, 455.

[134] *Лепкий Б.* Моя перша зустріч з Липинським // Вибрані твори: У 2 т. С.502.

[135] Там само. С.504.

Син Лепкого Лев-Ростислав по-суті продублював враження батька від Липинського: «Памятаю його молодим студентом. Був вище середнього росту, худощавий, зі стоячою причіскою темного волосся, як це водилось, звичайно в гімназистів. Погляд його очей, вдумливість на лиці, позначували дивну повагу, що не підходила до молодих літ»[136].

Роман Метик, восени 1904 р., тоді ще студент-правник Краківського університету, так змальовував образ нашого героя: «Липинський – сильний брунет, смаглявої краски з чорними, повними запалу очима, з лицем енергічним…»[137].

Altera-візуалізація зрілого Липинського виглядає вже не такою одностайною.

Зокрема, Іван Боберський у щоденнику за 16 березня 1919 р. абсолютно інакше відтворив тілесний образ Липинського, якого довелося побачити під час вечері у харчевні м. Станіслава: «Між ними (італійськими офіцерами) сидів якийсь пан, що мовчав… Я здивувався, бо розправи цього чоловіка читав я десь похапцем, але лице могло розчарувати. Виглядало без ніякої гадки, обмежене, неначе у якогось бездушного чоловіка»[138].

Цікаво, що у деяких сучасників спостерігалося діаметрально протилежне враження від сприйняття фотографії та живої постаті нашого героя. Зокрема, Микола Базілевський згадував: «Я перший раз тоді (грудень 1923 р. – В.М.) побачив відому фотографію Липинського і був зовсім розчарований. Про нього тоді багато говорилось серед військовиків, як творця нової політичної концепції і, признаюсь, що оця фотографія, на перший погляд холодного бюрократа, зовсім не гармонізувалася з моєю уявою про того, хто мав створити революцію в ідейному житті української спільноти»[139]. Інше сприйняття прийшло до Базілевського після першої особистої зустрічі у 1926 р.: «В хаті я роздивився Липинського детально. Мене зараз вразила абсолютна неподібність його до того портрету, який звичайно скрізь вживано, і який я вперше побачив у Томашівського на столі. Липинський був гарний з себе, з темним волоссям зачесаним назад, мав гарний, як це буває у туберкульозних, колір обличчя, на якому грав рум'янець. Вражали його карі очі, з гарячковим блиском, такі розумні… В них десь глибоко-глибоко заховався сум…»[140].

Висновки

В.Липинський вдавався до активної візуалізації власної тілесності при конструюванні моделей ego-презентації. Його основні образи: військового,

---

[136] *Лепкий Л.-Р.* Дещо з причинків до біографії Вячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.505.

[137] *Метик Р.* Моє знакомство і переписка з В.К.Липинським. С.479.

[138] *Боберський І.* Щоденник, 1918-1919 рр. / Упоряд. Ю.А.Мицик. К., 2003. С.164.

[139] *Базілевський М.* Вячеслав Липинський: із циклю «На грані двох епох» // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. С.492.

[140] Там само. С.501.

хлібороба, історика, політика і державного діяча, інваліда (каліки) зафіксовані у фотографіях і текстуально. З іншого боку він відкидає, як неприйнятні для себе (для власної самопрезентації) образи інтелігента та кабінетного професора.

У власній «тілесній схемі», сконструйованій Липинським домінують стриманість, строгість і навіть аскетизм. Його майже не бачили усміхненим. Авторові відома лише одна світлина (липень 1926 р.) з усміхненим Липинським, на якій він зафіксований разом із графом Адамом Монтрезором. Сам Липинський у зв'язку з цим писав: «Взагалі я вже забув і відучивсь сміятися»[141]. У ego-презентації практично відсутні й еротичні аспекти.

Репрезентація тілесного образу Липинського доволі наочно підтвердила тезу про те, що у життєвому просторі людини може співіснувати минуле, теперішнє і майбутнє його тілесності[142]. Особливо це було помітно у представлені Липинським власного образу в певній динаміці, яка проте зберігала внутрішню єдність тілесного буття. Таку парадоксальність можна пояснити тим, що внутрішній час людини має значну автономність стосовного зовнішнього часу. Оскільки: «Образ нашого тіла коливається в потоці інтенціональних переживань, він занурений у внутрішній час і немає нічого спільного з представленням нашого тіла в об'єктивному просторі-часі»[143]. Тому рефлексія мислителя над власною тілесністю зосереджувалась на внутрішніх станах, серед яких все виразніше домінує перебіг його хвороби. Зовнішні чинники, як правило, розглядалися як супровідні, дотичні до власного буття, хоча вони й впливала на ту ж саму недугу.

Altera-презентація тілесності Липинського помітно розширює коло візуалізації. Його образи, створенні сучасниками та дослідниками виявились більш колоритними і різнорідними, ніж його власні презентації. Тут, окрім згаданих вище, представлені образи «юнака із вдумливими очима», «денді» тощо. Досить рідко зустрічаються негативно забарвлені образи – «холодного бюрократа», «бездушного чоловіка».

Ця особливість, на нашу думку, може у зайвий раз посвідчити про стриманість і поміркованість нашого героя, відсутність у нього самозалюбовання й надмірної уваги до значущості власної персони.

Зрештою, перетинання обох репрезентацій дозволяє отримати доволі послідовну «тілесну схему» В.Липинського, яка становить певний ланцюжок взаємопов'язаних зображень. З яких можна скласти навіть певні логічні ребуси. Наприклад – символічна постать Дон Кіхота як самопрезентація і одночасно позначення образу Б.Хмельницького. З іншого боку, Б.Лепкий уявляв в образі молодого Липинського того ж Хмельницького. Отже ego-презентація й altera-презентація дивним чином співпали.

[141] *Липинський В. листи до Р.Метика* // З епістолярної спадщини … С.40.
[142] *Некрасова Н.А., Горяинов А.А.* Феномен человеческой телесности // Современные проблемы науки и образования. 2006. № 1. С. 22.
[143] *Подорога В.А.* Вказ. праця. С.11.

Алла Киридон
Київ

«Тіло» в просторі пам'яті

В умовах кризи новочасних епістемологічних засад раціональні засоби дослідження минулого (документи, матеріальні артефакти тощо) поступово відходять на другий план. Натомість набирає впливу донедавна лакунарна складова чи той сегмент, який перебував на маргінесі гуманітарного дослідницького поля. Зокрема йдеться про активне розгортання тілесного дискурсу. Точкою відліку парадигми тіла в гуманітарних науках, на думку К. Вульфа, став 1981 рік[1].

Концептуальне культурологічне осмислення тілесності досить активно інфільтрується й до сфери історичної науки. У середовищі останньої від середини1990-х рр. «історія тіла» постала як окремий дослідницький напрямок, котрий інтенсивно й динамічно розвивається на засадах міждисциплінарності поряд з «гендерною історією», постколоніальними студіями, «візуальною історією», «історією пам'яті» та «історією довкілля»[2]. У царині сучасної історіографії утвердилося сприйняття тіла людини як тотально-заангажованого у реалізацію складних соціокультурних, комунікативних і когнітивних функцій феномену, котрий є важливим чинником історичного процесу та соціального буття.

На зламі XX-XXI ст., перебуваючи у полі зору різних наукових, суспільних і культурних дискурсів, поняття «тіло» привертає до себе увагу як багатофункціональний і складний феномен. Поступово набирає ваги новий канон тілесності. Порушена проблема знаходиться у просторі тієї пізнавальної перспективи, яка оприявнює не тільки дослідження тіла / тілесності, але й певний тип дискурсу культури. Відтак розуміння «тіла» опосередковане культурою й соціумом.

---

[1] К. Вульф пише: «В 1981 году мы с Дитмаром Кампером пригласили Жана Бодрийяра и Поля Вирильо на свою конференцию 'Возвращение тела', ставшей отправной точкой парадигмы тела в гуманитарных науках», див.: *Вульф К.* Бодрийяр был весьма популярным аутсайдером // Хора. 2009. № 2 (8). С. 174.

[2] *Потапенко Я.О.* Дослідження соматичного буття людини в соціогуманітарних студіях кінця XIX – початку XXI ст.: становлення і розвиток наукових напрямів та концепцій: монографія. Переяслав-Хмельницький, 2012. С.222.

Останнім часом спостерігається динамізація полеміки щодо тіла. Воно (тіло) «все більше підлягає читанню, розумінню, інтерпретації, генетичному розшифровуванню – і все менше таким «давнім» способам його сприйняття, як осягнення і чуттєва насолода[3]». Суттєво інтенсифікувала дискусію з приводу співвідношення матеріальності тіла та мови праця американської дослідниці Дж. Батлер «Тіла, що значать: дискурсивні межі статі» (1993)[4], в якій авторка розглядає тіло як соціальну конструкцію.

Завданням пропонованої наукової розвідки є маркування задекларованої проблеми («тіло» в просторі пам'яті») в контексті студій пам'яті. За канонами жанру наукової розвідки, початково варто визначитися з термінологічним апаратом задля постановки питань і пошуку відповідей. Відтак вдамося до методологічної проблематизації смислових порядків у пізнанні феномена. Відповідно з'ясуємо смислову морфологію концепту, домовимося про використання концепту «тіло», наділеного різними смислами – суб'єктивним значимостям (оскільки саме смисли здатні організовувати індивідуальні та колективні дії), спробуємо позиціонувати «тіло » в просторі пам'яті.

У вітчизняній історіографії проблема «тіла / тілесності» розглядається здебільшого у двох дискурсах:

- філософсько-історичному (де акцентується на проблемах «тіла» та тілесних практик у контексті соціокультурних процесів);
- культурологічно-літературознавчому, згідно з яким матеріальність тіла вторинна стосовно тих логічних і семіотичних структур, які у ній закодовані (йдеться, власне, про те, що тіло переважно, якщо не повністю, є мовною конструкцією).

Прикметно, що ситуацію захоплення тілом дослідники провокативно пояснюють як наслідок прощання з ним та відповідальністю за збереження пам'яті про нього. Розмову про цей, здавалося б, цілісний предмет регулюють концепти тілесності (людського погляду, жесту і голосу тощо), які структурують і конфігурують знання про тіло[5].

Тілесність як соціокультурний феномен – це перетворене під впливом соціальних і культурних чинників тіло людини, що володіє соціокультурними знаннями і смислами і виконує певні соціокультурні функції, які є важливими

---

[3] *Эпштейн М.* Тело на перекрестке времен. К философии осязания // Вопросы философии. М., 2005. № 8. С. 67.

[4] *Butler J.* Bodies That Matter. On the Discursive Limits of «Sex». London, 1993; *Її ж.* Society and Culture Bundle RC: Bodies That Matter. On the Discursive Limits of «Sex». London; New York, 2011.

[5] *Стриж Л.В.* Зміст та розвиток поняття тілесності у лінгво-культурологічній парадигмі // Перекладацькі інновації: матеріали ІІ Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, Суми, 15-16 березня 2012 р. Суми, 2012. С. 26-27.

для повноцінного функціонування в межах соціуму[6]. Тілесність суб'єкта – це не тільки його тіло і організм, але й фізичний і смисловий простори[7]. Тілесні функції невіддільні від соціального, оскільки тіло завжди включене в перебіг найрізноманітніших просторово-часових, комунікативних, перцептивних, пізнавальних, психоментальних процесів[8].

Показово, що концепти тілесності виникли на межі різних галузей знань:

- філософська концепція тілесного розуму Ф. Ніцше,
- історико-літературні тілесні парадигми,
- гуманітарні теорії дискурсу
- тіло й тілесність у ґендерних студіях,
- концепт пам'яті тіла,
- перформативне тіло тощо.

Методологія дослідження базується на комбінації інтерпретативних версій аналізу смислових перспектив концепту «тіло» у просторі пам'яті, сучасного культурного виробництва і споживання, специфіки смислової трансляції текстів культури й смислових орієнтацій. При цьому виходимо на варіативність концептів тілесності, серед яких: образ тіла, розум тіла, пам'ять тіла, мова тіла, перформативне тіло, хронотопічність та топологічність тіла та ін., розуміння яких є принциповим у загальному контексті проблематизування тіла. Базова гіпотеза дослідження вибудовується на усвідомленні процесу взаємозалежності «пам'яті мозку» (пам'яті як когнітивного процесу) та «пам'яті тіла». Остання розглядається як «глибинна й така, що не стирається»[9]. Пропонована інтерпретаційна схема є смисловим конструктом, орієнтованим на генерування знання. На нашу думку, використання підходу студій пам'яті й упровадження «тіла» до дослідницького поля пам'яттєвого дискурсу надає ширших можливостей для переосмислення тілесних практик.

Важливим методологічним підґрунтям розробки проблем тілесності стали ідеї М. Мерло-Понті[10] (зокрема твердження, що «свідомість людини

---

[6] *Мосаєв Ю.В.* Відображення концепту «тілесність» у межах соціології постмодерну // Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики: Зб. наук. праць. Запоріжжя, 2013. С. 32.

[7] *Петренко-Лисак А.О.* Соціальний простір у міждисциплінарному вимірі. К., 2013. С. 143.

[8] *Потапенко Я.О.* Дослідження соматичного буття людини в соціогуманітарних студіях кінця XIX – початку XXI ст… С.222-223.

[9] «…Память тела (а не только мозга), как подлиная, наиболее глубокая и нестираемая память» // *Бескова И.А., Князева Е.Н., Бескова Д.А.* Природа и образы телесности. М., 2011. С. 17.

[10] *Merleau-Ponty M.* Phenomenology of Perception. London, 1962. 466 p.; *Мерло-Понти М.* Феноменология восприятия. СПб., 1999. 603 с.; *Його ж.* Феноменологія сприйняття. К., 2001. 552 с.

завжди тілесно локалізована») та філософсько-антропологічний підхід, обґрунтований В. Подорогою (концепція інсталяції – місцезнаходження тіла)[11].

Смислова морфологія. Оскільки всі види наукових інтелектуальних практик інтенціональні, а тому є одним із модусів нерозривної співвіднесеності мислення і буття, вони інтенсивні й вітальні виключно внаслідок зосередженості на предметі, пильній, неослабній увазі до нього. У такій нерозривній зв'язаності продукуються та існують сенси. Продукуються остільки, оскільки «інтелектуальним практикам іманентно властиві смислові матриці, які є генеративними асамбляжами (змішення й зближення елементів), що управляють діями дослідників»[12].

Людство в процесі історико-культурного поступу виробило власні смислові межі розуміння мови тіла. Включеність «тіла» в соціокультурний простір упосліджує не лише його природню атрибутацію, але й властивості й характеристики, породжені соціальними й культурними впливами. Через проблеми тіла можливе пізнання специфіки буття та антиномій людського існування, використовуючи «тіло як дороговказ» (Ф. Ніцше).

З позиції ідеалістичних концепцій випливає, що будь-який об'єкт, відображений у нашій свідомості, представляє, або, краще сказати, утілює, певну ідею чи смисл. Під кутом зору суб'єктивного ідеалізму смисл є певною духовною потенцією, на основі якої для людини конституюється зовнішній світ, і передує будь-якому визначенню об'єктів дійсності[13]. Смисл є неначебто внутрішнім суб'єктивним ідентифікатором зовнішнього явища, але водночас і його формувальним базисом.

Такий підхід до розуміння смислу характерний і для засновника феноменологічної традиції Е. Гуссерля[14]. Основною властивістю свідомих переживань, за Е. Гуссерлем, є інтенціональність, тобто предметність, змістовність свідомості. При цьому «предмет свідомості, залишаючись тотожним самому собі в поточному переживанні, не проникає в цю свідомість ззовні, але перебуває в ній самій як смисл, тобто як інтенціональний результат синтетичної роботи свідомості»[15] .

У контексті традиції, закладеної в радянській психології Л. Виготським і надалі розвинутої О. Леонтьєвим, аналіз суб'єктивного аспекту репрезентацій здійснюється саме на основі поняття смислу. Як зазначає Л. Виготський, смисл – це щось не до кінця визначене і нечітко розмежоване: «Смисли неначе вливаються один в одного і неначе впливають один на одного так, що попередні начебто містяться в наступному або його модифікують»[16].

---

[11] *Подорога В.* Эпоха Corpus'а // *Нанси Ж.-Л.* Corpus / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Е.Перовская. М., 1999. С. 184.

[12] *Смислова морфологія* социуму / За ред. Н. Костенко. К., 2012. С. 125.

[13] *Жовтянська В.В.* Трансормації смислу в соціокультурному просторі. Кіровоград, 2012. С. 37.

[14] *Гуссерль Є.* Картезианские рамышления. СПб., 1998. 316 с.

[15] Там само. С. 110.

[16] *Выготский Л.* Мышление и речь. М., 1982. С.349.

Змістовий потенціал цього конструкту дає змогу розглядати особливості становлення уявлень про світ залежно від взаємин людини з цим світом. Аксіологія таких відносин є підставою, аби говорити про якісно різні способи сприймання дійсності й різні варіанти опосередкування цього сприйняття. Опосередковані через знак або образ уявлення розширюють схему відносин «людина-світ», уводячи в неї третій компонент – соціокультурну традицію[17]. Всередині означеного трикутника – «людина-світ-соціокультурна традиція» відбуваються смислові перетворення. Важливим для подальшого аналізу видається й те, що смисл є непростим психологічним конструктом: він пов'язаний не лише з когнітивними, алей з емоційними аспектами відображення. Пропонована інтерпретаційна схема є передусім смисловим конструктом, орієнтованим на генерування знання.

Концепт «тіло» в пам'яттєвому просторі. У міждисциплінарному просторі сучасної гуманітаристики в руслі постнекласичної епістемології виник тілесно-орієнтований підхід: «тіло» визнається найважливішим виміром людського існування й розглядається як основний предмет гуманітарного знання, ґрунтованого на досвіді. Важливою тезою при цьому є мислення через тіло: «Тіло – не лише суттєвий вимір нашої людської природи, але й основний інструмент усіляких людських звершень, наш засіб засобів, необхідний для сприйняття, дії й навіть мислення. Так само, як майстерні ремісники повинні досконало знати свої засоби, так і нам потрібні глибші соматичні знання, щоб покращити розуміння й наші досягнення в мистецтвах і науках про людину та поглибити наше володіння найвищим із мистецтв – мистецтвом удосконалення нашої людяності... Нам слід більшу увагу приділяти «мисленню через посередництво нашого тіла», – закликає філософ Р. Шустерман[18].

Людина як соціальний суб'єкт живе, в першу чергу, *як тіло*, тобто в рамках тіла. Тіло виступає носієм особливих смислів. Це обумовлює необхідність становлення тілесних образів та моделей. Образи та моделі тіла – це репрезентанти особистості, адже через них людина заявляє про себе суспільству[19].

Різноманітні аспекти самоідентифікації (соціальний, політичний та ін.) ґрунтуються на тілесності й реалізуються через неї, бо «людина, перш за все, – тілесна істота, вона сприймає світ через тіло, робить його своїм через

---

[17] *Жовтянська В. В.* Трансформації смислу в соціокультурному просторі. С. 6.

[18] *Шустерман Р.* Мыслить через тело: гуманитарное образование // Вопросы философии. – Москва, 2006. № 6. С. 53.

[19] *Зелінська О.* Тілесна ідентичність у контексті пізньомодерної моди // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: культурологія. Острог, 2014. Вип. 14: Проблеми культурної ідентичності в контексті соціокультурного різноманіття (Матеріали міжнар. наук. конф., Острог, 4-5 квітня 2014 р.). Ч. І. С. 290.

тілесне сприйняття. Динаміка відчуття границь тіла стає, таким чином, однією із фундаментальних характеристик людського існування»[20].

Умовно можна розрізнити мову тіла як невербальне спілкування (міміка, жести) і тіло як пряме джерело інформації – зовнішність сама-по-собі «говорить» про людину (фігура, одяг, зачіска, гігієнічний стан і тощо). Ці дві мови тіла узагальнено можна назвати тілесною поведінкою. Кожен суспільний прошарок витворює якісь особливі, специфічні деталі в такій поведінці. Користуючись ними, індивід репрезентує себе як представника певного прошарку, і, відповідно, члени одного прошарку здатні розпізнати (тобто ідентифікувати) одне одного[21].

Важливими для аналізу задекларованої проблеми видаються положення, обґрунтовані у межах парадигми тілесного пізнання російською дослідницею С. Князєвою:

- пізнання «тілесно навантажене»: інтелект потребує тіла й виникає у взаємній грі мозку, тіла й оточення;
- специфіка пізнання зумовлюється, значною мірою, будовою «тіла, яке пізнає», його конкретними функціонально-фізіологічними особливостями, здатністю до сприйняття й переміщення у просторі;
- тіло та свідомість перебувають у відносинах взаємно-циклічного де термінування, психосоматичні зв'язки виникають за принципом нелінійної циклічної причинності;
- структури сприйняття й мислення залежать від «синергій тіла», від сенсомоторного досвіду, який корелює з певними структурами;
- «тілесні схеми», котрі визначають взаємодію живого тіла з середовищем, є динамічними й рухливими – фіксують «просторовість ситуації», що постійно змінюється;
- тілесне пізнання – це завжди рух і дія: «Знання не пасивно отримується організмами як когнітивними агентами, але активно будується ними»[22].

Тіло виступає первинним генератором символів. Воно здатне продукувати символічні коди різноманітних видів (візуальні, акустичні, тактильні тощо)[23]. Концепт «тіло» може розглядатися:

- як матеріальна основа,
- категорія розрізнення (тіло як «промовляюче інше»),
- площина вписувань,
- культурна конструкція.

Зміна часової перспективи дозволяє простежити історію специфічного бачення тіла. Так, у феміністичній теорії 1970-х рр. тіло розглядали як

---

[20] *Крылов А. Н.* Эволюция идентичностей: кризис индустриального общества и новое самосознания индивида. М., 2010. С. 142.

[21] *Зелінська О.* Тілесна ідентичність у контексті пізньомодерної моди. С. 292.

[22] *Князева Е.Н.* Телесно-ориентированный поход в эпистемологии // Эпистемология и философия науки, 2010. Т. XXII. № 1. С. 44-46.

[23] *Круткин В.Л.* Телесность человека в онтологическом измерении. С. 148.

залишок автентичного й місце протесту проти дискримінуючих культурних приписів. Зв'язок тіла і культури особливо очевидний у переломні часи, коли сумнівними стають старі цінності.

Ф. Ніцше акцентує проблему, зауважуючи, що в західній культурі тілесні функції є важливішими, ніж функції свідомості. За таких умов він звертає увагу на те, що необхідно робити тіло «висхідним пунктом» досліджень. Наразі характерним для філософсько-антропологічного концепту тілесності стає поступове перетворення тіла з об'єкта на суб'єкт.

Тіло має не лише функцію сигніфіканта як носія змісту (тобто виступає матеріалом для репрезентації). У соціальному контексті тіло – це своєрідний медіатор особистісного контролю, виробництва і відтворення, порядку і порушення[24]. Базовий методологічний засновок порушеної проблеми ґрунтується на уявленні, що пам'ять є «станом нашого тіла» (А. Бергсон)[25]; людські інстинкти, як біологічні функції тілесності, лежать в основі тілесних і соціальних потреб людини, відіграють ключову роль у формуванні соціуму. Відтак тілесність і соціальність є взаємопов'язаними багатовимірними та багатоаспектними іпостасями людини, що їм властива багатогранна сукупність зв'язків[26]. Конкретний фрагмент соціальної реальності відповідно активізує певні смислові регулятори, які вибудовують картину спогаду.

Зауважимо, що тіло в пам'яттєвій парадигмі може сприйматися / відтворюватися як цілісна смислова форма, або може бути акцентована якась частина тіла або жест, поза тощо. Так, на підставі ретельного аналізу соматичної проблематики, межі болю, всесилля візуально-тілесних образів, «знаків» тіла та його «мови», здатності уяви формувати тіло та тілесні схеми, відомий німецький соціолог, мистецтвознавець та антрополог Дітмар Кампер запропонував власну концепцію «мислення тіла» *(*«Körper Denken»)[27]. Автор зауважує, що «тіло, навіть у своїх глибинах, є місцем гри здатностей уяви, яка працює як дзеркало універсуму». На його переконання, досвід «мислення тіла» передбачає гносеологічне й епістемологічне одночасне «утримування» в полі зору двох протилежних можливостей: мислення тілом (об'єкт) та мислення тіла (суб'єкт)[28].

Спогад і тіло реконфіґурують одне одного. Важливо враховувати, що світ ми сприймаємо не в образах, а в об'єктах; але спосіб репрезентації

---

[24] *Петренко-Лисак А.О.* Соціальний простір у міждисциплінарному вимірі. К., 2013. С. 141.

[25] *Bergson H.* Matter and Memory (1896). Zone Books, New York, 1988. P. 239.

[26] *Потапенко Я.* Людська тілесність як фундаментальна категорія культурно-антропологічних студій // Етнічна історія народів Європи. К., 2013. Вип. 39. С. 13.

[27] *Кампер Д.* Тело. Насилие. Боль. СПб., 2010. 248 с.; *Його ж.* Знаки как шрамы. Графизм боли / (пер. с нем. Гульнары Хайдаровой) // Мысль. СПб., 1997. Вып. 1. С. 164–172.

[28] *Савчук В.* Рефлексивная спонтанность Дитмара Кампера. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mediaphilosophy.ru/library/books/Kamper_Savchuk.pdf www.intelros.ru/pdf/Kamper_Savchuk.pdf

об'єктів є суб'єктивним. Відтак вибудовування спогаду відбувається з урахуванням того, що смислова й ціннісна характеристика чи створення картини пам'яті цінність речей змінюється залежно від етапу біографії, досвіду, переосмислення значущих подій, людей, ситуацій. Фактично, тіло набуває серію «маркерів», що забезпечує пізнаваність одне одного. Діапазон можливих маркувань доволі широкий: від традиційних ритуальних маркерів у представників південноамериканських, північноафриканськиих, австралійських етнічних груп, татуювання тощо – до регламентування зовнішнього вигляду щодо dress-code`у в західній культурі.

Доцільно виокремити два основних типи формування пам'яттєвого дискурсу: тілесно-просторовий та тілесно-предметний.

На нашу думку, можна запропонувати модель, яка має своєрідну оптику в просторі пам'яті:

1. тіло як носій пам'яті (йдеться про тілесну пам'ять);
2. тіло як транслятор смислів у спогадах;
3. тіло як опорна точка для вибудовування траєкторії пам'яті.

Згідно зі твердженням відомого американського вченого П. Коннертона, ми зберігаємо минуле (версії минулого), репрезентуючи його для себе у формі слів і образів. Церемонії вшанування пам'яті є яскравим прикладом цього. Через них минуле утримується в пам'яті у формі образів, замальовок минулих подій. Вони також є відтворенням, певного роду інсценізацією минулого, його поверненням у формі репрезентації, що зазвичай включає в себе симулякр дії чи ситуації, яку треба викликати з пам'яті. Риторична переконливість таких пере-(від-)творень, значною мірою залежить від «кодової» поведінки тіла. Однак ми так само можемо цілеспрямовано зберігати минуле і без того, щоб відкрито репрезентувати його у формі слів і образів. Наші тіла, які в ході церемоній вшанування пам'яті, стилізуючи, відтворюють образ з минулого, теж зберігають минуле, причому доволі ефективно, завдяки своїй незнищенній здатності представляти певні завчені рухи і дії. Ми можемо й не пам'ятати, як чи коли ми вперше навчились плавати, але ми успішно продовжуємо користатись здобутими навичками – добре пам'ятаючи, як це робиться, – без жодної необхідності спеціально, свідомо відтворювати свої дії. Ми лише звертаємося до ментальної картинки того, що нам слід робити, коли наша здатність спонтанно виконати якісь необхідні рухи тіла не спрацьовує. Численні форми звичного запам'ятовування та утримування в пам'яті певних навичок є ілюстрацією того, що минуле зберігається в нашій пам'яті й найчастіше – без найменших згадок про його історичне походження, а втім, ми відтворюємо те минуле у нашій теперішній поведінці. У запам'ятовуванні навичок минуле наче осідає у нашому тілі[29].

«Пильніше розглядаючи те, як пам'ять «осідає» чи накопичується в нашому тілі», дослідник виділяє два фундаментально відмінні типи соціальних практик. Перший тип таких дій автор пропонує назвати практиками

[29] *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають. К., 2004. С. 114.

інкорпорування / втілення (incorporating practices). Посмішка, рукостискання чи слова, які ми промовляємо, звертаючись до когось, – усе це будуть послання від того чи тих, хто їх відправляє, передані за допомогою, так би мовити, поточних рухів і дій їхнього тіла, причому передання послання відбувається лише в той момент, коли їхні тіла присутні «тут і тепер», і отже, є можливість виконати ці конкретні дії. «Я називатиму такі дії *втілюючими,* чи *діями інкорпорування,* незалежно від того, чи буде інформація, яку вони передають, передаватися свідомо, з певним наміром, чи ні, і чи це робитиме одна людина чи група людей», – пише П. Коннертон[30]. На нашу думку, у цьому випадку все ж йдеться радше про емоційну, аніж предметну пам'ять і радше про зорову, ніж про опосередковану мовою.

Другий тип дій П. Коннертон називає «практиками *записування»* (inscribing practices). Наші сучасні пристрої для зберігання та доступу до вже збереженої інформації, друк, енциклопедії, індекси, фотографії, магнітофонні записи, комп'ютери – всі вони побудовані так, що ми мусимо зробити щось таке, що буде схоплювати й утримувати інформацію довгий час по тому, як людський організм уже перестане її надавати. Подеколи «таке передання може бути несвідомим чи *не*-інтенційним, як, приміром, тоді, коли хтось прослуховуватиме наші телефонні розмови, але у більшості випадків ми матимемо справу з інтенцією – свідомим наміром передати інформацію»[31].

Цю думку П. Коннертона можна обґрунтувати тим, що матеріяльний слід одночасно є «унаочненням». Назагал, і друк, і світлини, й кіно, і запис звуку були насамперед пов'язані з карбуванням тілесності: людського погляду, жесту і голосу. Модерні засоби «утривалення» пам'яті (спочатку фотографія, тоді кіно, а далі звукозапис тощо) здійснили «зсув» у стосунках минулого і теперішнього: минуле стало фізично присутнім у теперішньому. Йдеться про пам'ять, яка «гортає себе у зворотному порядку, фіксує щось, робить хаотичні диґресії, актуалізує і конкретизує».

У «калейдоскопічному» особистому ментальному просторі пам'яті «тіло» як смислове утворення, доволі показово поєднує такі змістові перспективи:

- предметно-просторову;
- темпоральну (часову);
- соціальну;
- емоційну;
- соціокультурну.

Уявлення про тілесність пізнання корелюють з уявленнями про ситуативність пізнання та його енактивність, пов'язаність з дією. Тілесне пізнання означає пізнання територизоване, вбудоване в певний життєвий простір, топологічно й темпорально структуроване[32]. У темпоральному

---

[30] Там само.
[31] *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають. К., 2004. С. 114-115.
[32] *Бескова И.А., Князева Е.Н., Бескова Д.А.* Природа и образы телесности. М., 2011. С. 33.

вимірі проекції тіла конструюються зі спогадів про минуле, емоцій та відчуттів теперішньої ситуації. Ці спогади, емоції та відчуття часто опосередковані речами, які здатні невербальним чином втілювати та зберігати сенси, що їм приписані. Посутньо врахувати те, що тіло в просторі пам'яті також може слугувати маркером часу та досвіду. Йдеться не лише про вікові характеристики, але й про темпоральність інтерпретаційних схем.

Механізм пригадування («теперішнє минулого») може активувати конденсований, болючий, нестерпний стан тіла в певній ситуації минулого, або навпаки – больові відчуття можуть активізувати механізм пригадування. Активувати «тіло болю» може, що завгодно, особливо резонанс із болем минулого[33]. Відтак варто звернути увагу на пам'яттєвий дискурс травматичного характеру якоїсь події. Як наголошує Й. Рюзен, «травмі властиво те, що вона як досвід *з'являється згодом*, тобто спричинена нею проблемність формування змісту в очевидців і учасників з'являється лише після того, як відбудеться подія»[34]. Звідси логічним видається питання щодо реакції тіла («композитну фігурацію»[35]) в умовах подібного досвіду та інтерпретативних характеристик пам'яттєвого дискурсу за повторення ситуації.

Про «секретне чорнило пам'яті» писав З. Фройд: спогади (зокрема й спогади про тілесні відчуття) висихають, але до кінця не зникають, проявляючись при нагоді. Пам'ять про місце часто пов'язана з практиками, які там відбувалися, наприклад: практики святкування, обрядів, таврування, ритуалізації тощо.

Як приклад практик інкорпорування П. Коннертон наводить «увіковічення в пам'яті культурно обумовлених поз», підкреслюючи важливість «поз» (як свідчення / вираження влади й рангів) для вибудови спільної пам'яті. «Обумовлені конкретною культурою жести і пози тіла, а також їхні послідовності забезпечують наше тіло своєрідним мнемонічним апаратом», пише автор. Від того, в який спосіб люди гуртуються, та від диспозиції їхніх тіл стосовно тіл інших людей, ми можемо увиразнити ступінь влади, позицію у владній ієрархії тощо»[36].

Робота уяви у домені пам'яті відсилає до базових тілесно-просторових чи тілесно-предметних сенсів, але в іншій ситуації, зверненій у минуле. Відтак зміна ситуації спогаду чи фонова картина вибудовує нову систему релевантностей, створює нову інтерпретативну конструкцію тіла в просторі пам'яті.

Одна з причин актуалізації смислів пам'яті тіла – пошук ідентичності: тілесна ідентичність розглядається поряд з національною, етнічною,

---

[33] *Толле Э.* Голос тишины. М., 2005; *Його ж.* Практика «Power of now». М., 2008. С. 82-84.

[34] *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення / Переклав з нім. В. Кам'янець. Львів, 2010. С. 192.

[35] *Подорога В.* Феноменология тела: Введение в философскую антропологию. М., 1995. С. 8.

[36] *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають. К., 2004. С. 116-118.

статевою, культурною та ін. Як зауважує російська дослідниця М. Колоскова, «процес тілесної самоідентифікації визначається як найперший або базовий етап у процесі становлення людської ідентичності»[37]. Водночас пам’ять тіла пов’язана з суб’єктивністю, але нею не обмежена з огляду на те, що «глибоко приватне поширюється на колективне, перфорує його і дає йому взірець для наслідування»[38].

З погляду герменевтики, світ і тіло відображаються один в одному як макро- і мікросистеми, відповідно будь-які зміни в одній із них обов’язково матимуть наслідки в іншій. Аналізуючи пам’яттєвий дискурс тілесності, важливо враховувати дію механізмів витіснення і пригадування.

Відтак порушена проблема є вагомою складовою пам’яттєвого дискурсу, форматування якого лише виопуклюється. Спогади, закодовані в тілі, потребують подальшого вивчення, відчитування та дешифрування. Аналіз тіла в контексті проблематики студій пам’яті, на нашу думку, сприятиме розширенню інтерпретаційних полів та атрибутації пам’яттєвих смислів через тіло / тілесність.

[37] *Колоскова М. В*. Онтогенез телесности развитие общества: на пути к разделению Я – не Я // Телесность человека: междисциплинарные исследования. М., 1991. С. 78.
[38] *Samuel R. Theatres of Memory*. Verso, London, 1994. P. 11.

Ейдос.
8’2015.

Геннадій Виноградов
Дніпропетровськ

Парадокси феномену тілесності в інтелектуальному моделюванні середньовічної християнської цивілізації

Автор цих рядків має попередити шановних потенційних читачів про намір не обтяжувати подальше викладення покликами на використану літературу, оскільки, з одного боку, розраховує на обізнаність зацікавлених осіб, бодай, з деякими аспектами запропонованої теми, а з іншого, – має намір використовувати переважно загальновідомі інтелектуалам, хрестоматійні, без сумніву, дані з царини богослов’я та низки світських гуманітарних дисциплін. Завдання цієї розвідки полягає радше в своєрідній комбінаториці положень теологічної та світської історичної науки (насамперед – медієвістики та славістики, чи навіть – русистської, медієвістики з необхідними сегментами гебраїстики, германістики тощо), сфокусованих навколо феномену тілесності в його психічних, фізіологічних, міфологічних та інших проявах.

Говорити про тілесність як наскрізну світоглядну категорію середньовічної християнської цивілізації одночасно і просто, і надзвичайно складно. Просто, оскільки хрестоматійним у ставленні до християнства в цілому є загальновідоме положення про те, що в основі цієї релігійної доктрини лежить принцип Боговтілення, коли Слово Боже стало Плоттю, втілилося у Синові. Отже тілесність апріорно мала бути однією з цивілізаційних підвалин християнства.

Стосовно Боговтілення існує потужна богословська література, кількість якої продовжує поповнюватися, в якій на біблійному та святоотечеському підґрунті розробляються власне теологічні аспекти проблеми як у загально-християнському вимірі, так і численних конфесійних варіантах. Складно, адже феномен тілесності обов’язково був покладений ранньохристиянськими та середньовічними інтелектуалами у концептуальний фундамент моделі християнської цивілізації, а це означало, що тілесність в очевидній та латентній формах мала в статусі гармонійного

сегменту включатися до соціально-економічних, суспільно-політичних, дипломатичних, династично-генеалогічних та інших конструкцій, над розробкою яких наполегливо працювали представники насамперед духовної та світської інтелектуальної еліти.

Дослідження медієвістів останніх років на прикладі католицької та православної складових середньовічної християнської цивілізації переконливо довели, що процес її формування та розвитку відбувався не тільки в силу об'єктивних суспільних, економічних, культурних змін, вивченням яких традиційно переймається історична наука, але значною мірою у відповідності з штучно сконструйованими інтелектуальними моделями. Останні були не просто середньовічними аналогами пізніших наукових політичних чи соціальних проектів, яким в ідеалі має відповідати поступ суспільства, а вважалися взірцями Боговстановленого Порядку, слідування яким було обов'язковим для кожного християнина, власне як іудея чи мусульманина.

Для нашої розмови принциповою є така властива християнському світогляду (не тільки елітарному, але і народному компоненту) діалектична риса, як гармонійне поєднання Божественного з його атрибутами безгрішності, ідеальності, вічності, безмежності, неосяжності та земного – потенційно грішного, недосконалого, тимчасового, просторово обмеженого, духовного та матеріального з відповідним набором атрибутів, уявлень, накопичених в процесі тисячолітньої історії людства, а також результати спостережень за людською психікою та фізіологією, синтезованих в міфологічних символах, персонажах і сюжетах,

Побіжно зауважимо, що в процесі наукового пізнання доволі складною є проблема співвідношення смислових навантажень, з одного боку, міфологічно-теологічних термінів та понять, які сформувалися в т.зв. «донауковий» період розвитку (богословські дослідження, як відомо, продовжуються у притаманних їм теоретико-методологічних та прикладних координатах), а з іншого, наукових конструктів, що почали складатися вже після доби Середньовіччя, тобто з XVI ст.

Світська гуманітаристика, зокрема філософська, історична, лінгвістична та інші наукові галузі, впродовж останніх десятиліть доволі швидко позбавляються зверхньо-зневажливого ставлення до теології, поширеного у XVII – XX ст. (втім, симптоми відчутні і по сьогодні, в тому числі і серед істориків). Зрештою, має місце «посттеологічний синдром» на прикладі наукових термінів, якими активно послуговуються нинішні науковці. Ідеться про терміни і поняття, котрі не тільки дісталися у спадок від середньовічного богослов'я, але і містять саме теологічні складові: в докорінних словах «теорія», «теорема» та похідних від них присутнє грецьке за походженням поняття «тео-» (від Θεός – Бог; латинський аналог – deus), що прямо відсилає до богословського минулого цих та інших подібних термінів. Окрім того, чи не найпоширенішим компонентом у докорінних наукових термінах є «-логія» (від Λόγος – слово, вчення, але в

християнському теологічному сенсі – Слово Боже, у тому числі і Син Божий як втілене Слово Господнє та одна з іпостасей Святої Трійці).

Витоки християнства містяться в іудаїзмі, проте одна з принципових відмінностей першого від другого полягає у тому, що, як добре відомо, християнство ґрунтується на ідеї Боговтілення та відповідно твердженні, що, згідно Євангелія від Іоанна, «на початку було Слово, Слово було з Богом, Слово є Бог і все стало через Нього» (існують інші варіанти перекладів, проте для нас важлива суть висловленої думки). Крім того, попри твердження про те, що Новий Заповіт реалізує потенційно закладене чи прогнозоване («пророковане») у Старому Заповіті, «не заперечує, а виконує», в іудейській традиції категорично заборонено використовувати будь-яке слово (в графічному, фонетичному чи іншому вигляді) для позначення Бога, а християнство на втіленому слові будує всю власну світоглядну конструкцію.

Однак, попри добре розроблену систему кардинальних заборон, іудаїзм в силу об'єктивних і суб'єктивних причин не міг уникнути необхідності використовування зрозумілих людині символів для осмислення, кодування, збереження, використовування та примноження необхідної для функціонування суспільства інформації, в тому числі і стосовно тих її сегментів, на яких лежали релігійні табу. Зокрема це стосувалося свідомого прагнення наситити максимально інформацією слова, що використовувалися в якості власних імен, топонімів, етнонімів, базових понять для здійснення соціумом соціальних, економічних, політичних, культурних та інших заходів. З огляду на це принципового значення набули не тільки семантичні чи етимологічні властивості слів, але й елементи структури слів (префікси, корені, суфікси тощо), словосполучень, фраз, речень, текстуальних фрагментів та, зрештою, сакральних текстів як символічно зафіксованого промислу Божого.

В християнській теології католицького, православного та інших численних протестантських, напрямків є загальноприйнятим уявлення, що через ідею Боговтілення іудейський досвід не просто був запозичений та творчо використаний, а набув своєрідного діалектично-логічного завершення, злившись, з одного боку, з вічністю через ідею Воскресіння, а з іншого, одночасно зосередившись на ідеях Другого Пришестя та Страшного Суду. Дати останніх були і точно визначені (1492 р. від Р.Х.), і одночасно очікувалися кожної миті, морально дисциплінуючи віруючих незалежно від їх соціального статусу, постійно наголошуючи на завданні порятунку вічної душі (адже усі є рабами Божими – в сенсі слугами, а не невільниками, створені за образом та подобою Божою, наділені волею обирати добро чи зло тощо). Ідея Боговтілення надавала відповідного логічного завершення відносно ставлення до Слова як ідеальної та максимально досконалої моделі Промислу Божого, що на символічному, етимологічному, семантичному та інших рівнях мало бути взірцем для практичних дій, а також щодо розуміння феномену тілесності з певним асортиментом психічних, фізичних, естетичних та інших складових.

В богословському вимірі дана тематика є практично невичерпною, що підтверджується постійними та систематичними теологічними дослідженнями відповідного характеру. Ми ж маємо намір звернутися безпосередньо до історичного компоненту проблеми тілесності.

Для інтелектуального моделювання середньовічної християнської цивілізації найголовнішою умовою з відверто тілесним «забарвленням» у відповідності з уявленням про церкву як містичне Тіло Христове було уявлення про державу як містичне тіло законного монарха – помазаника Божого. Поширена у православ'ї відповідна характеристика володаря у точності калькує грецьке значення слова «Христос» – «помазаний», «чимось вкритий», навіть «брудний» (освічені римляни, знаючи грецьке значення слова, яким перші християни себе називали, відверто з них глузували).

Зазначена практика доволі часто використовувалася для прискорення поширення християнства серед варварів-язичників, адже достатньо було охрестити племінного вождя чи іншого законного володаря та його близьке оточення, щоб уся підвладна йому територія почала вважатися частиною християнської ойкумени. За підтримки вже християнської верхівки зусиллями місіонерів можна було суттєво прискорити процес навернення населення до нової монотеїстичної віри.

Показовим прикладом, який ілюструє дієвість вказаного методу, є загальновідомий факт прийняття хрещення Аскольдом в Константинополі за православним обрядом у 860 р. (за іншою версією – у 866 р.), після чого більшість християнських та ісламських країн почали вважати Русь християнською країною, про що переконливо свідчать численні повідомлення в джерелах. Для порівняння, на так зване «Володимирове» хрещення сучасники, крім, зрозуміло, давньоруських літописців, практично не відреагували Проте саме князеві Володимиру (в хрещенні – Василю) залишилися не тільки лаври хрестителя Русі за аналогією з євангельським Іоанном Хрестителем (до речі, ця аналогія принципова, оскільки Володимир як світський правитель, а не священик, не мав права хрестити), але і статус рівноапостольного святого.

Відомий російський науковець О.Назаренко в працях останнього двадцятиліття запропонував цілу низку оригінальних гіпотез стосовно універсальності впровадження впродовж середньовічної доби такого принципу державного правління як колективне братське володарювання Ідеться про ставлення щодо певної самодостатньої країни як до колективної власності групи близьких родичів чоловічої статі – представників правлячої династії. О.Назаренку у цьому питанні, звісно, не належить know how, адже середньовічна держава в статусі родового володіння вивчалася в історичній науці з 20-х рр. XIX ст. насамперед представниками німецької та російської історіографії (серед останніх найвідомішими є Н.Полєвой, А.Ройц та, безсумнівно, С.Соловйов з його так званою родовою теорією). О.Назаренко активно послуговувався середньовічним латинським терміном «corpus fratrum» к сенсі «група братів» щодо колективного володіння державою за

умови лідерства найстаршого в роду (класичний принцип сеньйорату). Проте, констатуючи універсальність такої форми правління, дослідник спробував знайти конкретні риси спільного / відмінного на прикладі руської, польської, чеської та французької форм державності.

На жаль, російський автор навіть не обмовився стосовно того, що латинської мовою «corpus» буквально означає «тіло». Отже «corpus fratrum» для середньовічних інтелектуалів і представників духовної та світської еліт означав насамперед «братське тіло»: в першу чергу, з одного боку, малися на увазі, апостоли, з іншого – таїнство євхаристії, коли віруючі вживають хліб і вино, що символізують плоть та кров Христову, імітуючи події Тайної Вечері та містично відчуваючи себе частиною церкви як Тіла Сина Божого. У такий спосіб тілесність набувала символічно-містичної універсальності, охоплюючи всі верстви суспільства та наповнюючи сенсом життя кожного члена суспільства.

До речі, автор цих рядків в одній зі своїх публікацій висловився щодо гіпотези про можливість, так би мовити, «переформатування» під впливом християнських ідей варварсько-язичеських традицій влаштування володарем бенкетів для своїх воїнів та близького оточення на ритуал, який наближався до імітування Тайної Вечері. Це сприяло як насиченню світогляду християнськими елементами, так і додатково посилювало почуття братерства. До цього ж варто додати, що християнським суспільним ідеалом, як відомо, є чернецька громада (брати та сестри «во Христі»), тому недивно, що за цим зразком під час хрестових походів були утворені рицарські ордени, окремі елементи козацьких спільнот, а також опричнина Івана Грозного тощо.

Тілесністю просякнуті провідні принципи обґрунтування ранньохристиянськими інтелектуалами (переважно анонімами, з огляду на свідоме прагнення боротися з відомістю та славою як проявами гордині – одного зі смертних гріхів) територіальних меж майбутньої християнської цивілізації. За основу бралося відоме положення Старого Заповіту щодо поділу Богом землі між синами Ноя Сімом (єврейською більш правильно Шемом), Хамом і Яфетом (Йафетом, Афетом); крім того, в окремих випадках не менш важливу роль відігравали і інші старозавітні персонажі, особливо пов’язані з рекомендаціями авторитетних пророків. Зрозуміло, що біблійна історія з нащадками Ноя містить порівняно невеликий просторовий діапазон в межах географічних знань давніх євреїв, проте суттєво доповнених новими знаннями. Отже, Сіму та його нащадкам (реальним та, що особливо важливо, символічно-міфічним) дістався східний напрямок від Святої Землі (в першу чергу до Вавилону, а потенційно – до найсхідніших теренів Євразії), Хаму – Єгипет та Ефіопія аж до півдня Африки, Яфету – територія на північ та північний захід від Ханаану, насамперед – Анатолійський півострів, Закавказзя та південь Балканського півострова, проте потенційно до найпівнічніших регіонів Європи.

Християн цікавила в першу чергу спадщина Яфета, але в Книзі Буття (більш точно, у відповідності з давньоєврейським оригіналом, – Книга Берешит) стисло перераховано тільки імена синів і онуків нашого героя; тому інтелектуали ранньохристиянської доби додали до сакрального тексту необхідні для конструювання нової цивілізаційної моделі елементи, закріпивши біблійних персонажів як небесних покровителів за конкретними територіями та відповідно народами. У такий спосіб не тільки християнізована частина Римської імперії та деяких суміжних територій, але і майбутня християнська цивілізація отримала сувору ієрархічну систему країн та статусів їх володарів, що в ідеалі мало призвести до встановлення порядку й дисципліни у стосунках між державами та їх лідерами.

Не останню роль в цьому процесі відіграла етимологія єврейських імен нащадків Яфета та персонажів з пророцтв, що особливо принципово для християнства. Отже, Яфет означає «поширювати», «розповсюджувати», Мешех (грецькою – Мосх) – «збирати до купи», «охоплювати» (з початком формування у Великому князівстві Московському геополітичних доктрин щодо збирання руських земель та створення концепції «Москва – Третій Рим» навіть назву Москва прагнули пов'язати з іменем Мосх), Рош (Рос в грецькій вимові) з пророцтв Єзекііля – «голова», «початок», «володар» (в середньовічну добу була поширена доктрина щодо походження назви «Русь» від імені згаданого біблійного персонажа).

Не менш важливими для впровадження авторитетних біблійних взірців для створення ефективної системи державного управляння та міждержавних стосунків впродовж Середньовіччя залишався приклад поділу Святої Землі між дванадцятьма синами Якова (так звані «дванадцять колін Ізраїлевих»). Сучасний російський історик-медієвіст І.Данилевський від початку 90-х рр. XX ст. активно розробляв гіпотезу щодо свідомого впровадження князем Володимиром Великим (а за його прикладом, вірогідно, і Ярославом Мудрим) системи управління Руссю за зразком Біблії. Автор запропонував дві ймовірні схеми (приспускаючи можливість існування й інших варіантів) символічної відповідності давньоруських князів своїм старозавітнім vis-à-vis, проте зупинився перед перспективним напрямком подальших студій, який би ґрунтувався на пошуку додаткових паралелей між власне визначеними парами «руський князь – один з синів Якова» та додатковими смислами, які базувалися б на відповідності чи невідповідності (пошуки причин яких могли б стати предметом спеціальних досліджень) єврейських та старослов'янських етимологічних значень їх імен.

Нагадаємо, що церковнослов'янська мова є штучно утвореним конструктом за зразком так званих Трьох Святих Мов (давньоєврейської, грецької та латини). За допомогою цього конструкту необхідно було для православних слов'ян (втім і не тільки, адже православними є також румуни з молдаванами, мова яких відноситься до романської групи) з максимальною точністю передати зміст та смисл Святих Текстів, тому кожна складова слова мала не просто суто філологічний, але і теологічний смисл. І.Данилевський у

цю надзвичайно перспективну царину навіть не поглибився Адже, як показали розвідки автора цих рядків, дослідження у визначеному напрямку відкривають широке дослідницьке поле. Наприклад, саме за старозавітнім зразком більшість давньоруських князів аж до XIII ст. послугувалися не іменами, отриманими при хрещенні, а, так би мовити, додатковими (Володимир – Василь, Ярослав – Георгій (Юрій), Борис – Роман, Гліб – Давид, Святополк – Петро тощо). В основі лежав біблійний приклад (Яків – Ізраїль («богоборець»), Ісус – Емануїл («з нами Бог»), Симон – Петро тощо), згідно якого і Русь свідомо успадкувала цей принцип: значення другого імені створювало додаткову систему моральних, професійних та інших координат для носія імені з огляду на його суспільну роль.

До речі, апокрифічне тлумачення постаті біблійного Якова було покладене в основу організації системи влади на Русі, коли представники династії Рюриковичів у здійсненні власних владних повноважень мали послуговуватися насамперед прикладом подорожей Якова в містичному трансі духовними сходами до раю та до пекла, щоб переповідати нащадкам необхідну інформацію про блага та жахи з метою заохочення до праведності та запобігання грішних вчинків (середньовічна сеньйорально-васальна системи передбачала, як відомо, відповідальність не тільки підданого перед володарем, але не менш вагому відповідальність останнього перед підлеглими, і перед Богом). Відтак, в основі системи так званого «лествичного восхождения» лежала не ідея кар'єрного сходження князів за принципом старшинства, як часто вважається і до сьогодні, продовжуючи тезу С.Соловйова, який, власне, і запропонував світське тлумачення «лествичного восхождения», а суто релігійно-етична доктрина з обов'язковим символічним відсиланням до старозавітного взірця.

В давньоруських умовах з огляду на безпрецедентно велику територію держави зі строкатим в етнічно-культурному сенсі населенням, відсутністю стабільних комунікацій між окремими регіонами, що не уможливлювало ефективне впровадження керівних функцій центральних та місцевих органів влади, світські та духовні еліти Русі свідомо шукали й впроваджували якщо і неоригінальні ідеї (оскільки зразки містилися в Біблії та святоотечеській літературі), проте часто безпрецедентні з точки зору їх концептуального та практично-наполегливого застосування.

В організації міждержавних стосунків, особливо в царині делікатних ситуацій, коли мирним шляхом не вдавалося вирішувати питання поділу певних територій між рівноправними претендентами, християнська цивілізація знову за взірець обирала старозавітні образи-приклади, максимально враховуючи їх семантично-етимологічне та суб'єктивно-тілесне смислове навантаження. Найбільш важливим був зразок свідомого поділу Святої Землі з метою уникнення загрози узурпації влади, деспотії та, як наслідок, гордині, на дві рівноправні складові північний Ізраїль («богоборець») та південну Іудею – «хваліть (прославляйте, шануйте) Бога»), тобто зберігалася містична (а для віруючої людини це найважливіше) єдність

країни з поділом на дві чи більше частин задля більш ефективного керівництва та вирішення суто моральних питань.

Можна згадати поділ Римської імперії за політично-династичним, пізніше – конфесійним принципом, Імперії франків у 843 р., Русі (дуумвірат Ярослава й Мстислава, тріумвірат Ізяслава, Святослава та Всеволода), зрештою – церковні схизми 860 та 1054 рр. тощо.

Варто зауважити, що містичне тіло церкви чи містичне тіло держави розколоти не можна, це абсурдно з богословської точки зору. В містичному тілі внаслідок людських гріхів, недосконалості людської природи, зрештою, спокус з боку лукавого, можуть бути тільки своєрідні тріщини, ліквідація яких є святим обов'язком насамперед представників духовної та світської еліт. З огляду на це християнська Римська імперія, попри численні поділи, сприймалася як містична тілесна цілісність аж до початку 20-х рр. XX ст. (доки існувала Османська імперія, котра вважалася правонаступницею Візантії – офіційна назва «Базилея римлян»; зрештою печально відомий Третій Райх був замислений італійськими та німецькими фашистами як відроджена Священна Римська імперія германської нації). Давньоруська держава, частини якої увійшли до складу низки країн, в тому числі до володінь ординських ханів, руськими Рюриковичами та литовськими Гедиміновичами сприймалася як жива духовна цілісність, відродити яку за першої-ліпшої нагоди було святим обов'язком згаданих князівських еліт.

Згідно наведених схем здійснено цікавий інтелектуальний проект щодо закріплення тих чи інших територій з відповідними народами, правителями та державами за місіями апостолів з певними наслідками в царині геополітичних, ідеологічних, релігійних та інших перспектив. Як відомо, католицька церква, і до сьогодні обґрунтовує своє право на світове християнське лідерство, оскільки папи римські продовжують місію апостола Петра (єврейське ім'я – Шимон, в грецькому варіанті – Симон, що мовою оригіналу означає «слухняний» чи «вислуханий Богом»). Саме він володіє ключами від Царства Небесного, це його Христос виділив з-поміж інших учнів і назвав Петром (грецькою – «камінь»), значенням слова закріпивши за ним функцію антропологізованого, а в такий спосіб максимально наближеного до статусу втілення, фундаменту, підґрунтя нової віри.

Для Русі принципове значення мав апостол Андрій, оскільки в його компетенції була Скіфія (в сенсі – Східна Європа в цілому, крім також частини Малої Азії та Балкан). З огляду на грецьке значення імені, похідне від «андрос» – «людина» (аналог єврейського Адам – «людина», «чоловік») та той факт, що він – рідний брат апостола Петра, статус Русі, з урахуванням згаданої символічної ролі Роша (Роса), суттєво зростав серед інших християнських країн.

Не зайвим буде звернути увагу і на символічно-етимологічну складову назви «Скіфія», адже її у Середньовіччі виводили від імені Аскез (єврейською – Ашкуз чи Ашкеназ; в пізнішій традиції ашкеназі – центральноєвропейські євреї). Аскез був онуком Яфета і сином Гомера, а для нашої розмови

важливо, що Ашкуз єврейською означає «вогонь, що поширюється», а Гомер (єврейською – Гамарйах) – «досконалий» (до речі, від цього імені виводився етнонім «кіммерійці»), крім того, він вважався символічним предком германських та слов'янських народів.

Шановний читач, сподіваємося, що роздуми в межах визначеного сюжету можна продовжити, тим більше, що навколо зазначених тем вже сформувалася та постійно поповнюється новими розвідками певна світська і богословська наукова традиція. Втім очевидні й суттєві об'єктивні труднощі, пов'язані з досить складною, дотичною до власне історичної, теологічною, лінгвістичною та іншою проблематикою, що суттєво уповільнює вивчення феномену християнського Середньовіччя, його інтелектуального виміру. Наразі важливе враховування богословсько-філологічних аспектів процесу моделювання християнської цивілізації. У всякому разі все менше викликає заперечень теза про принципово важливу роль в становленні та подальшому розвиткові християнського Середньовіччя інтелектуальних конструкцій, створених з урахуванням не тільки символічних, семантично-етимологічних та інших сегментів мовного матеріалу як свого роду будівельного, але і гармонійно з ним пов'язаних суто християнських поглядів на феномен тілесного під кутом зору базового положення про Боговтілення.

Ейдос.
8’2015.

Василий Щукин
Краков

Город и поэтосфера природы

Для писателя-горожанина «привычный образ» его писательского действия и просто привычный образ окружающей его действительности всегда будет или своим, родом из города, или социально и культурно чужим, но неизменно и невольно пропущенным сквозь городское сознание, предсознание и подсознание, проникнутое образами городского пространства и по-городскому текущего времени.

Самое время перейти к космическому контексту городской поэтосферы – к солнечному ритму, определяющему смену времен года и суток, к традиционным четырем стихиям и к их производным, а также к характерным для города звукам и запахам.

Времена года и связанная с ними погода традиционно играют в произведениях русских писателей существенную роль. Это относится к описаниям города и к типично городским метажанрам – физиологическому очерку, трущобному или детективному роману, ибо, как я уже многократно пытался показать, русский город неотделим от природы и происходящих в ней процессов.

К каждому из четырех времен года в городских описаниях приписывается типичная для него погода. Весной это залитые солнечные светом улицы, пробивающаяся сквозь булыжники мостовой или сквозь асфальт трава (один из самых известных образов в «Воскресении» Льва Толстого), таящий и пахнущий талою землею снег, распутица на дорогах. Весна – это время преображения, перемены к лучшему, к ней в городской и не только в городской литературе приурочиваются бурные любовные романы, а также периоды настоящего и мнимого счастья в жизни героев – как, например, в «Белых ночах» Достоевского, действие которых происходит в мае.

Летом это чаще всего нестерпимая жара – при этом степень ее интенсивности, как правило, преувеличена – примером может послужить «Преступление и наказание», почти всё действие которого совершается на фоне жары, духоты и типичного для этого времени года и для такой погоды

зловония[1]. Лишь в последней части романа, когда Раскольников идет каяться, а Свидригайлов стреляться, на город, как очищение с неба, обрушивается гроза, постепенно переходящая в противный затяжной дождь, под которым мокнет без пяти минут самоубийца. Летние описания городов обычно или мало выразительны, или излишне натуралистичны и нарочитым образом лишены поэтичности – как романтической свежести и мечтательной «утопичности» весны, так и задумчивой элегичности о с е н и .

Что касается последней, то и в этом случае городу повезло гораздо меньше, чем «чистой» природе, усадьбе или даже деревне: если верить русским писателям и поэтам XIX века, то осень в городе почти никогда не бывает красивой (например, «золотой»), потому что город осенью – это туманы, проносящиеся над городом серые тучи, бесконечные дожди, мокрый снег, промозглый воздух. Поздняя осень и начало зимы – самая любимая пора «инфернальных» урбанистов – Гоголя, Достоевского, отчасти Гаршина, Зинаиды Гиппиус, Андрея Белого, Константина Вагинова. Сказанное более, конечно, касается «адского» Петербурга и легко провоцирующей гротескные образы провинции, чем уравновешенной и «органичной» Москвы. Картина несколько меняется с приходом в литературу неоклассиков, где-то накануне первой мировой войны. Акмеисты и продолжатели их традиции в последующие десятилетия XX века заново (после Пушкина) открыли красоту осени и вообще в природе, и, в частности, в городе. В городской поэзии Анны Ахматовой, Александра Кушнера или Давида Самойлова осень, конечно, спокойнее и грустнее весны, но в то же время глубже и как бы «уютнее» ее. Более «терпимыми» стали по отношению к осени и прозаики, признав, что в терпко пахнущих жухлых листьях в Летнем саду и на московских бульварах есть своя неповторимая прелесть. Герои-горожане всё чаще стали влюбляться друг в друга осенью.

И, наконец, з и м а – в описаниях сельского ландшафта однозначно чарующее, до волшебного красивое время года[2], а в текстах, посвященных городу, воспринимаемое амбивалентно – или как дивная красота сверкающего на солнце снега, ослепительного неба, неповторимо синих сумерек и красных зорь в перспективе проспектов[3], или как жестокий мороз да насквозь пронизывающий ледяной ветер – враги всего живого, а особенно беззащитных бедных людей, вроде Акакия Акакиевича из гоголевской «Шинели». В эпоху модернизма обе ипостаси зимы накладываются друг на друга в символическом образе метели – а у Блока «мятели» или Снежной

---

[1] Точно такая же аура господствует в ориентированной на Достоевского, но также и на Пушкина, Гоголя или Лермонтова повести Ремизова «Крестовые сестры» (1910).

[2] Ср.: *Юкина Е., Эпштейн М.* Поэтика зимы // Вопросы литературы. 1979. № 9. С.171–204.

[3] О специфической мифопоэтике зари в перспективе Каменноостровского проспекта (в двадцатые – тридцатые годы носившего название проспекта Красных зорь) см.: *Топоров В.Н.* Аптекарский остров... С. 202–207.

Маски, в образе которой слышится и отрадное упоение красотою страсти, и ощущение отравленности той же холодной зимней красотою.

Обратимся ко временам суток. Первое, что в этой связи приходит в голову – это предположение относительно совершенно особой мифотворческой роли ночи, которая испокон веков осмыслялась как видимое воплощение древнего хаоса, сил мирового зла или же темной, «звериной» стороны человеческой психики – *Nachtseite* немецких романтиков[4]. В самом деле, в разного рода литературных текстах о городе ночь выступает в своей традиционной мифологической роли – времени сновидений, провидений и привидений, время добрых и злых волшебств, когда разум спит или дремлет, а иррациональное сатанинское начало предстает во всесилии. Ночью все неприятные, ущербные, противные человеку черты городского универсума ощущаются вдвойне. Именно ночью или у утру горожанин более всего склонен убить человека или покончить жизнь самоубийством. Вряд ли стоит приводить примеры из Пушкина, Гоголя, Достоевского или писателей Серебряного века – они всем известны[5]. Но это только одна, наиболее очевидная сторона феномена ночи. Я уже заметил, что ночь – это пора не только злых, но и добрых волшебств. Она чудесна во всех возможных значениях этого слова, а происходит это потому, что ночью большинство горожан не работает, а спит или развлекается, предаваясь разного рода удовольствиям и наслаждениям, которые, как правило, носят не серьезный, а игровой, карнавальный характер. Еще в пушкинскую эпоху дворяне возвращались с балов или маскарадов далеко за полночь. В «железном веке» даже интеллектуальная элита, а в особенности литературно-художественная богема предпочитала уже не балы, а ночные клубы, кафешантаны, кабаре (подобные знаменитой «Бродячей собаке»), бани, рестораны. Но всегда существовала и совсем светлая, более того – невинная и безгрешная сторона ночного бдения – романтические прогулки по городу, любовные свидания на набережной канала, сопряженные со светлыми и сладкими мечтами, как в незабываемых «Белых ночах» Достоевского.

Я начал разговор о временах суток с ночи, мифотворческие потенции которой очень сильны. Однако в художественных текстах о городе утро, день и вечер по крайней мере статистически встречаются не реже, чем ночь, а наоборот, чаще. День нужен живописателю города затем, чтобы показать горожан в их ежедневной социальной роли – как чиновников, бродячих музыкантов, студентов, домашних хозяек, белошвеек... Днем, а не ночью разворачиваются главные события городских повестей и романов, да и сама ночь потеряла бы свой мифопоэтический смысл без той оппозиции, в которой она оказывается по отношению ко дню. «Объективные» описания облика

---

[4] Подробнее см.: *Сальникова Е.* Культ ночи – наследие романтизма в XX веке // От заката до рассвета. Ночь как культурологический феномен: Сб. статей / Ред.-сост. Е.В. Дуков. СПб., 2005. С. 22–44.

[5] Подробнее см.: *Дуков Е.* Ночь и город // От заката до рассвета... С. 7–21.

конкретных городов также предполагают полуденный солнечный свет и разгар рабочего дня. Зато переходные поры суток – рассвет и закат, когда граница между темным и светлым, обыденным и чудесным. Комплексы городских образов и событий, становящиеся ключевыми для понимания «метафизики» того или иного города – к примеру, задушевности Москвы и призрачности Петербурга, не случайно в темпоральном отношении чаще всего «привязаны» не к дневной и не к ночной поре, а к «мерцающей» атмосфере утра или вечера.

Вечер – пора, благоприятная для метафизических размышлений и необыкновенных событий. В лучах заходящего солнца или в спускающемся на город густеющем морозном тумане, когда зажигаются газовые или электрические фонари, а очертания предметов теряют четкость и, горожане, в том числе литературные герои, эпические и лирические, легче поддаются настроениям безнадежной грусти, тоски и тревоги – ведь впереди не день с его привычным ритмом и насущными заботами, а ночь со всеми ее страхами и искушениями. Вечер – еще не катастрофа, но предчувствие катастрофы – метафорического прыжка в бездну, например, в бездну грешных страстей, карнавальных вакханалий. Вечерами над городом сгущаются тучи человеческих судеб. Раскольников слышит на Сенной роковой разговор Лизаветы с торговцем, решивший его судьбу, именно вечером, когда лавки закрываются, а ровно через день, тоже вечером, в половине восьмого, он совершает убийство. Многочисленные преступления Степана Верховенского и его друзей в «Бесах» совершаются по ночам, но решения принимаются вечером: сгущающиеся сумерки означают, что кровопролитие неотвратимо. Если посмотреть на всё это глазами реалиста, но становится ясно, что вечер в городе, в отличие от вечера в деревне, это не только переход от работы ко сну, но и переход от монотонного обязательного труда и утомительных забот возможности расслабиться и не просто жить, а поиграть в жизнь иную, выходящую за рамки повседневности. Вечер в городе – пора не кромешная, не инфернальная, а скорее игровая, театрально-маскарадная, пора досуга и творчества – в том числе, к сожалению, кончающегося гибелью или падением невинных людей.

Городские «вечера настроения» мы без особого труда найдем в прозе Чехова, Бунина, Зайцева, Анатолия Каменского, Сергея Городецкого, Михаила Кузмина. Даже у, казалось бы, «кромешного» Достоевского в начале «Белых ночей» описывается именно такой великолепный вечер – вступление к вдохновенной поэме о любви в белые ночи, – но ведь не случайно же именно в белые...

Достоевский – первый из русских художников слова, посвятивший свой талант едва ли не исключительно городским красотам, поистине живший городом, тонко чувствовал эту закономерность городского ландшафта и шире – пространственно-временного континуума большого города.

Не случайно князь Мышкин «на всех порах» подъезжает к Петербургу именно промозглым ноябрьским утром, описывая которое автор романа сумел найти не просто точный, чисто прибалтийский, но и гениальный образ: «Было так сыро и туманно, что насилу рассвело»[6].

По всей вероятности, то, что я сейчас осмелюсь утверждать, нельзя назвать поэтической закономерностью – быть может, это только нестрогая, несовсем отчетливо прослеживающаяся тенденция. Мне, однако, кажется, что эстетическая логика текстов о городе требует того, чтобы вечером или к вечеру завершались, постепенно затихая, сложные сюжеты, занимающие целые произведения, как, например, завершается действие в московских и ершалаимских главах «Мастера и Маргариты». Так затихает к вечеру городской шум, так замедляются и постепенно погружаются в сон бешеные темпы города: этот день и этот сюжет закончен. Утром же чаще всего наступает развязка некоторой сюжетной линии или даже целой истории, – иногда эта развязка становится трагической, как в «Крестовых сестрах», или трагикомической, как в «Двенадцати стульях», действие которых также заканчивается утром, – но развязка эта не окончательная, ибо она предполагает продолжение т о й ж е жизни, вписанной в т е ж е городские ритмы. «Великолепное осеннее утро скатилось с мокрых крыш на улицы Москвы. Город двинулся в будничный свой поход»[7], – так заканчиваются «Двенадцать стульев».

Четыре классические с т и х и и играют в поэтосфере города не меньшее значение, чем в поэтосфере природы. Чтобы передать специфику и родовых, и индивидуальных черт каждого города, художник слова может обратиться к в о д е – большой, на берегу которой расположен город, и малой – сточным канавам, дождям, лужам, туманам. Едва ли возможно рассказать о Петербурге без пронизывающей сырости, или об Одессе без моря. Важен также в о з д у х: он может быть и свежий, и соленый (морской), и терпкий, и душистый – и, конечно, душный, затхлый, пронизанный дымом и копотью. О г о н ь в его натуральном виде появляется в описаниях городов и в городских сюжетах сравнительно редко: ведь огонь в городе – это в первую очередь пожар, а пожара горожане во все века боялись, как... огня. Пожар в городской повести или городском романе – это очень большая катастрофа, и даже у Достоевского она встречается только дважды – оба раза в «Бесах», когда Петр Верховенский велит поджечь дом капитана Лебядкина и когда «наши» сразу после этого устраивают пожар Заречья, нагнетая атмосферу страха. Гораздо чаще изображается невыносимый жар солнца, плывущий с небес, или «цивилизованный» огонь – масло, керосин и газ, тускло горящие в уличных фонарях. И, наконец, з е м л я: в городе это не только почва (гумус) в прямом значении этого слова, но также растущая на ней трава – я еще раз подчеркиваю, что земля и трава в русских поэтических

[6] Там же. Т. 8. С. 5.

[7] *Ильф И., Петров Е.* Двенадцать стульев. М., 1982. С. 301.

текстах рассматриваются как совершенно естественный, непременный элемент городской среды, и писатели ищут и находят эту «живую» землю даже в «европейском» Петербурге. Но в любом городе, в том числе в каждом русском, присутствует еще одна важная, чисто городская стихия – камень. Гранитные набережные, мостовые, перила мостов – каменные; каменными могут быть и дома, хотя в русских городах они чаще всего всё-таки деревянные. Антитеза дерева и камня в русской мифопоэтике города оказывается не менее смыслообразующей, чем антитеза воды и камня: камень рассматривается как холодный и мертвый, а дерево – теплое и живое, камень не страдает, а дереву может быть и радостно, и больно. А если уж говорить о строительных материалах, то кроме дерева и камня (в том числе бетона) следовало бы вспомнить также металл, прежде всего чугун и сталь – в архитектуре мостов и оград, в монументальной скульптуре[8].

Над «стогнами града» простирается небо, небесная твердь – еще один важный элемент космического контекста, в который вписывается любой город. Небо для поэта города – это видимый воздух[9]. И если воздух может пахнуть свежестью или дымом, так небо может быть голубым, а на заре розовым или багряным, даже изумрудно-зеленым, с причудливо размазанными по нему облаками; но, затянутое тучами, низкое и серое, оно нагнетает тоску, подчеркивая тягость и ущербность городского житья, как, например, в великолепном лирическом цикле Некрасова «О погоде» (1865). А бывает еще ночное, звездное и лунное небо над городом: оно открывает горожанам космические бездны, настраивает на метафизический лад, заставляет искать Голубую звезду, как в знаменитой повести Бориса Зайцева.

С неба спустимся на землю и обратим внимание на городскую флору и фауну, которая, так же, как вода, земля или воздух, напоминает нам о неразрывных связях города с природой. Зеленые насаждения в городе всегда привлекали внимание художников слова, даже тогда, когда их задачей было изображение бесчеловечных каменных мешков, «городов-спрутов». Повествователь и герой, а в особенности лирический герой, могут всем сердцем привязаться к отдельному дереву – чаще всего к большому, странному, чем-либо замечательному. Зелень в городе – это, конечно, сады, парки, *тенистые* бульвары (фразеологизм с постоянным эпитетом!), уютные палисадники и просто пустыри, где можно вместо тротуара походить по траве или прилечь поспать, как сделал Раскольников за день до убийства. В парках на скамейках, а то и среди кустов сирени, в зарослях крапивы и лопухов, в оврагах или на горушках происходят свидания

---

[8] Ср., напр., всем знакомое: «Твоих оград узор *чугунный*...» (А.С. Пушкин, «*Медный* всадник»).

[9] В данном случае я сознательно отвлекаюсь от совершенно очевидных сакральных коннотаций неба.

влюбленных[10], создается и рушится счастье героев, рождаются философские идеи, торжествует обломовщина или карамазовщина...

Не так сильно, как трава и деревья, но важны и животные, млекопитающие и птицы – в первую очередь, лошади и собаки, но также кошки, голуби, воробьи и вороны. Все они могут стать самостоятельными героями и эпических, и лирических, и драматических произведений, но это общая черта художественной литературы, а не только текстах о городе. Есть, однако, типично городские анималистские мотивы – например, связанные с извозчиками (допустим, смерть Мармеладова или монолог, обращенный к лошади в рассказе Чехова «Тоска») или, что еще интереснее и «урбанистичнее» – с крысами, в связи с чем нельзя еще раз не упомянуть замечательный рассказ Александра Грина «Крысолов», в котором полчища крыс пытаются захватить власть над людьми в голодающем Петрограде.

* * *

Любой, даже самый маленький и сонный город, полон звуков. Большие города шумны днем, но неумолчны и ночью. В качестве поэтичных, способствующих созданию особой лирической атмосферы – тревоги, восторга, грусти, отрады – могут выступать самые разные из них. Многие века гамма этих звуков практически не подвергалась изменениям: открыв окно, горожане слышали цокот копыт, скрип повозок и экипажей, ржание коней, крики строительных рабочих, продавцов и старьевщиков, пение и игру на музыкальных инструментах уличных артистов, бой часов на башне, а также, – не надо забывать и о природе, – лай собак, шум деревьев, шелест дождя или пение птиц. Технократический бум, начавшийся со второй половины XIX века, принес в города гудки заводских сирен[11], звон трамваев, стук колес, гудки паровозов, шум клаксонов, шуршание шин по асфальту. Во все времена на улицах и площадях слышалась «людская молвь» – сплетни, ругань, смех, крики играющих во дворе детей.

Но бывают также звуки особые, уникальные – в каждом городе свои, и воспринимаются они как его эмблема, своего рода опознавательный знак. В Москве это кремлевские куранты, в Братиславе – тоже куранты, но на здании ратуши, которые каждый час исполняют другую мелодию – то «Дунай голубой» Иоганна Штрауса, то мартовскую мелодию («Песнь жаворонка») из цикла «Времена года» Петра Чайковского, то канкан. В Петербурге это выстрел из пушки с бастиона Петропавловской крепости ровно в полдень[12], в

---

[10] Как, например, свидание Катерины и Бориса в третьем акте «Грозы» А.Н. Островского или «падение» Веры в «Обрыве» И.А. Гончарова.

[11] Это может показаться невероятным, но я помню, как в еще в середине пятидесятых годов прошлого столетия гудели по утрам московские заводы.

[12] Специфика петербургских звуков, конечно, не сводится к одной лишь полуденной пушке. Эти звуки очень разнообразны, о чем свидетельствует сравнительно недавно появившееся исследование: *Лапин В.В.* Петербург. Запахи и звуки. СПб., 2007. Тем не менее его автор, специалист по истории технологии, посвятил специальную главу

Кракове – мелодия горна – так называемый хейнал, которую ежечасно исполняет дежурный пожарный на сторожевой башне собора Пресвятой Девы Марии (Мариацкого костела)[13]. Впрочем как тут не вспомнить близкий сердцу каждого великоруса звон московских церквей, воспетый многократно – Лермонтовым, Блоком, Иваном Шмелевым?[14] Такие звуки, как любое незаурядное явление, особенно привлекают внимание поэтов и писателей. Звуки города – его поэзия, воспринимаемая не метафорически, как величественная «симфония» кварталов, а акустически, как и должна восприниматься исконная поэзия.

З а п а х и города не играют в его описаниях столь значительной роли, как звуки и тем более зрительные образы, но не упомянуть их никак нельзя[15]. «Меня обдало нестерпимым запахом и оглушило разнохарактерным криком и стуком», – замечает автобиографический герой Некрасова («Петербургские углы», 1845). И далее там же: «темно, пахнет гнилой водой и капустой; дело ясное: сени»; «комната была вышиною аршина с три с половиной и имела свой особенный воздух, подобный которому можно встретить только в винных погребах и могильных склепах»[16]. Неприятные запахи, иными словами, в о н ь – непременный компонент эйдопоэтики натуральной школы. Поэтому в поэтике городских текстов и в XIX, и, хотя не так сильно, и в XX веке специфически городские запахи – это запахи неприятные, вонь и смрад. Но город – богатая кладовая, в которой можно найти самые разнообразные вещи и получить самые разнообразные впечатления; к тому же многое зависит от позиции автора, от настроения повествователя или героя. В литературно-художественном произведении в городе может, к примеру, упоительно пахнуть цветущими липами, свежим воздухом с моря, весенней грозой, таящим снегом, прелыми листьями на бульваре. Типично городскими запахами являются запахи технические – креозота, которым смазывают

«звуковому и ольфакторному обрамлению картины российского военного величия» (Там же. С. 89–134).

[13] Существует красивая легенда о трубаче, который затрубил тревогу, увидев с башни приближающееся к Кракову войско хана Батыя и был пронзен татарской стрелой в самое горло. Поэтому мелодия хейнала обрывается буквально на «полузвуке». Эта традиция вдохновила Булата Окуджаву на создание одной из самых его проникновенных песен – «Прощание с Польшей» (1966).

[14] Мне довелось слышать рассказы старых москвичей, помнивших этот звон. Воспоминание о нем, в особенности о том, как колокола всех московских церквей одновременно разными голосами звонили в пасхальную ночь, вызывало у многих из них светлые слезы умиления.

[15] Ольфакторным (т. е. относящимся к запаху) аспектам культуры посвящен компетентно составленный двухтомный сборник: Ароматы и запахи в культуре / Сост. О.Б. Вайнштейн. Кн. 1–2. М., 2003. Петербургские запахи в исторической перспективе рассматриваются в вышеупомянутой работе В.В. Лапина.

[16] *Некрасов Н.А.* Петербургские углы // Физиология Петербурга... С. 93–95. «Петербургские углы» – отрывок из пятой главы первой части неоконченного романа Некрасова «Жизнь и похождения Тихона Тростникова».

рельсы на железной дороге и в метро, машинного масла, выхлопных газов, деревянных и металлических стружек, угольного дыма, копоти. Незнакомка Блока, навестившая ресторан в Озерках, дышит «духами и туманами». Можно представить себе образ голодного оборванца, до которого доносится терзающий душу запах картофельного супа или тушеного мяса с луком из кухонного окна или горячего хлеба, что доносится из пекарни. Но вот запах жареного лука, смешивающийся с цветущей сиренью в чеховском «Ионыче» воспринимается иначе – как сигнал пошлости и банальности той жизни, которую ведет образованное общество в городе С.

Существуют, наконец, совсем особые городские запахи – присущие именно данному городу. Свидетельство тому – совершенно уникальное произведение, целиком посвященное запахам городов. Это стихотворение Дон Аминадо (Аминодава Шполянского) с многозначительным заглавием – «Русский запах снега» (1927). Позволю себе привести его текст, как ярчайший пример мифотворчества в области эйдопоэтики города:

Старый Лондон пахнет ромом,
Жестью, дымом и туманом,
Но и этот запах может
Стать единственно желанным.

В страшном каменном Нью-Йорке
Пахнет жеваной резиной,
Испарением асфальта
И дыханием бензина.

Ослепительный Неаполь,
Весь пронизанный закатом,
Пахнет мулами и слизью,
Тухлой рыбой и мускатом.

Город Гамбург пахнет снедью,
Лесом, бочками и жиром,
И гнетущим, вездесущим,
Знаменитым добрым сыром.

У Варшавы запах сладкий,
И дразнящий, и несложный,
Запах сахарно-мучнистый,
Марципаново-пирожный.

А Севилья пахнет кожей,
Кипарисом и вербеной,
И прекрасной чайной розой,
Несравнимой, несравненной.

Вечных запахов Парижа
Только два. Они все те же:
Запах жареных каштанов,
И фиалок запах свежий. …

Но один есть в мире запах,
И одна есть в мире нега:
Это русский зимний полдень,
Это русский запах снега…[17].

Боюсь, что вся эта мифопоэтика характерных городских запахов немного устарела, и теперь все вышеупомянутые города, включая русские, пахнут главным образом так, как «страшный» Нью-Йорк восемьдесят лет назад – «испарением асфальта и дыханием бензина». И всё же с точки зрения поэзии и ее непреходящих ценностей все эти атрибутивные обонятельные образы имеют огромное значение и не устаревают даже тогда, когда устаревают их денотаты – качества самой действительности, ибо цель поэзии – создание красоты и воспитание в человеке эстетической памяти – памяти о впечатлениях, связанных с переживанием красоты.

И я бы еще уточнил: центральные улицы Варшавы на самом деле пахнут не марципаном, а лепестками розы в сахаре. Дело в том, что в Польше пончики пекут с розовым вареньем. Они-то и пахнут так упоительно-сладко, когда проходишь мимо частной кондитерской – хотя сдобные булочки с марципаном поляки тоже очень любят. На центральных улицах польских городов пахнет именно так, как описывает поэт, хотя в других местах той же Варшавы может пахнуть совсем иначе. Но гипербола и метонимия превращают мимолетное и случайное в закономерное, и вот уже Москва становится «апрельской», а Варшава «марципановой». Поэзия есть поэзия.

* * *

Человеку свойственно осваивать стихии, приручать их. Поступая таким образом, люди способны создавать внутри своей цивилизации некоторое подобие природных стихий, вовлеченных в цивилизованные формы. Грозный, испепеляющий огонь становится масляным, газовым или электрическим освещением, страшная водяная пучина превращается в такие милые и полезные вещи, как фонтаны или водопровод, вентиляторы и кондиционеры превращают могучие воздушные массы в освежающий ветерок, а земля или камень в симпатичные цветники, брусчатку мостовых или гранит набережных. Ни одно из проявлений прирученной стихии не привлекает внимания поэтов и писателей так сильно, как и с к у с с т в е н н о е о с в е щ е н и е – свечи, лампы, фонари. Художники слова вообще очень чутки к малейшим изменениям интенсивности света, который освещает рисуемую ими картину. Если улица или комната залиты солнечным светом, автор непременно сообщит об этом читателю, ибо именно благодаря таким сообщениям желаемое впечатление о настроении, которое пронизывает описываемый хронотоп. Если же на узкую улицу, в грязный колодец двора или в комнату с маленьким окошком и низким потолком, как та, что «на гроб похожа» и в которой живет Раскольников, проникает совсем мало света, автор и тогда не преминет об этом написать, только настроение будет тогда воссоздано совсем другое.

[17] http://planeta.rambler.ru/users/fedora05/43671289.html

Темные, неосвещаемые или плохо освещенные улицы города – подарок для создателей гофманиад, которых было много на закате романтической поры. В потемках можно заблудиться, забрести в подозрительный квартал, а там уж совсем нетрудно оказаться во власти дьявольских сил. Любой свет, как противоположность неприятной человеку тьмы, в принципе должен вызывать отрадное впечатление. Однако если это не поток небесного или человеком созданного света, а только огонек, то он может восприниматься по-разному, в зависимости от авторского намерения и корреляции с тем или иным мифопоэтическим значением. Известное русское выражение «идти на огонек» означает надежду на близкое пристанище, где, тепло, сухо и светло. Но есть и вредные, так называемые блуждающие огоньки – например, светящиеся гнилушки или огни на болоте (в действительности вспышки болотного газа – метана).

Искусственное освещение, в отличие от дневного света – быть может, и серого, унылого, но «по-человечески» естественного – являет собой устойчивую антиномию ослепительно-отрадного блеска и смутного ощущения ущербности. Свечи, газ, керосин – всё это стоило достаточно дорого. Даже состоятельные дворяне в обычные дни сидели в полумраке, а пустые комнаты, даже столовые и гостиные, не освещались. Зато если затевался бал или маскарад, свеч не жалели, чтобы, как говорится, пустить пыль в глаза: праздник так праздник.

Однако подлинный урбанизм пришел в литературу не в «золотом веке», а чуть позже или развивался параллельно описаниям жизни *grand monde*'а в творчестве Гоголя и представителей натуральной школы. Ведь не кто иной, как Гоголь, написал прозаический отрывок-этюд, начинающийся словами: «Фонарь умирал...». Тревожной загадкой, тоскою и унынием, но и щемящей поэзией большого города дышат подобные строки.

Этой замечательной мифопоэтической находке суждено было великое будущее. При всем при том в основе «фантомного» осмысления городского фонаря лежат вполне реальные свойства света, источником которого является колеблющееся пламя. Нам, людям XXI века, стоило бы помнить о том, что еще сто лет назад ровный свет электрических ламп был редкостью[18], а тусклое по сравнению с дневным светом и неровное сияние свечи или фонаря, масляного или газового, вокруг которого постоянно плясали тени окружающих предметов, озаряемых желтым или голубоватым блеском. Нет ничего чудодейственнее, чем свечи в церкви, ибо лики святых на иконах и фресках оживают, когда их освещает теплое трепетное пламя – но чудодействие, заключающее в себе тайну хорошо именно в храме, но не на улице, на семи ветрах. Качающийся фонарь с его тусклым и неровным светом – символ смутного предчувствия тревожных событий или символ беспросветной тоски. В бесчисленных «унылых» текстах о городе

[18] Поначалу вызывавшей отрицательную реакцию, поскольку электрический свет казался неестественно ярким и холодным.

(подобных «Петербургскому шарманщику» Д.В. Григоровича) дрожащий или раскачивающийся на ветру фонарь может также служить метафорой Меланхолии, как ночного темперамента[19], который сродни не космосу, а бесформенному хаосу. А где хаос, там и смерть.

Но бывает и другое: «До свиданья, белый город, с огоньками на весу» (Лев Ошанин, «Бирюсинка», 1962). Если в художественном тексте появляется панорамическое описание города, его огоньки – тогда их много – становятся носителями значения технической освоенности, обустроенности, так сказать, «теплоты цивилизации». Живописные цепочки огоньков – не тусклых, не блуждающих и не колеблющихся, но мерцающих «на весу» или отражающиеся в москворецкой или невской воде – это настоящая «поэзия ночной красоты»[20], которая всегда радует художника и особенно подходит к тем фрагментам текста, в которых говорится о прощании с городом или о возвращении туда.

Гораздо реже, чем свет фонарей, появляются в произведениях о городе упоминания о возжигаемом человеком о г н е – в домашних п е ч а х и к а м и н а х или в т о п к а х котелен и паровозов. Наверное, самый знаменитый камин в русской литературе горит в романе Достоевского «Идиот», в который Настасья Филипповна бросает сто тысяч рублей, принесенных Рогожиным, и велит Гане Иволгину руками доставать пачку с деньгами. Огонь ассоциируется с напряжением, энергией, а вся эта сцена – одна из самых напряженных и захватывающих во всей мировой литературе. Кроме того, очаг – это метафора и одновременно метонимия домашнего тепла и уюта, но в этой семантике нет ничего специфически городского. Русские дворянские авторы, вслед за Константином Батюшковым («Мои пенаты», 1811–1812) и Пушкиным («19 октября» [1825], «Зимний вечер», «Зимнее утро», «Осень. Отрывок») охотнее воспевают «камелек» в затерянной среди снегов усадьбе, нежели камин в городской квартире, а разночинцы подходят к печному огню с симпатией, но всё же сугубо прагматично, без мифотворчества.

Не часто используется в городских текстах и локус ф о н т а н а (с такими вариантами, как к о л о д е ц, в XX веке также к о л о н к а и в о д о к а ч к а) – на Юге и Востоке не только источник прохлады, но и источник самой жизни, часто олицетворяемой с водою. Фонтан и колодец – места любовных свиданий, близкие по функции к античному топосу «возлюбленного места» (*locus amoenus*).

К «рукотворным стихиям» можно причислить также самые различные в е щ и – непременные атрибуты нашего быта. На мой взгляд, эйдология бытовых предметов в литературе представляет собою одну из самых

[19] Ср.: *Ямпольский М.Б.* Старьевщик (очерк городской мифологии) // Труды по знаковым системам. XXIV: Культура. Текст. Нарратив. Тарту, 1992. С. 117.

[20] Ср. великолепную картину ночного Петербурга, включающую описание цепочек фонарей вдоль мостов и набережных и их отражений в Неве – *Добужинский М.В.* Петербург моего детства // Панорама искусств. Вып. 5. М., 1982. С. 122.

увлекательных и почти совершенно неизученных проблем литературоведения[21]. Теоретики и историки литературы и даже специалисты по поэтике предпочитают изучать человека и его слово, а не «мертвую вещь» (выражение М.М. Бахтина). Но ведь тот же человек, создавая вещи для себя и для других людей, одухотворяет эти вещи, наделяя их тем или иным смыслом, привязываясь к ним душою, любя и ненавидя их. Они, как и человеческие поступки, неизменно принимают жанровую форму и жанровую функцию, так служат чему-нибудь вполне определенному, что-то делают. Существуют и типично городские вещи – например, извозщичья пролетка или дрожки, ранее упоминаемый фонарь, лифт, шарманка, ватерклозет, дворничьи метлы, лопаты и скребки, инструменты стекольщика, водопроводного слесаря или трубочиста. Из всего этого довольно трудно, но можно извлечь хотя бы чуточку поэзии, и в XX веке, когда город в России становится наконец привычным местом обитания миллионов людей, такая поэзия появляется – у Валерия Брюсова, Саши Черного, Владислава Ходасевича, футуристов, обериутов, Самуила Маршака, Корнея Чуковского, а в прозе – например, у Анатолия Каменского, Бориса Зайцева и Михаила Осоргина. О вещах можно писать целые сказки, как Андерсен писал об оловянном солдатике, кубаре или супе из колбасной палочки. Мифопоэтической находкой может стать мотив потери и поиска какой-либо важной или любимой вещи.

Говоря о жанрах вещей, характерных для городского быта, нельзя, конечно, забывать и о тружениках города – о представителях типично городских профессий. Назовем тех из них, кому больше повезло в области мифопоэтического. Это шарманщики, старьевщики, часовых дел мастера, парикмахеры, кондитеры, аптекари, портные и сапожники. Почему повезло именно им? Я думаю потому, что

---

[21] Позволю себе указать на некоторые несколько ценных работ по этой проблеме. В этой связи прежде всего необходимо упомянуть замечательный сборник: Вещь в искусстве: Материалы научной конференции / Под общ. ред. И.Е. Даниловой. М., 1986 (в особенности статьи *И.Б. Роднянской*, *А.П. Чудакова* и *В.И. Мильдона*). Кроме того см.: *Фрейденберг О.М.* Семантика первой вещи // Декоративное искусство СССР. 1976. № 12; *Безмоздин Л.* Культурно-социологический анализ вещи // Вопросы социологии искусства. Сб. науч. трудов / Ленинградский гос. ин-т театра, музыки и кинематографии. Редколл.: В.В. Молчанов и др. Л., 1980. С. 104–126; *Гудков Л.*, *Левинсон А.* Вещь глазами социолога // Декоративное искусство СССР. 1987. № 8; *Кирсанова Р.М.* Розовая ксандрейка и драдедамовый платок: костюм – вещь и образ в русской литературе XIX в. М., 1989 (изд. 2-е – М., 2006); *Топоров В.Н.* Вещь в антропоцентрической перспективе. II. Апология Плюшкина // *Топоров В.Н.* Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. М., 1995. С. 7–111; *Цивьян Т.В.* Петербургский быт и «петербургский текст». Интерьер в романе Достоевского «Подросток» // Europa Orientalis [Salerno]. Studi e ricerche sui paesi e le culture dell’Est Europeo. XVI: 1997. No 2. P. 173–192; *Ihnatowicz E.* Literacki świat rzeczy: o realiach w pozytywistycznej powieści obyczajowej. Warszawa, 1995.

деятельность каждого из них хотя частично соприкасается со сферой творчества, выдумки и фантазии, а где фантазия, там и поэзия. Но какая же может быть фантазия у шарманщика, который только крутит ручку шарманки, или у старьевщика, который только покупает чужие старые вещи? Быть может, и никакой, но сам образ этих немного экзотичных людей и атрибуты, которые их окружают – сентиментальные мелодии и старые вещи, о которых их клиент или читатель книги может придумывать целые истории или даже сказки[22]. Вокруг них располагается своего рода семантическое поле умиления, сочувствия или легкой загадочности – тот смысловой и эмоциональный минимум, который необходим, чтобы заняться поэтическим мифотворчеством.

А кондитер оказывается предпочтительнее пекаря, так как хлеб ассоциируется с серыми буднями («хлеб наш насущный»), а пирожные и торты – с праздником и сказкой. При виде кондитерской в каждом живом человеке просыпается ребенок, мироощущение которого больше проникнуто духом мифопоэтического, чем сознание озабоченного делами взрослого. Парикмахер придает красоту нашим лицам, у него на витрине выставлены причудливые куклы и манекены, про которых можно придумывать разные занимательные истории, а кроме того, у него много острых предметов, которыми можно делать разные страшные вещи, например, отрезать человеку нос, как в известной повести Гоголя. О портных и сапожниках можно сказать примерно то же самое. И наконец, чем же близок к творчеству и к детским сказкам аптекарь, которому на роду написано всё делать аккуратно а главное, точно, «как в аптеке»? Но ведь аптекарь подобен средневековому алхимику: «колдуя» над травками и смешивая компоненты лекарств, он действует, как волшебник, который знает тайные секреты природы. И всех этих почтенных мастеров, жизнедеятельность которых нельзя вообразить себе нигде, кроме настоящего города, окружают чудесные вещи – элементы городской рукотворной стихии.

---

[22] Ср.: *Ямпольский М.Б.* Старьевщик... С. 105–122.

Ейдос.
8’2015.

Владислав Аксенов
Москва

Трагический нарратив: к вопросу об особенностях самоубийств учащихся в период Первой мировой войны

Изучение феномена самоубийства стало одной из центральных тем практически с самого зарождения социальной психологии. На рубеже XIX – XX вв. появились исследования Э.Морселли, Т.Масарика и, наконец, фундаментальный труд Э.Дюркгейма, легший в основу суицидологических изысканий П.Сорокина[1]. Вместе с тем, попытки статистических обобщений нередко разбивались о политическую ангажированность исследователей, стремившихся с помощью цифр доказать гибельность того или иного правительственного курса[2]. Особенно громко разговоры о самоубийствах, якобы принявших характер массовой эпидемии, звучали на страницах периодических изданий в 1870 – 80-е гг., что связывалось с неблагоприятными последствиями «великих реформ»[3]. С началом Русско-японской войны и, особенно, революции 1905 г. тема временно потеряла актуальность, однако с 1906 г. вновь стала популярной. Многие представители либеральной общественности принялись использовать суицидальную статистику для доказательства несоответствия сословно-самодержавных пережитков новым вызовам времени. Главной проблемой подобных исследований было то, что данные брались из периодических изданий, являлись нерепрезентативными[4].

---

[1] См: *Morselli H.* Suicide: An Essay on Comparative Moral Statistics. NY. 1975; *Masaryk T.G.* Suicide and the Meaning of Civilization. Chicago, 1970; *Durkheim E.* Suicide. L., 1992; *Сорокин П.А.* Самоубийство как социальное явление. Рига. 1913.

[2] См. критику статистики самоубийств начала XX в в России: *Мякинен И.Х.* Как был написан очерк Сорокина о самоубийстве // Социологические исследования. 2003. №11. С. 123-131.

[3] См: *Paperno Irina.* Suicide as a Cultural Institution in Dostoevsky's Russia. Cornell University Press, 1997.

[4] На основе данных периодики были написаны работы: *Жбанков Д.* Современные самоубийства // Современный мир №3.1910; *Григорьев Н.* Самоубийства и покушения на самоубийства в Петербурге в 1911 г. // Русский врач. №6. 1913.

Тем не менее, если разговоры о новой «эпидемии самоубийств» в 1911 – 1913 гг. и не соответствовали фактической ситуации, они очень тонко фиксировали ментальное состояние российского социума, зараженного то ли фобией, то ли филией к самоубийствам. Кроме того, новыми героями хроник все чаще становилась молодежь. В феврале 1912 г. петербургская, а затем и московская пресса начала публикацию серии сенсационных сообщений о действующих в столицах клубах Лиги самоубийц[5]. Хотя информация уж больно походила на известные циклы рассказов Р.Л.Стивенсона «Клуб самоубийц» и «Алмаз Раджи», сведениями заинтересовалась полиция, которая провела собственное расследование, так, впрочем, ничем и не закончившееся[6]. Показательно также и то, что по дознаниям «свидетелей» Лига была образована в конце 1900 г., т.е. того года, когда издательство П.П.Сойкина выпустило шеститомное полное собрание сочинений автора приключений принца Флоризеля.

То, что не удавалось четко зафиксировать в социальной статистике, довольно ясно прослеживалось в российской семиосфере, именно в ней самоубийство или покушение на оное становилось чуть ли не актом самоидентификации российского студенчества. На семиотическом пространстве лежала декаденско-символическая печать эпохи модерна, поэтому тема смерти, в том числе и добровольного ухода из жизни, объединяла писателей совершенно разных направлений: М.Арцыбашева, Ф.Сологуба, Л.Андреева, В.Иванова, А.Куприна и др. Двум первым было суждено стать главными «певцами смерти», именно их общественность заподозрила в организации Лиги самоубийств, а написание романа Арцыбашева «У последней черты», посвященного самоубийству семерых человек, хронологически совпавшее с общественными дискуссиями вокруг «эпидемии самоубийств» в 1910-1912 гг., только укоренило общественное мнение в идее причастности литературы к данной социальной проблеме.

Очевидно, что связь семиотического и бытийного пространства многовариантна, характеризуется взаимовлиянием. Семиосфера реагировала на вызовы времени и революционное насилие, террор, охватившие российское общество и отраженные в литературе, театре, кинематографе, изобразительном искусстве, формировали новое мировоззрение, в котором уход из жизни мыслился как акт свободного волеизъявления. Как отметила М.Могильнер, «самоубийство превращалось в альтернативный выход для эстетсвующих интеллектуалов из тупика безвременья»[7]. Однако значительная часть учащихся средних учебных заведений к этой субкультуре прямого отношения не имела, но была связана с ней опосредованно, через общие психофизиологические характеристики, предопределявшие романтическую

---

[5] *Биржевые Ведомости*. Веч. вып. 1912. 6 февраля; *Вечернее время*. 1912. 10 февраля; *Голос Москвы*. 1912. 16 февраля; *Земщина*. 1912. 16 февраля.
[6] *Могильнер М.* Мифология «подпольного человека». М., 1999. С.194 – 196.
[7] Там же. С.196-197.

увлеченность, питавшуюся широко тиражируемыми беллетристикой новомодными идеями декаданса.

Любопытно, что при расследовании причин самоубийств учащихся в анкетах часто указывалось, увлекался погибший беллетристикой или нет. А учитывая, что кинематограф тиражировал идеи той же самой упаднической литературы, некоторые губернаторы издавали распоряжения, запрещавшие посещение кинематографа детьми ввиду его «разлагающего влияния»[8]. И хотя проследить прямую причинно-следственную связь между кинематографическим суицидом и самоубийством отдельного гимназиста довольно сложно, случались самоубийства детей, потративших причитавшиеся для оплаты квартиры деньги на кино и мороженое[9].

Отдельные исследователи в самоубийствах учащихся видели недостатки педагогической системы. Вместе с тем, хотя самоубийства детей в возрасте до 20 лет и составляли до 42% от всех случаев, из них на самоубийства учащихся приходилось не более 10%[10], что заставляет усматривать преобладание психолого-возрастных особенностей над социальным фактором. При этом самоубийства гимназистов, имевшие ряд общих признаков, вполне можно выделить в отдельную категорию.

Д.Жбанков, Н.Григорьев и другие, изучая самоубийства, группировали их по причинам совершения суицида. Однако в этом случае исследователь становился заложником всей системы расследования, участниками которой являлись члены педагогического совета школы, полиция, семья, врачи и духовенство. Учитывая, что церковь не прощала грех самоубийства и запрещала совершать православный обряд отпевания, но при этом делала исключения для тех, кто покончил с собой в состоянии психического расстройства, в делах расследования причин самоубийства нередко присутствовал негласный сговор полиции, педагогов, врачей и членов семьи покойного, стремившихся представить самоубийство временным умопомешательством.

В отличие от «сумасшествия» как причины суицида более оправданным фактором являлось переутомление от учебного процесса и связанный с ним «сбой» в обучении учащегося, выраженный в получении низкой текущей отметки, провале экзамена или недопущении до выпускных испытаний. Получение гимназического аттестата давало право поступления в высшее учебное заведение и открывало возможности для карьерного роста, позволяло преодолеть некоторые сословные ограничения, поэтому препятствия на данном пути мыслились молодежью как настоящая катастрофа. Однако при детальном изучении каждого дела становится ясно, что за подобным «сбоем» в процессе обучения стояли куда более болезненные для детской психики проблемы: насилие в семье, отсутствие

---

[8] *Российский* государственный исторический архив (РГИА). Ф.797. Оп.86. Д.221. Л.1-2.

[9] *РГИА*. Ф.733. Оп.199. Д.328. Л.156.

[10] *Статистик*. Самоубийство как социальное явление. СПб., 1913. С. 142–143.

внимания со стороны родителей, обязанность выполнять непосильную работу по содержанию неполной семьи и т.д. В этом случае неудача в школе являлась не более чем катализатором принятия решения свести счеты с жизнью.

Основными сферам повседневного существования учащихся были «дом» и «школа», в меньшей степени «улица», с ее «взрослыми» соблазнами, самостоятельностью. Сфера «школы» строго организована, структурирована, предлагала учащимся очевидную последовательность действий в процессе их социализации. Вместе с тем, широкий круг общения, включавший не только сверстников, но и взрослых учителей, и имевшие место со стороны последних карательные санкции, делали эту сферу повседневности «чужой», в отличие от «дома», в котором можно было скрыться от внешних проблем в кругу близких членов семьи. Однако когда «дом» терял свои охранительные функции в силу семейных неурядиц, а «школа» более не предлагала ясной последовательности действий в случае угрозы исключения или даже оставления на второй год, ребенок искал альтернативные выходы, стремился к упорядочиванию-упрощению своего пространства повседневности, что нередко приводило к актам самоубийства.

В каждом отдельно взятом случае мы можем выделить несколько интенциональных пластов, которые, обретая общий вектор и вступая во взаимодействие, приводили субъекта к суициду: здесь и природная впечатлительность, эмоциональность ребенка (то, что нередко относили к психической неуравновешенности), семейные неурядицы и бытовые проблемы, не позволявшие «дому» стать той сферой повседневности, в которой можно скрыться от внешних проблем (ломка структур повседневности как фактор самоубийств учащихся), препятствия в системах социализации индивидов (угроза исключения из гимназии), психолого-возрастные особенности учащихся, заставлявшие, в частности, болезненно переживать неудачи на романтической почве и др. В этой связи Первая мировая война не стала в пространстве детской повседневности главным фактором суицида, хотя в целом способствовала повышению процента самоубийств в период мобилизации и первых боевых действий, приводя даже к случаям коллективного сведения счетов с жизнью подростков под воздействием тяжелых сцен проводов родственниками запасных на фронт[11]. Скорее она подготовила ряд испытаний, которые при прочих условиях могли оказаться поводом к добровольному уходу из жизни.

В первую очередь в группу риска вошли дети беженцев и переселенцев. Изменившееся пространство повседневности, прибавившиеся семейные заботы старших братьев и сестер, разорванные связи с прежними друзьями и, как правило, сложный процесс адаптации в новом гимназическом коллективе неблагоприятно воздействовали на детскую психику[12]. Если же беженцы

[11] *РГИА*. Ф.796. Оп.201. Д.82. Л.7-7(об).
[12] *РГИА*. Ф.733. Оп.199. Д.328. Л.106-106 (об).

оказывались нерусскими по национальности, то ксенофобия окружающих еще более подавляла несовершеннолетних. Уход отца на фронт и перераспределение семейных обязанностей характеризовали другую группу риска. Не менее разрушительно, чем ксенофобия, на психику учащихся воздействовала патриотическая истерия первых месяцев войны, приведшая, в частности, к распространенным случаям массового бегства детей на фронт. Так, 8 января 1915 г покончил с собой ученик VI класса Луганской гимназии Сергей Сахновский, 19 лет. По словам отца, трагедия произошла из-за того, что он не желал отпускать сына добровольцем в армию. При детальном расследовании выяснились и иные обстоятельства, например то, что Сергей рос без матери, в многодетной семье (6 несовершеннолетних детей), часто конфликтовал с отцом и в последнее время с ним не разговаривал, кроме того, плохо учился и имел замечания по поведению в кондуите[13].

Нередко в годы войны на детских трагедиях пытались разжечь национальную ненависть. Трансформация псевдопатриотизма в ксенофобию проявилась в получившем общественный резонанс деле ученицы VII класса Мелитопольской женской гимназии Веры Ефимовой, совершившей самоубийство 3 марта 1915 г., в тот день, когда ее за списывание отчитала учительница немецкого языка[14]. Начальница мелитопольской женской гимназии в показаниях предположила, что истинные причины самоубийства семейные, так как известными стали ссоры отца с матерью, а также угрозы младшего брата покончить жизнь самоубийством, если эти ссоры не прекратятся. Однако местная, а затем и столичная пресса усмотрела в деле совсем иные мотивы: издевательство учительницы-немки Е.Фидлер над русской девочкой. Петроградское «Новое время» привело искаженный диалог учителя и ученицы и завершило его выводом: «Г-же Фидлер следовало бы действовать в рядах генерала Гинденбурга, а не занимать место в русской школе»[15]. В итоге травли, продолжавшейся несколько месяцев, учительница была уволена, освобожден от должности председатель педагогического совета гимназии, начальнице гимназии был объявлен строгий выговор.

28 октября 1915 г. в г. Бирюч Харьковского учебного округа покончила жизнь самоубийством ученица VII класса Бирюченской женской гимназии Мария Веретенникова. Узнав об этом, попечитель округа направил для выяснения всех обстоятельств дела окружного инспектора, действительного статского советника В.В.Шихова. Собрав материал, инспектор пришел к выводу, что отдельными, сухими констатациями фактов нельзя реконструировать произошедшую трагедию, которая, по его мнению, вытекала из особенностей повседневности провинциального городка. Шихов отметил в своем отчете: «Чтобы выяснить, насколько возможно, истинную причину самоубийства покойной, нужно раскрыть то душевное состояние, в

[13] Там же. Л.53-55.
[14] Там же. Л.293.
[15] Там же. Л.297.

котором находилась Веретенникова в последние часы своей жизни, а для этого необходимо разобраться с обстановкой жизни Веретенниковой, ее воспитанием, характером и душевными свойствами и повлиявшими на нее событиями последних дней ее жизни»[16]. В результате инспектор написал рассказ, не лишенный известной художественности:

> «Бирюч – один из маленьких захолустных городков Воронежской губернии. Хотя он и расположен близ железной дороги, всего 14 верст в сторону, но этот небольшой проселок по мягкому суглинку, среди волнистой степи, в осеннее и весеннее время становится почти непроходимым. Сам городок, расположенный на скате холмов и в ложбине, около полузаросшей тростником речки Сосенки, похож более на большое разбросанное село, с громадною, неровною, грязною бесконечной площадью около старинной церкви. Дома строились, вероятно, без всякого плана. Всякий соблюдал свои удобства. На не мощеных улицах грязь подходит к самим зданиям, так что пешеход должен прямо без разбора идти в липкую жидковатую грязь. Извозчиков не существует. Общественная жизнь развита слабо, все живут замкнуто. Для молодежи женского пола была открыта женская гимназия, в которой обучалось уже около 300 учениц, а для мужского населения образование ограничивалось высшим начальным училищем, преобразованным из уездного училища, учрежденного еще в 1848 г и помещающегося в старинном мрачном здании.
>
> Таким образом, женское молодое поколение по своему образованию и своим запросам от жизни было несколько выше мужского, которое по большей части не оканчивало даже и высшего начального училища. В старшем классе высшего начального училища я застал человек 18-20 учащихся.
>
> В этаком-то захолустном городке родилась и росла в богатой крестьянской семье единственная дочь Мария Веретенникова. Семья была невелика – сын да дочь. Девочка жила в полном довольстве, среди природы, на чистом воздухе. Отец хотя и любил свою дочь, но был занят своим делом вне дома и мало жил в семье, мать давала ребенку полную свободу, как это вообще делается в крестьянских семьях. Девочка с малолетства жила своей особой жизнью. Поступив в гимназию, Мария оказалась весьма способной. Ученье ей давалось легко. Она пользовалась расположением и начальства, и подруг. Вот, что о ней говорит классная надзирательница, под наблюдением которой Веретенникова находилась от 1-го до 7-го класса включительно: “По характеру она всегда была очень живым и веселым ребенком, никогда я не видала, чтобы она плакала; училась хорошо; вела себя отлично. В своих действиях она отличалась решительностью и смелостью, среди подруг она была добрым отзывчивым товарищем, психической неуравновешенности никогда не проявляла”.
>
> При таких условиях в Марии Веретенниковой выработался самостоятельный, независимый характер. Родители снабдили ее здоровьем, сильным организмом, жизнь среди природы на свободе дала возможность развиться гармонически физическим силам так, что Мария по физическому развитию казалась старше своего возраста.

---

[16] Там же. Л.7.

Несмотря на первобытную простоту и некоторую грубость нравов окружающей обстановки, в девушке появился более утонченный вкус и стремление к чему-то высшему, что и сблизило ее с ее другом детства Яценко, которого художественные наклонности проявились определенно и заставили бросить серенькую жизнь в Бирюче и поступить в Харьковскую художественную школу. Откуда явилась эта черта – было ли это обычное неудовлетворение умненькой живой девушки окружающей средой или увлечение художественной литературой, с которой она познакомилась в гимназии, но несомненно, что Веретенникова чувствовала потребность заглянуть за этот горизонт, который отделял Бирюч от остального мира. Об этом-то, вероятно, толковали они с Яценком не раз в ясный день, сидя на берегу реки Сосенки и любуясь капризно раскинувшимся по скату холма городком Бирючем, своеобразными изгибами речки Сосенки, далекой, до краев горизонта распространившейся степью и поверяли друг другу свои будущие планы.

Окружающее было уже слишком известно и однообразно, ум требовал простора, живое воображение рисовало завлекательные образы из другой лучшей жизни. Настала и ранняя девичья пора с ее неопределенными стремлениями, исканием идеала и сердцем и умом. В это-то время случилось событие, которое имело решающее влияние на судьбу этой пышно распустившейся и восприимчивой девушки, жившей в самой себе и решавшей все по-своему, без совета и руководства. Нежданно-негаданно то, к чему стремилась Веретенникова, явилось само собою, как бы по мановению волшебного жезла. Явился целый отряд военнопленных со своими офицерами во главе.

Офицер из Западной Европы. Это представитель той нации, которая завладев всеми науками, искусствами и воспользовавшись их силами, задумала покорить себе весь мир. Это люди высшей расы, их ездят смотреть далеко за моря, а они сами явились в Бирючь.

Воистину было что-то сказочное! Нужно было хоть посмотреть на них издали. Оказалось, что некоторые из них даже говорят, хотя и ломаным, но русским языком – понять их можно… Мало того, эти европейцы, эта высшая раса, не оставили без внимания и своих посетительниц – глупеньких провинциалок, с которыми устроили даже сношения довольно первобытным способом.

Какое действие произвело такое сближение на Веретенникову, какого рода идеал она нашла и в какую трагедию вылилась наивная первая любовь молодой девушки – все это может выясниться из подлинных документов, собственноручных писем одного австрийского офицера, назвавшего себя Ludf из перехваченного письма самой Веретенниковой.

Подробным разбором этого важного реального источника, который остался в наших руках, мы и займемся.

Вся переписка относится к середине романа, начавшегося гораздо ранее и при таких обстоятельствах, при которых возможны были личные свидания и разговоры, но какая-то неизвестная причина прекратила свободу сношений, так что пришлось перейти к переписке. Что это за причина – нет указаний. Известно только, что Веретенникова переехала в другую часть города, значительно отдаленную от дома, в котором помещались пленные офицеры.

Первое письмо дает очень немногое. В нем идет деловой разговор о более удобном способе передачи писем, чтобы лицу передающему не пришлось безрезультатно приходить на условленное место. При этом автор письма сообщает, что несколько товарищей уехали в С. И выражает сожаление, что он и сам не уехал, но в то же время он утешает себя мыслью, что, может быть, и ему удастся сделать то же; но, впрочем, философски замечает он "будущее неизвестно". В заключении L. просит Марианну, как он называет Веретенникову, сообщить ему ее полную фамилию. Посылается поцелуй.

Второе письмо имеет весьма важное значение для дела, давая нам возможность представить себе характер отношений между корреспондирующими лицами. Из письма видно, что Веретенникова узнала о каких-то амурных отношениях своего поклонника с девицей И. Это обстоятельство видимо очень задело за живое самолюбивую и увлекающуюся девушку, она почувствовала, что слишком доверчиво и далеко зашла в своем сближении с офицером и, видимо, в резкой форме выразившись о двойственности его чувств, захотела изменить свои отношения, подвергнув своего обожателя некоторого рода испытанию, а именно предложила ему предварительную дружбу вместо любви. При этом не оставила без упреков некоторые порывы молодого офицера во время прежних свиданий. Письмо, очевидно, было очень горячо. Молодая девушка поставив прямо вопрос, "а что у тебя было с И?" и не получив еще объяснений, при одном только допущении возможности каких-то сомнительных отношений с другой, уже забила тревогу.

Попавшийся в своих проделках L и не имевший возможности отречься, нисколько не теряется и пишет довольно пространное послание. Вместо оправдания он сам начинает обвинять. Он начинает с того, что принимает сделанное ему предложение, но не видит его цели. "Зачем же дружба должна быть только предварительной? Когда я, – говорит он, – вероятно, не буду иметь возможности глядеть в милые глубокие очи-звезды, поэтому тебе нечего бояться, что я огорчу тебя своими невольными порывами. При том же главная основа дружбы доверие, а ты не веришь в искренность моей любви". Далее, он оскорбляется словами ее письма: "Там не песнь любви святой, где кровь бурлит и жаждет наслажденья". Значит, его считают человеком чувственным, неспособным к возвышенному, но скоро будет ясно, как несправедливы эти обвинения. Его-ли упрекать в разрушении идеалов других, когда он сам увлекался ими до тех пор… Огорченный до глубины души автор не может писать – он ставит многоточие. Но ему вспоминается новая обида – его спрашивают, что было у тебя с И? После таких нареканий, после такого оскорбления, он не удивляется, что и тут на самый простой невинный случай смотрят, как на низость. "Дело было очень просто, – говорит он, – я видел, что И мной очень интересуется и так как она настойчиво просила, чтобы я ей написал письмо, я и послал ей письмо на память. Ну, веришь?"

После такой подготовки, после того, как бедная девушка была разбита на всех пунктах, считала себя виновной и готова была загладить свою вину – это наивно-глупое оправдание, сказанное с такой уверенностью и апломбом и потом еще сопровождаемое вопросом "Ну, веришь?" – должно было произвести должное действие. Бедной жертве оставалось только упрекнуть себя, как это она не могла понять такой простой вещи.

Чтобы долго не останавливаться и решительно покончить с этим делом автор воодушевляется и обращает свои мысли в другую сторону – с пафосом

изливает он свои чувства и сетования на дружбу: "О дружба – говорит он – ты страшная противница нашему счастью!.. Как трудно мне будет свыкаться с тобой!.. Как тяжело будет моему сердцу расставаться со старыми, милыми словами. Сердечно воссоздаю в душе твой поцелуй".

Плохое знание русского языка было автору не в ущерб, а иногда даже на пользу, смотря по тому, кто читал письмо. Сжатые фразы неправильны, но иногда меткие самодельные слова давали широкий простор читателю толковать текст по своему желанию. Нужно признаться, что письмо написано артистически. Автор очень хорошо знал настроение и психологию влюбленной девушки и искусно сознательно играл на струнах ее души. Не трудно себе представить, что письмо, очевидно, произвело свое действие.

Успокоенная и счастливая Марианна, по-видимому, уже отказывается от своих неудачных проектов относительно перемены любви на дружбу. Она не удовлетворяется предложенной ей еженедельной корреспонденцией, – она претендует уже на два письма в неделю.

Г. L чувствует себя уже снова по-домашнему. Он на все благодушно согласен. "Если тебе мало одного письма, получишь два, – снисходительно пишет он, – но ты мне должна давать темы".

17 октября L узнает, что Марианна простудилась, получила лихорадку и кашляет. Он получил уже и тему для письма: "Пиши все, что у тебя на сердце". Тема благодарная и в его жанре. Он уже не ропщет на дружбу, а хочет так порадовать больную, что она должна забыть про свое нездоровье. Пишет он ей немного, но сильно. "Описать все, что у меня на сердце – это так много, так много, что не напишешь, но все это сливается в одно могучее всепоглощающее желание быть возле тебя, пишет вдохновенно L, охлаждать моей рукой твой пылающий, лихорадочный лоб, целовать твой ротик так долго и крепко и до тех пор, пока ты не взглянешь на меня твоими очами-звездами так радостно, так любовно, как это бывало прежде".

Проговорив свою триаду и заставив лихорадочно настроенную девушку пережить воспоминание тех моментов, в которые он умел будить в ней женщину, искусный L гак бы просыпается от своего увлечения, как бы чувствует себя виновным, что он забылся. "Но довольно о любви, дружба запрещает мне наслаждаться дорогими воспоминаниями", – саркастически пишет он.

На другой день, т.е.18 октября 1915 г к письму сделана приписка: "Меня очень обрадовало, когда я тебя увидел. Сегодня у нас был обыск, у меня нашли письмо, но не от тебя, старое, о котором я уже забыл".

Этим оканчиваются письма г. Ludf, как он подписался на своей карточке. Более он не писал или письма его не получались до самой катастрофы. Вероятно, обыск дал такие результаты, что были предприняты серьезные меры для надзора за L. До 23 октября 1915 не было никаких вестей.

Как видно из переписки и последнего письма Веретенниковой, она была больна лихорадкой, но при своем хорошем крепком здоровье переносила ее легко и то сидела взаперти у себя дома, то выходила, не замечая повышенной температуры, и не обращая на нее внимания.

Получив такое письмо, убаюканная сладкими речами своего героя, в лихорадочном жару Веретенникова отдавалась воспоминаниям своих прежних переживаний, любовалась карточкой своего идеального героя, строила воздушные замки, жила в каком-то другом, сказочном мире. Но и в это

царство проникали тревога и сомнение. Приписка, сделанная к ее письму, ее тревожила – опять оказалось какое-то письмо! От кого это, если это не ее старое? Быстрой и решительной Веретенниковой не терпелось, нужно было узнать – и вот 23-го она пишет письмо, которое ясно свидетельствует о том лихорадочном состоянии, в котором находилась девушка: “Твое письмо, – пишет она, – правда, меня очень обрадовало. Карточку я зацеловала. Я уже совсем здорова, кашель только еще не прошел. Вчера я хотела с тобой говорить, но это мне не удалось, и я очень злилась. Напиши, пожалуйста, что за письмо у тебя нашли? Мое старое, или чье другое? Это очень интересно знать. Скоро будет зима, будешь ли ты кататься на коньках? Вот если бы к тому времени был мир, катались бы вместе, но это мечты и они останутся мечтами. По целым дням думаю о тебе и это доставляет мне лучшее удовольствие. Я никуда не хожу гулять и если бы ты знал, как на меня злятся мои знакомые. Недавно я над одним так подшутила, что он и теперь не опомнится (так ему и надо пусть не лезет со своей любовью), когда я ему сказала, что уже люблю, но, конечно, не сказала “кого”. Если бы он знал, что я люблю тебя, то он бы, пожалуй, взбесился и лопнул бы от зависти. Целую тебя крепко, крепко так, как целовала когда-то и может быть поцелую в будущем. Пиши почаще и побольше. Что делается с Солови? Почему ты поссорился с Форбеком? Почему не уходит теперь Вышеск? Пожалуйста, отвечай. Еще раз целую. Письмо сожги”.

Письмо это не дошло. 23-го оно попало в руки начальницы. Утром этого же числа начальница уже получила из управления воинского начальника письмо ученицы Вдовенко, найденное у австрийского офицера L. В 10-30 она отправилась в квартиру Вдовенки вместе с классной надзирательницей Александровской. Не застав Вдовенки, г. Сагатовская осталась ее ожидать, а Александровскую отправила в соседнюю квартиру. Узнав, что передача писем и вещей производится через сад в квартире Марковых, начальница с Александровской отправляется туда и там на самом месте передачи застает двух гимназисток и у одной из них отнимает письмо, которое, по сознанию гимназисток, принадлежит Веретенниковой. Только к 4-м часам все возвращаются в гимназию. Все это, как о конфискации письма, об обыске Вдовенки, об ее указании квартиры Марковых, конечно, не могло быть скрыто от Веретенниковой. Она узнала, что письмо, найденное у L принадлежит Вдовенке, а вероятно и ответ г. L. ей был также известен. Дело было для нее ясно – она обманута.

Удар был очень жесток и неожидан. Он так ошеломил молодую девушку, что она действовала сначала как-то меланхолически-лихорадочно, занятая неотступно одной подавляющей ее мыслью о несправедливой тяжкой обиде и желании, чтобы все поняли всю низость опутавшего ее обмана. Она спешит сознаться начальнице, что записку писала она, Веретенникова, что у нее есть и письма офицера и его фотографическая карточка. Наконец, сбегав за письмами, она отдает их и даже читает их сама и объясняет значение непонятных слов, так как письма написаны лицом, плохо знающим русский язык. Но начальницу потребовали на совет. Все расходятся, и Веретенникова прощается со своими двумя подругами и, выйдя из гимназии, остается одна сама с собой, среди полумрака туманного, неприветливого, холодного осеннего вечера с лихорадочно разгоряченной головой. Ужас ее положения представляется во всей полноте ее воспаленному воображению. За несколько

часов перед тем полная жизни, счастливая, гордая своим счастьем и чудными мечтами о будущем, никогда не знавшая горя, Веретенникова вдруг очутилась одна, несчастная, осмеянная, униженная, покинутая, чуждая всем. Чудный мир, с которым она сжилась, сроднилась, – исчез навсегда, прежнее уже не интересовало ее – она уже не жила в нем, она отстала от него и он ее не понимал. Она одна, кругом пусто. Куда идти, куда деться от этой давящей пустоты, от сосущей сердце тяжкой обиды, которой никто в мире не поймет. Что может принести ей завтрашний день? И вот этот ужас полного отчуждения от всего охватил бедную лихорадочно разгоряченную голову девушки и произвел в ней тот страшный таинственный переворот, когда инстинкт жизни исчезает, когда всем существом овладевает навязчивая идея освободиться от гнета жизни и когда внешние чувства не в силах бороться против новой могучей силы. Влекомая этой силой заходит Веретенникова к своей более близкой подруге, пишет свои несколько прощальных строк, но и здесь мелькает в ее сознании забота – поймут ли ее в этом мире, – и успокаивается она: "Меня поймет Тиша Яценко". И эта последняя мысль влечет ее по знакомой дороге к знакомой речке Сосенке, на берегу которой она мечтала о лучшем мире.

Найденный на третий день труп утопленницы был перенесен в ближайшее жилье – дом Яценки»[17].

Автор текста, как видим, рассмотрел трагедию в русле индивидуальной истории любви, снабдив персонажей чертами драматических героев: чистая, наивная главная героиня и ее возлюбленный – соблазнитель, играющий чувствами молодой девушки; а так же использовал композиционный прием, при котором история заканчивается там, где она начинается – на берегу реки Сосенки. Упоминание, что труп был перенесен в дом Яценки, добавляет сюжету гендерно-философский мотив нереализованности мечтаний провинциальных девочек-подростков, которым было сложнее реализовать себя в жизни, чем мальчикам-сверстникам.

Трудно говорить о том, насколько уместно при изучении обстоятельств самоубийств использовать подобный метод художественной интерпретации трагедии, однако очевидно, что душевные переживания, чувственный диссонанс играет важную роль в подростковом суициде. Показательно, что в подавляющем большинстве предсмертных записок суициденты никого не винят, причину постигшего их несчастья они усматривают в трагическом сочетании обстоятельств онтологического масштаба. Так и Мария Веретенникова в записке упоминает, что все равно когда умирать, теперь или потом, и просит своих родителей удочерить ее подругу-сироту, заменив, тем самым, ее место в семейном кругу: «Дорогие Папа и Мама. Я знаю, что это причинит Вам немало огорчений. Простите меня. Все равно умирать теперь или когда-нибудь. Всем девочкам привет. Саше (брат – В.А.) тоже привет и

[17] Там же. Л.7-14.

поцелуй. Добро мое отдайте Вере Силич, и если можно возьмите ее вместо меня. Привет Тише Яценко. Он меня поймет. Прощайте»[18].

Один из теоретических разработчиков «нарративной истории» французский философ Поль Рикер течение истории рассматривал с точки зрения типологии интриг, уделяя пристальное внимание чувственному (сенсибельному) срезу событийного мира. Он писал: «Разве не пытаются историки так же внести ясность туда, где имеет место недоумение? И не там ли недоумение наиболее велико, где перемены судьбы наиболее неожиданны? Другая импликация влечет за собой еще большее ограничение: не следовало ли сохранить применительно к перелому отсылку к счастью и несчастью? Не толкует ли в конце концов всякая рассказанная история о превратностях судьбы, о ее движении к худшему или к лучшему?.. Вводя несогласие в согласие, интрига вводит эмоциональное в интеллигибельное»[19].

Особенность исследуемого нарратива заключается в том, что в нем произошло слияние двух уровней: диегетического (повествовательного) и миметического (подражательного)[20]. Если в первом случае рассказчик (нарратор) присваивает себе интерпретацию феномена, то во втором – он играет функцию посредника между объектом и адресатом (читателем). В нашем случае снабжение отчета окружного инспектора В.В.Шихова материалами дела – любовная переписка, протоколы дознания, заявление родственников девушки – позволяет учитывать сенсибельный и интеллигибельный уровни восприятия материала. Любопытно, что первоначальная интерпретация трагедии, предпринятая местным приставом Курепиным, переносила акцент с романтической составляющей истории на педагогическую ошибку, допущенную начальницей гимназии Сагатовской, что представляется вполне ожидаемым, учитывая, что с точки зрения нарратологии протоколы дознания относятся к миметическому типу нарратива. В протоколе мы читаем:

> «1915 года октября 25 дня пристав 2-го стана Брюченского уезда Курепин составил настоящий протокол о нижеследующим: сего числа ко мне в канцелярию явился крестьянин слоб. Землянщины, Засосенской волости Илья Захарович Веретенников, проживающий в г. Бирюч в собственном доме и заявил, что 23 октября с.г. около 5 часов вечера начальница Бирюченской женской гимназии для личных переговоров в гимназию вызвала его дочь ученицу VII класса Марфу Веретенникову. После переговоров с начальницей гимназии его дочь Марфа домой не явилась и в этот вечер неизвестно куда скрылась. Через расспросы учениц он выяснил, что некоторые ученицы, в том числе и его дочь Марфа Веретенникова, вели любовную переписку с военнопленным австрийским офицером, и когда об этой переписке узнала начальница гимназии, то сейчас же послала за его дочерью Марфой Веретенниковой и потребовала выдать все письма, которые она получила от военнопленных австрийских офицеров. Познакомившись с содержанием

[18] Там же. Л. 6 (об).
[19] *Рикер П.* Время и рассказ. Т.1. М.-СПб., 2000. С.56.
[20] Более подробно о типологии нарратива см.: *Шмид В.* Нарратология. М., 2003.

писем, начальница гимназии стала запугивать его дочь, что она уволит ее из гимназии по волчьему билету, здесь на эти слова его дочь заявила, что ее больше в гимназии она не увидит, и вышла из комнаты. Вследствие чего он просит произвести розыск его дочери и допросить начальницу гимназии»[21].

Педагогический совет гимназии именно Сагатовскую обвинил в смерти девушки, однако инспектор Шихов с таким выводом не согласился. Вероятно, исследуя детские самоубийства, в которых роль иррационально-чувственного несоизмеримо выше, чем в самоубийствах взрослых людей, необходимо учитывать весь комплекс объективных и субъективных причин, выделяя психофизиологические возрастные особенности. Конечно, в этом случае, повышенная ответственность ложится на педагогический коллектив.

Тем не менее, Шихов был совершенно прав в том, что сам сюжет романтических отношений между девушками-крестьянками и пленными офицерами играл важную роль, был весьма распространенным в годы Первой мировой войны. Российская деревня, лишившаяся мужской рабочей силы, не справлялась с хозяйством, вследствие чего военные власти направляли пленных на полевые работы в помощь русским крестьянкам, в результате этого нередко завязывались романтические отношения. Как отмечает П.Щербинин, даже до фронта стали доходить слухи о том, что крестьянки изменяют своим солдатам-мужьям с пленными[22]. По крайней мере, случались перемены политической ориентации крестьянок на романтической почве[23]. Так, 27 апреля 1915 г. 23-летняя мещанка г. Барнаула Анна Косачева, влюбившаяся в пленного австрийского офицера Костю, произнесла: «Надо застрелить нашего государя и всех союзных, тогда кончится война, и я с Костей поеду во Львов, где и будем подданными Франца Иосифа»[24].

Таким образом, рассмотренная история, помимо общих вневременно-романтических, психофизиологических причин, несет в себе и вполне временную характеристику, являясь следствием распространенных в годы Первой мировой войны отношений. Особенностью рассмотренного дела о самоубийстве Марии Веретенниковой является сочетание диегетического и миметического нарративных уровней, позволяющих читателю составить более полное представление о случившейся в прошлом трагедии.

---

[21] *РГИА*. Ф.733. Оп.199. Д.328. Л.24.

[22] *Щербинин П.П.* Военный фактор в повседневной жизни российской женщины в XVIII – начале XX в. Тамбов, 2004. С.247.

[23] Более подробно о политических настроения российских крестьян см.: *Аксенов В.Б.* Война и власть в массовом сознании крестьян в 1914 – 1917 гг.: архетипы, слухи, интерпретации// Российская история. №4. 2012. С.137-145.

[24] *РГИА.* Ф.1405. Оп.521. Д.476. Л.362.

Ейдос.
8’2015.

Наталія Шелудякова
Київ

Ідеї смерті та безсмертя
в контексті колекціонування М. Грушевського

Реабілітація тілесності як одного з головних елементів людського саморозуміння мала своїм наслідком не тільки значні зміни у сферах, сполучених з життям людини, а й сягнула її сприйняття смерті. За словами французького вченого Ф. Ар’є, XX ст. стало часом становлення нової, відмінної від попередніх історичної форми сприйняття смерті – «смерть перевернута», яка передбачала замовчування досвіду переживання смерті, її витіснення за межі соціально значущого досвіду. Люди почали поводитися так, ніби ніхто не помирає, а на все, що пов’язане зі смертю було накладено культурне табу: приховання хвороби та смерті в спеціальних місцях, перепоручення турботи про вмирущого професіоналам, відмова від ритуалів жалоби та публічного вираження скорботи, що сприймаються як щось непристойне і навіть хворобливе. Одним з маркерів такого «перевертання» смерті для дослідника виступає саме фактор тілесності: смерть припиняє бути публічною і починає приховуватися тоді, коли на перший план виходить тіло вмирущого з його невідворотним занепадом, брудом, які здаються образливими і непристойними, відтак, суспільство почало не стільки боятися, скільки соромитися смерті[1].

Разом з тим, «видавлювання» смерті з суспільної свідомості аж ніяк не означає розвіяння страху перед нею, скоріше навпаки – тільки підкреслює його: що завзятіше ми заперечуємо смерть, то сильніше боїмося її настання. Колись абстрактне – навіть міфічне – поняття «продовження життя» (life extension) сьогодні набуває цілком конкретного змісту і асоціюється з дослідженнями в сфері анти-вікової медицини, експериментальної та біомедичної геронтології, що мають на меті уповільнити процес старіння і збільшити максимальну та середню тривалість людського життя[2]. Однак,

---

[1] *Арьес Ф.* Человек перед лицом смерти / Пер. с фр. М., 1992. 528 с.
[2] The scientific conquest of death: essays on infinite lifespans. Buenos Aires, 2004. 296 p.

відчайдушні спроби т.зв. «імморталістів» віднайти засіб відтермінування смерті засвідчують хіба що усвідомлення її незворотності. Не менш промовистою в цьому відношенні є позиція медіа та маскульту, які шляхом тиражування образу смерті намагаються «приручити її», зробити впізнаваною, близькою, повторюваною, що призводить до того, що ми вже й не розпізнаємо за нею чогось надзвичайного. І саме на фоні образу прирученої, «стереотипізованої» смерті реальна смерть – близьких, друзів, знайомих – здається аномалією, абсурдною помилкою, трагічним «збоєм системи»[3]. І в цьому зіткненні нав'язаних уявлень і реальності, в якій суспільство воліє не помічати смерті, людина опиняється перед необхідністю самотужки опанувати досвід переживання «смерті іншого» та знайти засіб «приборкання» усвідомлення власної конечності. Власне, через те, що смерть еліміновано з соціального контексту, страх перед нею загострюється на рівні індивідуального сприйняття, і пошук засобів погашення цього страху, так само, залежить від самої людини.

На думку Роберта Джей Ліфтона, єдиним способом протистояння тому факту, що ми помремо, може бути символізація нашої тяглості. Відчуття безсмертя є не стільки запереченням смерті, скільки наслідком знання про неї, і відображає наше універсальне прагнення до продовжуваних символічних відносин з тими, хто жив раніше, і тими, хто житиме після закінчення нашого індивідуального життя. Р. Дж. Ліфтон виділяє п'ять модусів безсмертя: 1) біологічний, що передбачає родинний – біологічний і соціальний – зв'язок з попередніми поколіннями і потомками; 2) теологічний або релігійний, що ґрунтується на ідеї життя після смерті, яка часто сприймається як звільнення від тягарю мирського життя і перехід до вищих регістрів існування; 3) творчий – при якому символічне безсмертя досягається в творчому акті та його результатах, які продовжують існувати після смерті автора; 4) натуралістичний, який базується на уявленнях про злиття з оточуючою природою, яка існуватиме і після смерті людини; 5) модус чуттєвої трансценденції, що передбачає відчуття виходу за межі земного і профанного шляхом досягнення різних психічних станів: містичного трансу, просвітлення, психоделічного стану внаслідок вживання наркотичних речовин, які дають відчуття усунення часу і смерті[4].

Цікаво зазначити, що з-поміж виділених американським вченим модусів біологічний та творчий передбачають наявність людини-посередника, зв'язок з якою, власне кажучи, й забезпечує тяглість-безсмертя: у першому випадку – це безпосередньо нащадки людини; у другому – реципієнти творчості, послідовники і противники, тобто всі, хто так чи інакше через взаємодію з плодами праці людини – її відкриттями, творами, ідеями і т.п. – продовжуватимуть пам'ять про її автора. Причому, творче

---

[3] *Кленина Е. А., Песков А. Е.* Символизация смерти и практическое без-смертие // Вестник АГТУ. 2013. №1. С. 66 – 70.

[4] *Lifton R. J.* The Broken Connection: On Death and the Continuity of Life. New York, 1983. P. 17 – 34.

безсмертя не обов'язково співвідноситься зі славою і визнанням на глобальному рівні, а найчастіше реалізується у вигляді «локальних» – особистих – здобутків, як-от професійна самореалізація, спортивні досягнення, благодійність, досягнення на ниві хобі тощо[5]. До цього переліку слід включити і колекціонування.

Реалізація ідеї смерті і безсмертя в феномені колекціонування має подвійну природу, і, відповідно, має бути розглянута у двох розрізах: особистісному та предметному. Наявність особистісного рівня зумовлена високим ступенем інтеграції «Я» колекціонера з самою колекцією. Колекційні предмети – це дещо глибинно співвіднесене з ідентичністю колекціонера; як говорить Жан Бодрійяр, «це певна психічна оболонка, в котрій я паную, річ, яку я наповнюю своїм смислом, своєю власністю, своєю пристрастю»[6]. Відтак культивування колекції – це своєрідний акт інвестування частини свого «Я» в довговічні матеріальні предмети, які не підвладні смерті. Разом з тим, ідея смерті оприявнюється і на предметному рівні: входження до складу колекції передбачає зміну функції предмета, а, отже, його символічну смерть. Простежити втілення ідей смерті і безсмертя в колекціонуванні на обох рівнях пропонується на прикладі колекцій М. Грушевського.

Перш за все, слід зазначити, що життя історика припало на помежовий період між двома історичними формами сприйняття смерті. Кінець XIX – початок XX ст. був часом присмерку культури «прекрасних смертей» доби романтизму з притаманною їй естетикою смерті (яскравим прикладом цієї культури Оксана Забужко вважає досвід переживання Лесею Українкою смерті свого коханого Сергія Мержинського: благісний відхід у колі родини і друзів, релігійна екзальтація вмирущого, розпорядження щодо поховання і спадку тощо[7]). Разом з тим, в цей час дають про себе знати зачатки принципово відмінного явища – «перевернутої смерті», як її назвав Філіп Ар'є, коли суспільство починає боятися смерті, витісняє її з культурного обігу. Формується новий образ смерті – смерть потворна, смерть, яку потрібно приховувати[8].

Власне, на межі цих двох формацій і складається сприйняття смерті М. Грушевським. Перший трагічний досвід переживання смерті близьких людей М. Грушевський отримав у віці 16 років, коли протягом місяця родина втратила трьох дітей. Вже тоді дали про себе знати ознаки переходу до «перевернутої смерті», коли екстремальні почуття, пов'язані з тяжкою втратою, не отримали належного вираження в соціально прийнятних формах

[5] *Vigilant L.G., Williamson J. B.* Symbolic Immortality and Social Theory: The Relevance of an Underutilized Concept // Handbook of death and dying/ Clifton D. Bryant ed.Thousand Oaks, CA. Vol.1. P. 173 – 182.

[6] *Бодрийяр Ж.* Система вещей. – М., 2001. С. 96.

[7] *Забужко О.* Notre damme d'Ukraine : Українка в конфлікту міфологій. К., 2007. С. 105.

[8] *Арьес Ф.* Человек перед лицом смерти. С. 454 – 494.

(траур, жалоба), а були переведені в регістр індивідуальних внутрішніх переживань. «Ніколи не мав я відваги навіть розпитати батька чи матір в подробицях про недугу і смерть сестри і братів – змусити переживати ще раз се все і переживати самому з ними разом»[9] – згадує М. Грушевський. Залишившись сам-на-сам зі смертю, людина, закономірно, починає усвідомлювати власну конечність, боятися її. Так, гімназист М. Грушевський занотовує в щоденнику, що найбільш пам'ятним на той час для нього був страх смерті. Той самий мотив можемо відстежити в поведінці голови родини – Сергія Федоровича. За словами М. Грушевського, батько, що був «більш життєво сильний і відпорний на гримаси долі, оплакавши одшедших, заходився утверджати життя помилуваних долею». Він організував подорож до України, щоб поновити зв'язки з рідними і близькими – закономірна реакція на страх померти. Не менш промовистим є факт того, що одним із перших заходів Сергія Федоровича була поїздка до Москви з наміром перенести туди – фактично реанімувати – друк свого слов'янського підручника. Таку поведінку можна трактувати саме як пошук способів подолання власної смерті, забезпечити своє безсмертя на символічному рівні – через матеріальні речі, які несуть на собі відбиток своєї ідентичності. У випадку С. Грушевського це підручник за його авторства.

Така модель поведінки стала своєрідним взірцем для самого М. Грушевського, коли він у 1901 р. пережив втрату батька. Досвід переживання смерті близької людини актуалізував усвідомлення вченим власної смертності, і у відповідь він почав спішити утверджувати життя. Зокрема, невдовзі після смерті Сергія Федоровича М. Грушевський зайнявся облаштуванням своєї першої власної оселі – вілли на вулиці Понінського у Львові, а також започаткував етнографічну колекцію. Від цього часу М. Грушевський став не просто цікавитися гуцульською народною культурою, а й активно збирати її предмети, купуючи їх у комісіонерів та на виставках, а також замовляючи у народних майстрів. Львівська вілла Грушевських досить скоро наповнилася найрізноманітнішими гуцульськими виробами: різьбленими підсвічниками, тарелями, скринями, топірцями тощо, які служили не просто як оздоблення будинку, а й становили об'єкт гордості історика. Предмети колекції М. Грушевського нерідко експонувалися на виставках народного мистецтва, де вони були в числі найкращих високохудожніх виробів, що засвідчувало естетичний смак їх власника, який був справжнім цінителем мистецтва.

Збіг у часі активізації колекційної діяльності М. Грушевського з втратою батька був не випадковим і у світлі сучасних колекційних студій має цілком логічне пояснення. Результати опитувань колекціонерів свідчать про те, що втрата близької людини – смерть чи то розірвання стосунків – досить часто слугує імпульсом до започаткування колекцій. Людина ніби прагне заповнити порожнечу, яка утворилася в її житті з відходом близьких, речами,

[9] *Грушевський М.* Спомини // Київ. 1988. №12. С. 118.

які не здатні помирати чи покидати. Відтак, колекція слугує потужним компенсаційним механізмом, що допомагає перебороти відчуття втрати[10].

Окрім того, сам факт появи колекції в житті історика в момент екзистенційної кризи досить промовистий з огляду на природу колекціонування. Рассел Белк, зокрема, розглядаючи особисті речі людини як її «продовжене Я», вказує, що у випадку з колекцією подібне інвестування своєї самості в об'єкти предметного світу є чи не найбільш інтенсивним. Відтак, в розпорядженні колекціонера є матеріальна, а отже довготривала, невмируща сутність, яка несе на собі відбиток його «Я». Тут, власне, відкривається можливість досягнення безсмертя через колекцію. Саме тому колекціонери часто переймаються питаннями виховання спадкоємця їх справи, або передачі колекції до музею[11].

Висловлені Р. Белком ідеї співзвучні із засадничими ідеями т.зв. теорії опанування страху (terror management theory – TMT), котра зосереджена, головно, на людському страху перед усвідомленням своєї смертності. Вихідною точкою TMT є визнання за людиною її унікального положення серед інших представників тваринного царства: з одного боку, вона, як і інші тварини, наділена низкою інстинктів, вроджених біологічних механізмів, призначених для збереження і продовження життя; а з іншого – вона достатньо інтелектуально розвинена, щоб усвідомлювати невідворотність своєї кончини у майбутньому. Подібне внутрішнє протиріччя і породжує страх смерті, з яким, з точки зору прихильників TMT, людина бореться, головним чином, за допомогою культури. Саме світ культури створює сферу символічної реальності, цінностей та смислів, за допомогою яких людина може долати свої екзистенційні страхи[12].

Головними стратегіями опанування страху перед смертю, на думку теоретиків TMT, є відстоювання власного культурного світогляду і підвищення самооцінки. Цілком правдоподібно, що обидві із запропонованих стратегій пом'якшення тривоги були присутні у процесі збирання етнографічної колекції М. Грушевським. З одного боку, колекціонування є одним із засобів підвищення самооцінки людини, оскільки воно пропонує цілком ясні, зрозумілі, і що головне – досяжні цілі, які під силу конкретному колекціонеру. В такому разі зібрана колекція стає уособленням його власних зусиль, які чекають визнання і належної оцінки іншими. Досить часто колекціонери орієнтуються на майбутнє, демонструючи впевненість у тому, що їх колекція складе вагомий внесок у культурний і науковий розвиток прийдешніх поколінь, і саме на цьому «зазиранні» у майбутнє ґрунтується їх

---

[10] *Formanek R.* Why they collect: collectors reveal their motivations // // Interpreting Objects & Collections / S.M. Pearce, ed. London: New York: Routledge, 1994. P. 332.

[11] *Belk R.W.* Collectors and collecting // Interpreting Objects & Collections/ S.M. Pearce, ed. – London: New York: Routledge, 1994. P. 323.

[12] *Solomon S., Greenberg J., Pyszczynski T.* A terror management theory of social behavior: The psychological functions of self-esteem and cultural worldviews // Advances in experimental social psychology. 1991. Vol.24. P. 93 – 159.

відчуття безсмертя. З іншого боку, тематика колекції М. Грушевського безпосередньо відсилала до української національної культури, яка в інтерпретації історика набувала самоцінності, а самим актом колекціонування визнавалася вартою збирання і збереження та прирівнювалася до великих культур світу. В такій підтримці і навіть покровительстві українській культурі можемо добачити мотив відстоювання власного культурного світогляду – прагнення забезпечити тяглість нації, і відчуваючи себе її частиною, здобути і власне продовження.

Увесь зазначений вище комплекс функцій колекції – від терапевтичної, яка допомагає справитися з втратою близької людини, до функціонування колекції як засобу досягнення символічного безсмертя – реалізується на особистісному рівні. Разом з тим, ідеї смерті та безсмертя присутні в колекціонуванні і на рівні предметів, адже почасти закладені в самій структурі цього явища. Мова йде про так звану «реконтекстуалізацію», яку зазнає предмет при входженні в колекцію. Коли предмет потрапляє до колекції, його контекст і значення змінюються; він вилучається з обігу і більше не виконує своєї функції чи не використовується людьми, для яких був створений. Натомість він поміщається в контекст серійних відношень з іншими елементами колекції та контекст співвіднесеності з особистістю колекціонера[13]. Колекційна річ – це річ, абстрагована від своєї функції, себто позбавлена суті, мертва річ. Відтак, мотив смерті присутній в кожному прояві «музейного» підходу до дійсності: будь то антикварна діяльність, музейна збірка чи приватна колекція.

Однією з визначних рис більшості європейських музеїв кінця XIX – початку XX століття була їх тотальна зосередженість на минулому, і, опосередковано, смерті. Найбільшими скарбами художніх музеїв зазвичай були роботи старих майстрів, яким у своїй цінності значно поступалися полотна сучасних художників. Археологічні, етнографічні, промислові та ін. музеї зберігали і експонували виключно предмети з минулого – предмети, які давно вийшли з ужитку, або належали вже зниклій або зникаючій культурі чи народу. Навіть природознавчі музеї, мета (цілком позачасова) яких – показати хід розвитку життя на землі, були пронизані мотивом смерті, адже містили опудала мертвих тварин, законсервовані органи чи засушені рослини.

З огляду на це, зовсім не дивними видаються досить поширені серед європейців кінця XIX – початку XX століття порівняння музею з цвинтарем чи мавзолеєм. У XIX столітті зі словом музей часто пов’язували щось громіздке, похмуре, застаріле, мертве[14]. Подібні порівняння не є рідкістю навіть серед сучасних дослідників, як-от Джон Елснер, який характеризує

---

[13] *Stewart S.* On longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection. Baltimore: John Hopkins University Press, 1984. P. 151 – 152.

[14] *Ripley D.* The Sacred Grove: Essays on Museums. Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1969. P. 38.

музей як «тип поховання, показ колись живої діяльності»[15]. В один ряд з цими характеристиками можна поставити і слова М. Грушевського, що дотично характеризують його сприйняття музейної діяльності: «... чи все те [духовні багатства українського народу – *Н.Ш.*] має зістатися завмерлою виморочною спадщиною, поживою антикваріїв і археологів, схоронене на полицях бібліотек, у вітринах музеїв?..»[16] Очевидним є те, що до царини музеїв та діяльності антикваріїв М. Грушевський чітко відносить все, що віджило, втратило свою життєздатність та актуальність.

Безумовно, образ музею-цвинтаря не відображає усіх функцій музею та його значення, але ми не можемо заперечувати те, що музейна діяльність сприймалася тодішнім суспільством як така, що репрезентує минуле і мертвих. Як правило, вартими збирання і збереження на той час визнавалися об'єкти (не обов'язково матеріальні), які репрезентували культурні або історичні явища, що знаходилися на межі вимирання. Акцент робився саме на збирання решток зниклих або зникаючих культур та народів, які треба було законсервувати, щоб засвідчити їх існування. Однак, це сприйняття не було негативним, адже минуле не завжди є антитезою сучасності; сучасність так чи інакше заглиблена в минуле, має коріння в ньому. Так само, смерть не обов'язково стоїть в опозиції до життя; її доповненням може бути відродження та безсмертя. Екстраполюючи цю тезу на явище колекції, маємо, що річ дійсно помирає, коли вилучається з обігу; але вона отримує нове життя, нове значення в контексті колекції.

На підтвердження цієї ідеї пропонуємо звернутися до колекціонерського досвіду М. Грушевського, зокрема його археологічної колекції. Її формування було безпосередньо пов'язане з археологічними дослідженнями, які розпочав вчений майже одразу по приїзді до Львова. В історію української археології М. Грушевський увійшов як дослідник висоцької археологічної культури. Протягом 1895 – 1898 рр. вчений проводив розкопки великого похоронного поля поблизу с. Чехи (нині – Лугове) Бродівського повіту, вперше виявленого І. Шараневичем. Зусиллями двох вчених було розкопано більш ніж 370 поховань, аналіз яких дав підстави віднести їх до раніше невідомої археологічної культури – «Чехи-Висоцько», як її назвав М. Грушевський.

Попри те, що ці розкопки були першим підступом історика до практичної археології, здійснювані ним польові дослідження відзначалися високим науковим рівнем та професіоналізмом. Опублікований польовий щоденник історика засвідчує дотримання ним наукової методики розкопок: М. Грушевським докладно вивчено топографію та стратиграфію пам'яток, детально зафіксовано процес розкопок, описано та проаналізовано виявлений речовий комплекс тощо. Єдиною хибою, допущеною М. Грушевським при вивченні пам'яток висоцької культури, було помилкове датування їх як

[15] *Elsner J.* A collector's model of desire : the house and museum of Sir John Soane // The cultures of collecting / J. Elsner, R.Cardinal eds. London: Reaktion Books. P. 155.
[16] *Грушевський М.* Крашаночка // *Грушевський М.* Твори у 50 т. Т.3. С. 27.

приналежних до ранньоримсього часу, тоді як пізніші дослідження датують їх фінальною фазою доби бронзи та початковою раннього залізного віку (XII – VII ст. до н.е.)[17].

З цими дослідженнями пов'язане започаткування та процес комплектації археологічної збірки М. Грушевського. В розвідці «Похоронне поле в с. Чехах» історик розмістив фотографії найцікавіших знахідок, де зазначив, що речі походять переважно з його колекції. Серед представленого ілюстративного матеріалу знаходимо глиняні горщики, кубки, мисочки, чарки, а також бронзові шпильки, каблучки, браслети та шийні прикраси у вигляді спіралей[18].

Вже саме походження речей, які потрапили до збірки М. Грушевського позначало їх вписаність в дискурс смертності. Причому, прив'язка речей до цього дискурсу була подвійною: по-перше, ці предмети були частиною поховального ритуалу, а значить вже їх призначення передбачало співвіднесеність зі смертю; по-друге, зібрані вченим предмети належали до вимерлої культури, і будучи джерелом для її вивчення, позначали не тільки її давнє існування, а й зникнення. Це значення було притаманне археологічним предметам-знахідкам, й було дійсним поза рамками будь-якої колекції. Однак, їх об'єднання в колекцію передбачало переосмислення і перевизначення їх смислів самим колекціонером, який накладав на них своє бачення і цінності. На жаль, сам М. Грушевський не залишив жодних дороговказів, які б допомогли виявити ці смисли і встановити ті функції, які виконувала колекція для самого історика, тому наші припущення мають тільки імовірний характер.

Перш за все, слід зазначити, що археологія була для М. Грушевського новою сферою досліджень, адже під час навчання в Київському університеті він не виявляв особливого інтересу до неї. Попри те, що ця наука не входила до кола основних наукових інтересів історика, він досить вільно орієнтувався в сучасних археологічних студіях та їх проблематиці. Володіння матеріалом історик продемонстрував у численних публікаціях на історико-археологічні теми, серед яких за підрахунками М. Бандрівського налічувалося 41 стаття та близько 30 рецензій та бібліографічних оглядів[19]. Археологічні дослідження широко залучалися вченим під час роботи над першим томом «Історії України-Руси» для реконструкції дописемного періоду української історії, зокрема для характеристики економічного та культурного розвитку стародавнього населення – від часів палеоліту до епохи Київської держави.

В залученні М. Грушевським археологічних джерел до історичних студій простежуються ідеї київської школи В. Антоновича, яку іноді

---

[17] *Бандрівський М.* Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювілейної конф., присвяч. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 43 – 49

[18] *Грушевський М.* Похоронне поле в с. Чехах (археологічна розвідка) // *Грушевський М.* Твори у 50 т. Т.6. С. 369 – 388.

[19] *Бандрівський М.* Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського. С. 44.

називають історико-археологічною через прискіпливу увагу її представників саме до речових джерел[20]. Саме з ім'ям В. Антоновича пов'язують становлення систематичних археологічних досліджень в Україні, а визнання за археологічними пам'ятками статусу історичних джерел відбулося не без його впливу. Сам історик чимало зусиль доклав до дослідження археології українських земель, а також виховав цілу плеяду істориків-археологів, які продовжили його справу: Д. Багалій, М. Біляшівський, В. Данилевич, М. Довнар-Запольський, І. Линниченко, В. Ляскоронський, К. Мельник-Антонович та ін. До їх числа увійшов і М. Грушевський, який своїми польовими дослідженнями – вже не в Києві, а у Львові – ніби маніфестував свою приналежність до школи В. Антоновича. Ця ідея спадковості, ймовірно, і була одним з основних прихованих мотивів колекціонування М. Грушевського, прибуття якого до Галичини ув'язувалося саме з його роллю учня визнаного історика.

Разом з тим, слід вказати на те, що археологія в оцінці самого М. Грушевського виступала як наука нейтральна, політично незаангажована. Згадати хоча б його «Автобіографію», де вчений згадує про В. Антоновича, який «все більше відсувався від історії в більш "спокійніші" як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики»[21]. Власне, в цьому сприйнятті археологічної науки як «спокійної», можливо, полягав ще один мотив М. Грушевського, який, щойно прибувши до чужої країни, мусив хоч в перший час якщо не проявляти свою лояльність до пануючої тут ідеології, то принаймні демонструвати свою нейтральність. Археологія, як наука, що примикала здебільшого до вивчення доісторичного минулого, дійсно сприймалася як антитеза політиці, і певною мірою вважалася такою, що спроможна дати об'єктивне знання. Сам історик наголошував на тому, що «ми повинні лишити археології те, що вона мусить і може нам дати – історію культури певної території; нехай вона се зробить свобідно, не в'яжучись історичними відомостями, а з її поступами буде видно, що можна буде з неї витягнути для передісторичної етнографії. Не мучмо її на прокрустовім ложі наших історичних відомостей, не вибираймо з неї поодиноких подробиць, які здаються нам придатними для певних історично-етнографічних комбінацій. Вона повинна передовсім слідити культурні типи й явища для них самих»[22]. Саме таке – об'єктивне, очищене від будь-яких політичних намулів та історичних інтерпретацій – уособлювала його археологічна колекція.

[20] *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен, 1970. С. 43.

[21] *Грушевський М.* Автобіографія (1926). Публікація Л. Винара // Український Історик. 1979. № 1-4. С.84.

[22] *Грушевський М.* Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи // *Грушевський М.* Твори у 50 т. Т.1. С. 108.

Ейдос.
8’2015.

Валентина Шандра
Київ

Фізичні покарання чиновників в Російській імперії (за законами кінця XVIII – початку XX ст.)

Серед багатьох подій, що розділяють середньовіччя і модерний час, важко не помітити таке знакове явище як відмова від тортур і тілесних покарань, яке було суттєвою ознакою цих двох соціокультурних епох. Ставлення до них у західноєвропейських державах і Росії є досить вагомим показником, зокрема й через інституцію існування фізичних покарань такої соціальної групи як чиновництво, враховуючи те, що воно, особливо в середній та вищій ланці, формувалося з шляхетного стану, як правило, освіченого і високоосвіченого. Застосування фізичної кари є також доброю характеристикою відносин між верховною владою і підданими (перша половина XIX ст. – 1860-ті рр. включно), та між державою і суспільством (друга половина XIX – початок XX ст.).

На перший погляд здається, що застосовувати фізичні покарання до чиновництва, яке складало цеглинку за цеглинкою імператорську систему державної влади, було б помилково. Посадові особи повинні були сприйматися на місцях як представники верховної влади і вже тому не мали права чинити незаконні дії. Однак, це лише на перший погляд, а при детальному з’ясуванні питання виявляється, що фізичні покарання були потрібні владі, аби тримати чиновництво у страхові, покорі і податливості. Верховна влада Російської імперії спиралася на тіло людини, яке від природи наділене болем і фізичним стражданнями, а тому вважалося найкращим об’єктом для покарання і виправлення.

Уточнимо, що фізичні покарання поділяються на кілька видів: смертна кара, тортури, побиття, обмеження волі тощо. Як відомо, в Російській імперії тортури були формально відмінені 27 вересня 1801 р.[1], раніше, ніж в багатьох європейських державах. Зокрема, в Англії таврування скасовувалося 1834 р.,

[1] Об уничтожении пытки // *ПСЗ РИ.* СПб., 1830. Т. 26: 1800-1801. № 20022.

у Франції – 1832 р. "Тіло перестало бути головною мішенню карних утисків", як написав про це Мішель Фуко[2].

Проте в Росії, де існувала ціла прірва між законом і дійсністю з безконтрольним правом застосування фізичних покарань, вони після опублікування закону не зникли. Побиття шпіцрутенами, які могли налічували кілька тисяч ударів, як вирок виносились і в 1840-ві роки. Тілесні покарання складали основну, домінуючу частину дореформеного суду і на практиці через свою жорстокість та кількість ударів ("без счёту") часто маскували смертну кару[3]. Недаремно ж фізичні покарання стали одним із критеріїв при поділі В.О.Ключевським російського суспільства на стани, і коли можливість їх застосування або уникнення визначалася приналежністю до непривілейованої чи привілейованої його частини.

Тілесні покарання, їх види і розміри до ліквідації кріпацтва та запровадження судових статутів 1864 р. з їх революційним принципом рівності усіх перед законом, залежали від станового походження порушника. Звільнення від тілесних покарань, які до XVIII ст. застосовувалися практично для всіх верств суспільства, розпочалося лише в кінці століття, коли привілейовані стани почали вимагати від верховної влади звільнення для себе від тілесних покарань. Катерина II стала першим імператором, яка зробила крок назустріч російському дворянству. Про це й було зазначено в її Жалуваній грамоті дворянству 1875 р. – "Телесное наказание да не коснется до благородного". Воно ж доповнювалося не менш важливою констатацією, що шляхетства дворянин може позбутися лише через суд. Лише він має визначати покарання про позбавлення шляхетної честі, маєтку та життя[4].

Поруч з дворянством від тілесних покарань звільнялися імениті громадяни, купці першої та другої гільдій. Починаючи з 1801 р. від них були увільнені священики і диякони.

Для нас важлива ще одна дата: 17 квітня 1863 р., коли Олександр II відмінив тілесні покарання, такі як накладення клейма і штемпельних знаків, проходження через стрій, а також побиття шпіцрутенами в сухопутних військах і кішками на флоті. Крім цього йшлося про відміну публічних покарань батогами, заборону клеймування, катування жінок всіх станів, за винятком засланих[5]. Правознавці високо оцінили цей крок верховної влади. Григорій Джаншиєв, наприклад, вважав, що Росії довелося страждено довго

[2] *Фуко М.* Наглядати й карати: Народження в'язниці. К., 1998. С. 15.

[3] *Чубинський М.П.* Судебная реформа // История России в XIX веке: Эпоха реформ. М., 2001. С. 237, 238.

[4] Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства // *Российское законодательство* X-XX веков. М., 1987. Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. С. 27-28.

[5] *ПСЗ РИ.* СПб., 1866. Т. 39. Отд. 1: 1863. – № 39505, 39506. Помічено, що Олександр II відмінив їх у свій день народження.

чекати цієї перемоги гуманності[6], а Михайло Чубинський назвав цю заборону переворотом карної системи[7]. Найдовше фізичні покарання затрималися серед містян і селян, і що важливо, освіта ставала суттєвою перепоною у їх застосуванні. Від них звільнялися ті, хто закінчив гімназію, інші середні та вищі навчальні заклади, з огляду на те, що ці особи могли б перебувати на цивільній державні службі[8].

Впродовж всього XIX і початку XX ст. число звільнених від фізичних покарань хай і поступово, повільно, але зростало, зміщуючись від станового в сторону до загальногромадянського суспільства. Бралися до уваги вік, стать, стан здоров'я, відбування військової служби. На 1901 р. серед звільнених були вже такі категорії як ті, хто мав освіту, жінки, однодворці Бессарабської губернії, колишні шляхтичі західний губерній та інші[9]. Рух проти застосування тілесних покарань набирав загальноросійських масштабів, об'єднуючи в своїх лавах правників, земців, лікарів, письменників[10]. Якщо він і не впливав на їх остаточну відміну, зате суттєво сприяв гуманізації покарань. Було усунуто батіг та скорочувалася кількість ударів різками. Гуманізація фізичних покарань, що їх проголошували законодавчі акти, ще не означала, що держава від них повністю відмовлялася. Вона лише змінила їх форму, і вони знову зосереджувалися навколо людського тіла, хоча покарання почало передбачати й іншу ціль – виправну, і виховну функцію. Знову ж таки тілесні покарання як різки, батоги залишалися в армії, ними дозволено було карати учнів при ремісниках, вони вживалися для засланців-каторжан і засланців-поселенців Сибіру та у волосних судах. Вважається, що 1904 р. було відмінено тілесні покарання для усіх категорій: і селян, і солдат та матросів, а також засланців-каторжан.

Про те, що покарання безпосередньо стосувалися людського тіла, можна судити із їхнього репертуару, назвавши їх за ієрархією тяжкості: смертна кара, заслання на каторжні роботи, заслання на поселення, заточення до фортець, до в'язниць, відбування покарання у арештантських ротах та виправних будинках. Останні передбачали позбавлення волі, що звичною мовою означало, життя без права на мобільність, переміщення, без права вибору спілкування та поліпшення умов праці і побуту.

Покарання регламентувалося кількома законодавчими актами, серед яких найголовнішими були "Уложении о наказаниях уголовных и исправительных", 1845 і 1857 рр., судові статути 1864 р. та "Уголовное уложение" 1903 р. У кожному з названих актів був розділ із статтями,

---

[6] *Джаншиев Г.* Отмена телесного наказания // Из эпохи великих реформ. Москва, 1893. С. 185.

[7] *Чубинський М.П.* Судебная реформа… С. 239.

[8] *Евреинов Н.* История телесных наказаний в России / Репринтное издание. Харьков, 1994. С. 111.

[9] *Тимофеев А.Г.* История телесных наказаний в русском праве. СПб., 1904. С. 178.

[10] Див. докладніше: *Жбанков Д.Н., Яковенко В.И.* Телесные наказания в России в настоящее время. Москва, 1899.

присвячений злочинам і проступкам на державній і громадській службі. Тексти його статей складалися на основі тодішньої адміністративно-судової практики і узагальнено відображали дійсність у певній системі координат. З одного боку, вони відштовхувалися від існуючих реалії, а з іншого – виписували ті вимоги, за якими держава отримувала б бажане: стабільність і очікуваний для неї порядок.

В "Уложении…" 1845 р. такий розділ називався "О преступлениях и проступках по службе государственной и общественной", в судових статутах 1864 р. – "О судопроизводстве по преступлениям должности", а в "Уложении…" 1903 р. – "О преступных деяниях по службе государственной и общественной". У кожному з них так чи інакше йшлося не тільки про покарання, а про формальне визначення, що є злочином, і що є проступком на державній службі. До названих варто додати також "Устав о ссыльных" і "Свод законов и учреждений о содержащихся под стражей".

Микола I був тим імператором, який впритул підійшов до конкретного вирішення форм покарання державних службовців. "Уложение…" 1845 р. та додатки 1857 р. підтвердили звільнення від тілесних покарань спадкових, особистих дворяни та дворян іноземного походження[11]. Проте це питання вимагало нового потрактування, адже саме дворяни обіймали державні посади й відповідно здійснювали неправомірні вчинки на службі. Аби не порушувати закони щодо станових привілеїв та вийти з такого двозначного та "незручного" становища в "Уложении…" 1845 р. спершу узаконювалося позбавлення порушника станових прав, що дозволяло карати вчорашніх шляхетного походження службовців, як непривілейованих. Самодержавна влада залишала за собою право і на надання, і на відібрання привілеїв, пов'язуючи їх з потребами держави.

Спробуймо визначити за статтями законодавчих актів, про які фізичні покарання йшлося, коли чиновник порушував вимоги державної служби.

Смертна кара вважалася вищою мірою покарання і була прописана у всіх законодавчих актах. Зведена за Катерини II до мінімуму, була відновлена за Миколи I, який від неї не зміг відступити. Найперше про неї, як найефективніший превентивний захід, йшлося в Карантинному статуті 1832 р., коли чиновники відповідних установ під час епідемій не запобігали поширенню інфекційних хвороб і могли за хабарі надавати документи на провіз небезпечних товарів і людей[12]. "Уложение…" 1845 р. обмежило її кількома випадками. Вона могла бути запроваджена для тих чиновників, які навмисно не зберегли державне майно або майно приватних осіб (ст. 382). Під цю категорію потрапляли і ті посадовці, які фальсифікували височайші

---

[11] *Ступин М.* История телесных наказаний в России от Судебника до настоящего времени. Владикавказ, 1887. С. 78.

[12] *Загоскин Н.П.* Очерк истории смертной казни в России. Казань, 1892. С. 96; *Шелкопляс Н.А.* Смертная казнь в России: История становлення и развития (IX-середина XIX вв.). Минск, 2000. С. 86.

укази. Проте вона могла бути понижена до заслання на поселення вразі посадова особа повертала награбоване.

Перебільшення влади, що призвело до вчинення карного злочину, також попереджалося вищою мірою. За законами вона здійснювалася через розстріл та повішення і кожну смертну кару мав схвалити імператор. До 1881 р. покарання здійснювалася публічно, а після – у в'язницях. При виконанні цього вироку були присутніми офіційні особи, лікар і біля десяти осіб місцевих для засвідчення смерті засудженого. Перед винесенням смертного вироку до злочинця запрошувався священик для сповіді і причастя або для покаяння і молитви[13]. І все ж, в законодавчих актах для чиновницького загалу вона прописувалася скоріше як превентивний захід, своєрідне запобігання правопорушень, бо жодного випадку покарання смертю розшукати не вдалося[14].

Наступним за жорсткістю було виселення до Сибіру з такою градацією як позбавлення станових прав і заслання на каторжні роботи і на поселення. Тут важливо відмітити, що наявність Сибіру та потреба її колонізувати, спричинила характерне для Росії явище в її пенітенціарній системі. Тоді як європейські держави переходили до виправного характеру покарання й почали споруджувати спеціальні місця ув'язнення, в'язниці, в Росії набрало поширення сибірське заслання.

Заслання на каторжні роботи терміном від 10-12 років – підлягали ті з чиновників, хто не виконав височайших указів з корисливою метою, а також ті, хто був винним у перебільшенні повноважень чи у бездіяльності. А також ті, хто привласнив чи розтратив казенне майно через фальшування документів. Перевищення влади трактувалося як необґрунтоване розширення прав, які не належать посадовцю, і який вийшов за межі власної компетентності. На здійснення вчинку такої кваліфікації чиновник повинен був отримати дозвіл від начальства.

Бездіяльність, пояснювалась не припиненням зловживань або безпоряд Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен, 1970ків, хоча таке входило до чиновницьких повноважень і передбачалось законом. Цікаво, що перевищення влади, каралося жорстокіше від бездіяльності і чиновнику погрожували вищою мірою покарання чи засланням до двох років. Якщо ж обставини дозволяли, зокрема, коли наслідки були не загрозливими, а посада незначною, то покарання могло зменшуватися до різного виду зауважень.

Окремо йшлося про протизаконні вчинки посадових осіб, які використовували своє службове становище, щоб скористатися тим майном, яке вони покликані були охороняти, зберігати й використовувати в

---

[13] *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). СПб., 2000. Т. 2. С. 30.

[14] У збірнику документів і матеріалів *Історія державної служби в Україні, Т.4 (1775-1913), К., 2009* не вміщено жодного документу про фізичне покарання чиновників. У кількох документах йшлося лише про винесення суворих доган, доган та попереджень.

загальнодержавних інтересах. За присвоєння або розтрату закон вимагав позбавлення усіх станових прав, заслання до Сибіру на поселення, а якщо службовець належав до непривілейованого стану, то його карали плітками, кількість ударів якою встановлював суд. Жорстоко каралися і ті, хто дозволяв собі фальсифікацію височайших указів, видачу неправдивих документів, в тому числі й подорожніх свідоцтв.

Спершу злочинців позбавляли прав стану і залежно від нанесеної шкоди покарання передбачало зменшення терміну від двох до трьох років заслання з проживанням в Томській чи Тобольській губерній або з поселенням до Сибіру. Природні умови цього краю різко відрізнялися від внутрішніх губерній Росії, не кажучи вже про південні чи західні. Через малосприятливий клімат, люди сюди добровільно не приїздили, і тому заслання стало одним із способів колонізації Сибіру, в якому осуджені будували шляхи, фортеці, а найголовніше, працювали на срібних та свинцевих рудниках чи золотих копальнях, що потребувало від них значних фізичних зусиль. Скоріше за все, саме такий спосіб освоєння Сибіру прискорив відмову від тортур і замінив їх засланням. Недаремно російський правознавець Григорій Фельдштейн, досліджуючи історію заслання, висловив таке припущення, яке потім почали поділяти й інші дослідники. Верховна влада Російської імперії позбавила себе турботи з будівництвом впорядкованих в’язниць, які вже давно практикувалися в Європі і Сполучених Штатах Америки. Від Сибіру як місця заслання влада почала відмовлятися лише на початку ХХ ст.[15].

Заслання на поселення отримували ті з чиновників, хто вдавався до насилля, жорстокості, здирництва. Спершу заслання обмежувалося Томською чи Тобольською губерніями. З часом географія поселення збільшувалася, охоплюючи Забайкалля і Нижньоудинський округ, доходячи до Сахаліну. Воно призначалося для дворянства та чиновників винятково, оскільки значно легше переносилось фізично. Хто на нього потрапляв, приписувалися до міщан чи селян, позбавлявся права залишати місце проживання і перебували під наглядом поліції. За дозволом місцевої влади засланці могли займатися різними промислами, ремеслами, а то й торгівлею. Переселення до сибірських губерній вимагало значних фізичних і духовних сил, адже там була відсутня звична інфраструктура побуту, практично відсутні комунікації. Ті, хто опинився на поселенні, завжди прагнули повернутися на батьківщину, звичного соціуму.

Якщо ж за хабар чиновник порушив важливі закони то покарання суттєво збільшувалося. Можна було лишитися життя, втратити особисті і станові права й наразитися на заслання до Томської чи Тобольської губерній від одного до трьох років. А якщо службовець належав до непривілейованого стану, то його чекали різки і шестирічні арештантські роти. Ще більш

---

[15] *Посьет К.Н.* Прекращение ссылки в Сибирь // Русская старина. 1899. Кн. 7. С. 58.

жорстоко каралося здирство, пов'язане з вимаганням коштів за надані послуги, або збирання грошей з людей на пригощання чиновників.

Ув'язненням до фортець вважалося тимчасовим і до них потрапляли ті з чиновників, хто перевищив свої посадові повноваження чи був бездіяльним або перешкоджав іншим виконувати посадові обов'язки з терміном від одного до двох років.

Заточення за посадові злочини передбачало позбавлення волі, яке досягалося перебуванням або в губернській, або у повітовій в'язниці. Їх будівництво, хоча й розпочалося у другій третині XIX ст., і витримало кілька проектів, зокрема 1821, 1828 та 1846 р., проте спорудити їх за європейськими зразками не вдалося через банальну нестачу коштів.

Як правило покарання до ув'язнення отримували ті, хто повинен був, але не попередив злочин, не доніс по начальству про його скоєння. Мусив затримати, проте не затримав злочинця. Таким же чином каралося хабарництво, пов'язане з порушенням законів і службових обов'язків, при чому термін ув'язнення визначався від одного до двох років. Ув'язненню підлягали за розголошення державних таємниць та за втрату важливих документів.

Описи в'язниці як фахівцями, так і тими, хто там перебував, сповнені тої неприглядності, яка пов'язувалась з переповненням камер, відсутністю вентиляції, поганим харчуванням, брудом, сирістю і т.п.[16]. Проте при в'язницях діяли якщо не лазарети, то спеціальний медик, існували бані. Там було набагато легше відбувати покарання, ніж на каторзі. Нехай і поступово, але життя у в'язницях підпорядковувалося чіткому режимові з роздільним утриманням злочинців залежно від виду і значимості правопорушення. Чиновники і канцелярські службовці утримувалися окремо від інших злочинців. Про в'язницю, де в'язні можуть самі заробляти на своє утримання з організацією власних майстерень, почали говорити вже з 1870-х років, назвавши всю мережу тюремного середовища як "penitentiaries", що означає "покаяльний".

Арештантські роти, куди міг отримати покарання чиновник за вчинення таких посадових злочинів як насилля та погрози (до чотирьох років), хабарництво і вимагання хабара (до шести років), вважалися місцем важкої фізичної праці і за ними закріпилася назва виправних. До арештантських рот спрямовували і тих злочинців, які відбули заслання і продовжували відбувати покарання у виправних ротах. Їх заснування також передбачало меркантильні інтереси держави, бо як правило, ті перебували у віданні будівельних комісій та комітетів, і заарештованих використовували на різних будівництвах та утримуванні в порядку міських шляхів. Там

[16] Ось як описує Анатолій Коні повітову в'язницю, яка являла собою кам'яну сиру, похмуру і обшарпану будову, „внутри которой было темно, до крайности тесно и без всяких приспособлений для мало-мальски гигиенической обстановки", не говорячи вже про парашу з її запахами (*Кони А.Ф.* Собр. соч в 8 т. М., 1966. Т. 1: Из записок судебного следователя. С. 116).

зароблені гроші розподілялися таким чином, що 2/3 від заробленого йшло на поповнення земського збору, решта – ув'язненому[17].

За службові зловживання і найперше отримання хабарів чиновники каралися відбуванням у виправному або гамівному будинках (до шести років). До цих закладів від двох до трьох років могли потрапити ті, хто вчинив незаконні насилля або погрози при виконанні посадових обов'язків. Тут злочинці отримували від закладу однаковий одяг і продукти харчування, проте чиновники мали право на сюртук, на користування олов'яними столовими приборами та посудом, виготовленою з простого фаянсу.

У покаранні чиновників варто виділити два етапи, перший дореформений, мається на увазі до судової реформи 1864 р. і після реформений, в основу поділу береться можливість судового переслідування чиновника за зловживання владою. Покарання чиновників залежало не лише від розмірів їх злочину, а й від тих посад, які вони обіймали та від політичного резонансу, якого набирала справа. Для періоду, названого першим, характерними були доноси на спроби губернаторів навести елементарний лад в місцевому управлінні та оберігання їх від суду самими імператорами[18]. Щодо другого, то найкращою ілюстрацією може бути сходження з рейок імператорського поїзду в 1888 р. під Харковом. Слідство довело вину міністрів, однак замість обговорення їхніх зловживань і торжества правосуддя, як висловився А.Ф.Коні, Олександр III припинив судове переслідування, боячись зкопроментувати, а то й підірвати їх авторитет у суспільстві. Перемогла точка зору міністра юстиції М.А.Манасеїна, який вважав, що громадська думка неважлива, головне, щоб про результати слідства знав імператор і уряд[19]. Попередні спроби поставити під контроль закону чиновників знову почали розглядатися як обмеження прерогатив верховної влади.

В своєму прагненні карати за проступки і зловживання держава не забувала вимагати внесення до формулярних списків чиновника усіх видів правопорушень та відбування ними покарань. Там для цього була прописана відповідна графа (XI) яка вимагала відзначити: "Не был ли в штрафе и под судом и если был, то за что именно, когда и чем именно дело кончено" (1809 р.). Дещо пізніше, при заповненні цієї графи слід було вказувати на винесені догани і зауваження.

Підсумуймо: функціонування фізичних покарань чиновників визначалося кількома законодавчими кодексами, які регламентували їх розміри, види і термін відбування залежно від правопорушень на державній службі. Навіть побіжний аналіз злочинів чиновників, допущений при виконанні службових

---

[17] *Упоров И.В.* Пенитенциарная политика России в XVIII-XX вв. С. 205.

[18] Ілюстрацією може бути виконання посадових обов'язків віце-губернатора і губернатора Іваном Бухаріним, якого під особистий захист взяв Олександр I (*Лесницкая В.* Воспоминания о Бухариных // Русская старина. 1914. Кн. 4. С. 133).

[19] Крушение царського поезда в 1888 году (Борки-Тарановка) // *Кони А.Ф.* Собр. соч в 8 т. М., 1966. Т. 1: Из записок судебного следователя. С. 481, 486, 490.

обов'язків, вказує, що ті користувалися певними пільгами на тлі загальноприйнятого покарання. На них практично не поширювалися смертна кара, тортури, в порівнянні з іншими злочинцями вони менше зазнавали тілесних покарань. Фізичні покарання для них були менш обтяжливими, в законодавстві їх ретельно прописували, скоріше для залякування, ніж для виконання. Прописана норма функціонувала аби змусити чиновника служити в окресленому правовому полі, в пошані до закону. Перевага віддавалася все ж адміністративному покаранню, такому як звільнення зі служби, з посади, переміщення на нижчу посаду, вирахування з жалування, внесення зауважень до послужного списку та винесення різного роду доган. Однак цей попередній висновок ще потребує ґрунтовного дослідження із залученням фактичного матеріалу.

Ейдос.
8'2015.

Станіслав Кульчицький
Київ

Компаративні аспекти політичної біографістики

Політична біографістика гарантовано користується підвищеним читацьким попитом. Людям завжди цікаво знати, хто і як впливав і впливає на політичне життя їхньої доби. Менший попит спостерігається на біографії діячів минулих епох, тому що їхня діяльність втратила актуальність і має лише пізнавальне значення. Проте це не позначається на зменшенні популярності політичної біографістики як жанру історичного дослідження. Тут починає відігравати роль масштаб особистості, її позитивний або негативний вплив на події, відлуння яких іноді відчуваємо і в наші дні. Скільки б не було біографій Наполеона Бонапарта, Вінстона Черчіля, Адольфа Гітлера або Йосипа Сталіна, вони завжди знайдуть читача.

Історики, як правило, мають справу з політичною біографістикою. Вона чудово узгоджується з будь-яким нарративом, збагачуючи своїми барвами сухий виклад проблеми. Вона є найважливішою формою «олюднення» історичного процесу. Вчений, який ігнорує персональний внесок політичного діяча в розвиток подій, ризикує втратити багатобарвність нарративу, збідніти й «засушити» свій виклад.

Використання біографістики несе в собі певні ризики щодо об'єктивності оцінок. Історичні діячі впливають на події, але й події впливають на їхню діяльність в широкому спектрі вимірів. Деякі з цих подій позначаються на применшенні ефективності їхніх дій, а деякі, навпаки, додають цим діям значення і масштабність, які не є персональною заслугою самого діяча.

Як правило, автори біографічних праць ставляться до предмету дослідження з підвищеною емоційністю, яка не спостерігається в інших випадках. Емоційність впливає на об'єктивність викладу, або звеличуючи героя історичної розвідки, або наділяючи його непривабливими якостями. Перекоси найбільше спостерігаються у випадку співпадіння або неспівпадіння громадянства автора та його героя. «Свій» завжди симпатичніший, ніж «чужий». В об'єктивізації нарративу тут може допомогти компаративний

метод. Проте його доцільно застосовувати тільки для оцінки героїв, які діяли в більш-менш однаковій ситуації, в більш-менш співпадаючі часи.

Порівняємо трьох історичних осіб, що діяли в однаковій для них ситуації розпаду Російської імперії, який супроводжувався громадянськими та міжнаціональними війнами. Мова йде про те, як домагалися незалежності Фінляндія Густава Маннергейма, Польща Юзефа Пілсудського і Україна Симона Петлюри.

Ці історичні діячі – представники одного покоління. Маннергейм і Пілсудський навіть народилися в одному році, Петлюра на 12 років молодший. Вони походили з різних соціальних верств, мали різний життєвий досвід. Єдине, що об'єднувало усіх трьох – це ті людські якості, які дозволили їм стати на чолі національних держав в найбільш критичні часи їх існування. Двоє з них, Маннергейм і Пілсудський спромоглися усіма засобами, в тому числі збройною силою, протистояти Раднаркому, який розгортав «тріумфальну ходу Радянської влади» по всьому периметру кордонів колишньої імперії. Третій програв Кремлю це протиборство. Чому так трапилося, нам особливо потрібно знати. Адже разом з ним програла й Україна. Скільки разів доводилося чути або читати: не було у нас свого Маннергейма, не було Пілсудського!

Заслуги Ю.Пілсудського перед своєю країною особливо вражаючі. Він здобув перемогу в польсько-радянській війні 1920 р., яку можна назвати зіткненням Давида і Голіафа. Завдяки чудово проведеній воєнній компанії, що починалася з-під стін Варшави, Польща перекрила 5-мільйонній Червоній армії шлях в країни Західної Європи, які вже встигли демобілізувати війська після закінчення Світової війни. Як і в 1919 р., Кремль не спромігся розпалити комуністичну революцію в країнах, які зазнали поразки у війні, за допомогою власних збройних сил. Польща і вся Європа вважають Ю.Пілсудського національним героєм, він користується вражаючою посмертною славою.

К.Маннергейму довелось протистояти Кремлю у трьох фінсько-радянських війнах – в 1918, 1940 і 1941-1944 рр. У першому протистоянні він домігся утвердження незалежності Фінляндії. Під час другого протистояння Фінляндія програла війну, але спромоглася зробити недієздатним уже сформований маріонетковий уряд Отто Куусінена і здобула всесвітнє визнання своїм героїчним опором радянському Голіафу. Під час третього протистояння країна опинилася у фактичному стані війни з усією антигітлерівською коаліцією, але теж відстояла реальну незалежність. Варто додати: на відміну від країн Центрально-Східної Європи, які змушені біли перетворитися на сателітів Кремля. Як і Ю.Пілсудський, К.Маннергейм користується світовим визнанням.

У Києві на Володимирській вулиці біля колишньої резиденції Центральної Ради роками залишається невикористаним місце, призначене для пам'ятника С.Петлюрі. У топоніміці рідного місця Петлюри нема слідів його присутності. Посмертна пам'ять про нього залишається тільки у

найменуванні тих українських громадян, які зарекомендували себе борцями за незалежність. У пам'яті народній такими є, крім петлюрівців, тільки мазепівці і бандерівці. Це не означає, що борців за незалежність було небагато. Це означає тільки те, що народ вирізнив цих трьох історичних діячів з-поміж усіх інших таким переконливим способом. До речі, проти визначення «петлюрівець» не заперечували й органи радянської пропаганди. Для каральних органів воно було зручною формою звинувачення.

Легше за все заявити, що пам'ять про С.Петлюру спотворювалася його ворогами, які взяли верх у виснажливій боротьбі українського народу за незалежність від 1917 до 1920 рр. У 1991 р. Україна стала незалежною в результаті розпаду СРСР, але це була радянська Україна. Саме тому ставлення до С.Петлюри в українському суспільстві й досі залишається суперечливим. В усякому разі, Євромайдан і «ленінопад» засвідчили, що наша країна змінює, нарешті, своє обличчя. С.Петлюра давно знайшов гідне місце в шкільних підручниках вітчизняної історії. Передусім це заслуга науковців академічного Інституту історії України, які за останню чверть століття багато зробили, щоб повернути українському народу його справжню історію. Стає на черзі подолання спотворених уявлень про нього у свідомості старшого покоління, особливо серед громадян східних і південних регіонів.

Залишається відкритим питання: чому К.Маннергейму і Ю.Пілсудському вдалося відстояти незалежність своїх країн у протистоянні з кремлівським Голіафом, а С.Петлюра програв це єдиноборство? Можна твердити, що тут відіграли свою роль суто об'єктивні обставини як міжнародного, так і внутрішнього характеру – сприятливі для перших двох історичних діячів і вкрай несприятливі для третього.

Хоча Фінляндія знаходилася неподалік від Санкт-Петербурга, специфіка адміністрування включно з власним парламентом, митний бар'єр, мова, релігія й історична традиція завжди відділяли її від імперії. Коли Російська імперія почала розпадатися, фінляндський сейм оголосив себе вищою владою в краї, створив крайовий уряд і в грудні 1917 р. проголосив Декларацію незалежності. Через три тижні ленінський Раднарком урочисто визнав незалежність Фінляндії, але одночасно сформував Червону гвардію, яка окупувала південну частину країни і проголосила Фінляндську соціалістичну робітничу республіку. Тим часом сейм організував національні збройні сили, поставив у січні 1918 р. на чолі їх генерала царської армії барона фон Маннергейма і уклав союзницький договір з Німеччиною. На початку квітня в Фінляндію увійшла на прохання фінського уряду німецька дивізія під командуванням Р.фон дер Гольтца, яка допомогла Маннергейму встановити контроль над всією територією країни. Після поразки Німеччини у Світовій війні Фінляндія не мала проблем з визнанням своєї незалежності Антантою. Навпаки, Ліга Націй розв'язала на її користь спір із Швецією щодо приналежності Аландських островів. Як бачимо, «тріумфальна хода Радянської влади» не докотилася до Фінляндії через суто об'єктивні обставини. Точніше, докотилася у вигляді червоногвардійців, але фінни з допомогою

кайзерівської Німеччини справилися з нею. Це дозволило К.Маннергейму виявити усі свої здібності на посадах командувача армією, а з грудня 1918 р. – регента держави.

Задовго до завершення Світової війни Німеччина та її союзниця Австро-Угорщина оголосили про намір утворити після війни незалежну Польську державу. Подібний намір задекларувала й Російська імперія. Це означало, що питання про національну державність позитивно розв'язувалося для польського народу незалежно від кінцевих результатів Світової війни. В цій ситуації польські політичні діячі не помилилися, зробивши ставку на Антанту. Коли війна закінчилася, вони могли розраховувати на об'єднаня в єдиній державі всіх польських етнічних земель, які були у XVIII ст. поділені між Росією, Австрією і Пруссією. Виявилося, що Франція, яка стала у 1918 р. пануючою воєнно-політичною силою на континенті, була життєво заінтересована у створенні сильної Польської держави. Французькі політичні діячі сподівалися, що союзна їм Польща у наступній війні примусить Німеччину боротися на два фронти, подібно до того, як це зробила союзна Росія у війні 1914-1918 рр. За таких умов Ю.Пілсудський міг ставити завдання про відродження Польської держави в кордонах, максимально наближених до кордонів Речі Посполитої XVIII ст. Не випадково відроджувана Польща дістала офіційну назву Другої Речіпосполитої.

Ю.Пілсудський чудово розумів, що радянська Росія претендуватиме на поглинення Польщі, тим більше, що державний кордон між відроджуваною Річпосполитою і підконтрольною Кремлю територією ще не існував. Були всі підстави сподіватися, що кордон буде встановлено шляхом війни, а не переговорів. Проте він розумів також, що Антанта не дозволить йому вийти за межі польських етнічних земель, якщо в Росії переможуть її союзники – білогвардійці. Під час походу А.Денікіна на Москву він знайшов спосіб повідомити радянському командуванню, що бажає поразки білогвардійцям, і Л.Троцький зняв з російсько-польської лінії розмежування збройних сил найбільш боєздатні частини Червоної армії. Пізніше Денікін скаржився, що Пілсудський вкрав у нього перемогу.

Підтримка Франції, яка навіть передала в розпорядження Ю.Пілсудському сформовану з поляків на її території армію Ю.Галлера, забезпечила Польщі успіх в польсько-українській війні 1918-1919 рр. Масштабна підтримка Антанти і США допомогла їй розгромити Червону армію в 1920 р. Підтримуючи Польщу, донори керувалися власними національними інтересами. Однак Ю.Пілсудський максимально використав сприятливу для Польщі міжнародну ситуацію, щоб створити державу, кордони якої далеко виходили за межі її етнічної території.

Від 1923 р., коли Рада послів Антанти позбавила Східну Галичину її статусу міжнародної території під тимчасовим управлінням польського уряду, Друга Річпосполита стала однією з найбільших європейських країн з територією 388 тис. кв. км и населенням в 27 млн. осіб. Від Росії до неї відійшло 267 тис. кв. км, від Австро-Угорщини – 77 тис., від Німеччини –

44 тис. кв. км. Проте мільйони українців, білорусів і литовців зовсім некомфортно почувалися в цій державі. У 1929 р. тут сформувалася Організація українських націоналістів, яка повела безкомпромісну боротьбу за незалежність України.

Оцінюючи діяльність С.Петлюри на чолі УНР, треба починати з того, як собі уявляв імперський центр Україну, Польщу і Фінляндію. За Фінляндію і Польщу царська і білогвардійська Росії готові були поборотися. Але царі і білогвардійські «верховні правителі» розуміли, що обидві країни мають власну історичну долю і утримувати їх шляхом насилля в лоні імперії часом може бути собі дорожче. Не випадково Микола II готовий був визнати незалежність Польщі після переможної війни з Центральними державами. А радянська Росія після визнання незалежності Фінляндії і невдалої спроби її радянізації більше не звертала уваги на неї аж до 1940 р. Червона армія була скерована на Польщу, оскільки більшовицькі вожді мали намір поглинути не тільки цю країну, але й інші, якщо вдасться, в рамках своїх уявлень про світову комуністичну революцію. Перелік запланованих до задушення в більшовицьких обіймах країн знаходимо в однотомнику неопублікованих в радянські часи праць В.Леніна (Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891-1922. – М., 1999). Крім Польщі, там фігурують Німеччина, Угорщина. Італія і навіть Персія (Іран).

Україна в уявленні носіїв російської центральної влади від царів до вождів була територією, без якої Росія втрачала якості імперії. Центру імперії була життєво потрібна українська територія з її природними багатствами і розвинутою промисловістю, її багатомільйонне населення, навіть її історичне минуле. Адже ця імперія вела свій родовід від Київської Русі, спираючись на династію Рюриковичей.

Не дивно, що при відновленні імперії більшовики звернули першочергову увагу на Україну. Поглиненню її взимку 1917-1918 рр. перешкодили Центральні держави, які встановили тут режим гетьмана П.Скоропадського. Поглинення взимку 1918-1919 рр. виявилося успішним, але український народ не погодився з комуністичними перетвореннями і почав боротися з радянською владою, внаслідок чого Україною заволоділи білогвардійці. Після невдалого походу А.Денікіна на Москву російські збройні сили в третій раз прийшли в Україну у неймовірно великій кількості – 1200 тис. червоноармійців і чиновників. Але в Кремлі розуміли, що утримати Україну в лоні реставрованої імперії тільки збройною силою не вдасться. Українці одержали право бути українцями, а не малоросами, радянська республіка в Україні дістала державні права – спочатку як самостійна, а з 1923 р. – як союзна, і навіть Київська Русь стала розглядатися як спільна спадщина трьох східноєвропейських слов'янських народів.

С.Петлюра став на чолі повстання проти гетьманського режиму, коли той позбавився захисту Центральних держав, які програли Світову війну. В грудні 1918 р. він очолив Директорію і 100-тисячну Армію УНР. Однак засновану у 1917 р. і відновлену у 1918 р. Українську Народну Республіку

обклали ворожі війська по всьому периметру її кордонів. На заході це були польські війська, на півночі і північному сході – російські червоні, на сході – російські білогвардійські, на півдні – війська Антанти.

Воювати з усіма одночасно С.Петлюра не міг. Тим більше, що його армія, яка складалася переважно з селянських повстанських загонів, катастрофічно танула. У січні 1919 р., напередодні здачі Києва радянським військам у розпорядженні воєнного міністра УНР О.Грекова знаходилася тільки 21 тис. бійців.

Колапс української армії був викликаний не поразками на фронтах, а переходом багатьох отаманів на бік Червоної армії. Російське селянство добилося від більшовиків у 1918 р. зрівняльного переділу землі. Тим часом українські політичні діячі не поспішали розв'язувати аграрне питання на засадах чорного переділу». Тому селянські загони більшовизувалися на очах без всякої присутності більшовиків. В результаті на переважній більшості території України знову встановилася радянська влада. Директорія УНР продовжувала контролювати північно-західні регіони, але тільки тому, що в Кремлі на неї перестали звертати увагу. Вся інша територія України стала ареною боротьби червоноармійців і білогвардійців.

У липні 1919 р. Українська галицька армія була витиснута поляками за Збруч і об'єдналася з Армією УНР. Маючи тепер 80 тис. бійців, С.Петлюра відвоював у червоних майже всю Правобережну Україну, але зустрівся з білогвардійцями. Війна з ними точилася з перемінним успіхом аж до листопада 1919 р., коли УГА перейшла на бік Денікіна. Маючи в розпорядженні не більше 10 тис. бійців, С.Петлюра почав відступати до Кам'янця-Подільського. Всі ресурси боротьби були вичерпані, але голова Директорії УНР не бажав визнавати цього. Останнім шансом був воєнний союз з поляками ціною відмови від Акту злуки, тобто згоди на кордони, визначені фактичною дислокацією польських військ – до річок Збруч і Горинь. За укладення у квітні 1920 р. Варшавського договору між УНР і Польщею Петлюру критикували за життя, критикують й тепер. Але цей договір дав йому можливість відновити армію і знову боротися з більшовиками. Проте його розрахунки на повторне повстання українських селян проти радянської влади не виправдалися. Навесні 1920 р. селяни були цілком задоволені новим земельним законом, який давав їм можливість здійснювати «чорний переділ». Антирадянські збройні виступи, викликані продрозверсткою і забороною вільного ринку, почалися тільки восени, коли радянсько-польська війна вже припинилася.

Яким може бути головний висновок при співставленні умов, в яких знаходилися і діяли лідери трьох національних держав, утворених в ході розвалу Російської імперії? Мабуть, тільки такий: С.Петлюра витиснув з існуючих історичних обставин все, що можна було витиснути. Поставлені в українські умови, К.Маннергейм и Ю.Пілсудський так само програли б боротьбу за незалежність своїх народів, як її програв С.Петлюра. Та незважаючи на програші Петлюри, побутування терміну «петлюрівець» в

історичній пам’яті засвідчує визнання його заслуг в національно-визвольній боротьбі українського народу. Таким же визнанням з боку ворогів було його підступне вбивство 25 травня 1926 р. в Парижі.

Світова петлюріана дуже суперечливо висвітлює постать цього історичного діяча. Одні автори його гостро критикують, інші некритично глорифікують. Наукова біографія С.Петлюра з урахуванням історичного тла, на якому йому доводилося діяти, ще не написана.

Марина Будзар
Київ

Проблема ідентичності як механізму конструювання соціальних практик особистості: до створення «інтелектуальної біографії» Григорія Ґалаґана

На початку минулого сторіччя було висунуто тезу, що людство, йдучи у нову добу, опинилося в ситуації, коли людина стала цілком «проблематичною», коли вона вже не тільки не розуміє власної природи («хто вона є»), але й усвідомлює це нерозуміння[1]. Відповідно впродовж наступних років «історія спільнот» замінювалася на «історію персон», та якщо від початку перевага віддавалася так званим «історичним особистостям», пізніше у «епіцентрі» досліджень опинилася «людина з натовпу», особа настільки пересічна, що саме реконструкція її життя, з'ясування її реакції на події уможливлювала оцінювання умонастроїв широкого суспільного загалу.

Переакцентування історичних розвідок стосовно новітніх стратегій актуалізувало антропологічний, соціальний та філософський ракурси досліджень, спільною передумовою яких стало твердження про те, що концепція історії має діяти як силове поле, у котрому упорядковується хаотичний фрагментарний матеріал[2].

Індивід як «історична особа» постав у складному структурованому просторі, де перебування на кожному із щаблів забезпечено різноманітними формами волевиявлення. Пошук та реалізація таких форм завжди залежатимуть від кількох факторів: особистий інтерес, індивідуальний вибір, визначення мети та засобів її досягнення, усвідомлення особою, котра бере участь у події, свого ставлення до явищ, що її утворюють чи супроводжують. Відповідно історична біографістика у межах «нової біографічної історії» чи «персональної історії» за відправну позицію дослідницьких розвідок бере реконструкцію закономірностей формування та еволюції самосвідомості індивіда, відтворення тих узагальнених форм, що в них він відчував власну тотожність світові, вбачав своє місце у відповідному соціумі, ширше – у

---

[1] *Шелер М.* Человек и история // THESIS. Вип. 3. М., 1993. С. 132.
[2] *Репина Л.П.* История исторического знания / Л.П.Репина, В.В.Зверева, М.Ю.Парамонова. М., 2004. С. 277.

певному світовому устрої. Реалізація такого «особистісного проекту» потребує аналізу ідентифікаційних механізмів входження індивіду до суспільного простору, налагодження зв'язків з найближчим оточенням, великою соціальною спільнотою та «історичним часом» загалом.

У конструюванні соціальних практик особистості рушійною силою є така форма ідентифікація, котру П. Рікер назвав «Ipse-ідентичність» чи наративна ідентичність. Репрезентована через подію (оцінювання себе в явищі) та через оповідь (узгодження з навколишнім внаслідок висловлення), вона прояснюється тільки через залучення індивіда до соціального оточення та «не містить у собі жодного твердження, яке б стосувалося так званого незмінного ядра особи…»[3]. У багатоваріантності подій, учасником яких є особа, постає кілька видозмін ідентичності, на перетині яких, кожен раз у конкретній ситуації, людина робить життєвий вибір, чим й визначається її подальша доля.

Основою ідентифікаційного процесу є індивідуальний доцільний вибір та персональна ініціатива. Отже, стратегії теорії ідентичності – «тілесної», що ґрунтується на чуттєвих характеристиках людського організму, та «особистісної», яка базується на самосвідомості, є найбільш ефективні для реконструкції історії життя певної особи. Продуктивність такого підходу зумовлена ідентифікацією індивідуума у мережі соціальних, історичних та соціокультурних контактів, що відбувається внаслідок встановлення взаємозв'язку між його персональним досвідом та практиками існування соціуму, і як результат «штучним створенням образу себе в оточенні речей і подій..»[4].

Такий шлях біографічних розвідок дозволяє діяти відразу у кількох площинах: сфера особистісної поведінки персони, чия діяльність досліджується; історичний соціум, у якому ця особа сформувалася, мислила, працювала; практики опанування нащадками результатів життєдіяльності окремої персони та її оточення. Співставлення цих аналітичних ракурсів підсилює «нерв інтриги» у реконструюванні інтелектуальної біографії певної особи, її індивідуальної свідомості, власного досвіду, реалізації його у значущих формах соціальної активності. Інтрига виникає через порівняння ідентифікаційного проекту, створеного самою людиною, ставлення до неї сучасного їй соціуму (різних груп) та оцінювання результатів її діяльності нащадками, відповідно до змін історичного й культурного контекстів.

Важко назвати таку історичну особистість чи то пересічну людину. котрій не були б притаманні свої «парадокси ідентифікації», як-то зміна світоглядних пріоритетів від юнацьких років до зрілості, складні стосунки із соціумом в процесі реалізації персональних життєвих проектів.

---

[3] *Рікер П.* Сам як інший / пер. с франц. К., 2002. С. 8. Як відомо, парним до поняття «ipse-ідентичність» Рікер запропонував дефініцію «idem-ідентичність» зі значення «тотожний собі», відповідний власній природі, власній тілесності.

[4] *Артеменко А.П.* Функціональність ідентичності // Гуманітарний часопис. 2010. №2. С. 14.

Особливу цікавість, на нашу думку, викликають ті персони, котрі були людьми соціальної дії, позитивний результат діяльності яких залишається особливо значущим не лише для їх часу, але й для майбутнього. Серед таких особистостей – Григорій Павлович Ґалаґан (1819–1888) – один з найпомітніших культурно-громадських, політичних діячів України середини та другої половини XIX століття. Вже сучасниками вбачали в ним того, хто «потребу живої справи носив у самому собі»[5].

В особі Григорія Ґалаґана, передостаннього з козацького-старшинського роду Ґалаґанів, присутній цілий спектр характеристик: поміщик, підприємець, громадський діяч, послідовний захисник інтересів українського селянства за часів реформ 1860-х – 1870-х років, просвітник, котрий постійно опікувався питаннями народної освіти, інтелектуал, близький до гуртка московських слов'янофілів і водночас до Київської Старої Громади, етнограф, голова Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, член Історичного товариства імені Нестора-літописця та Археографічної комісії тощо. Ці характеристики були надані на межі XIX–XX століть у публікаціях сучасників, котрі знали Григорія Ґалаґана особисто[6], згодом доповнені й скореговані у розвідках істориків, мистецтвознавців, культурологів, публіцистів впродовж XX століття й особливо у пострадянські часи[7]. Проте думка з некрологу, поданого у «Київській старовині» 1888 року, – «всеосяжна, критична біографія Григорія Павловича Ґалаґана належить майбутньому»[8] – не втратила сенсу й сьогодні. Життєвий шлях цієї непересічної особистості від початку й до тепер реконструюється у межах «макро-історичного» підходу, а стратегії «мікро-історичного» аналізу на підставі комплекму ego-джеорел залишаються на периферії дослідницького інтересу.

Сьогодні концептуальною основою реконструкції біографії Григорія Ґалаґана є дві тези, сформульовані більше ніж сто років тому. Перша: за народженням представник правлячої еліти (поміщик, великий землевласник), тільки завдяки особистим якостям він зміг вийти «за межі» того соціального кола, до якого належав («родові та станові традиції, атмосфера дитинства та юності не мали … нічого такого, що сприяло б вихованню у майбутньому

[5] *Мищенко Ф.Г.* П. Галаган: некролог // Киевская старина. 1888. № 11. С. 3.

[6] Галагановский фамильный архив / коммент. А. Лазаревского // Киевская старина. 1883. Т. 7, № 11/12. С. 452–469; *Степович А.* На Ґалаґанівщині літом 1927 р. // Україна. 1929. Кн.1–2. С. 81–92.

[7] *Косаревський І.О.* Садиба в Сокиринцях. К., 1959. 19 с.; *Матвєєв А.* Родина Ґалаґанів: історичні контрасти // Вітчизна. 1995. № 7-8. С. 115–117; *Будзар М.М.* Садиба Ґалаґанів у Сокиринцях на Чернігівщині за 200 років: історичні та культурні перетворення. Харків, 2012; вип. 45. С. 165–171; *Тимошенко А.* Громадська і благодійна діяльність Г. Ґалаґана // Сіверянський літопис. Чернігів, 2006. № 5. С. 82–96; *Ткаченко Т.В.* Громадська та благодійницька діяльність Г.П.Ґалаґана: дис. … канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2002. 199 с.

[8] *Мищенко Ф.Г.* П.Галаган… С. 3.

діячеві інтересів вищого ґатунку…»[9]). Друга теза: виходець з козацько-старшинського роду, нобілітованого до кінця XVIII, Г. Ґалаґан сформувався в атмосфері народницьких та слов҆янофільских симпатій завдяки впливу наставника – Федора Васильовича Чижова (1811–1877), «українофільство» . Ґалаґана стало продовженням світоглядних пріоритетів слов'янофільства («слов'янофільство не заважало йому залишатися українофілом», адже «нападки слов'янофілів на українофільство як сепаратизм Ґалаґану завжди здавалися непорозумінням»[10]). Більш того, на думку вже сучасного дослідника, Г. Ґалаґан «поступово перетворювався із студента-мрійника у … державного діяча, патріота і високосвідомого громадянина, який щиро переймався як проблемами окремої людини, так і проблемами загальнонаціональними»[11].

Важаємо, що механізм особистісної ідентифікації Григорія Ґалаґана був більш складним, опосередкованім не лише протистоянням соціальному середовищу, але й відчуттям безумовного зв'язку з ним, що у певний спосіб видозмінювалося впродовж життя?

Відповідь на питання, у який спосіб культурні традиції, звичаї, уявлення, успадковані Г. Ґалаґаном від народження, увійшли у певне протиріччя з його життєвим досвідом, проте не були зруйновані, ставши невід'ємним складником світогляду вже зрілої особистості, може надати аналіз великого корпусу особистих джерел – щоденників, мемуарних уривків, у формі публіцистичних нарисів, статей програмового змісту, що дають уявлення про ставлення їх автора до понять «культурна традиція», «історико-культурна спадщина», «українець», «малоросійський» тощо[12].

Впродовж усього життя Григорій Ґалаґан вів особисті нотатки, що збереглися в Інституті рукопису у вигляді кількох десятків зошитів й записників, сторінки яких заповнені скорописом. Ці щоденні (чи майже щоденні) записи містять як дрібниці з життя «панича», а пізніше – великого землевласника та одного з найбільш впливових громадських діячів у Лівобережній Україні, так і відомості, які допомагають реконструювати еволюцію світогляду їхнього автора, ставлення до самого себе, позиціонування особистісної життєвої позиції.

Домінантою щоденників 21-однорічного Г. Ґалаґана є щира любов до землі-місцевості, де він виріс, до прабатьківської дідизни – панської садиби у селі Сокиринці (тоді – Полтавської губернії). У особистих записах, розмірковуючи про вибір подальшого життєвого шляху, він констатував: «не

---

[9] Там само.

[10] *Павловский И.Ф.* Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава, 1914. С. 151.

[11] *Тимошенко А.* Громадська і благодійна діяльність Г. Ґалаґана, с. 90.

[12] Спочатку ці нотатки були більш деталізованими, пізніше – більш конспективними. Значна частина їх не оприлюднена, уривки з деяких публікувалися тільки наприкінці XIX століття, ще деякі наводилися в дисертаційних дослідженнях останніх років.

багатство утримує мене від служби – мене утримують Сокиринці <…> Вам хочу присвятити я життя своє…»[13].

Особи, близькі до Григорія Ґалаґана, засвідчували притаманний йому високий рівень відчуття краси навколишнього світу: «подейкують, що був він великий естетик, – писав О. Лазаревський. – Цей бік його духовного єства, ймовірно, поклав початок його любові до Малоросії…»[14]. Насправді, сторінки «Щоденника» за 1840–1841 роки сповнені описів чудових краєвидів парку у Сокиринцях та картин відпочинку серед паркової зелені: «Вечір дивний, солов'ї співали звідусіль, вода була немов плесо! Усі … поїхали під місток ротонди і потім берегом до Святого яру. Там різнокольорові ліхтарі висіли на деревах, і колодязь був чудово освітлений. Звідти поїхали ми в оранжерею, де був бал до о пів на третю ранку…»[15]. Подібні настрої, поширені серед нащадків дворянства у різних куточках Російської імперії, є свідченням створення певної поведінкової програми, ієрархії культурно-національних цінностей.

Відмітимо, що, за спостереженням дослідників, характерною рисою джерел особового походження, створених особами з кола «малоросійського» (українського лівобережного) панства є «камерність, зосередженість на внутрішньому світі людини», адже «у свідомості малоросійського дворянина на першому плані – людина й людські стосунки…»[16]. Враження юного Григорія Ґалаґана від перебування у родовій садибі цілком відповідають традиції споглядання себе й свого оточення, що виникла у середовищі лівобережного панства.

Закоханість не тільки у прабатьківську садибу у Сокиринцях, але й в усе, пов'язане з українськими реаліями, характеризує світовідчуття Г. Ґалаґана у подальшому. Зокрема, у «Нотатках про все, що стосується селян сокиринських і усіх інших економій…», сенсом яких є аналіз господарського повсякдення великих маєтностей, успадкованих 27-річним Г. Ґалаґаном. У «Нотатках» він згадує, як на світському прийомі у північній столиці перед ним постав образ української землі: «уявлення моє пропонує картину, від якої серце завмирає: я бачу … пишний і такий ароматний степ, ось він розстелився під … ясним вечірнім небом і на ньому могили за могилою, … та чую я пісню жайворонка, й тягнеться степом довгий обоз чубатих чумаків, котрі гордовито виступають перед поважними … волами, й ось іде розкішна чорнобрива дівчина у стрічках й квітках із задумливими очима…»[17].

Можна б було оцінити почуття, висловлене в цих рядках (не зовсім оригінальних за формою), як примху чи то «позу» молодого дідича-власника,

---

[13] *Материалы* для биографии Г.П.Галагана // Київська старовина. 1898. Т. 62, № 7/9. С. 207.

[14] Там само. С. 193.

[15] Там само. С. 223.

[16] *Гончаренко Н.* Національне дворянство та національна самосвідомість // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. К., 1996. С. 47.

[17] *ІР НБУ ім. В. І. Вернадського*, ф. І, оп. 1, спр. 6922, арк. 35 зв.

котрому лише в околицях Сокиринець належали 12 тисяч десятин землі, а повсюдно у двох губерніях – Полтавській та Чернігівській – до 40 тисяч десятин, якби вони не підкріплювалися доброзичливим ставленням автора до селян, володіти якими йому судилося від народження: «Я люблю вас, незлобливі українці … даруй мені, Боже, сили, даруй спроможність полюбити їх сильніше, допоможи мені померти з думкою, що я був їм корисний, що я хоч якось наблизив їх до щастя…»[18]. Тобто вже у молоді роки Григорія Ґалаґана в основі його ідентифікаційних стратегій містилася любов до «родинного гнізда», прагнення гідно виконувати свою соціальну роль, несучи «користь» тим, чиїм безумовним «повелителем» йому судилося бути.

Василь Ульяновський у коментарі до книги спогадів М. Стороженка «Моє життя» обмежував подібну закоханість у свою землю, «переважно панською садибою та околицями», констатуючи лише одну «любов без будь-яких спроб усамостійнення та артикуляції окремішньої своєї праці … від загальноімперського середовища, що мало суто російське забарвлення»[19]. Безумовно, таке спостереження певною мірою є слушним щодо «програми» життєдіяльності українського лівобережного панства, проте у випадку з Г. Ґалаґаном не все так однозначно.

Юнацька любов Г. Ґалаґана до «сімейного гнізда» з часом перетворилася з романтично-захопленої на свідомо-раціональну, що підкріплювалася міркуваннями господарського зиску, що, власне, було типовим для світогляду та виробничих практик «поміщицької спільноти». Недаремно у нотатках «Про ставлення поміщика до селян і селян до поміщика (лист до друга)», що залишилися у особистих паперах Г. Галагана, наголошувалось, що необхідними умовами успішного землекористування та створення прибуткового господарства у межах «маєтку як економії» є особисте зацікавлення господаря та прагнення «вивчити проблему»: головна вимога – «глибоке ґрунтовне вивчення предмету твоєї роботи та повсякчасні особисті зайняття ним. Передусім спочатку живи безвиїзно у селі, можливо й взимку, віддавайся своїй справі усією душею…»[20].

З часом діяльність щодо розвою садиби сприймалася Григорієм Ґалаґаном як обов'язок перед предками. Майже через двадцять років після записів у юнацькому щоденнику Г. Ґалаґан в автобіографічному нарисі «Під дубами: сімейна хронічка» хоче передати синові саме такі настанови: «Ми з тобою маємо наше сімейне гніздо міцно та гарно влаштоване, наші милі Сокиринці, де вже п'ять поколінь нашої фамілії жили та померли, залишив нам статок добре доглянутий та ім'я, нічим не заплямоване…»[21].

Звернімо увагу на завершення фрази: «родове ім'я, нічим не заплямоване». Передостанній з Ґалаґанів не схильний був ставитися до родоначальника династії, Гната Ґалаґана як до зрадника козацьких чеснот та

[18] Там само.
[19] *Стороженко М.В.* З мого життя / упоряд. і вс. ст. В. Ульяновського. К., 2005. С. 33.
[20] *ІР НБУ ім. В. І. Вернадського*, ф. І, оп. 1, спр. 6926, арк. 8.
[21] *ІР НБУ ім. В. І. Вернадського*, ф. І, оп. 1, спр. 6886, арк. 1.

війська Запорізького. Щоправда, у подальшому було утворено ним легенду про наглу раптову смерть єдиного сина, 16-річного Павла Галагана внаслідок козацького прокляття: «Подейкували, – писав замісник директора Прилуцького краєзнавчого музею Г. Гайдай у нарисі «В Сокиринці до Ґалаґанів», – що Ґалаґан після смерті сина почав вірити в містику, повірив і у прокляття запорозьких характерників на весь його рід…»[22]. Щоденниковий запис 1883 року розкриває ставлення Г. Ґалагана до такого тлумачення дій свого прапрадіда: «Дочитав Мазепу Костомарова, цікава книга … Мій предок Гнат презентований як жорстокий зрадник Січі Запорозької. З умовиводом Костомарова погодиться неможливо: або обмежений погляд, або – il joue double jeu (веде подвійну гру – М. Б.). був би час та більше сили – написав би про це статтю…»[23].

Навіть факт заснування Колегії імені Павла Ґалаґана деякі автори тлумачили як «спокуту гріхів, що переслідують Ґалаґанів рід з часів їхнього предка Гната…»[24]. Проте сам засновник цього навчального закладу висловився щодо причин його розбудови цілком недвозначно: «Нам лишилося одне із двох: або віддатися цілковитій і безкінечній печалі, … або, долаючи цю печаль, пориватися до того, щоб наш нещасливий син продовжував жити в інших … Ми обрали останнє…»[25]. До речі, таке раціональне обґрунтування свого рішення цілком відповідало дієвій натурі Г. Ґалаґана, а також його багаторічній праці «на ниві» культурно-просвітницької роботи на Полтавщині, зокрема у Прилуцькому повіті. Тут у 70-80-х роках XIX століття внаслідок його політики сприяння організації народної освіти значно зросла кількість місцевої сільської інтелігенція, тому місцевість навколо Сокиринець, за словами А. Степовича, «скоро зробилася одною з найінтелігентніших земель на Лівобережжі…»[26].

Образ панської садиби у Сокиринцях, що вже у юнацьких щоденниках Г. Ґалаґана сприймався як метафора «ідеального місця», пізніше став підгрунтям певних міфологем, пов’язаних з пам’яттю про побут предків, навіть ширше – про національні святині.

Палацово-парковий комплекс був створений за ініціативою батька Григорія Ґалаґана, Павла Григоровича у 1823–1829 рр. за проектом

[22] *Гайдай Г.* В Сокиринці до Ґалаґанів // Скарбниця. 1996. № 12 (52). С. 4: козаки прокляли зрадника до сьомого коліна. Павлусь саме й був отим сьомим коліном Гната Ґалаґана, на якому цей рід і закінчився. Також цікаво, як ця легенда змінювалася задля вимог політичної кон’юнктури: у статті 1920-х років смерть сина подавалася як помста околишніх панів за послідовну позицію Г. Галагана у справі реформи 1861 року (*Семенчик М.* Свідки минулого // Хроніка-2000. Вип.41-42. К., 2001. С. 383).

[23] *Отрывки* из дневника Г.П.Галагана, 1883-1884 // Киевская старина. 1902. Т. 76. № 3. С. 156.

[24] *Матвєєв А.* Родина Ґалаґанів: історичні контрасти. С. 117.

[25] *ІР НБУ ім. В. І. Вернадського*, ф. І, оп. 1, спр. 6884, арк.6.

[26] *Степович А.* На Ґалаґанівщині літом 1927 р. С. 85.

архітектора П. Дубровського, учня Д. Джилярді, та вченого-садівника І. Бістерфельда. Згодом Г. Ґалаґан сприймає маєток попри його естетичну довершеність як руйнацію старого способу життя: «Марно б ми шукали слідів прадідівського життя, все, ними влаштоване, було зовсім знищено твоїм дідом, котрому потрібний був простір для його генеральних планів…»[27].

Ідентифікаційні орієнтири Григорія Ґалаґана у вік зрілості визначилися через усвідомлення ним певних цінностей матеріально-речового та нерукотворного природнього світу, цінностей, що концентрувалися у площині національного та особисто-людяного. Так унаоченням живої пам'яті про минуле стали дуби Сокиринської садиби, що оточували місце, де колись стояв старопанський будинок, «живі істоти, що пережили усі ці переломи людського життя, … почали своє існування задовго до початку чого-небудь, побудованого у цих місцях…».[28] Родинна традиція, котра для автора нарису «Під дубами» збережена навіть у назвах цих дерев – «дуб фамільний», де три стовбури виходять з одного кореню й зливаються верхівками, «дуб непохитний», чиї два стовбури зрослися між собою, «два брати» (два стовбури досить далеко відійшли одне від одного, хоча й з'єднані верхівками в одну масу зелені), «дуб кудрявий», чиї віти широко розкинуті та спускаються до самої землі[29]. Отже, у свідомості Г. Ґалаґана дуби-брати перетворилася на національну традицію – любові до рідної землі, підтримки та вшанування її надбань і дарів. Вважаємо, що цей комплекс «сакральних речей» асоціювався у нього передусім із артефактами доби Гетьманщини, творіннями козацької минущини.

Світоглядні орієнтири Григорія Ґалаґана, що визначали його «ідентифікаційний проект», були омислені ним ще задовго до написання «сімейної хронічкі». Базою даного проекту стала консервативна культурна традиція. Реалізіція даної традиції, мала не лише письмову, але візуальну форму, відображену в українському мистецтві модерної доби.

Першим таким візуальним текстом став портрет Г. Ґалаґана, замовлений ним під час перебування в Італії 1843 року художнику В. Серебрякову. «Сокиринський панич» зображений у козацькому строї у такий спосіб, що академічна манера письма «співпрацює» з деякими деталями, притаманними українській портретній традиції доби бароко.[30] Репрезентативна функція цього портрету визначена місцем розміщення в інтер'єрах Сокиринського палацу – у робочому кабінеті Г. Ґалаґана. У такий спосіб портрет візуально «поєднав» молодого тоді Г. Ґалаґана з його прабатьками.

[27] *ІР НБУ ім. В. І. Вернадського*, ф. І, оп. 1, спр. 6886, арк. 1 зв.
[28] Там само.
[29] Там само. Арк. 2: як родина святиня трактована навіть гілка на дубі «три брати», на висоті двох сажнів від землі, що майже висохла, але її не зрубали із-за спогадів: на ній влаштовано було гойдалку, де гойдалися діти з трьох поколінь родини Ґалаґанів.
[30] *Гаврилова С.* Художник і меценат // Родовід. 1995.№ 12. С. 53.

Публічною демонстрацією культурних пріоритетів Г. Ґалаґана стало, безумовно, зведення панського будинку у садибі села Лебединці на початку 1850-х років за проектом Є. Червінського. У цьому починанні він запрагнув відтворити українську панську садибу XVIII ст. за уявленнями про неї людини середини XIX століття, реалізувавши власні естетичні смаки, левову частку яких становили уявлення про певну «сільську ідилію», серед якої думка про сучасну розкіш замінюється пишнотами природи[31]. Доречно згадати, що мріями про можливість утворити таку собі «Країну Утопію», ідеальний світ у межах панської садиби, де б і селяни були щасливими, просякнуті сторінки щоденників двадцятирічного Г. Ґалагана. Він неодноразово згадує про гуляння для сокиринської сільської молоді, влаштовані на території садиби, про танці та ігрища, про чудові «малоросійські» пісні, про спільне полуднування, коли за довгими столами, вкритими скатертями, з однієї сторони сиділи хлопці, з іншої – дівчата, де подавали пироги, м'ясо, паляниці, сметану, сало, хлопцям – горілку[32]. Головною турботою юного панича, автора записів, стало те, чи будуть любити його селяни, його, котрий повсякчасно ловив себе на думці, що йому приємно виглядати паном, господарем-деспотом перед селянами[33]. в інтересах селянської громади.

У розбудові садибного комплексу в Лебединцях повністю визначився «світоглядний месседж» Г. Ґалаґана, зрозумілий з тексту його програмового «Листа про малоросійський „будинок"». Цей нарис, оприлюднений майже через сорок років по закінченню будівництва, має усі ознаки епістолярної спадщини, розрахованої на публічне обговорення. Позицію автора «Листа…» висловлено недвозначно: «Тут народилася в мене думка спробувати відтворити нашу старовинну малоросійську споруду. Я не смію сказати «архітектуру» – у ній нам відмовлено категорично. Але, до речі, чи не відмовляють нам короткозорі люди навіть в окремішності нашої мови, в оригінальності нашої народності, називаючи все це випадковими відтінками?..»[34]. Основний посил такого будівництва був втілений також у напису на сволоку, що підтримував кровлю будови: «Дім цей споруджено для оживлення переказів про життя предків у памяті нащадків…»[35].

Врешті-решт, змістове наповнення візуальних текстів Г. Ґалаґана, водночас актуалізує питання власного соціального статусу та ставлення до нього сучасників і нащадків. Позиціонування себе як потомка козацько-старшинських родів, консерватизм поглядів Г. Ґалаґана спричинили появу ще

---

[31] *Галагана Г.П.* Письмо о малороссийском «будынке» // Киевская старина. 1904. Т. 86, № 7/8. С. 7.
[32] *Материалы* для биографии Г. П. Галагана. С. 213.
[33] Там само. С. 212.
[34] *Галагана Г.П.* Письмо о малороссийском «будынке. С. 2.
[35] *Василенко В.* В Лебединском «будынке» Г. П. Галагана // Киевская старина. 1900. Т. 70, №7/8. С. 20.

одного запиту – домагання ним певного гетьманського статусу та ставлення до наявності/відсутності певного імперського титулу[36].

Стосовно проблеми гетьманства, то один з перших біографів Г. Ґалаґана, О. Лазаревський, переповідав плітки, поширювані серед чернігівського панства («Один із суперників Галагана, Ш., сказав одного разу дружині Чернігівського губернатора Голіцина: «Ви, княгине, сидите тут спокійно та не підозрюєте, що цієї миті чернігівці, може, ставлять Галагана на гетьманство»[37]). Сучасний історик-політолог вважає, що Г. Ґалаґан говорив «про реставраційний монархічний гетьманський рух як про певний напрям українського політичного життя, до якого себе і зараховував…»[38].

З приводу знатного походження роду Ґалаганів також існувало чимало суджень. Одне з них переповів Г. Лазаревський: на пропозицію клопотати про надання родові титулу Григорій Павлович нібито-то відповів у той спосіб, «Колись одному з Наришкіних було запропоновано надати титул, той відповів, що рід Наришкіних не потребує жодного титулу. Можу сказати, що й рід Галаганів, посвоячений з Наришкіними, остільки славний, що не потребує якогось титулу…»[39]. В одному з неопублікованих мемуарних уривків з приводу цього Г. Галаган висловися однозначно: я «чужий аристократичних претензій … завжди вважав їх недоречними, особливо … в козацьких нащадках …»[40].

Розбіжність між власною ідентифікацією Г. Ґалаґана та оцінками сучасниками й нащадками його суспільного статусу та ролі унаочнює складність процесу його соціокультурної «легалізації». Так, за свідченням І. Аксакова, котрий переповідав рідним про гостювання у Сокиринцях влітку 1854 року: «Побачивши дім та сад, я сказав Ґалаґану, що він не пан, а лорд Ґалаґан, що його дуже збентежило та примусило гаряче виправдовуватися…»[41]. У цьому ж листі І. Аксаков говорить, що серед тієї розкоші, у якій Г. Галаган жив, він постійно переймався однією думкою: як саме у найкращий спосіб виправдати власне багатство перед своєю совістю[42]. Це зауваження примушує сказити, що найголовніше у проекті власної ідентифікації Григорія Ґалаґана, його внутрішнього, особистого визначення

[36] Про це, зокрема, згадував й А. Степович: «Я знаю також людей, котрі <…> наполягали на тому, що Галаган усі свої справи залагоджує із розрахунку, щоб із часом за більш-менш вдалих обставин стати гетьманом Малоросії…» / *ІР НБУ ім. В. І. Вернадського*, ф. 179, оп. 1, спр. 130, арк. 6.

[37] *Лазаревський О.М., Лазаревський М.І.* Пам’яті мої: Pro domo sua / передм. І. Забіяки, О. Лазаревського; упоряд. І. Забіяки. К.; Самара, 2004. С. 173.

[38] *Потульницький В.* Світогляд українського лівобережного панства 2-ої половини ХІХ століття // Київська старовина. 2000. № 4. С. 36.

[39] *Лазаревський Г. О.* Київська старовина / упоряд. І. М. Забіяка, О. О. Лазаревський. К., 2007. С. 70.

[40] *ІР НБУ ім. В. І. Вернадського*, ф. I, оп. 1, спр. 688, арк. 1.

[41] *Аксаков И. С.* Письма к родным (1849–1856). М., 1994. С. 187.

[42] Там само.

та зовнішньої, суспільної репрезентації є ставлення до селянства та розуміння свого життєвого призначення.

Отже, характеристики Г. Ґалагана й досі не позбавлені «соціального» тавра – «поміщик», «значний землевласник», чиє багатство «зростало за рахунок виснажливої праці кріпаків, а потім «відпущених» селян»[43]. Проте така фігура, як поміщик-меценат, та ще й національно орієнтований, взагалі не була предметом розгляду.

Оцінки були безапеляційними, хоча цікаво прослідкувати, як змінювалися акценти у тлумаченні вчинків та подій. За словами Г. Лазаревського, Г. Ґалаґан уявляв, що «любить декілька тисяч ‘селянських душ’, які належали його батькам, а в наступному мусили належати йому. Але одночасно він вважав за цілком природнє бити по обличчю старого свого служника, наказувати, шмагати різками іншу челядь за будь-яку провину…»[44]. Щодо першого епізоду, то у щоденнику двадцятилітній Григорій Ґалаґан, дізнавшись про смерть одного із селян, із гіркотою згадує, як вдарив його за те, що той був у нетверезому стані. Другий епізод, згаданий Г. Лазаревським, занотований у щоденнику так: «Вересень 4. Вперше покарав людину. Після 15 чи 16 ударів мені стало так боляче, що я сказав – досить, а сам пішов…»[45].

Одним з небагатьох дописувачів «радянської доби» А. Степович прагнучи захистити Г. Галагана від звинувачень у «поміркованому лібералізмі» та «романтичному етнографізмі», писав: «цей поміщик все життя намагався удосконалити повсякденне життя народу, піклувався про покращання його добробуту й багато зусиль та коштів витратив на практичну реалізацію тих засобів, за допомогою яких можна було зробити селян більш заможними…»[46]. А. Степович наполягав, що оцінювати такого діяча як Г. Ґалаґан, необхідно з точки зору дієвих результатів його конкретної праці та суспільної діяльності, а не теоретичних висловлювань[47].

Отже, власний «ідентифікаційний проект» Григорія Павловича Ґалаґана постає на перетині життєвих можливостей та особистісних інтерпретацій. Так, за соціальнм статусом він був поміщик, крупний землевласник, його світоглядні переконання з часом сильно «поправішали», водночас рівень його соціальної активності, практичної діяльності, відданості національній справі залишався настільки високим, що, він заслуговує право на шану нащадків без будь-яких обмовок та закидів.

В основу конструювання соціальних практик Григорія Ґалаґана було покладено модель особистісної ідентичності, що містить такі складникі, як відданість рідному краю, прагнення ефективно реалізувати власні зобов'язання перед селянською спільнотою, наслідування традиції,

[43] *Матвєєв А.* Родина Ґалаґанів: історичні контрасти. С. 116.
[44] *Лазаревський Г. О.* Київська старовина. С. 68.
[45] *Материалы* для биографии Г. П. Галагана. С. 216.
[46] *ІР НБУ ім. В. І. Вернадського*, ф. 179, оп. 1, спр. 130, арк. 4.
[47] Там само.

вшанування історичної пам'яті поколінь, утлумачені як зобов'язання перед «предками та нащадками».

Вважаємо, безумовно, ефективним для біографічних розвідок аналіз механізму ідентифікації непересічної особистості через співставлення ступеню її соціальної активності, практик власної репрезентації та реакції на її дії, вчинки, роздуми сучасників і нащадків. Нащадки нерідко виявляються неспроможними побачити історичну особистість без нашарувань власних уподобань та переконань, зрозуміти як людина реалізовувалася відповідно до власних ідентифікаційних стратегій. Адже біографістика набагато більше говорить про той час, коли певна біографія створювалася, ніж про час, в якому конкретна особа жила. Вочевидь, «інтелектуальна біографія» такої історичної постаті, як Григорій Ґалаґан генерує неоднозначні інтерпретації, котрі утворювалися на межі приватного / суспільного, одиничного / колективного, зовнішньої репрезентації / особистісної ідентифікації.

Ейдос.
8'2015.

Сергій Світленко
Дніпропетровськ

Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії

В сучасній історіографії інтелектуальна біографія все частіше стає об'єктом цікавих теоретичних та прикладних досліджень. З теоретичного погляду актуалізація цього напряму біографічних студій виглядає цілком закономірною, адже дозволяє крізь призму інтелектуально-біографічного аналізу і синтезу глибше пізнати сутність та особливості історичних процесів, явищ, роль і місце в них історичних персоналій.

Однак цілком можна погодитися з тим, що, попри помітне нагромадження емпіричного біографічного матеріалу та його узагальнення в монографіях та дисертаціях, яке відбувається останнім часом динамічніше, теоретичне осягнення біографічних досліджень, зокрема інтелектуальних біографій, здійснюється ще уповільнено[1].

Втім у сучасній історіографії мають місце змістовні досліди з теоретичного осмислення концепції інтелектуальної біографії в контексті проблеми конструювання «наукових біографій» в українській історіографії.

Так, Володимир Ващенко простежив основні сучасні тенденції в українській й зарубіжній біографістиці та показав відмінність все популярнішого поняття «інтелектуальна біографія» від поняття «наукова біографія». Перша акцентує увагу на динаміці «внутрішнього» інтелектуального становлення особистості, тоді як друга – на зовнішній кар'єрі науковця. Інтелектуально-біографічний підхід є продуктивнішим, адже не обмежується зовнішніми проявами життєвого шляху та діяльності, а виявляє глибинні внутрішні механізми формування, становлення та еволюції особистості, її життєві та професійні мотивації, отже має більш комплексний характер[2].

У цьому ж контексті не можна не приєднатися до погляду російської дослідниці Лоріни Рєпіної, яка відводить центральне місце в дослідженні не

---

[1] *Ващенко В.* Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 4. К., 2009. С.475.

[2] Там само. С. 480 – 481.

самим вчинкам історичних персоналій, а їх інтерпретації, усвідомленню ситуацій особистісного вибору, прийняттю рішень, в яких найбільш ярко відбивається самостійність і творче начало мислення об’єкта вивчення та весь комплекс зовнішніх впливів на нього, зокрема матеріальних, морально-етичних, психологічних, що випливають з його життєвого досвіду та мережі міжособистісних зв’язків[3].

У ході розробки інтелектуальних біографій конкретних історичних персоналій автори розглядали окремі теоретичні аспекти цього напряму досліджень. Інноваційним дослідженням з погляду на осягнення складних проблем культурно-інтелектуальних комунікацій є монографія Ірини Колесник «Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій»[4]. В ній вдало сконструйовано інтелектуальну біографію Миколи Гоголя в контексті культурно-інтелектуальної історії. Використовуючи методологію інтелектуальних мереж, автор розкрила концепт «інтелектуальне співтовариство» як модель комунікаційних мереж і запропонувала структуру біографії М. Гоголя у формі мапи інтелектуальних зв’язків, диференціюючи життєвий і творчий шлях свого героя на петербурзький, московський та римський періоди з їх внутрішніми інтелектуальними осередками та контактами на широкому культурно-інтелектуальному просторі у вигляді зібрань у різноманітних салонах, гуртках, «чайних вечорах», «суботах», «читаннях» «четвергах», «вечорах» тощо, виокремлюючи при цьому вертикальні та горизонтальні лінії.

Безпосередню належність монографічного дослідження до інтелектуальної біографії задекларував Віталій Андрєєв у книзі «Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого»[5]. Для нашої теми це дослідження викликає інтерес тим, що в ньому чітко простежується структуризація інтелектуальної біографії. Так, автор виділив кілька етапів інтелектуального зростання свого героя, послідовно показавши «становлення інтелектуала та початок наукової діяльності», розглянувши другий проміжний етап – «на шляху до успіху», виділяючи при цьому змістові блоки його інтелектуальної діяльності як історика, етнографа, історіософа, літературознавця та письменника. Нарешті, вінцем цієї структуризації є «доба зрілості», репрезентована діяльністю археолога, історика, етнографа та мовознавця.

Хоча в сучасній українській історіографії спостерігається тенденція посилення інтересу до жанру інтелектуальної біографії, приналежність до цього напряму досліджень не завжди анонсується авторами. Прикладом такого підходу є монографія Ярослава Грицака «Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886)», яку за змістом можна віднести саме

---

[3] *Репина Л.* Историческая биография и интелектуальная история // Ейдос. К., 2009. Вип. 4. С. 463 – 464.

[4] *Колесник І.І.* Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. К., 2009. 596 с.

[5] *Андрєєв В.* Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого. Дн-ськ, 2012. 472 с.

до інтелектуальної біографістики[6]. Так, автор, досліджуючи «мікроісторію макролюдини» – видатного українського інтелектуала Івана Франка, розглядає його особистість у контексті тогочасного суспільства й на фоні малих спільнот (селян, жінок, євреїв, читачів), з якими той мав взаємозв'язки. Ставлячи в центр уваги проблему Франкової ідентичності, автор не мав на меті розглянути структуру його інтелектуальної біографії, хоча фактично виділив такі її проблемні складові, як часову (в першій частині «Франко та його часи») та просторовому (у другій частині «Франко та його суспільство»).

Таким чином, новітні біографічні дослідження українських істориків містять цікавий матеріал для теоретичних розмислів, узагальнень й постановки питання про структуру інтелектуальної біографії як об'єкта наукового дослідження.

В сучасному науковому тлумаченні під поняттям структури розуміється «взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого», будова об'єкту[7]. Розглядаючи біографію як системний інтелектуальний конструкт і користуючись структурою дослідження, розробленою французьким істориком Жаком Ле Ґоффом, можна представити її структуру як форму розташування її внутрішніх елементів, зокрема всіх видів творчої діяльності з умовами, формами та результатами розумової праці, ментальних особливостей та ціннісних орієнтацій в процесі інтелектуального життя, у взаємодії їхніх певних сторін і властивостей [8].

Англійський дослідник Пітер Баррі справедливо відмічав, що структури не є об'єктивними конструктами. Вони є витвором інтелектуальної уяви науковця, що створюються в процесі світорозуміння та на основі життєвого і професійного досвіду. Структури є породженням інтелектуального процесу і мають високу ступінь абстрагування[9].

Водночас слід брати до уваги, що винайдення структурних абстракцій не може не ґрунтуватися на емпіричному, прикладному досвіді, якщо хоче претендувати на більш-менш автентичне відбиття дійсності, враховуючи, що дослідник працює все ж таки із залишками першоджерельного матеріалу. Але при цьому документальний чи оповідний факт не є метою, а засобом наукового конструювання структури певної системи, в даному випадку інтелектуальної біографії. Такий факт важливий не сам по собі, а як своєрідний джерельний плацдарм, який дає можливість проникнути у

---

[6] *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886). К., 2006. 632 с.

[7] *Великий тлумачний словник* сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. К.; Ірпінь, 2001. С.1208.

[8] *Клименюк О.* Методологія та методи наукового дослідження. К., 2005. С.108; *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Л., 2007. С. 68 – 69.

[9] *Баррі Пітер.* Вступ до теорії. Літературознавство та культурологія / переклад з англ. Ольги Погинайко. К., 2008. С. 51 – 52.

внутрішню матерію структури, пізнати її елементи у взаємопроникненні та взаємодії.

З погляду на необхідність теоретичного осягнення структури інтелектуальної біографії поставимо на меті розглянути цей конструкт на прикладі яскравої особистості видатного українського інтелектуала кінця XIX – початку XX ст. Бориса Грінченка, який поєднував у собі властивості народолюбця-культурника, політичного діяча, мислителя, публіциста, педагога, літератора, мовознавця.

Життя та діяльність Б.Грінченка стали предметом вивчення вже від початку XX ст., коли з'явилися розвідки С. Єфремова, М. Плевако, Л.Старицької-Черняхівської[10].

Згодом багатогранна й насичена інтелектуальна праця українського діяча вивчалася фрагментарно й частково, що зумовлювалося значною мірою ідеологічними та партійно-політичними особливостями комуністично-радянського періоду. Адже інтелектуальна праця Б. Грінченка на користь української національної справи не вписувалася у світоглядний ряд тодішньої моністичної політико-ідеологічної системи. За цих обставин лише окремі аспекти наукової біографії українського діяча були достатньо розроблені у другій половині XX ст.

Так, літературознавець А. Погрібний висвітлив творчий шлях Б. Грінченка в контексті поступу літературного руху кінця XIX – початку XX ст., розкривши важливі питання ідейно-естетичної еволюції українського діяча[11]. Українська дослідниця Адвентина Животенко-Піанків, яка проживає у США, розглядала його біографію з погляду педагогічно-просвітянської праці, показала практичну діяльність, теоретичну і літературну спадщину українського діяча з погляду педагогіки[12].

Сучасні вітчизняні історики В. Колесник, Л. Могильний, С. Наумов, вивчаючи різні аспекти українського національного руху, простежили основні віхи партійно-політичної діяльності Б. Грінченка, торкнулися питання про його ідейну еволюцію[13].

Враховуючи важливу роль Бориса Грінченка в інтелектуальному поступі української справи, розглянемо структуру його інтелектуальної біографії, з'ясовуючи її внутрішні етапи та елементи в їх взаємозв'язку.

---

[10] *Єфремов С.* Борис Грінченко. Про життя його та діла. СПб., 1913. 53 с.; *Плевако М.* Життя та праця Бориса Грінченка. Х., 1911. 81 с.; *Черняховская-Старицкая Л.Б.* Гринченко. Пысання. Т. 1. К., 1905. 43 с.

[11] *Погрібний А.Г.* Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції. К., 1990. 232 с.

[12] *Животенко-Піанків А.* Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. К., 1999. 176 с.

[13] *Колесник В.Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття. К., 2005. 244 с.; *Наумов С.О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX – лютий 1917 р.). Х., 2006. 344 с.

Першим етапом біографії кожного інтелектуала є періоди дитинства і юності, коли відбувається формування засад світогляду, основ життєвих та ідейних цінностей людини, вибудовуються передумови його перших інтелектуальних контактів і зв'язків. Не був винятком і Б. Грінченко, який народився 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр Харківського повіту у родині відставного штабс-капітана Дмитра Грінченка і доньки російського дворянина Літарьова – Поліксенії. Хоча сім'я належала до дворянської верстви, панського достатку в ній не було[14].

Натомість батьки дбали про освіту сина, який навчився читати й писати вже з років п'яти. Мовою спілкування й навчання Бориса спочатку була російська, бо українську батьки-дворяни не сприймали як мужицьку. Не сприяло вивченню Борисом рідної мови й те, що навкруги від Вільхового Яру були розташовані лише російськомовні села. Всі няньки, наймити й наймички розмовляли російською[15].

Інтелектуальний стрижень людини значною мірою визначається колом читання, його глибоким внутрішнім змістом і широтою діапазону. Допитливий Борис читав усе підряд, що потрапляло до рук. Серед книжок, прочитаних ним у дитинстві, чільне місце посідали художні праці західних майстрів літератури В. Скотта, Дж. Байрона, А. де Віньї, В. Гюго, російських письменників М. Гоголя, О. Пушкіна, М. Некрасова, життєписи славетних людей, житія святих та церковні проповіді.

Крім того, Борис захоплювався історією російської держави та літератури, наполеонівських війн, інквізиції і т. ін.[16] Все це дає можливість стверджувати, що коло читання Б. Грінченка вирізнялося змістовністю й різноманітністю інтелектуальних пластів, включаючи англійську, російську, французьку світську літературу, церковні праці, історію Східної й Західної Європи.

З дитячих літ у вихованні Бориса була присутня й українська компонента. Велике враження на хлопця справили літературні образи Тараса Бульби та Остапа Бульбенка з їх боротьбою за козацьку волю. Свою генетичну тягу до рідної української мови хлопчик повною мірою задовольняв у живому спілкуванні з дідом Андрієм і бабою Галею. Напевно, завдяки їм, Борис дуже полюбив українські казки й пісні.

Подальше його знайомство з рідною українською мовою і культурою тривало на хуторі Кути, або Долбіно, куди батько перевіз родину після смерті брата у 1868 р. Цей населений пункт розташовувався вже серед українських сіл, а тому Борис мав змогу вчити від простого народу мову, а згодом й записувати слова та пісні[17].

---

[14] *Животенко-Піанків А.* Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. К., 1999. С. 38, 159, 176; *Плевако М.* Життя та праця Бориса Грінченка. Х., 1911. С. 5.

[15] *Животенко-Піанків А.* Вказ. праця. С. 23, 38; *Плевако М.* Вказ праця. С. 6.

[16] *Животенко-Піанків А.* Вказ. праця. С. 38 – 39; *Плевако М.* Вказ праця. С. 10.

[17] *Животенко-Піанків А.* Вказ. праця. С. 39; *Плевако М.* Вказ праця. С. 7, 9.

Як бачимо, первісні умови інтелектуального формування Бориса Грінченка тривали в період від 1863 р. до 1874 р. й були суперечливими. З одного боку, в сім'ї домінувала російська культура, літературне й історичне коло читання російського й західноєвропейського походження. З іншого, – все це не могло унеможливити зародження інтересу до української мови, літератури та культури. Вони виявилися для Б.Грінченка рідними на генетичному рівні, завдяки живому спілкуванню з дідом і бабою, зануренню в середовище живої української народної стихії та емоційним впливам яскравих літературних образів козацької епохи.

Перші українські інтелектуальні імпульси дитячого періоду набули закріплення й розвитку за часів юнацтва. Початок цього періоду слід датувати 1874 р., коли Б.Грінченко вступив до середнього навчального закладу в Харкові. Під час навчання юнак перейшов від ознайомлення з фольклорною й пісенною народною спадщиною до системного опанування зразків сучасної української літератури, читаючи «Енеїду» І. Котляревського, «Приказки» Є. Гребінки, «Кобзаря» Т. Шевченка, твори П.Куліша, Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького та ін. Ще однією складовою інтелектуальної праці Б. Грінченка того періоду стала його робота над складанням українського словничка, що відбувалося в ході спілкування з народом, коли записувалися слова, казки, пісні та приказки[18].

Тринадцяти років Борис Грінченко зацікавився поезією Т. Шевченка, знайшовши «Кобзар» у батьковій скрині. Це уявляється примітним фактом, що знаменував не тільки розширення юнаком кола читання, а й утвердження в його свідомості української інтелектуальної домінанти, ядра його інтелектуальної структури. Адже Шевченкова українська поезія зачарувала душу хлопця, стала для нього особистим Євангелієм. Він став писати українською. Напевно, талант мав спадковий характер, адже його бабуся по батькові доводилась двоюрідною сестрою Г. Квітці-Основ'яненку.

Захоплення літературою перетворилося на своєрідну гру, коли Борис «видавав» на своєму хуторі рукописні «журнали». Його першими слухачами й читачами стали батьки, старий пічник дід Андрій, а дещо пізніше – брат і сестра.

З дитячих та юнацьких років об'єктом пильної уваги й вивчення Б. Грінченка були природа і люди – селяни. Борис душею приріс до народної мови, пісенної та поетичної творчості хліборобів, незважаючи на те, що батько забороняв спілкуватися з простолюдинами[19]. Таким чином, у дитячі та юнацькі роки відбувалося формування його першого інтелектуального кола спілкування, до якого входили батьки, дід і баба, брат і сестра, знайомі селяни.

У Харківській реальній школі Б. Грінченко вчився добре, особливо полюбляючи словесність. Водночас уже в 15 років юнак почав замислюва-

---

[18] *Животенко-Піанків А.* Вказ. праця. С. 39 – 40, 189; *Плевако М.* Вказ праця. С.12.
[19] *Животенко-Піанків А.* Вказ. праця. С. 23, 39, 40, 159; *Плевако М.* Вказ праця. С.11.

тися над долею народу, над тим, як допомогти йому. В атмосфері посилення протистояння в суспільстві він почав знайомитися з нелегальною літературою. Предметом його читання стала й перша українська соціально-революційна брошура «Парова машина» С. Подолинського. У листопаді 1879 р., будучи вже у 5-му класі школи, Борис дав прочитати цю книжку своєму товаришеві. На біду, брошуру побачив батько останнього, який розповів про це директорові реальної школи п. Шихову.

Наслідки не забарилися. Директор почав допитувати Б. Грінченка. Того ж дня інспектор реальної школи зробив трус у його квартирі, а директор передав справу жандармам. Пізньої осені 1879 р. юнака заарештували, а через півтора місяця ув'язнення Б. Грінченка віддано на рік батькові на поруки. Впродовж року йому заборонялося навчання і поїздки до губернського центру.

Перші серйозні життєві випробування не зламали, а загартували силу волі Б. Грінченка. На початку 1881 р., відбувши річний термін висилки, він пішки, несучи з собою все своє невелике майно і 10 крб. у кишені, попрямував до Харкова, де здобув посаду писарчука у Харківській казенній палаті. Працювати прийшлось у відділі, що вів справи про «займанщину».

Незадовго перед тим охтирський адвокат, діяч харківської української громади А. Шиманов розпочав і виграв низку справ, унаслідок чого одержав близько 200 тис. крб., а селяни перестали сплачувати незаконні податки. Ці численні справи викликали інтерес у Б. Грінченка з точки зору вивчення українського народу[20].

У Харкові Б. Грінченко прилучився до осередку українського національного руху – місцевої громади, хоча в той час його матеріальне становище було надзвичайно скрутним. Як не дивно, саме його скромне помешкання стало надійним пристановищем для зібрань Харківської української громади, яка об'єднувала народолюбців, щирих прихильників праці на користь рідного краю. Крім Б. Грінченка, до її кола належали М. Лободовський, Д. Пильчиков, В. Александров, А. Шиманов та деякі ін.

Б. Грінченко та його ідейні однодумці вчилися української мови, збирали народні пісні, казки, обговорювали проблеми народної освіти, складали популярні книжки для народу, читали українські часописи з Галичини тощо. Громадівці зібрали трохи грошей, і Б. Грінченко надрукував кілька популярних книжок, написаних ним самим та його товаришами. Тоді ж він почав надсилати свої літературні праці до Галичини, де в 1881 р. надрукував поезії у журналі «Світ»[21].

Так закінчився харківський юнацький період інтелектуальної біографії Б. Грінченка, в ході якого від 1874 р. до 1881 р. відбулось завершення

[20] *Грінченко Борис.* [Автобіографія] // Твори: у 2 т. Т. 1. К., 1963. С. 568; *Грінченко М.М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко // *ІР НБУВ.* Відділ рукописів. Ф. І, спр. 32541, арк. 1 – 5; *Плевако М.* Вказ праця. С. 13 – 15.

[21] *Плевако М.* Вказ праця. С. 16; *Єфремов С.* Борис Грінченко. Про життя його та діла. СПб., 1913. С. 14, 15; *Чикаленко Є.* Спогади (1861 – 1907). К., 2003. С. 97.

формування його особистості з українським світоглядом. Базовими елементами цього процесу стало опанування ним сучасної української літературної класики та мовних скарбів українського народу в перебігу роботи над словником.

У межах цього інтелектуального періоду сталося первісне знайомство Б. Грінченка з українською нелегальною літературою. Цей факт, який призвів до обшуку, арешту та ув'язнення юнака, відкрив перспективи для його опозиційної діяльності, а відтак і відповідної трансформації інтелектуальної праці. Після річної висилки Б. Грінченко став активним учасником Харківської української громади і в межах цього інтелектуального середовища поглиблював знання української мови, продовжував збирати фольклорно-пісенну народну творчість, приступив до написання й публікації популярних книжок для народу, тим самим розпочав свою літературну діяльність. Відтак у харківський період відбулося розширення кола інтелектуальних занять Б. Грінченка.

У надрах вищезазначеного періоду в душу Б. Грінченка запала мрія вчителювання. Він самотужки навчався й успішно здав «колоквіум» на вчителя і подав прохання інспектору народних шкіл п. Бєлокопитову щодо призначення на вчительську посаду. Восени 1881 р. Б. Грінченко отримав місце учителя в селі Введенське Зміївського повіту Харківської губернії. Діставши кілька практичних порад від М. Лободовського, який колись сам учителював по-українськи і був за це позбавлений роботи, молодий народний учитель вирушив на сільську ниву знань.

Б. Грінченкові важко працювалося в неукраїнській школі, але молодий учитель-народолюбець вишукував можливість читати школярам після занять українські казки та думи. Він швидко знайшов спільну мову як зі своїми вихованцями, так і з їхніми батьками. Однак волосне начальство не симпатизувало приїжджому педагогу. Пропрацювавши рік, Борис Дмитрович поїхав із Введенського, адже за постановою місцевого земства, сільську школу зачинили «за неможливістю в ній викладання»[22].

Восени 1882 р. Б. Грінченко отримав місце учителя у школі села Тройчате того ж Зміївського повіту. У цьому селі теж проживали вихідці з великоросійських губерній, тому, щоб черпати знання живої розмовної української мови, Борис Дмитрович поселився в українському селі Чунишине, розташованому за кілька верст, уже в Полтавській губернії. Після роботи, діставшись своєї найманої оселі, він учився народній українській мові в селян, записував пісні, приказки, слова, а вечорами писав вірші, складав читанку. Вчитель швидко здобув шанобливе ставлення до себе з боку серед сільських дітей та їхніх батьків. Однак волосне начальство і тут дивилося на педагога недоброзичливо[23].

---

[22] *Грінченко М.М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко // *ІР НБУВ.* Відділ рукописів. Ф. І, спр. 32541, арк. 6 – 8, 14 – 19, 22.
[23] Там само. Арк. 22, 23, 24 а, 24 б, 25.

Оповідаючи про цей період життя в автобіографії, Б. Грінченко згадував: «Мені хотілося вчитися від народу мови, записувати лексичні й фольклорні матеріали і взагалі придивлятися до народного життя[24]. Цілком зрозуміло, що ідеали і прагнення народолюбця були дуже далекими від світосприйняття місцевих чиновників.

Улітку 1883 р. Борису Дмитровичу трапилась нагода підвищити свою кваліфікацію – у Змієві відкрились педагогічні курси для вчителів усієї Харківської губернії. Їх керівником був І. Литвинов – інспектор народних училищ, який вирізнявся серед інших інспекторів своїми високими людськими й професійними якостями. На педагогічні курси прибуло близько 80 учителів. У цьому учительському середовищі Б. Грінченко відразу ж виділився знанням педагогічної справи й організаторськими навичками. Не дивно, що навколо нього незабаром об'єднався гурток у дев'ять педагогів, які після курсів сходилися й обговорювали не тільки справу педагогічну, а й українську, читали відповідні книжки, які привіз із собою Б. Грінченко. Незабаром кілька вчителів відійшло від участі в гуртку, але четверо учасників не припиняли спільних занять до кінця курсів. Так українолюбець-педагог розширив коло свого спілкування[25].

У ході педагогічних курсів особистість Б. Грінченка привернула увагу директора народних шкіл п. Жаворонкова, який направив здібного учителя у двокласну школу в с. Олексіївку Зміївського повіту. І це попри те, що Борис Дмитрович не мав права учителювати у такому навчальному закладі через те, що не скінчив учительську семінарію.

Матеріальне становище Б. Грінченка поліпшилося, адже в цій школі платили 330 крб. на рік, проте моральні умови для діяльності українолюбця тут були вкрай несприятливі. Вчителю доводилося приховувати українські книжки, рукописи тощо. Певно завідувач школи все ж таки дещо дізнався про його українські уподобання. Не випадково, коли у школу приїхав інспектор І. Литвинов, він порадив Б. Грінченку бути обережнішим. Самотність народного учителя у цьому великому торгівельному селі, де проживали багаті купці й панувало російськомовне середовище, обумовила його клопотання про переведення в українське село[26].

Наслідком цього став переїзд Б. Грінченка 14 вересня 1884 р. завідувачем двокласної школи в село Нижня Сироватка Сумського повіту. Прибувши до цієї великої школи, він швидко зрозумів, що в ній не все гаразд. Знання й дисципліна учнів не відзначалися належним рівнем, що й не дивно за умов п'янства учителів, нездорової морально-психологічної атмосфери в колективі. Незабаром завідувачу вдалось налагодити навчально-виховний процес, хоча при цьому й повною мірою відчути на собі невимовну важкість

[24] *Грінченко Борис.* [Автобіографія] // Твори: у 2 т. Т. 1. К., 1963. С. 568.
[25] *Грінченко М.М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 28, 29.
[26] Там само. Арк. 29, 30, 34 – 36.

учителювання в обстановці постійних наклепів, коли число протоколів чи доносів швидко досягло кількість 26[27].

Вистояти в цій непростій життєвій ситуації, напевно, допомагало те, що поруч з Б. Грінченком завжди знаходилась його дружина Марія Миколаївна, з якою було взято шлюб на початку 1884 р. Згодом Борис Дмитрович писав: «…жінка моя з того часу стала мені вірним товаришем у всіх моїх заходах і в багатьох важних і важких працях». На початку нового навчального року Б.Грінченко одержав перевод у Виру, в однокласну школу. Але 30 вересня 1885 р. він виїхав з Нижньої Сироватки, кинувши учителювання й поїхавши на батьківський хутір[28].

Отже, впродовж 1881–1885 рр. тривав третій, харківсько-полтавсько-сумський період інтелектуального життя Б. Грінченка. Його основним змістом стала педагогічна діяльність у чотирьох народних школах, яка супроводжувалася подальшим опануванням ним живої української мови в селянському середовищі, записами пісень, приказок, слів, а також написанням віршів, складанням читанки, розширенням інтелектуального кола спілкування серед учнів та народних учителів.

Головним змістом четвертого періоду інтелектуальної біографії Б.Грінченка стала його земська діяльність, яка тривала з кінця 1885 р. до весни 1887 р. на Херсонщині. В цей півторарічний період він працював статистиком губернського земства, збираючи по селах різноманітні відомості з народного життя. Водночас народолюбець продовжував літературну працю: писав оповідання й казки. У 1886 р. він опублікував другу збірку «Під сільською стріхою»[29].

Улітку 1887 р. відома діячка освіти Христина Алчевська, за рекомендацією М. Лободовського, запросила Б. Грінченка вчителювати в Олексіївську школу Слов'яносербського повіту на Катеринославщині. Незабаром розпочався катеринославський (олексіївський) період біографії українського діяча, який тривав шість років і був наповнений педагогічною працею.

Укладаючи з Х. Алчевською словесну угоду, Борис Дмитрович висунув одну умову: якщо іспити покажуть добрі знання учнів, його не можуть звільнити з посади. Після цього, в середині вересня 1887 р. подружжя Грінченків прибуло до Олексіївки. З собою народні вчителі привезли чималу бібліотеку, де були видання різними мовами. Так, у ній налічувалось кілька примірників Біблії, видрукуваної французькою, німецькою, церковно-слов'янською й російською мовами і Новий Завіт – сербською мовою, що свідчило про різноманітні інтелектуальні зацікавлення Б. Грінченка.

---

[27] Там само. Арк. 38, 41, 46, 51, 53, 73, 76.

[28] *Грінченко Борис.* [Автобіографія]. С. 568; *Грінченко М.М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 79.

[29] *Грінченко Б.* [Автобіографія]. С. 568; *Животенко-Піанків А.* Вказ. праця. С.160, 13, 17.

Хоча Олексіївська школа діяла вже сім років, рівень підготовки учнів виявився низьким – не везло з учителями. Тому Б. Грінченко заходився надолужувати раніше втрачений час, займаючись із здібними учнями по 8–9 годин на день[30].

Чільне місце в діяльності педагога-народолюбця займало вдосконалення навчального процесу, важливим інструментом чого стала підготовка нових навчальних посібників. Уже в 1888 р. Борис Дмитрович розробив україномовний посібник «Настина читанка», який став засобом української освіти й виховання не тільки власної доньки, а селянських дітей Олексіївки.

У 1889 р. Б. Грінченко написав ще один посібник – «Граматика», що служив тим же цілям. У процесі спілкування педагог прагнув пробудити в учнів творче мислення. У грудні 1888 – лютому 1889 рр. Б. Грінченко випускав разом зі своїми вихованцями рукописний ілюстрований журнал «Думка», в якому школярі могли прочитати мудрі вислови, загадки, казки, народні пісні, оповідання. До Шевченкових роковин у журналі вмістили вірші на пошану Кобзаря[31].

Б. Грінченко повністю віддавався нелегкій учительській праці. Відносно вільними залишалися лише недільні вечори та свята. У ці дні до подружжя Грінченків часто заходили селяни, а іноді й вони відвідували хліборобів. З перших днів перебування Бориса Дмитровича в Олексіївці місцеві селяни були вражені, що він розмовляв з ними українською, поводив себе культурно, просто, дотримувався високо морального способу життя. Тому, виявляючи свою прихильність, до Грінченків заходило багато батьків школярів. Особливо людно бувало у святкові дні. На Різдво й на Меланки селяни приходили колядувати, засівати та щедрувати, на Пасху – обмінювались пасками тощо. Притягувало до подружжя народних учителів й те, що вони у разі потреби лікували селян, адже медичний персонал у цій місцевості на 20 верст навкруги був відсутній[32].

Незважаючи на велику зайнятість у школі, Б. Грінченко не припиняв літературної діяльності, вивчив чеську мову. В олексіївський період Борис Дмитрович написав цілу низку оповідань з народного життя. Це, зокрема, «Каторжна» (1888), «Олеся», «Грицько» (1890), «Украла», «Кавуни» (1891), «Панько», «Батько та дочка» (1893) та ін. У 1891 р. творчий доробок письменника збагатився повістю «На распутті». Грінченкова проза просякнута знанням реалій народного життя, щирою любов'ю до людей, до рідної землі. Чітка життєва позиція письменника-народолюбця відбилася в

[30] *Грінченко Б.* [Автобіографія]. С. 569; *Грінченко М.М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 80, 82, 93, 98, 100, 103, 104, 106, 121, 124.
[31] *ІР НБУВ.* Відділ рукописів. Ф.І, спр. 31506, арк. 1 – 18; Спр. 31456, арк. 1 – 11; Спр.31457, арк. 1 – 83.
[32] *Грінченко М.М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 117, 118, 136, 138.

наступних рядках оповідання «Олеся»: «Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя»[33].

В Олексіївці Б. Грінченко виявив неабиякий інтерес до літературознавства та літературної біографістики. У цей період з-під його пера вийшли біографічні нариси, життєписи «Грігорій Квітка» (1890 р.), «Євген Гребінка» (1891 р.) та ін.

Тоді ж Борис Дмитрович активно працював у галузі української поезії. Свідченням цього стали рукописні збірки «Вірші 1889–1892 рр.», «Галицькі вірші» (1892 р.). За визнанням самого Б. Грінченка, поезія складала лише випадкове явище в його діяльності. Попри всі недоліки, вона була наповнена ідеалами правди, свободи, просвіти, глибоким патріотизмом[34].

Українолюбні вірші Б. Грінченка потрапили в поле зору Петербурзького цензурного комітету. Про це свідчить висновок цієї установи від 17 листопада 1889 р., в якому, зокрема, йшлося про заборону друкування збірника віршів «Квітка» з творами ряду українських поетів. Серед них першим згадувався вірш Б. Грінченка «До праці», написаний ще 1881 р., в якому автор стверджував: «Мы для борьбы живемо!». Щороку Грінченки направляли до цензурних установ під різними псевдонімами півтора десятка рукописів. Інтелектуальна діяльність Б. Грінченка набувала поступу, незважаючи на цензурні нагінки[35].

У той же час народолюбець не припиняв роботу над лексичними нотатками, матеріалами, що записував з народних вуст[36]. Згодом лексика, зібрана Б. Грінченком на Катеринославщині, увійде до його чотиритомного «Словаря української мови».

Утім у зазначений період в урядовій політиці щодо освіти посилилися охоронно-консервативні тенденції. Керівництво міністерства усе сильніше дбало про те, щоб у народних школах не зароджувалося жодне «вільнодумство». Напевно, до начальства дійшли чутки про педагоганародолюбця в Олексіївці, який писав твори під псевдонімом «Чайченко». Тому вранці 30 квітня 1888 р. до Грінченків з’явилися жандармський ротмістр, жандармський вахмістр та поліцейський наглядач, які зробили на їхній квартирі трус. Лише за те, що Б. Грінченко мав псевдонім Чайченко, він був заарештований з вилученням рукописів й листів. Проте незабаром ротмістр визнав, що зробив трус помилково[37].

---

[33] *Грінченко Б.* Твори: у 2 т. К., 1963. С. 333 – 343, 344 – 348, 350 – 355, 356 – 359, 360 – 366, 367 – 370, 371 – 389; *ІР НБУВ.* Відділ рукописів. Ф. І, спр. 31373, арк. 1 – 285.

[34] *ІР НБУВ.* Відділ рукописів. Ф.І, спр. 31432, 31436, 31198, 31216; *Черняховская-Старицкая Л.* Б. Гринченко. Пысання. Т. 1. С.2, 38, 39.

[35] *Українська ідентичність* і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914): зб. докум. і матер. / відп. ред. Г.Боряк; упоряд.: Г.Боряк, В.Баран, Л.Гісцова [та ін.]. К., 2013. С. 235 – 236, 657; *Грінченко Б.* [Автобіографія]. С. 571.

[36] *ІР НБУВ.* Відділ рукописів. Ф.І, спр. 34404 – 34405.

[37] *Грінченко М.М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 126,141, 144 – 146.

Певно, цей перший прикрий епізод не набув негативного продовження через авторитет Х. Алчевської, яка прихильно ставилася до Б. Грінченка та його дружини. Адже на початку 1860-х рр. подружжя Алчевських брало участь у Харківській українській громаді. Щоправда, незабаром вони відійшли від участі в українському національно-демократичному русі. Христина Данилівна завжди примовляла Борису Дмитровичу: «Справді ж ми з вами на вулкані стоїмо!»[38].

Попечителька знала, що селяни беруть у Грінченків українські книжки, і школярі їх читають. Б. Грінченко віддавав багато сил позакласній роботі. І саме тут учні писали українською мовою рецензії на прочитані книжки, вірші, оповідання і т. ін. Вдома школярі вчили українські вірші та байки. Читав Б. Грінченко й лекції з українознавства. Внаслідок цієї копіткої роботи учні розрізняли Україну і Московію, українську і російську мови, знали історію, літературу, географію України. Свої знання вони могли висловлювати гарною українською мовою. Грінченки привезли в Олексіївку достатньо повну українську бібліотеку, а також безцензурні російські видання, які призначалися для позашкільного читання[39].

Метою діяльності Б. Грінченка було всіляке сприяння поступу української освіти і культури. У цьому питанні він не сходився з попечителькою Олексіївської школи Х. Алчевською, якій він відверто писав: «Я вважаю, що українці повинні служити Україні і українській, а не московській просвіті. Поважаючи діячів московської просвіти в московській землі, я не можу інакше як негативно ставитися до московської просвіти в землі українській»[40].

Наступний 1892–1893 навчальний рік став останнім роком учителювання Б. Грінченка в Олексіївській школі. На той час навчальний заклад став найкращим у повіті. Прикметно, що учні з вдячністю згадували Грінченкову науку. Один з них зазначав, що учитель «навчав, як треба любити людей і свою рідну країну, котрої ми до нього не знали, що вона у нас є; навчав жити просто, не лізти в пани, а жить правдиво і чесно». Проте подальше співробітництво вчителя-народолюбця з Х. Алчевською було вже неможливим. Але, незважаючи на ідейні розбіжності, Х. Алчевська віддавала належне Б. Грінченку, з шаною відмічаючи його талант і фанатичну любов до свого народу[41].

У катеринославський період завершилось ідейне становлення Б.Грінченка як українського народолюбця-інтелектуала. Свідченням цього є відомі «Листи з України Наддніпрянської» 1892–1893 рр., де Борис Дмитрович у ході полеміки з видатним українським політичним діячем М.Драгомановим актуалізував проблеми історичної місії української

[38] Там само. Арк. 148, 149, 153, 154, 176.
[39] Там само. Арк. 131, 172, 173, 174, 175, 176 б.
[40] *Грінченко М.М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко. Арк. 194, 195.
[41] Там само. Арк. 205, 214; *Алчевская Х.Д.* Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. М., 1912. С. 454.

інтелігенції, української національної ідентичності. Написані в сільській глибинці, в період активної педагогічної діяльності, «Листи» переконують у величезній життєвій та інтелектуальній силі Б. Грінченка і ставлять його в один ряд з найбільшими українськими інтелектуалами тієї доби.

Б. Грінченко належав до українських націонал-народолюбців – прихильників поступових національно-культурних та соціальних перетворень у напряму до самостійного національного життя українців. Вказуючи на цю мету своїх ідейних однодумців, він відмічав, що досягти її можна, з одного боку, через «одміну сьогочасного режиму» в Росії всілякими легальними заходами, а з іншого, – «дбаючи про народний добробут, розвиваючи народну освіту й українську літературу та вмілості (штуку), силкуючися цю освіту, літературу та вмілості зробити цілонародним, а не панським тільки добром, силкуючися, щоб зникли ганебні назвища «пан» та «мужик», а щоб виробилася з української нації одна національно-самосвідома освічена громада»[42].

Цілком невипадково Б. Грінченко мав інтелектуальні контакти з діячами «Братства тарасівців». За посередництва І. Зозулі (І. Спілки) він почав листуватися з одним із засновників та ідеологів тарасівців І. Липою, який восени 1892 р. більше тижня гостював у подружжя Грінченків у с. Олексіївка на Катеринославщині, обговорюючи майбутній програмний реферат – «Символ віри» «Братства тарасівців». Таким чином, є підстави стверджувати, що Б. Грінченко брав активну участь у виробленні цього програмного документа[43].

Отже, катеринославський (олексіївський) період інтелектуальної біографії Б. Грінченка 1887–1893 рр. вирізнявся від попередніх не тільки тривалістю, а й насиченістю й різноманітністю розумової праці. Педагогічна діяльність учителя-народолюбця органічно поєднувалася з творчістю на ниві літературознавства та літературної біографістики, поезії та прози, публіцистики, яка в «Листах з України Наддніпрянської» набула концептуального характеру.

Відтак у зазначений період внутрішня змістовна структура інтелектуального життя Б.Грінченка ускладнилася і набула не тільки прикладного освітянсько-культурницького, а й суспільно-політичного теоретичного смислу, попри те, що український діяч працював в українській глибинці, віддаленій від центрів і осередків інтелектуального життя.

У 1893 р. Б. Грінченко переїхав до губернського Чернігова. В «Автобіографії» він подав лише один мотив зміни місця проживання – необхідність «вчити дочку». Втім вибір саме Чернігова, на наш погляд, міг обумовлюватися й тим, що в губернському Чернігові в той час відродилася й активно діяла українська громада. До того ж із січня 1894 р. Б. Грінченко

---

[42] *Грінченко Б.* Листи з України Наддніпрянської // *Грінченко Б. – Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу. К., 1994. С. 111.
[43] *Наумов С.О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Х., 2006. С. 12.

працював у Чернігівській губернській земській управі: спочатку завідувачем відділом народної просвіти, а згодом – секретарем губернського правління. Відтак він помітно розширював свій інтелектуальний простір.

Упродовж 1894–1902 рр. до ядра громадівського кола, до якого увійшов Б. Грінченко, належали такі постаті, як І. Шраг, В. Андрієвський, А.Верзілов, С. Василевський, А. Глібов, М. Грінченко, Г. Коваленко, М. Коцюбинський, І. Руденко, О. Русов, С. Русова, В. Степаненко, Є. Тимченко та ін.[44]

Усі зазначені діячі мали безперечний вплив на поступ місцевого учительства, надаючи йому «український настрій». Важливими засобами в процесі розвитку цього середовища мало організоване в Чернігові Учительське Товариство, а також праці в народному шкільництві, укладення систематичного каталогу книжок для народу. Маючи великий педагогічний досвід, Б. Грінченко безперечно виказував своє компетентне слово[45].

Чернігівські громадівці щорічно проводили Шевченківські свята, увічнюючи пам’ять великого українського поета. У зазначених заходах брали участь по кілька десятків осіб. Головний зміст роковин складали реферати: і не тільки про Кобзаря, а з різних тем. Як учасник тодішньої Чернігівської української громади, Б. Грінченко спеціально писав такі реферати, як «Було, є, буде» і «Нова сім’я»[46].

Одне з таких Шевченківських свят, що відбувалося в середині 1890-х рр., спричинило справжню дискусію стосовно методів діяльності сучасного громадівства, до якої долучилися І. Шраг, С. Лисенко і Б. Грінченко. Внаслідок обміну думками громада доручила провести подальшу дискусію І.Шрагові та Б. Грінченкові. На черговому засіданні громади виступив Б.Грінченко, який переконував, що українському народові потрібна школа і книга рідною мовою. Це викликало бурхливе несприйняття з боку В. Хижнякова, який тричі вигукнув: «Мракобесие! Мракобесие! Мракобесие!». На цьому дискусія не припинилася.

Нове зібрання громадівців розпочалося з заслуховування реферату Б.Грінченка «Яка тепер народня школа на Україні», що мав викривальний характер стосовно політики царизму в галузі освіти. Проте аргументи українського народолюбця не переконали чернігівських лібералів, які незабаром зробили все від них залежне, щоб «поховати» справу із заснуванням чернігівського «Комитета Грамотности»[47].

---

[44] *Грінченко Б.* [Автобіографія]. С. 569; *Русова Софія.* Мемуари. Щоденник. К., 2004. С. 125; *Колесник В.Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття. С. 44.

[45] *Русова С.* Мемуари. Щоденник. С. 125.

[46] *Грінченкова Марія.* Чернигівська українська громада. Спогади // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли / під ред. акад. Михайла Грушевського. [К.], 1928. С. 485.

[47] Там само. С. 486 – 487.

У Чернігові Б. Грінченко вдало поєднував активну громадську й видавничу діяльність, маючи на меті популяризувати українське слово. У 1894 р. він організував видавництво для випуску популярної й белетристичної літератури для народу. Ведучи боротьбу з царською цензурою, Б. Грінченко разом зі своєю дружиною за декілька років видав у світ 50 найменувань книжок загальним накладом понад 200 тис. примірників, серед яких альманахи «Хвиля за хвилею», «Дубове листя», твори Т. Шевченка, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, М. Грінченко, Ю. Федьковича та ін.[48]

При цьому український народолюбець прагнув організувати видання книжок українською мовою в інтересах народної просвіти коштом Полтавського губернського земства. Про це свідчить лист Б. Грінченка до завідуючого Статистичним бюро зазначеного земства М. Кулябка-Корецького від 15 вересня 1895 р. Цей факт дозволяє стверджувати, що Б. Грінченко розширював своє інтелектуальне коло спілкування в інших регіонах Наддніпрянщини, ставлячи на меті розповсюдження українського друкованого слова[49].

У Чернігові Б. Грінченко вже не обмежувався національним культурництвом. Своєю діяльністю він сприяв поступовій політизації українських громад. Так, у 1898 р. Б. Грінченко разом з М. Коцюбинським написав у Чернігові «Листівку Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації», в якій чітко задекларовані прагнення «до політичної самоуправи», до «політичної, конституційної свободи з автономією політичною: вольности слова, друку і зборів».

Б. Грінченко брав активну участь і в організаційних засобах Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації (ВЗБДО). Так, 20 – 27 серпня 1898 р. під прикриттям з’їзду натуралістів в Університеті св. Володимира в Києві за його участю відбувся з’їзд ВЗБДО. У заході брали участь понад 40 осіб із Києва, Чернігова, Одеси, Вінниці, Кишинева, Житомира, Полтави, Лубен, Прилук, Єлисаветграда, Керчі. Це свідчило, що коло інтелектуального спілкування Б. Грінченка набуло всеукраїнського характеру і вийшло за межі одного регіону. Характерно, що з часом роль Б.Грінченка в діяльності ВЗДБО зростала. Свідченням цього може служити факт його обрання в 1901 р. до Ради організації, до якої він входив у трьох каденціях: 1901/02, 1902/03 та 1903/04 рр.

Діяльність Б. Грінченка потрапила в поле зору таємного агента М.Железняка, який ще в 1898 р. доносив начальнику Київського губернського жандармського управління В. Новицькому про існування таємного товариства «Молода Україна», що мало на місцях відділення –

[48] *Колесник В.Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття. С. 46; *Наумов С.О.* Український політичний рух на Лівобережжі. С. 27.

[49] *Українська ідентичність* і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914). С. 268 – 269.

громади. Серед найважливіших громад значилася чернігівська. Її активний учасник Б. Грінченко перебував під негласним наглядом поліції [50].

Не пізніше 2 липня 1900 р. той же таємний агент направив своєму адресату нове повідомлення про діяльність української інтелігенції в Наддніпрянщині, в тому числі й Чернігові, що об'єднувалася навколо журналу «Киевская старина». Так, серед чернігівських діячів, які були зараховані таємним агентом до «фактичних хазяїв і розпорядників магазину «Киевская старина», значився і Борис Грінченко[51].

Наприкінці 1899 р. у Б. Грінченка виникли проблеми і в земстві. Внаслідок інтриг деяких груп гласних він був змушений покинути посаду і жити з літературного заробітку. Принагідно зазначу, що від початку 1880-х рр. Б. Грінченко дописував до цілої низки видань, що виходили в Австро-Угорщині, Росії і навіть у США. Пішовши із земства, Б. Грінченко разом з дружиною працював над каталогізацією скарбів українського музею Василя Тарновського, півроку самовіддано працюючи щодня, часто і вдень, і ввечері. Наслідком цього стало видання другого тому каталогу [52].

На початку XX ст. Б. Грінченко прилучився до діяльності українського видавництва «Вік», яке одним із перших провело величезну роботу з друку й поширення української літератури не тільки в Російській імперії, а й за кордоном. Силами видавництва видано 140 назв художньої, навчальної і науково-популярної літератури загальним накладом 560 тис. примірників[53].

Отже, п'ятим періодом інтелектуальної біографії Б. Грінченка став чернігівський, що тривав впродовж 1893–1902 рр. У цьому проміжку часу інтелектуальна діяльність українського народолюбця розширилася до регіонального рівня в рамках Чернігівської української громади. Водночас набула розвитку тенденція до опанування всеукраїнського інтелектуального простору, завдяки участі в Братстві тарасівців та Всеукраїнській загальній безпартійній демократичній організації. Відтак утвердилися нові інтелектуальні змісти – не тільки національно-культурницькі, а й національно-політичні, які часто поєднувалися. Так, просвітницько-публіцистична й видавнича діяльність об'єктивно сприяла поступу української національної свідомості, утвердженню відповідної національної ідентичності та поступовому переростанню українського національного культурництва в українську національно-політичну діяльність.

На початку 1902 р. розпочався київський період інтелектуальної біографії Б. Грінченка. Його переїзд із Чернігова до Києва був зумовлений необхідністю завершення ним «Словаря української мови», унікальної лексикографічної праці, укладання якої розпочалося українськими діячами

[50] *Колесник В.Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття. С. 61, 67, 69, 71, 197, 216.

[51] *Українська ідентичність* і мовне питання в Російській імперії… С. 296–298.

[52] *Грінченко Б.* [Автобіографія]. С. 569, 570.

[53] *Колесник В.Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття. С. 75.

від кінця 50-х рр. XIX ст. Впродовж кількох років Б. Грінченко значно розширив лексичну базу від 49 до 68 тис. слів, додавши велику кількість нових значень до вже зафіксованих слів, збагативши працю додатковою фразеологією, ілюстративним матеріалом. Це була величезна інтелектуальна праця, яка впродовж останніх року – півтора забирала по 10–11 годин щодня. У 1906 р. фундаментальний «Словарь української мови» здобув другу премію М. Костомарова Російської академії наук, а у 1907–1909 рр. побачив світ[54].

У київський період Б. Грінченко, поряд з національним культурництвом, активно працював на полі суспільно-політичної діяльності. Вже 23 вересня 1902 р. він разом з І. Стешенком і С. Єфремовим за підтримки низки рядових членів організації поставив на засіданні Ради ВЗБДО питання про необхідність ведення політичної діяльності окрім культурницької. Впродовж 1902–1903 рр. за участю Б. Грінченка відбувалися тривалі інтелектуальні обмірковування, дискусії та дебати членів Ради ВЗБДО стосовно політичної платформи організації, проект якої прийняли на XIII з'їзді ВЗБДО восени 1903 р. Документ передбачав автономію України у складі федеративної й демократичної Росії.

Подальша політична діяльність Б. Грінченка пов'язана з утворенням упродовж 1904–1905 рр. українських ліберально-демократичних партій. Так, він належав до ідейних лідерів Української демократичної партії (входив до Ради УДП), яка функціонувала як єдина організація з грудня 1904 р. до квітня 1905 р. Проте в середині партії точилися гострі ідейні дискусії між радикал-лібералами, очолюваними Б. Грінченком, і лібералами-поступовцями на чолі з В. Науменком. До кола однодумців Б. Грінченка в цих дискусіях входили С. Єфремов, М. Левицький та Ф. Матушевський, які вимагали політичної активності.

Як ідейний лідер поміркованих радикалів, що вже не знаходили можливості співпрацювати з діячами старогромадівського ліберально-поступового типу в УДП, Б. Грінченко шукав однодумців радикально-ліберального спрямування по всій Україні, активно співпрацював з галичанами та східними емігрантами в Галичині, проводив переговори з Революційною українською партією та «Союзом визволення». У своїх спробах утвердити нову Українську радикальну партію Б. Грінченкові не вдалося уникнути дискусій та суперечок ані з представниками інших українських політичних партій, ані навіть зі своїми колишніми союзниками УРП[55].

---

[54] *Грінченко Б.* [Автобіографія]. С. 570; *Колесник В.Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття. С.40; *Тараненко О.О.* «Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка…» (Післямова до «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка) // Словарь української мови / упорядк. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: в 4 т. Т.4. Р – Я / НАН України. Ін-т укр. мови. К., 1997. [С. 1 – 3].

[55] *Колесник В. Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття. С. 85–87, 108 – 109, 196, 197.

Однак за умов наростання подій Першої російської революції в серпні 1905 р. Б. Грінченко запропонував Є. Чикаленкові об'єднати УРП і УДП на новій партійній основі задля консолідації українських ліберально-демократичних сил. Унаслідок кількамісячного політичного діалогу в грудні 1905 р. постала об'єднана на основі УДП і УРП Українська демократично-радикальна партія (УДРП). Б. Грінченко входив до Ради УДРП впродовж каденцій 1905–1906 та 1907–1908 рр. До кола його однодумців по Раді партії належали С. Єфремов, Ф. Матушевський, М. Левицький, Є. Чикаленко та інших.

Програмні настанови УДРП викладалися в популярних брошурах та листівках лідерів партії. Зокрема, Б. Грінченко під псевдонімом Я. Яворенка написав такі книжечки програмного характеру, як «Чого нам треба?» (Львів, 1905), «Чого у нас досі нема доброго ладу?» та «Якого ладу нам треба?» (СПб., 1905). Можна констатувати, що Б. Грінченко належав до прихильників поступових національно-культурних та соціальних перетворень у напрямку від автономістсько-федералістичного до самостійного національного життя українців. Роз'ясненню програмних засад партії було присвячено українське віче, організоване в Київському університеті св. Володимира за участю Б. Грінченка, С. Єфремова, О. Косач та М. Лисенка.

Потреба інтелектуального діалогу з широкими масами українців зумовили рішення 8 жовтня 1905 р. Б. Грінченка та С. Єфремова започаткувати випуск першої щоденної україномовної газети в Києві «Громадське слово», хоча у грудні того ж року напередодні виходу у світ першого номеру Київський губернатор заборонив видання. Тоді Б. Грінченко подав заявку на вихід у світ газети «Рада». Окрім того, український діяч увійшов до складу редакційного комітету щоденної української газети «Громадська думка», що стала друкованим рупором УДРП. На шпальтах видання публікувалися статті й замітки Б. Грінченка. Після закриття російським урядом цього видання його естафету з 15 вересня 1906 р. підхопила нова щоденна українська газета «Рада». Перші шість номерів видання редагував Б. Грінченко. Водночас упродовж 1906 р. він же редагував український журнал «Нова громада»[56].

У ході Першої російської революції Б. Грінченко вийшов на загальноросійську суспільно-політичну арену. Свідченням цього стала його участь 19–21 листопада 1905 р. в якості делегата на з'їзді представників політичних партій 13 неросійських народів Російської імперії у Петербурзі. На цьому представницькому зібранні 115-ти делегатів Б. Грінченко виступив із доповіддю від українських радикалів[57].

Однією з важливих громадських ініціатив УДРП стало утворення «Просвіт» у Наддніпрянській Україні. У травні 1906 р. Б. Грінченко разом із В. Дурдуківським, М. Лисенком, Ф. Матушевським, та іншими започаткував

[56] *Колесник В. Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття. С. 88 – 90, 118, 142 – 143, 150 – 152, 154, 155.
[57] Там само. С. 176 – 177.

культурно-освітнє Київське товариство «Просвіта», яке діяло до 1910 р. Напрями роботи товариства визначали комісії: видавнича, бібліотечна, артистична, шкільно-лекційна, музейна. Серед багатогранної просвітницької діяльності, зокрема влаштування літературних вечорів і вистав, читання рефератів, видавничої діяльності, київські просвітяни впродовж чотирьох років на чолі з Борисом Дмитровичем опікувалися і збереженням історичної пам'яті про Кобзаря, зокрема зібрали чималу суму коштів на пам'ятник Т.Шевченкові[58].

У центрі діяльності Б. Грінченка зрілого періоду завжди перебували проблеми поступу української мови, літератури, освіти і культури в цілому. 26 лютого 1905 р. з-під його пера з'явилася заява «Нужды украинской школы». Такий хронологічний збіг є цілком невипадковим. Шануючи в цей день пам'ять великого українського поета, Б. Грінченко актуалізував проблему «тяжкого становища народу», серед причин якого було панування в народному середовищі культурної відсталості й неосвіченості. Ім'я Кобзаря стало тим ідейним прапором, під яким український діяч розгорнув своє бачення поступу української народної освіти[59].

На початку XX ст. ім'я Б. Грінченка як українського літератора було дуже відомим і визнаним у наукових колах Наддніпрянської України. Вельми прикметною в цьому сенсі стала «Записка з питання цензури україномовної книжки, підготовлена за дорученням Комітету міністрів спеціальною комісією Харківського університету» від 5 квітня 1905 р. До складу комісії увійшли авторитетні професори, зокрема такі, як Д. Багалій, Д. Овсянико-Куликовський, С. Соловйов, М. Сумцов, М. Халанський, М. Чубинський та ін. Відмічаючи зростання української літератури, попри понад 40-річні заборони, члени комісії вказали на цілу низку талановитих українських авторів. Серед тих, хто став висуватися в новітній період, учені назвали Бориса Грінченка[60].

Б. Грінченко вважав важливою справою поступ вищої української освіти. Свідченням цього є його лист до відомого українського фольклориста, етнографа і літературознавця, члена-кореспондента Петербурзької академії наук М. Сумцова від 2 січня 1907 р. В ньому Борис Дмитрович дякував харківському вченому за започаткування справи українських лекцій в університеті, що розглядав як покладення підвалин майбутнього українського університету. На думку Б. Грінченка, ця справа була вельми необхідною для «воскресіння нашого народу з його духовної летаргії». Водночас він надіслав М. Сумцову свою «Українську граматку до науки читання й писання» (Київ, 1907) – «відгук давніх учительських часів». Отже, питання української

---

[58] Там само. С. 179 – 180; *Животенко-Піанків А.* Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. С. 66; *Українська ідентичність* і мовне питання в Російській імперії… С. 644.

[59] *Животенко-Піанків А.* Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. С. 170 – 172.

[60] *Українська ідентичність* і мовне питання в Російській імперії… С. 349 – 350.

початкової освіти не сходило з порядку денного в інтелектуальному світі Б.Грінченка[61].

Як бачимо, київський період інтелектуальної біографії Б. Грінченка (1902–1910 рр.) вирізнявся багатошаровістю інтелектуальних пластів діяльності в громадських організаціях (ВЗБДО та київська «Просвіта») та політичних партіях (УДП, УРП, УДРП), у кількох змістових напрямах (мовознавчому, літературному, публіцистичному, видавничому). Помітно розширився інтелектуальний простір українського діяча, який вже не обмежувався окремим містом чи селом, навіть регіоном, а опановував всеукраїнський і загальноросійський рівні.

Вищенаведене дає можливість стверджувати, що структура інтелектуальної біографії Б. Грінченка має свої часові, просторові та змістові елементи, які перебували в певній динаміці та взаємозв'язку. Всього можна виділити сім структурних інтелектуально-біографічних періодів.

Два з них – харківський дитячий (1863–1874) та харківський юнацький (1874–1881) – були періодами формування особистості Б. Грінченка, створення основоположних засад його розумової діяльності. Ключовими чинниками в процесі його інтелектуального формування були контакти по сімейно-родинній лінії, в селянському оточуючому світі з його мовною, фольклорно-етнографічною, пісенно-поетичною традиціями, а також достатньо широке коло читання російських, українських та західноєвропейських авторів. За часів юнацтва Б. Грінченко став уперше займатися словниковою евристикою.

Часом становлення інтелектуального життя Б. Грінченка як українського народолюбця стали періоди його ранньої молодості: харківсько-полтавсько-сумський (1881–1885) та херсонський (1885–1887). Основним змістом першого з них була педагогічна діяльність у чотирьох народних школах з опануванням живої української мови в селянському середовищі, записами пісень, приказок, слів, написанням віршів, складанням читанки, розширенням інтелектуального кола спілкування серед учнів та народних учителів, а другого – земська праця статистиком губернського земства зі збиранням по селах різноманітних відомостей з народного життя, написанням оповідань та казок.

Етапом початків інтелектуальної зрілості слід назвати катеринославський (олексіївський) період інтелектуальної біографії Б.Грінченка (1887–1893), що пройшов в с. Олексіївка і вирізнявся насиченістю й різноманітністю розумової діяльності. Педагогічна діяльність учителя-народолюбця органічно поєднувалася з працею на ниві літературознавства та літературної біографістики, поезії, прози, публіцистики. Внутрішня змістовна структура інтелектуального життя Б.Грінченка ускладнилася і набула не тільки прикладного освітянсько-

[61] Там само. С. 423, 655.

культурницького, а й суспільного, політичного та теоретичного смислу, хоча ще не виходила за межі селянської глибинки.

Розвоєм інтелектуальної зрілості Б. Грінченка стали чернігівський (1893–1902) та київський (1902–1910) періоди його біографії. У цих проміжках часу інтелектуальна діяльність українського діяча розширилася від регіонального інтелектуального простору Чернігівської української громади до всеукраїнського в межах Братства тарасівців та Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації в чернігівський період і в рамках українських ліберально-демократичних партій (УДП, УРП, УДРП) – у київський. У ці часи утверджуються нові стійкі інтелектуальні змісти як національно-культурницькі, так і національно-політичні, які часто перепліталися.

Партійно-політична, просвітницько-публіцистична, видавнича, мовно-літературна, освітянська й наукова діяльність Б. Грінченка сприяла становленню української національної свідомості, утвердженню відповідної національної ідентичності й переростанню українського національного культурництва в українську національну політику з метою утвердження поступових національно-культурних та соціальних перетворень у напряму від автономістсько-федералістичного до самостійного національного життя українців.

Елена Богдашина
Харьков

Роль семейных традиций в жизненном сценарии М. Ковалевского

Известный психолог Эрик Берн предложил теорию «жизненного сценария» («неосознаваемого плана жизни»), диктующего людям поступки и поведение в целом. Этот, во многом бессознательный, жизненный план заимствуется у родителей и в дальнейшем человек частично повторяет родовой сценарий. Ярким примером большой роли семейных традиций явился жизненный сценарий известного историка, социолога, юриста, общественного деятеля М. М. Ковалевского (1851-1916). Сам учёный считал, что «главным очагом» «воспитания подрастающих поколений» «несомненно, была и остается семья»[1].

С большой гордостью Максим Максимович пишет о своем казацко-старшинском роде, имевшим родственные связи с известными польскими и российскими фамилиями, в частности по бабке с адмиралом П. С. Нахимовым[2].

О соблюдении семейных ценностей свидетельствует и традиция называть новорожденных мальчиков в роду Ковалевских преимущественно 4 именами: Максим, Евграф, Петр, Иван.

Отец М. М. Ковалевского (также Максим Максимович) был крупным харьковским помещиком, многие годы исполнявшим обязанности предводителя Харьковского губернского дворянства. Наш герой подчеркивает, что в их семье с высоким социальным статусом не было сословного или национального высокомерия. Среди друзей М. М. Ковалевского по Харьковскому университету были «поляки и евреи, караимы и черкесы; между ними мы не устанавливали различия»[3].

В детстве Максим Максимович со стороны родителей не видел проявлений самодурства или жестокости по отношению к крепостным: «В окружавшей меня среде мне трудно припомнить что-либо близкое к той

[1] *Ковалевский М.М.* Моя жизнь: Воспоминания. М., 2005. С. 68.
[2] Там же. С. 49-51.
[3] Там же. С. 71.

картине дикого и бессмысленного тиранства, какую можно найти в воспоминаниях Аксакова, Салтыкова и Толстого»[4]. Отец М. М. Ковалевского был одним из горячих сторонников ликвидации крепостного права. Его сын и жена подарили крестьянам «третью часть» выкупных платежей, а также «расположенные на реке торфяники… под огороды»[5]. «Почти вся старая прислуга продолжала служить почти до смерти» и по желанию доживала свою старость в имении на средства М. М. Ковалевского[6]. Как и родители, Максим Максимович младший никогда физически не наказывал слуг.

Одним из главных приоритетов в воспитании в семье Ковалевских были патриотизм и чувство гражданского долга. Максим Максимович младший в воспоминаниях выделяет военный статус отца («полковник, служивший еще в Турецкий поход 1811 года в кирасирах, участник Освободительной войны, дважды побывавший в 1813 и 14-м гг. в Париже»[7]). Пока отец был жив, мальчик «обыкновенно сопровождал» его на всех мероприятиях, посвященных героям Отечественной войны 1812 г.[8]. М. М. Ковалевский также подчеркивает нежелание отца делать карьеру в Санкт-Петебурге, объясняя его отказ от предложенного камергерства так: «Слишком дорожил сословною честью. Он дорожил ею настолько, что считал ниже себя отправление каких-либо придворных должностей»[9].

М. М. Ковалевский нигде в мемуарах не показывает какой-либо любви к отцу, только уважение. Он объясняет малое участие отца в своем воспитании следующим образом: «Так называемое воспитание, т. е. сообщение всех этих нужных и ненужных знаний, а также обучение способу держать себя прилично, как в домашнем кругу, так и в гостях, пало всецело на мою мать. Отец был слишком занят делами, чтобы находить время для этих деталей. Он был прекрасным хозяином, вел успешно дела»[10].

Совершенно другие, очень эмоциональные, переполненные любовью, слова М. М. Ковалевский адресует матери. Максим Максимович пишет про неё: «Она очень баловала меня, и ее смерть была первым моим большим горем»[11]. Фразу о том, что мама «очень баловала» в мемуарах М. М. Ковалевский пишет неоднократно, вспоминая при этом как любил в детстве физические прикосновения мамы, её поцелуи и объятия: «Как единственного сына, она очень баловала меня и приучила к женской ласке. Во всю мою жизнь я не мог отвыкнуть от нее»[12].

[4] Там же. С. 56.
[5] Там же. С. 57-58.
[6] Там же. С. 58.
[7] Там же. С. 51.
[8] Там же. С. 56.
[9] Там же. С. 56.
[10] Там же. С. 55.
[11] Там же. С. 51.
[12] Там же. С. 58.

28 августа (10 сентября) 1851 г., т. е. на 2-й день после рождения, младенцу пришлось испытать сильную физическую боль. По настоянию матери была проведена отоларингологическая операция профессором хирургии из Харьковского университета Т. Ванцетти. Решение матери Максим Максимович младший объясняет так: «Я был 2-м сыном в семье. Мой старший брат родился без неба, а я – с одной только заячьей губой. Без неба жить труднее, и он умер младенцем. Мать моя боялась, что со мною повторится то же, что и с ее первым сыном»[13].

С рождения М. М. Ковалевский был окружен усиленной заботой со стороны окружающих. Мальчик «рос на первых порах худеньким, хрупким и бледным»[14] и «признан был владеющим слабою жизнеспособностью»[15]. Мемуарист пишет о питании в детстве, не жалея негативных эмоций: «Откармливали бифштексами, вливали в меня ненавистный мне бульон и заставляли глотать столь же противные мне яйца всмятку»[16]. Прием такой «диетической» пищи воспринимался нашем героем в качестве наказания, в отличие от праздничных обедов.

М. М. Ковалевский с теплотой вспоминал о праздниках в имении около Двуречного Кута в Харьковском уезде: «Жил мой отец открытым домом. На праздниках собиралась масса гостей …длиннейший стол уставлялся всякими яствами. Я часто страдал несварением желудка от непомерной пищи. Меня за это наказывали – ставили в станок, лишали последнего блюда. Но эти педагогические приемы действовали на меня слабо»[17].

С детства Максим Максимович привык к гастрономическим излишествам, большим праздничным столам, переполненным вкусными блюдами. Такое изобилие было распространенным явлением в богатых помещичьих семьях. Избыток вкусной еды помогал М. М. Ковалевскому компенсировать плохое настроение положительными эмоциями от принятия пищи. Чревоугодие не прекратилось, а скорее усилилось, когда в присутствии 13-летнего сына умер Максим Максимович старший «благодаря несоблюдению диеты»[18].

Став взрослым, Максим Максимович младший, копируя отца, устраивал праздничные застолья. Званым днем для молодого приват-доцента (затем профессора) Московского университета был четверг. Шикарные обеды заканчивались, как правило, в третьем часу утра[19].

---

[13] Там же. С. 51.

[14] В распоряжении наследника – племянника Е. П. Ковалевского – оказались написанные матерью М. М. Ковалевского рисунки, стихи и рассказы (см. *Ковалевский М.М.* Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. Сб. ст. Петроград, 1917. С. 7).

[15] *Ковалевский М.М.* Моя жизнь: Воспоминания. С. 52.

[16] Там же. С. 52.

[17] Там же. С. 57.

[18] Там же. С. 55.

[19] Там же. С. 229.

Склонный (в отличие от родителей) к полноте, а после 35 лет к тучности Максим Максимович периодически садился на диету[20]. Впрочем потери веса быстро компенсировались новыми килограммами из-за нарушенного обмена веществ, диабета и других приобретенных болезней.

Приученный к перееданию, М. М. Ковалевский всю жизнь уделял усиленное внимание своему здоровью.

Первоначально с родителями, а затем самостоятельно он совершал ежегодные, как правило летние, поездки в Карлсбад, иногда на другие курорты (Святогорский монастырь, озеро Комо)[21].

В воспоминаниях неоднократно М. М. Ковалевский подчеркивает, что воспитание осуществлялось преимущественно матерью Екатериной Игнатьевной. Именно мать сформировала его как разностороннюю личность. В частности она способствовала музыкальному и художественному образованию сына, привила ему любовь к опере, музеям, путешествиям. Максим Максимович пишет в связи с этим следующее: «Мать моя была не только женщиной умной, но и женщиной со вкусом и талантом. Она недурно рисовала, играла на фортепьяно и пела приятным меццо-сопрано. Она сохранила культ к итальянской оперной музыке… И впоследствии, живя со мною в Берлине и в Париже, она находила большое удовольствие в посещении опер и концертов. Во время моих первых поездок еще мальчиком за границу я в ее обществе посещал картинные галереи Берлина, Дрездена и Мюнхена и мастерские художников. Мы закупали с нею фотографические снимки с наиболее известных картин. Наградой за хорошее поведение… служили мне разного рода Мадонны, начиная с Сикстинской Рафаэля и оканчивая мурильевской»[22]. М. М. Ковалевский вместе с мамой посетил Прагу, Вену, Мюнхен, Берлин, Париж, Мадрид, ряд городов Швейцарии и Италии.

Мать, будучи сама высокообразованной и художественной натурой, нанимала репетиторов по рисованию, танцам, музыке. Максим Максимович преуспел лишь в последнем[23].

Екатерина Игнатьевна Познанская после выхода замуж в 23 года за мужчину, старшего на 25 лет, отошла от светской жизни, переехала в имение мужа. Воспитанию долгожданного ребенка она уделяла все свое время, получая от этого занятия (вероятно) невероятное удовольствие. Психологи считают, что поздние дети (маме Максима Максимовича было 34 года, отцу – 59 лет) могут стать талантливыми и образованными, если родители обращаясь с ним, как с большим сокровищем, балуя их и исполняя все их прихоти, не забывают при этом заниматься их развитием.

---

[20] Там же. С. 512.

[21] Там же. С. 77, 508-509, 519; *Ковалевский М.М.* Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. С. 7.

[22] *Ковалевский М.М.* Моя жизнь: Воспоминания. С. 58.

[23] Там же. С. 53-54 и др.

До своей смерти Екатерина Игнатьевна оставалась самым важным человеком в жизни М. М. Ковалевского, была залогом его уверенности и эмоциональной защищенности. Благоговение перед матерью, посвятившей ему свою жизнь, он сохранил на всю жизнь.

В молодости свою жизнь он строил, исходя не из собственного мнения, а из мнения своей матери. Так, он «завязал» с большими дозами алкоголя после одной из студенческих вечеринок в Берлине: «С одной из таких коммершей меня полуживым доставили на дом к великому ужасу матери» [24].

Мамино влияние сказывалось и на манере поведения в обществе: «Вкус и уменье принять у себя моя мать обнаруживала и в своих светских отношениях»[25].

Всё пребывание М. М. Ковалевского в коллективе, как в детском, так и во взрослом возрасте, сводилось к тому, чтобы показывать какой он хороший, самый лучший. Подавляющее большинство мемуаристов подчеркивает, что Максим Максимович был очень приятный в общении, старался даже врагов сильно не задеть и не обидеть[26]. Ему было трудно отказать кому-то в просьбе (яркий пример: по настоянию С. В. Ковалевской встречали вместе Новый (1891) год на мраморном кладбище в Генуе)[27]. Желание угодить почти всем характерно именно для маменького сынка.

Формирование психологии «маменького сынка», как правило, приводит к неблагоприятному развитию жизненного сценария. Однако в случае с Максимом Максимовичем это не произошло в силу, думается, следующих обстоятельств. Екатерина Игнатьевна сама была выдающейся личностью и сумела воспитать таким же своего единственного сына. В отличие от большинства других маменьких сынков наш герой имел личные стремления и желания, большей частью совпадавшие с мамиными интересами: хорошее воспитание, успешная учеба, профессия юриста, научное творчество, заграничные путешествия.

Семейное воспитание проходило в лучших дворянских традициях. Хорошо знавший М. М. Ковалевского Д. Н. Овсянико-Куликовский давал такую ему оценку: «Типичный русский барин, хороший и добрый, умный и либеральный, истый европеец…»[28].

Мать выбирала первые книги для чтения. Она привила сыну любовь к русской классике (сочинения А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова и Н. В. Гоголя). Взрослым Максим Максимович больше любил читать произведения И. С. Тургенева, Л. Н. Толстого, М. Е. Салтыкова-Щедрина[29].

[24] Там же. С. 118.
[25] Там же. С. 58.
[26] *Ковалевский М.М.* Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. Сб. ст. Петроград, 1917. С. 51-53, 60, 73-75, 84, 114 и др.; *Овсянико-Куликовский Д.М.* Литературно-критические работы. Т.2. М., 1989. С. 460.
[27] *Переписка* С.В.Ковалевской и Г.Миттаг-Леффлера. М., 1984. С. 267.
[28] *Овсянико-Куликовский Д. М.* Указ. соч. С. 458.
[29] Там же. С. 460-463.

Ученый невысоко оценивал тогдашних властителей дум: В. Г. Белинского, Н. Г. Чернышевского, Н. А. Добролюбова (как подчеркивает Д. Н. Овсянико-Куликовский, они «не значатся в родословной его духа»)[30].

В семьи царил культ книг. В родительском имении, а затем на харьковской квартире, были собраны большие библиотеки, что также способствовало высокой общей образованности и культуре членов семьи. Позднее М. М. Ковалевский в Болье собрал специализированную библиотеку, насчитывающую около 50 тыс. экз. книг на историческую, социологическую, юридическую тематику[31].

По субботам в помещичьем доме было принято читать художественную литературу вслух. Это считалось наградой мальчику за прилежное поведение[32]. М. М. Ковалевский очень любил эту традицию.

Для обучения в том числе языкам родители пригласили двух гувернанток (француженку из Бельгии и немку), а также гувернера из Швейцарии.

Мальчик в детстве хорошо знал немецкий и французский языки, читая не только художественную литературу, но и Вольтера, Ш.Монтескье и Ж.Ж. Руссо в оригинале.

Знакомство с сочинениями французских просветителей произошло благодаря министру народного просвещения Е.П.Ковалевскому, в имении которого Ярошовка мальчик впервые на столе увидел «О духе законов» Ш. Монтескье[33]. Дядя также ему подарил книгу о Ж.Ж.Руссо[34].

Кроме того, швейцарский гувернер пытался увлечь идеями французских просветителей хозяйского сына. М. М. Ковалевский вспоминал, что И. Гранжан «читал мне отрывки из «Исповеди» Руссо, напевал республиканские песни и вообще развивал меня в таком направлении, что отец однажды, не шутя, спросил мать: «Что, ты его готовишь на виселицу?»[35]. Именно гувернер дал глубокие знания по истории и философии.

Таким образом, родители обеспечили достойное домашнее образование. Затем матушка и тетя следили за его успехами в гимназии. В период обучения в гимназии мальчик жил на квартире у своей тети (по матери). Бездетная Марина Игнатьевна Рындовская очень любила племянника[36]. Она приучила ребенка запоем читать сразу несколько книг из своей библиотеки. Труды социалистов, Д. И.Писарева, повесть И. С. Тургенева «Отцы и дети»

---

[30] Там же. С. 458.

[31] *М. М. Ковалевский в истории* российской социологии и общественной мысли: К 145-летию со дня рождения М. М. Ковалевского: сб. ст. СПб., 1996. С. 81.

[32] *Ковалевский М.М.* Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. Сб. ст. С. 8.

[33] Там же. С. 12.

[34] Там же. С. 13.

[35] *Ковалевский М. М.* Моя жизнь: Воспоминания. С. 52.

[36] *Ковалевский М. М.* Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. С. 10-11.

гимназист читал тайком от мамы и дяди: «Меня застигли на месте преступления, отобрали книгу, долго стыдили за злоупотребление доверием и взамен… вручили мне «Путешествия» Вышеславцева. Но этой книгой я только прикрывал другой запретный плод – сочинения Писарева, и снова был накрыт. Полились слезы матери, распекания дяди и холодное упорство неисправимого мальчика»[37]. В этом эпизоде зафиксирован мемуаристом единственный случай сыновнего непослушания.

Единственным серьезным детским психологическим комплексом стала наивная религиозность мальчика до гимназии. Вместе с родителями он ездил на богомолье в Белгородский и Святогорский монастыри.

В «Моей жизни» М.М.Ковалевский пишет о своих эмоциональных тревогах при подготовке к первой исповеди. Свое сильное эмоциональное переживание он описывает следующим образом: «Мне сказали, что надо рассказать священнику о всех своих грехах. Мне показалось, что у меня их так много, что мне их и не подумают отпустить. Ревя дня два и затем, во время первого причастия, чувствовал себя как-то особенно счастливым[38]. Признаком разрешения этого комплекса стало изменение отношения к религии: «Понадобилось нелепое обучение в гимназии непонятному катехизису, чтобы задушить во мне в корне эти семена религиозного настроения»[39]. Кроме периода детства, большую часть жизни М. М. Ковалевский был не религиозен, открыто не соблюдал церковные обряды. Став взрослым, исповедался только один раз перед смертью только в память о матери, которая, как свидетельствует племянник Е. П. Ковалевский, была «самой его чистой и глубокой привязанностью в жизни»[40].

Казалось, при таких благоприятных социальных, финансовых, семейных обстоятельствах должно было вырасти «тепличное» растение, не привыкшее к труду и каким-либо обязательствам в частной и общественной жизни.

М. М. Ковалевский в мемуарах сам признает, что такая опасность существовала. Однако в 13 лет Максим Максимович младший столкнулся с обстоятельствами, которые помогли большей частью преодолеть негативные результаты излишней материнской гиперопеки:

1) Смерть отца в 1864 г. заставила М. М. Ковалевского стать самостоятельным, т. к. «Мать испугалась массы неуплаченных долгов, ответственности за личное управление имением»[41]. Подростку пришлось взять на себя ряд обязательств и приучиться к выполнению конкретных поручений: «Я стал помогать матери в составлении опекунских отчетов и вручать десятирублевки служащим при опеке, чтобы дать ближайший ход

[37] *Ковалевский М. М.* Моя жизнь: Воспоминания. С. 59.
[38] Там же. С. 52.
[39] Там же. С. 52.
[40] *Ковалевский М. М.* Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. С. 46.
[41] *Ковалевский М. М.* Моя жизнь: Воспоминания. С. 59.

делу. Из отчетов я приходил к заключению, что дела мои обстоят далеко не худо. Жизнь вскоре вошла в прежнюю колею, но пережитая тревога все-таки принесла свою пользу»[42].

Такую психологическую травму как смерть родителей М. М. Ковалевский пережил по-разному. В связи с тем, что он воспринимал отца как «человека пожилых лет»[43], то смерть подросток считал естественной. Испытывая гораздо сильную любовь к маме, Максим Максимович уже взрослым пережил гораздо тяжелее её уход из жизни (Екатерина Игнатьевна переехала в Москву к сыну, где и умерла)[44]. По воспоминаниям его друзей наш герой открыто, навзрыд плакал в связи со смертью маменьки[45].

2) Провал домашнего экзамена, проводимого родственником профессором Харьковского университета Григорием Семеновичем Рындовским для поступления в гимназию сразу в 5 класс. Несмотря на хорошее знание языков, глубокие знания по истории и некоторым другим предметам, подросток показал серьезные пробелы в русской грамматике, Законе Божьем, латыни, математике, биологии: «Из того, что требуется в гимназии, я знал очень мало: русской грамматики не проходил, катехизиса не учил, не знал ни одного слова на латыни, о геометрии и алгебре не имел ни малейшего представления, зоология и ботаника для меня так и не существовали... Перспектива идти в третий класс мне не улыбалась. Так как для подготовки оставалось еще шесть месяцев, то я впервые в моей жизни призанялся и с большим успехом выдержал экзамены в пятый класс». Он по всем предметам, кроме Закона Божия, получил высшую отметку на вступительных экзаменах[46]. Максим Максимович пишет о себе: «Мальчик взялся за ум и, убедившись на домашнем экзамене, что он полный недоросль, из самолюбия принялся серьезно за учебники»[47].

3) Первоначальное неприятие новичка в 5-м классе 3-й Харьковской гимназии. М. М. Ковалевский характеризовал конфликтную ситуацию так: «Меня, как ‘маменькина сынка’, приняли ‘в пиньки’. Я сперва от недоумения только улыбался, а затем, почувствовав боль, стал платить равным за равное. Однажды в увлечении этой ‘распределительной справедливостью’ я дошел до потери человеческого образа, как выразился наш инспектор, и препровожден был поэтому в карцер»[48]. Изнеженный и заласканный мамой ребенок быстро повзрослел, в частности М. М. Ковалевский научился драться как и все другие мальчишки: «Мои гимназические товарищи недолго дрались со мною,

[42] Там же. С. 59.
[43] Там же. С. 51.
[44] *Ковалевский М. М.* Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. С. 22.
[45] Там же. С. 23.
[46] Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. С. 54-55.
[47] Там же. С. 59.
[48] Там же. С. 60.

убедившись в том, что они каждый раз получат сдачу; они оставили меня в покое, а некоторые из них сошлись со мной очень дружественно»[49].

Ребенок, считающий себя кумиром семьи, попав в детский коллектив, сумел найти взаимопонимание со сверстниками. Агрессия, проявляющаяся в драках, была ситуативной и недолгой. М. М. Ковалевский перестал реагировать и на свое гимназическое прозвище «трехгуб»[50] (шрам на губе после операции). Позднее Максим Максимович будет маскировать этот дефект усами.

На момент поступления на первый курс юридического факультета М. М. Ковалевскому только исполнилось 16 лет. Казалось, наполненный делами распорядок жизни отца должен был стать примером для нашего героя. Однако Максим Максимович младший, как сам признавался, «первые месяцы только играл в карты и посещал провинциальные балы, рауты и обеды»[51].

Вскоре М. М. Ковалевский изменил образ жизни. Эти перемены он объяснил следующим образом: «Пустота провинциальной среды и той «золотой молодежи», среди которой я вращался… стала для меня очевидной. Я сблизился с несколькими товарищами, также искавшими не столько науки, сколько …выработки самостоятельного миросозерцания, стал показываться в их кружках, читать рефераты и участвовать в вызванных ими прениях, одним словом, зажил жизнью несколько забегающего вперед студента, более озабоченного общим саморазвитием, чем изучением специальности»[52].

Будучи маменьким сынком, М. М. Ковалевский сильно идеализировал Екатерину Игнатьевну. Он так и официально (несмотря на романы в т. ч. со знаменитой однофамилицей Софьей Васильевной, профессором математики Стокгольмского университета) официально не женился. Известны два случая, когда он собирался это сделать. Причем в обоих случаях он собирался жениться на вдовах, финансово самостоятельных, состоявшихся женщинах: Елизавете Николаевне Солнцевой-Ковальской и Софье Васильевне Корвин-Круковской-Ковалевской. В первом случае категорически воспрепятствовала мама, не желавшая видеть невестку – нигилистку и революционерку[53] (как активный член «Черного передела» Е. Н. Ковальская через несколько лет была осуждена на бессрочную сибирскую каторгу). Во втором случае другая нигилистка – Софья Васильевна Ковалевская – умерла 29.01. (10.02) 1891 г. из-за гнойного плеврита.

Представляется весьма вероятной мысль о неосознанном до конца бегстве от брака, т. к. не видел в детстве примерный образец. Его отец часто бывал в Харькове и в поездках, мать находилась в имении. Вряд ли

---

[49] Там же. С. 60.
[50] Там же. С. 51.
[51] Там же. С. 68.
[52] Там же. С. 70.
[53] *Ковалевский М. М.* Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. С. 23.

пониманию супругов способствовала 25-летняя разница в возрасте. Брак родителей скорее всего был патриархальным, а Максим Максимович младший был воспитан в эпоху реформ 1860-х и поэтому легче смотрел на этот общественный институт.

Думается, в обоих случаях вероятный брак вряд был бы счастлив: 1) обе женщины не соответствовали конкретному материнскому образу, поставленному на высокий пьедестал; 2) слишком самостоятельны и самодостаточны (проще – большие эгоцентристы) были они (как и Максим Максимович). Нечто похожее пишет и Е. П. Ковалевский об отношениях дяди с С. В. Ковалевской: «Этот союз не состоялся, и вряд ли он даже мог быть особенно счастлив: слишком самобытны и крупны были обе личности»[54]. В обох случаях наш герой выбирал в жены женщин из свого социального круга (дочерей помещиков), хорошего образования и воспитания.

Со своей гражданской женой итальянкой Луизой Лоренцини М. М. Ковалевский не оформил официального брака более, чем за 15 лет совместной жизни. Его племянник объясняет это и её простым социальным происхождением[55].

Итак, детство М. М. Ковалевского проходило в очень благоприятных материальных и психологических условиях, в лучших дворянских традициях. Становление личности проходило без особых психологических проблем. Будучи достаточно откровенным в воспоминаниях, Максим Максимович не приводит каких-либо примеров предательства, обмана, несправедливости, насилия по отношению к себе. Даже смерть отца, собственные болезни так и не стали для мальчика факторами, сильно травмирующими его психику. Единственным серьезным разочарованием стала религиозная вера. Детские психологические комплексы в процессе взросления были изжиты.

Самую большую роль в детстве и молодости М. М. Ковалевского сыграла мать Екатерина Игнатьевна. Она помогла сыну сформировать определенную модель поведения в жизни, определила мотивацию его деятельности, оказала существенное влияние на его умственное, нравственное и эстетическое развитие. Жесткий контроль со стороны матери, постоянно бывшей при сыне, продолжался до её смерти.

[54] Там же. С. 31.
[55] Там же. С. 22.

Марина Суздаль
Київ

Феномен духовної біографії М. Цертелєва

Микола Цертелєв (1790 – 1869) відомий російський та український фольклорист, мовознавець, критик, літератор, громадський діяч. Саме завдяки його збірці українських дум «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (1819) було розпочато історію наукових публікацій українського народного епосу. Своєю діяльністю М. Цертелєв привертає до себе увагу знакових постатей: Г. Державіна, В. Жуковського, О. Пушкіна, Т. Шевченка, Д. Трощинського, О. Бестужева, М. Максимовича, М. Костомарова та ін.

Не потрапивши у фокус історії крупним планом, М. Цертелєв в гуманітаристиці поки що має статус «приреченого» на згадування, проте збагачення історіографії подібними біографіями доповнює мозаїчне панно культурно-громадського життя XIX ст.

Намагаючись реконструювати цілісний портрет М. Цертелєва, ми звернулись до такого жанру як інтелектуальна біографія, що постає у вигляді інтегральної конструкції. Вона розпадається на систему своєрідних міні-біографій, як-то особистості, громадянина, службовця, коханця, інтелектуала, науковця, котрі є частиною загальної біографії, і одночасно мають свої мікросвіти. Завдання біографа полягає у зведені таких частин біографій під загальний знаменник, де читач зможе побачити розвиток автономних світів особистості у їх тісній взаємодії.

Невід'ємною частиною складових інтелектуальної біографій є аксіологічний, гносеологічний та онтологічний її аспекти. А відтак є потреба говорити про духовну біографію діяча, яка іманентно, незримо присутня в усіх перерахованих іпостасях.

Під духовною біографією розуміємо реконструкцію процесу духовного становлення особистості із прив'язкою до подієвої біографії діяча. Духовна біографія має справу, перш за все, із духовними пошуками героя, його вірою,

«устремлением к высшему началу, нравственными взлетами и падениями, преодолением в себе зла»[1].

Складність створення духовної біографії полягає у тому, що автор повинен проникнути у внутрішнє, сокровенне життя героя, дослідити тонкі рухи його душі, релігійні пошуки і шляхи духовного розвитку, що не завжди відображається документально. Відповідно джерелами духовної біографії виступають, перш за все, «сповідальні» пам'ятники літератури – автобіографії, щоденники, листи, а для мислителів та поетів – їхня творчість, прозаїчна та поетична[2].

Упродовж усього життя М. Цертелєв постійно займає свої думки «вічними» питаннями, на різних етапах для нього важлива проблема осмислення життя. Елементи саморефлексії, самозанурення спостерігаються як в особистих джерелах М. Цертелєва так і в його творчості. Показовим в цьому плані є лист М. Цертелєва до свого сина Петра[3].

Провідною ідеєю листа є створення спогадів князя. Показово, що спочатку реконструкція життєвого шляху планувалась ним у двох різних площинах: літературній і службовій. Утім певний синкретизм творчо-інтелектуального життя та професійно-громадського вносить корективи в остаточний план спогадів:

«*1. Малороссия* или воспоминания о моем детстве, образовании, родных и близких знакомых.

2. Служба в столице и провинциях, или воспоминания литературные и служебные.

3. Швейцария и Москва – воспоминания о трехлетнемъ пребывании за границей и возвращении в Россию»[4].

Цей фрейм-сценарій є саморефлексією власного життєвого шляху, особливо цікавим і цінним для дослідника є той факт, що рефлексивність М. Цертелєва за «спрямованістю» є спробою не лише сприйняти й осмислити свою психіку (інтрапсихічна рефлексія), але і зрозуміти поведінку інших людей (інтерпсихічна рефлексія). Саморефлексія М. Цертелєва виступає компонентом самопізнання, результатом якого є розуміння та пояснення своїх думок і почуттів, мотивів поведінки, здатність відповідати на причинні питання щодо свого характеру, світогляду, ставлення до себе й інших людей тощо. У буттєвому контексті це називається «дізнатися правду про самого

---

[1] *Павлова Т.А.* Опыт духовной биографии: Джон Вулман // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 5. Специальный выпуск: Историческая биография и персональная история. М., 2001. С. 280.

[2] Там само. С.280-281.

[3] Письмо Цертелева Н. А. Цертелеву П. Н. (сыну) // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 32. 2 лл.

[4] Там само.

себе»[5]. Структура спогадів М. Цертелєва демонструє нам багатовекторний напрямок рефлексивності, зокрема можемо виокремити:

– *комунікативну рефлексію*, метою якої є усвідомлення індивідом того, як він сприймається іншими партнерами по спілкуванню;

– *особистісну рефлексію*, яка допомогає зрозуміти свій внутрішній світ;

– *інтелектуальну рефлексію*, що дає змогу співставити власні дії й предметні ситуації[6].

Крім обґрунтування власної «концепції життя» для себе, спогади М. Цертелєва спрямовані й на «зовнішнього читача». Князь планує розпочати мемуари з другого розділу, вважаючи «что содержание его интереснее других и то что он небольшими статьями может быть помещаем в современных журналах». Можливо, саме так, уже на схилі віку, М. Цертелєв прагнув нагадати про себе, звернути увагу на свою хоча і коротку, втім досить бурхливу літературно-творчу діяльність.

Однак, намагаючись зрозуміти траєкторію духовних пошуків М. Цертелєва, для нас більш цікавими були б перший та третій розділи, адже ця частина мемуарів на відміну від другого розділу, має менш «публічний» характер, натомість сповнена «домашніми», особисто-інтимними переживаннями. Якщо другий розділ має на меті відображення «інших» для інших, то перший і третій – «себе» для себе та сім'ї. Вважаємо, що ця частина мала б стати складовою сімейної хроніки, зафіксувати постать князя саме для нащадків. Свої мемуари, окрім суспільно-літературного призначення, він міг мислити і як складову в історії духовної генеалогії, пов'язаної з передачею культурного досвіду родової самосвідомості, моральних якостей.

Не маючи претензій на літературне визнання, свій творчий доробок М. Цертелєв планує зберегти для своїх дітей: «на память тебе, братьям и сестрам твоим, я соберу что сохранилось в моих бумагах, велю переписать и оставлю каждому из вас по рукописному экземпляру – а один, для мама, хочу переписать собственноручно». Із вищесказаного бачимо, що літературна спадщина для самого князя набуває статусу «родової пам'яті», а не професійно-суспільного значення. Особливо ніжним і турботливим видається бажання власноручно створити один екземпляр для «мама» (йдеться про другу дружину князя Цертелєву (у дівоцтві Чулкову) Варвару Семенівну).

Категорія *«сім'я»* є однією з пріоритетних у системі цінностей князя. Ще не будучи одруженим він присвятив вірш коханій, припускаємо що це була його майбутня перша дружина Анна Войнова: «Не позабудь меня/ друг

[5] *Леонтьев Д. А., Аверина А. Ж.* Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2011. № 2(16). URL: http://psystudy.ru.

[6] Там само.

милой, друг безценный/ Будь счастлива в стране любезной мне родной,/ И вспомни иногда того кто удаленный/ Надолго от тебя, живет одной тобою»[7].

Ідеал *дружини* для М. Цертелєва абсолютно типовий для першої чверті XIX ст.: сім'я уявляється для нього патріархальною, голова родини – безперечно, чоловік. Втім вага і вплив жінки в сім'ї теж відіграють велику роль, від неї залежить «побутове» життя родини, а також затишок та тепло у домі. Дружина для М. Цертелєва це перш за все найкращий і найдорожчий друг, недарма ж і в поезії, і у листах як першу, так і другу дружину він називав *«милый друг»*.

Для князя основа подружжя – це духовна єдність, відповідальність один за одного. Очевидно у М. Цертелєва і його дружин були схожі погляди на інститут сім'ї, і це дало змогу існувати родині Цертелєвих в єдиному сенсовому просторі впродовж декількох десятиріч. За це і цінував князь своїх дружин та був їм дуже вдячним.

Особливе місце в житті М. Цертелєва займають його *діти,* він був главою великого сімейства – мав сімох дітей. Методи та шляхи виховання нащадків для князя завжди у центрі уваги: «С грустью вижу, что не в силах достигнуть главной цели отца семейства, что мое влияние на нравственно-религиозное воспитание моих детей слишком не достаточно для того, чтобы оградить их от современной нравственной эпидемии, которая вдыхается юношеством вместе с воздухом[8].

М. Цертелєву необхідно мати невидимий духовний зв'язок з дітьми, він не просто батько – він близький друг, який допомагає визначити правильні «життєві орієнтири для своїх нащадків: «Друзья мои! Дорожите добрым именем как я дорожил им. Будьте искательны без низости, самолюбивы без суетного тщеславия; терпеливы, но не безпечны; снисходительны к другим и строги к самим себе; трудитесь, но берегите здоровье, веселитесь, но не предавайтесь суетности; ищите удовольствий не в предметах вас окружающих, но в глубине души вашей, не в блеске и шуме Света, но в скромном кругу добрых родных и приятелей… если будете в силах помогайте бедным, прежде родным, а затем и чужим. Не ограничивайте этих пособий одними деньгами или другими вещами, но помогайте вашим советом, вашим искренним участием. Любите не только друг друга, но любите всех, даже врагов ваших, не думайте, что это трудно. Господь поможет вам»[9].

---

[7] *Цертелев Н. А.* Стихотворения. Сборник, подготовленный к печати П.А.Бессоновым // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 20. Л. 10.

[8] Письма (2) Цертелева Н. А. Маслову С. А. / Бессонов П. А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полувека) [монография] // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 7. Л. 133 об.-134.

[9] *Цертелев Н. А.* «Последнее земное слово детям моим». Духовное завещание (пометка автограф) // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 27 – 5 мая 1843. Л. 1 – 1об.

Особливе місце в житті М. Цертелєва займає почуття *дружби*. Аналізуючи переписку князя в очі зразу кидається контраст між просто знайомими, колегами по роботі та справжніми друзями. До останніх належать листи С. Маслова – найкращого друга князя із студентських часів. Це не просто листи, це скоріше сповідь, філософські роздуми про життя і смерть, передача своїх поглядів, мрій, бажань, почуттів, це демонстрація із середини свого внутрішнього світу, свого справжнього «я». Їхня переписка нагадує передачу один одному найпотаємнішого що є в душі кожного, так М. Цертелєв писав другу:

«В жизни моей были мрачные дни, были тяжелые часы, и в эти дни и часы чувствовал я присутствие Бога живого. И страшные и радостные были эти минуты, я из глубины сердца взывал: верую Господи, помоги моему неверию! и Господь помогал мне и душа успокоилась, и тучи проходили, и вот я достиг до рубежа, отделяющего время от вечности, любовь Его не оставляла меня в этом пути и Он по беспредельному Его милосердию даровал *мне тихую, спокойную, счастливую старость – да, я счастлив, как немногие* (курсив наш – М. С.)»[10].

Часто в листах зустрічаємо вітання із святами: Новим Роком, Різдвом Христовим; Великоднем. В цьому немає нічого дивного, адже цього вимагає етикет того часу, це прояв ввічливості. Однак в листі до С. Маслова відчувається зовсім інший тон, слова до друга це не просто звичайна увага, це поклик серця: «И я прошу у тебя добрый друг, Христианин о прощения во всем, в чем я виноват пред тобою. Помолись, чтобы и Господь отпустил мне прегрешения мои вольные и невольные. Я верую в силу теплой, живой молитвы и убежден, что молитва друга, как молитва родителей, привлекает на нас благословение Божье[11].

Тому не дивно що своїм дітям князь заповідає: «Дети мои! Уважайте единственного друга моего Степана Алексеевича Маслова будьте с ним искренны и следуйте его советам. Дорожите приязнью всех кто был благорасположен ко мне в особенности Ив. Кор. Третьякова, Ф. Ф. Кодинцу, Ильи Пет. Капниста, Анд. Алек. Голубинова»[12].

Послання до друзів[13] дають нам уяву про меланхолійну, мрійливу та досить чуйну людину, до того ж зовсім не вибагливу у побуті. Не можна оминути факту ностальгії автора за минулим. Він постійно протиставляє традиційні та нові порядки, причому зовсім не розуміючи та не схвалюючи

---

[10] Письма (2) Цертелева Н. А. Маслову С. А. / Бессонов П. А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы… // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 7. Л. 133 об.

[11] Там само.

[12] *Цертелев Н. А.* «Последнее земное слово детям моим». Духовное завещание (пометка автограф) // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 27 – 5 мая 1843. – Л. 1 об.

[13] *Цертелев Н.* «Н. Я. За-у» // Благонамеренный. 1825, часть XXIX. № 1. С. 6-8; *Цертелев Н. А.* Стихотворения. Сборник, подготовленный к печати П. А. Бессоновым // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 20. Л. 53.

останніх. Недарма плануючи писати спомини він наголошує на тому, що збирається описати малоросійські типи, яких зараз уже немає, образ життя, який був за 70 років до цього[14].

Із вище сказаного ми уже переконалися у важливості для духовного життя М. Церелєва такої складової як *релігія*. Він всім серцем вірить в Бога, дякує йому за прожите життя, за тиху, спокійну, щасливу старість; за блага які в нього є тощо. У скрутні хвилини віра в Бога є променем світла у темряві. В своєму духовному заповіті М. Цертелєв звертається до дітей: «Дети мои! Благодать Господа нашего Иисуса Христа да будет с вами и в сем и в будущем веке! Да сохранит вас Господь кровом своего милосердия и да обратит к истине не у дверей гроба, но в самом начале земной вашей жизни. Дети, милые, добрые дети мои! Уповайте на Бога, молитесь ему и благовейте пред ним. Дети мои! В каком бы положении вы не были за все благодарите Бога и верьте, что он все устраивает для блага вашего или в этой земной или в будущей небесной жизни»[15].

Людина, яка намагається по філософські осмислити свій «життєвий шлях» рано чи пізно зіштовхується із проблемою *«життя та смерті»*. Тема смерті починає осмислюється М. Цертелєвим в досить молодому віці, його поезія насичена думками про вічне та тлінне.

В духовному заповіті, написаному в 1843 р. читаємо «Прошу, приказываю вам не плачте, но молитесь о мне – и когда Господь призывает меня к себе, не ропщите и не предавайтесь отчаянью, это большой грех! Со смертью моей вы лишитесь земного отца, но есть Отец небесный, общий, и ваш и мой и каждого, благий, всемогущий, милосердный, он не оставит вас, как не оставлял меня от колыбели и до сего дня, да он не оставит вас! Я это чувствую, я уверен в этом.

Дети мои! Прошу вас еще раз не предавайтесь горести, но ежегодно, в день моей кончины, помолясь Господу в святом храме его, об отпущении грехов моих, прочтите в тишине и спокойствии сердца, сие последнее земное мое слово, по слабости человеческой орошаемое слезами моими»[16].

Текст заповіту демонструє відсутність страху у М. Цертелєва перед смертю. Він закликає відпустити його спокійно, однак бажає щоб пам'ять про нього була «живою». Можливо, сама категорія смерті ще не осмислювалась автором як неминучий кінець «життєвого шляху», а її застосування в поезії чи его – джерелах використовувалось у переносному, символічному значенні, скажімо у хвилини розпачу, суму, скорботи.

Зовсім інше уявлення про смерть бачимо в листі М. Цертелєва до С. Маслова від 8 березня 1867 р. (тобто за 2 роки до смерті князя): «в

---

[14] Письмо Цертелева Н. А. Цертелеву П. Н. (сыну) // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 32. Л. 2.

[15] *Цертелев Н. А.* «Последнее земное слово детям моим». Духовное завещание (пометка автограф) // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 27 – 5 мая 1843. Л. 1-1 об.

[16] *Цертелев Н. А.* «Последнее земное слово детям моим». Духовное завещание (пометка автограф) // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 27 – 5 мая 1843. Л. 2.

старости мы часто говорим о смерти, но говорим так, как будто бы она была за горами, а не за плечами у нас; произнося слова *смерть*, мы редко думаем о таинственном значении этого слова и, что еще замечательнее, даже при желании нашем, произнося это слово, пробудить в душе те чувствования, которые кажется неразлучны с ним, нам не всегда удается это. Говорю по опыту. Да, по собственному опыту: ежедневно, в вечерних моих молитвах, благодаря Господа за проведенный день и думая о близком последнем моем дне, я усердно молю Его даровать мне Христианскую кончину в мире и покаянии, с полным сознанием, твердой верой в загробную жизнь, с несомненной надеждой на милосердие Творца и с живым чувством любви к Искупителю; но эта молитва не всегда возбуждает те чувствования, которыми желал бы наполнить мою душу – и редко, редко сопровождается слезами умиления, после которых так легко, так радостно на сердце, так светло и покойно в уме! – от чего же это? От того ли, что молитва наша не всегда бывает равно пламенна, или потому, что это посылается свыше, как новая милость Божия, как новое духовное благо?»[17].

Це вже не реакція на раптовий напад хвороби, це глибокі роздуми про кінець буття, про таїнство того що буде після земного життя. Тут наявна певна дихотомія: з однієї сторони, смерть для князя виступає як неминуча реальність, а з іншої, відчувається бажання ухопитися за «життя», встигнути прожити його якомога повніше.

Важливим компонентом гармонійного життя М. Цертелєва виступає *творчий процес*, як зазначає сам князь: «Я никогда не имел претензий на литературную известность, а потому не желал печать собрания моих стихов и прозы; я писал потому только, что мне хотелось писать, потому что это доставляло мне приятное занятие, а иногда какую-то потребность души, изложить на бумаге то, что я думал или чувствовал»[18].

Творчість потрібна Миколі Андрійовичу для реалізації власної індивідуальності, задоволення духовно-естетичних потреб. Вона виступає в якості сили, що «трансформує, сприяє позитивній самооцінці і забезпечує самопросування індивіда в своєму розвитку»[19]. Творчість для М. Цертелєва – це частина життя, внутрішньо мотивований процес активного пошуку потенційних можливостей гармонійного вирішення об'єктивних і суб'єктивних протиріч; це засіб у розумінні практично-духовного світу. Для князя характерне художньо-образне освоєння дійсності. За допомогою творчості він відтворює, образно моделює своє життя, вона допомагає уявно скорегувати, доповнити, продовжити, а іноді і замінити реальність.

---

[17] Письма (2) Цертелева Н. А. Маслову С. А. / Бессонов П. А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы… // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 7. Л. 133 об.

[18] Письмо Цертелева Н. А. Цертелеву П. Н. (сыну)// *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 32. Л. 1.

[19] *Ильин Е. П.* Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб., 2009. – С. 10.

Дотепер ми говорили про суто внутрішній, духовно-глибинний світ М. Цертелєва. Однак духовний розвиток людини проявляється і у її культурній, громадсько-політичній діяльності. Прояв «індивідуального духу» відбувається в контексті «духу часу, історичної, соціокультурної специфіки епохи його життя[20].

Історичний час, в якому жив М. Цертелєв, характеризується переходом від однієї світоглядної системи до іншої, еволюцією суспільних і особистих ідеалів, що виразилось у появі нових етичних концепцій[21]. Громадсько-культурна ситуація першої чверті XIX ст. породжує у російському суспільстві проблему «розриву поколінь», що за великим рахунком представляла ціннісний розрив, утілений у протистоянні невеликої, але значущої групи домінуючій традиції, системі, устрою[22]. У цій історичній ситуації покоління біологічних однолітків поступаються культурним поколінням людей різного віку, які втім мислять в одній системі координат і сповідують одні принципи.

Перед дворянином постає проблема індивідуального вибору подальшого шляху розвитку держави. Досить влучним видається застосування такого поняття як поява «дворянина, що кається», поступово ця категорія сприяє формуванню інтелігента нового типу, «вскормленного» романтичним духом епохи, однак маючого досить чіткі політичні принципи[23]. Це та частина дворянства, яка відчуває, бачить проблему пануючої в суспільному житті кризи, усвідомлює та пропагує необхідність переходу Росії на загальноцивілізаційний шлях модернізації.

На іншому ідейно-політичному полюсі представники тієї частини дворянства, для якої непорушним, сакральним є усталений устрій життя російського суспільства з його традиціями, моральними основами, обожнюванням, певною мірою тотемізацією образу государя.

Ідейно-політична система кожного дворянина залежала як від його особистої морально-етичної системи так від наявної соціально-політичної та культурно-ідейної ситуації в суспільстві. На остаточний вибір впливали як глибинні духовні поклики так і прагматичні раціональні, підчас меркантильні мотиви. Яким же був вибір Цертелєва-дворянина, якими були його політичні переконання, орієнтації, установки, суспільна думка?

---

[20] *Полозова Т. А.* Духовность – аттрактор акме-развития // Психологические проблемы смысла жизни и акме: Электронный сборник материалов XV симпозиума / Под ред. Г. А. Вайзер, Н. В. Кисельниковой. М., 2010. С. 25.

[21] *Рыкова Е.К.* Категория счастья в духовной биографии Ивана Петровича Тургенева // XVIII век: Искусство жить и жизнь искусства. – М., 2004 / http://www.philology.ru/literature2/rykova-04.htm

[22] *Левада Ю.* Заметки о проблеме поколений – http://www.polit.ru//wordl/2002/04/17/474862.html.

[23] *Бертолисси Серджо.* Три лица русской интеллигенции: Радищев, Чаадаев, Сахаров // pda.coolreferat.com

«Любите Государя и отечество, повинуйтесь властям, строго исполняйте христианские и гражданские обязанности и Господь благославит вас»[24] – ця настанова дітям із духовного заповіту князя наскрізною ниткою проходить через усе його життя. М. Цертелєв свідомо, щиро робить вибір на користь «незыблемости» монаршого трону та політичних устоїв[25]. Він завжди прославляє Монарха, вірить в його сили і молиться за нього. Монарх для загального блага повинен мати набір певних якостей, як-от: правдивість, мудрість, працьовитість, милосердя, справедливість[26]. Щира віра в непорушність інституту монархії та пануючої системи не заважає М. Цертелєву бачити вади суспільства:

Злу, у нас, ни меры, ни предела!
Везде, во всем корысть, коварство, ханжество
И своевластва торжество
Здесь зависть, там – невежество преграда,
Надменность, клевета, и вместе низость, лесть;
За слово правды гнев и месть,
А за ласкательство – внимание награда!
Будь честный, дельный человек,
Чернорабочим будешь век;
Будь глуп и подл, имей лишь связи,
И вытащат тебя из грязи. –
Спит совесть и молчит закон!
Украдьте рубль «Сибирь» гласят уставы,
Украдьте миллион и будете вы правы![27]

М. Цертелєв намагається дати відповідь на питання чому так сталося і як далі жити? Цікаво, що це ж питання намагалися вирішити і дворяни-декабристи, які бачили найголовнішу ваду суспільства у кріпосному праві. Для М. Цертелєва кріпосне право – це головний стовп на якому тримається вся система. Проблема, на його думку, в іншому: в занепаді моралі, низькопоклонстві перед Заходом та у поведінці самого дворянина, якому князь надає виключну роль у суспільстві: «Мы старшие в семье, вожатые народа / Мы – стражи родины и трона»[28].

Продовжуючи тему моральної ситуації у Росії М. Цертелєв писав С. Маслову: «К чему приведет нас рационализм, дошедший до безумия, известно одному Богу. Но может быть это начало нравственного кризиса Европы – дай Бог! уже являются люди, публично обличающие безумие – конечно, слова их еще до сих пор для большинства глас вопиющий в пустыни

---

[24] *Цертелев Н. А.* «Последнее земное слово детям моим». Духовное завещание. (пометка автограф) // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 27 – 5 мая 1843. Л. 1.

[25] *Цертелев Н.А.* Стихотворения. Сборник, подготовленный к печати П.А. Бессоновым // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 20. Л. 53.

[26] *Цертелев Н. А.* Утро нового года // Вестник Европы. 1828. №7. С. 161-164.

[27] *Цертелев Н.А.* Стихотворения. Сборник, подготовленный к печати П.А.Бессоновым // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 20. Л. 40 об.

[28] Там само. Л. 39 об.-42.

– но можно и должно надеяться, что семена, бросаемые ими, взойдут и принесут желаемый плод»[29].

Духовні пошуки М. Цертелєва невіддільні від історичної епохи, все його життя це дійсно філософський пошук *«себе»*; намагання збагнути свою роль в макросвіті. Первинною силою людського життя і головною умовою формування духовної особистості є віра. Кожна людина намагається знайти предмет любові і присвятити йому своє життя. Кожній людині властиве (свідоме або несвідоме) тяжіння до того, щоб знайти деякий безумовний і вищий життєвий зміст і «причепитися» до нього, як до головного джерела, сенсу і світла життя. Людина вірить в те, що сприймає як найістотніше у своєму житті, чим вона дорожить, чому служить, що складає предмет її устремлінь. Той хто має такий предмет, той вірить у нього[30].

Безперечно М. Цертелєв мав такий предмет, в який вірив, яким жив і віддавався повністю. Стовпами його віри стали *«Родина», «Релігія», «Держава»*. Все життя він намагався змоделювати ідеальний образ сім'ї і робив усе заради його реалізації в життя. Його глибинне «єство», внутрішні сили впродовж усього життєвого шляху намагалися пізнати суть вищих, потаємних сил.

Щира любов та переживання за свою державу, сприяли виробленню у М. Цертелєва свого власного бачення на історичний розвиток, своєї власної ідейної платформи, яка багато в чому не тільки з висоти сьогоднішнього дня видається не зовсім відповідною вимогам часу, а й сучасниками сприймалася вороже, без розуміння. Однак він жодного разу не відступив, жодного разу не пішов на компроміс, палко боровся і сперечався за свої погляди.

[29] *Бессонов П.А.* Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы… // *РГАЛИ*. Ф. 2866. Оп. 2. Д. 7. Л. 134.
[30] *Борисова Н.В.* Духовная личность и смысл ее жизни // Психологические проблемы смысла жизни и акме: Электронный сборник материалов XV симпозиума. С. 49-50.

Ейдос.
8’2015.

Вікторія Панченко
Житомир

Професія як вимір біографії (на прикладі мирового судді Житомирського округу А.Токаржевського-Карашевича)

Професія займає вагому частину життя людини і, безумовно, накладає свій відбиток на її сутність. Прагнення досягти професійних успіхів часто змінює звички і уподобання, світогляд і навіть поведінку та манеру вести розмову. Особливо це стосується суддів, адже на них щодня лежить відповідальність за долю підсудних та потерпілих, їх сімей. Усвідомлення цього штовхає до постійного самовдосконалення: як з боку юридичної кваліфікації, так і морально-ціннісних установок. З часом завдяки наполегливій праці над собою і під впливом службових вимог витворюється цілком нова людина – справжній спеціаліст у своїй сфері, який тісно пов'язаний із власною професією. Виходить, що вона живе у ньому, незримо керує його поведінкою навіть у побуті, а він існує у ній, вже не уявляючи себе поза службою.

Проблематика, пов’язана із явищами професіоналізації та поглибленням спеціалізації серед імперських чиновників різних відомств, неодноразово ставала об’єктом дослідницького інтересу. При цьому, у дореволюційний період звертали особливу увагу на кваліфікаційні вимоги до кандидатів на суддівські посади[1], розробляли питання моральності суддів[2] та судової етики[3]. У радянський час з’являються перші спроби системного аналізу

[1] *Михайловский И.В.* К вопросу об уголовном судье. По поводу предстоящей судебной реформы. Нежин, 1899. 92 с.; *Ренненкампф Н.К.* Судьбы привилегированных и непривилегированных юристов (к статистике юридического образования в России с 1863 года). СПб., 1884. 34 с.; *Брун М.* Мировые судьи // Энциклопедический словарь / под ред. Ф.А.Брокгауза, И.А.Эфрона. Т. XIX. СПб., 1896. С. 425-432.
[2] Власть суда в применении наказания (в Кавказском юридическом обществе) // *Кони А.Ф.* Избранные труды и речи / сост. И.В.Потапчук. Тула, 2000. С.261-266.
[3] Нравственные начала в уголовном процессе (общие черты судебной этики) // *Кони А.Ф.* Избранные произведения: статьи и заметки, судебные речи, воспоминания. Москва, 1956. С. 19-48.

чиновництва як специфічного прошарку суспільства із притаманними йому способом життя, внутрішньо корпоративними нормами поведінки та ціннісними установками[4]. На сучасному етапі з'являються спеціалізовані праці, в яких подається всебічна характеристика чиновників Міністерства внутрішніх справ[5], фінансів[6], судового відомства[7]. Публікуються наукові розвідки присвячені з'ясуванню соціального[8], кваліфікаційного[9], родинного[10], ціннісного[11] аспектів життя середньостатистичного російського бюрократа. Досі мало уваги приділялось вивченню кар'єри мирового судді, значенню і ролі професії у його житті, ставленню до службових обов'язків. Мета цієї статті – на прикладі одного із мирових суддів Волинської губернії з'ясувати роль професії у житті особи, простежити кар'єру та ті соціальні умови, що впливали на формування його світогляду, а отже, і на якість здійснюваного ним правосуддя.

Основою фахового зростання завжди виступають ціннісні установки, закладені у юності, та спеціальна фахова освіта. Саме вони формують базис для подальшого професійного становлення у галузі права. Антон

---

[4] *Ерошкин Н.П.* Чиновничество в России // Большая советская энциклопедия / под ред. А.М.Прохорова. Т. 29 (Ч-Э). Москва, 1978. С.207-208; *Дубенцов Б.Б.* Самодержавие и чиновничество в 1881-1904 гг. (политика царского правительства в области организации государственной службы) // Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Ленинград, 1977. 21 с.; *Раев М.* Понять дореволюционную Россию: государство и общество в Российской империи. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. 304 с.

[5] *Маркевич О.* Віце-губернатор Волинської губернії першої половини XIX століття: соціологічний портрет // Волинські історичні записки. 2011. Том 6. С. 121-132.

[6] *Бармак М.* Діяльність місцевих фінансових установ на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. / М. Бармак. – Режим доступа: archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nztnpu_ist/...2/.../2_Barmak.pdf

[7] *Еволюція етосу* юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис) / за ред. В. О. Лозового та В. О. Рум'янцева. Х., 2011. 264 с.; *Шигаль Д.А.* Специфіка освітнього цензу, встановленого судовими статутами 1864 р. для мирових суддів. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pz/2010_108/108_4.pdf; *Волегов В.С.* Провинциальный чиновник судебного ведомства на рубеже XIX – XX вв. // Вестник Пермского университета. 2010. № 1(12). С. 83-89. – Режим доступа: http://www.histvestnik.psu.ru/PDF/20101/04.pdf; *Максимов О.В.* Кадровий склад Житомирського окружного суду в умовах судової реформи 1864 року. – Режим доступу: eprints.zu.edu.ua/7787/

[8] *Кочергін І.О.* Роль дворянства у запровадженні положень судової реформи 1864 р. на Катеринославщині // Гуманітарний журнал. 2009. №3-4. С.33-40.

[9] *Смирнова Н.Н.* Становление судейского сообщества в царской России. – Режим доступа: http://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-sudeyskogo-soobschestva-v-tsarskoy-rossii#ixzz2IszaEgNI

[10] *Бодрова Ю.В.* Семья провинциального чиновника первой половины XIX века // Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Санкт-Тверь, 2009. 21 с.

[11] *Ковалева И.В.* Ценности правовой культуры в представлениях российского общества конца XIX – начала XX веков. Великий Новгород, 2002. 160 с.

Токаржевський-Карашевич народився у сім'ї волинського священика 1826 р. Тому з дитинства йому прививалась християнська мораль: повага до старших, любов до людей, милосердя, чесність, справедливість, співчуття і прощення. Батько дав сину якісну домашню освіту, а потім віддав на навчання у Волинську духовну семінарію. Рекрутування вихідців із духовного стану для заміщення вакансій у мирових судах було поширеним у Волинській губернії явищем, адже у середньому 12% суддів походили із священицьких родин. На думку О.Лохвицького, цей показник пояснювався прагненням збалансувати вплив місцевої польської еліти протиставивши йому російський елемент, оплотом якого і було православне духовенство[12].

Другим фактором, що позитивно впливав на формування юристів-фахівців, був початок служби на нижчих посадах у різних установах. Така практика давала можливість опанувати ази діловодства, корпоративної етики, а щонайважливіше вчитися у досвідчених колег і переймати їх знання. Так і Антон Токаржевський-Карашевич після завершення у 1851 р. навчання вступив на цивільну службу, розпочавши її у канцелярії подільського губернського правління. Після трирічного стажу він подав клопотання про переміщення на аналогічну посаду у кам'янець-подільський тюремний комітет, яке було задоволене. Проте на цьому Антон Семенович не зупинився і прагнучи кар'єрного зростання за наступні сім років (1857-1864) змінив три посади: столоначальника Подільського губернського правління, служителя канцелярії волинського губернатора, виконуючого обов'язки судового слідчого однієї із дільниць м. Житомира. При цьому, за сумлінність нагороджений бронзовою медаллю на андріївській стрічці у пам'ять війни 1853-56 рр.[13]. За 13 років служби пройшов шлях від колезького реєстратора до колезького секретаря (з XIV до X чину Табелі про ранги). Тому з однієї сторони, він був енергійною та амбітною молодою людиною, а з іншої, – походження не давало жодних службових привілеїв і йому довелось послідовно проходити всіма сходинками бюрократичної ієрархії, вислужуючи встановлені терміни. Остання обставина значно уповільнювала його кар'єру.

Двояко впливала на професійне становлення суддів обмеженість у коштах. В одних вона формувала стійкість, силу волі та давала усвідомлення дійсних мотивів більшості розглядуваних ними правопорушень. Водночас інших матеріальна незабезпеченість штовхала на шлях корупції та службових зловживань. До перших належав і А. Токаржевський-Карашевич , який у 1851-1864 рр., будучи на службі у канцеляріях різних установ, теж отримував досить низьке жалування (3-10 руб. на місяць)[14]. Це змушувало його постійно економити, а також не дозволяло одружитись. Саме через це він винаймав кімнату у передмісті, на вул. Чуднівській. Детальний опис житлових умов

---

[12] *Лохвицкий А.* Губерния и её земские и правительственные учреждения. СПб., 1864. С. 138.

[13] *Держархів* Житомирської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 139, арк. 11 зв.-14.

[14] *Попова А.Д.* Формирование правового статуса судей: история и современность. – Режим доступа: http://www.juristlib.ru/ book_2411.html

канцеляристів м. Житомира 1857-1860 рр. описав польський письменник Юзеф Ігнаци Крашевський. Вдень на цій вулиці метушились євреї, постійно курсували підводи, що повертались із млина, і водовози. Часто подорожньому потрапляли на очі собаки, кози, рогата худоба і кури, а вздовж заборів, що тяглись вздовж обох сторін дороги, розміщувались маленькі неохайного виду крамнички із продовольством[15]. Самі ж будинки однією стіною стояли на високих стовпах і не мали правильної чотирикутної форми, – завжди одне їх крило було вище за інше. Довкола будівель містилось безліч сходинок і галерей для поєднання внутрішніх приміщень, які то піднімались до самісінької покрівлі, то спускались у підземелля[16]. У таких же умовах проживав і Антон Семенович.

1864 р. А. Токаржевського-Карашевича призначено судовим слідчим 3-ї дільниці Житомирського повіту. На цій посаді він пропрацював наступні вісім років до призначення мировим суддею. При цьому в силу бідності та недворянського походження, місцева адміністрація залишила його кандидатуру без розгляду і у списках рекомендованих генерал-губернатором осіб відповідного прізвища не знаходимо[17]. Однак для влади важила передусім відповідність освітньому та службовому цензам, а не особисті зв'язки та іменитість кандидатів як для очільників Західного краю. Тому третині рекомендованих у призначенні міністерством було відмовлено, а вакансії заміщені іншими охочими. Така політика уряду дала Антону Семеновичу шанс для кар'єрного росту, яким він і скористався. Після надання характеристик із попередніх місць служби та відзивів поліції про політичну благонадійність, він був призначений дільничним суддею у Житомирський округ.

Своєрідною ініціацією молодого спеціаліста та ознакою його визнання у професійному середовищі була присяга. На першому розпорядчому засіданні мирового з'їзду 10 травня 1872 р. місцевий священик привів суддів до присяги. В урочистій обстановці Антон Семенович зачитав наступний текст: «Обіцяюсь і клянусь Всемогутнім Богом, перед святим Його Євангелієм і животворящим хрестом Господнім берегти вірність Його Імператорській Величності Государю Імператору Самодержцю Всеросійському, виконувати свято закони Імперії, творити суд по чистій совісті без будь-якої на чиюсь користь прихильності і чинити у всьому відповідно званню мною прийнятого, пам'ятаючи що у всьому повинен буду дати відповідь перед законом і перед Богом на страшному суді Його. На підтвердження цього цілую слова і хрест Спасителя мого. Амінь»[18]. Потім було підписано два примірники присяжного листа: один мав зберігатись в архіві з'їзду разом із формулярним списком, а інший підлягав пересилці у

---

[15] *Трипольский Н.* Исторические сведения о городе Житомире, Волынской губернии // Житомирський вісник. № 47 – 22 листопада 1996 р. С. 10.

[16] Там само.

[17] *ЦДІАК* України, ф. 442, оп. 181, спр. 425 е (ч. VII), арк. 23-30.

[18] *Держархів* Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 3, арк. 12.

Сенат. На думку В. Шандри, присяга була мобілізуючим заходом, а її текст укладався з тим, щоб відповідно впливати на того, хто її складав, вимагаючи відданості та ретельності, адже недаремно служба імператорові та його дому ув'язувалася із служінням батьківщині та Богові. У такий спосіб влада підносила свій авторитет, персональну відповідальність за наслідки, зміцнювала дисципліну чиновників[19]. Тому присяга була надзвичайно дієвим аргументом у повсякденному житті.

Ввірена піклуванню Антона Семеновича четверта дільниця охоплювала житомирське передмістя з боку р. Кам'янки та частину прилеглих Левківської та Троянівської волостей[20]. Тобто саме той район, де він протягом останніх 11 років винаймав житло. З огляду на це, новопризначений суддя був добре знайомий із місцевими мешканцями та їх побутом, що, безсумнівно, допомагало йому у роботі. На долю колезького секретаря випав обов'язок підібрати приміщення для камери, закупити необхідні меблі та канцелярське приладдя. Із цим завданням він успішно впорався, оскільки одним із перших серед мирових суддів Житомирського з'їзду приступив до розгляду судових справ, переданих йому від закритого повітового суду.

Із новою посадою прийшло і підвищення грошового утримання: відтепер Антон Семенович отримував щомісяця 250 руб. (167 руб. жалування, 58 руб. столових і канцелярських, 25 руб. квартирних)[21]. Тому він вже міг собі дозволити пристойне житло та кращий одяг. Це було дуже важливо, адже у Російській імперії незалежно від матеріального добробуту чиновник повинен був вести відповідний до свого суспільного становища спосіб життя – мати будинок, прислугу, відвідувати прийоми і благодійні вечори, ходити до театру – аби не бути ізгоєм у бюрократичному середовищі. На переконання В. Дятлова, особливістю чиновництва XIX ст. було поєднання в одній людині почуття чиновницької значимості та соціальної ущербності. Перше пов'язувалось із перспективою підвищення соціального статусу із отриманням чергового чину (особисте чи спадкове дворянство). Однак за відсутністю у вихідців із нижчих прошарків (міщан, солдатських та священицьких дітей) нерухомості та джерел додаткового прибутку вони не могли жити настільки розкішно, як дворяни, і тому відчували себе у їх товаристві некомфортно[22]. Як зазначав сучасник, такі бюрократи переймалися своїм становищем і тому «завжди уникали виключно дворянського

---

[19] *Шандра В.С.* Законодавче врегулювання тексту присяги (початок XVIII – середина XIX століть): формула присяги. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uashch/2007_12/S389-402.pdf

[20] *Памятная* книжка Волынской губернии на 1886 г. / сост. под ред. секретаря комитета И. Ф. Мацкевича. Житомир, 1885. С. 12.

[21] *Держархів* Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 130, арк. 31 зв.

[22] *Дятлов В.А.* Особенности социального положения чиновничества Российской империи в первой половине XIX века (на примере Пензенской и саратовской губерний) // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. 2012. №27. С. 12-20.

товариства, а коли і випадало бути у їх колі, то тримали себе скуто і принижено»[23].

Подібні суперечливі почуття відчував і А. Токаржевський-Карашевич. З однієї сторони, від особистого дворянства його відділяв лише один чин, а з іншої, – він не мав ніякої нерухомості, а значить був позбавлений додаткових джерел прибутку. Водночас дев'ять із сімнадцяти суддів Житомирського з'їзду володіли значними земельними наділами (від 300 дес. у Ф.О.Штакельберга[24] до 8099 дес. у І. М. де Шодуара[25]), ще п'ятеро мали будинки або невеликі садиби у різних містах Волинської губернії. Очевидно, що на їх фоні Антон Семенович почувався ущербленим і прагнув уникати їх товариства. Тому цілком присвячував себе правосуддю у своїй дільниці; якщо ж лишалась вільна година, то проводив її у колі родини та товаришів по канцелярській службі. У такі вечори вони збирались разом, читали свіжі номери газет і жваво обговорювали новини, насолоджуючись спілкуванням та домашньою музикою[26]. До того ж, колезький радник, як і решта «чиновників канцелярського походження»[27], у повсякденні тісно поєднував службові обов'язки із веденням домашнього господарства, яким за відсутності дружини чи служниці вимушений був займатись особисто.

Окремою сторінкою у біографії будь-якого чиновника імперської доби було отримання службового мундиру із входженням на нову посаду. Форменний одяг нагадував громаді про виключність, почесність статусу того, хто його носить, виховував почуття солідарності і гордості за належність до конкретного відомства. Запровадженням мундирів самодержавство переслідувало кілька цілей. Передусім ідентифікувати чиновника як агента влади, встановити за ним тотальний контроль, вказати ранг у службовій ієрархії і дисциплінувати його. Крім вірності імператору, форма накладала на власника обов'язок завжди подавати оточуючим приклад гідної поведінки[28].

Згідно відомчих циркулярів, мундир мирового судді складався із білого кітеля з відкладним коміром і плечовими знаками, чорних штанів із золотими лампасами, сірих шовкових рукавичок і чорного з білим верхом кашкета. При

---

[23] *Глориантов В.И.* Потомственные дворяне канцелярского происхождения // Русский архив. 1905. Кн. 1, № 4. – С. 664.

[24] *Держархів* Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 147, арк. 2 зв.

[25] *Держархів* Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 146, арк. 17 зв.

[26] *Трипольский Н.* Исторические сведения о городе Житомире, Волынской губернии // Житомирський вісник. № 47 – 22 листопада 1996 р. С. 10.

[27] *Токмакова Ю.Н.* Провинциальное чиновничество центральной России в 1801-1861 гг. (на материалах Курской губернии) // Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Курск, 2011. – Режим доступа: http://cheloveknauka.com/provintsialnoe-chinovnichestvo-tsentralnoy-rossii-v-1801-1861-gg#ixzz 2VVlXroIm

[28] *Курочкина Е.Н.* Эволюция гражданской форменной одежды в России XIX века // Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Иркутск, 2011. – Режим доступа: http://cheloveknauka.com/ evolyutsiya-grazhdanskoy-formennoy-odezhdy-v-rossii-xix-veka#ixzz2VVlkEZ1C

здійсненні правосуддя на ньому обов'язково мав бути посадовий знак – позолочена медаль з надписом: «Мировой судья 1864 г., 20 ноября» на бронзовому ланцюжку[29]. Мундир ідентифікував мирового суддю як уповноваженого представника монарха, а також відокремлював його в уявленні простого люду від служителів старого дореформеного суду. Імператор для підданих був беззаперечним авторитетом, а чиновник призначений урядом та наділений атрибутами влади виступав у ролі монаршого посланника, обманути якого означало знехтувати волею самодержця із всіма наступними негативними наслідками. З іншого боку, судді носили форму повсякчас, а не лише у судовій залі. Це накладало на них додаткову відповідальність, адже вони були пізнаваними особами у місцевій громаді і завжди були на виду. Тому отримуючи свій мундир кожен мировий суддя ставився до нього із благоговійним трепетом і у подальшому ретельно дбав про свій зовнішній вигляд.

Важливим випробуванням на професійну придатність для молодих фахівців була повсякденна рутина, яка чекала їх на службі, а також щоденне значне навантаження. Сповнені юнацьких ідеалів та сформованих в освітньому закладі уявлень про професію, судді-початківці вважали здійснення правосуддя своїм покликанням, захоплюючим таїнством торжества справедливості. Однак дійсність була не такою привабливою як та, що поставала в уяві та мріях. Тому багато таких чиновників не витримували і після першого терміну служби мировим суддею переводились на інші посади. Проте це не стосувалось А. Токаржевського-Карашевича. Після всіх формальностей він приступив до здійснення правосуддя у ввіреній дільниці. Кожного буденного дня о 10-й ранку суддя відчиняв камеру і розпочинав прийом відвідувачів. Прохачі звертались із різними клопотаннями: хто просив прийняти позовну заяву, інші – видати виконавчий лист у справі чи надати юридичну консультацію. Документація реєструвалась у спеціальних прошнурованих канцелярських книгах. Врешті о 13.00 прийом завершувався і Антон Семенович переходив до розгляду призначених на сьогодні справ. Роботу закінчував о 17.00-18.00 годині, залежно від кількості розглядуваних суперечок[30].

У силу свого виховання, усталених життєвих принципів, будучи вірним присязі та вбачаючи у служінні Феміді своє покликання А. Токаржевський-Карашевич віддав двадцять два роки службі у Житомирському мировому з'їзді (1872-1894 рр.). Саме про таких чиновників Г.О.Джаншиєв писав: «Вірячи у високе своє покликання, мирові судді першого скликання із надзвичайною енергією і любов'ю до справи взялись за виконання обов'яз-

[29] *Учреждение* судебных установлений. Свод законов, правил, распоряжений и разъяснений, относящихся до учреждения судебных установлений и судебного управления / сост. под. ред. С. Г. Громачевского. СПб., 1897. С. 130.

[30] *Панченко В.С.* Судочинство у мирових судах Волині у другій половині XIX ст. (сторінками однієї архівної справи) // Краєзнавство. 2013. №2 (83). С. 161.

ків»[31]. Однак Антон Семенович зберіг свій ентузіазм та прагнення служити народу і у подальші роки, будучи членом з’їзду восьми скликань. Весь цей час він плідно працював, здійснюючи правосуддя у ввіреній дільниці (див. табл.)[32].

Табл.

Статистика про рух справ у четвертій дільниці Житомирського мирового округу за 1873-1893 рр.

Роки	Вид Справ	Залишилось невирішених з минулого року	Виникло протягом звітного року	Всього було у провадженні судді	Протягом звітного року вирішено		Завершено примиренням справ	У % до загальної кількості справ завершуваних примиренням суддями округу	Кількість скасованих з’їздом вироків	У % від загальної кількості скасованих рішень
					Кількість справ	У % від загальної кількості				
1873	крим.	208	396	604	372	62%	121	22%	16	8%
	цив.	88	596	684	563	82%	141	20%		
1878	крим.	149	535	684	449	66%	112	28%	23	10%
	цив.	51	423	474	419	88%	40	12%		
1881	крим.	289	476	765	543	71%	116	35%	21	8%
	цив.	111	515	626	547	87%	53	17%		
1885	крим.	408	669	1077	618	57%	100	26%	40	11%
	цив.	129	546	675	517	77%	58	14%		
1889	крим.	287	715	1002	806	81%	174	44%	20	6%
	цив.	134	497	631	502	80%	39	14%		
1893	крим.	174	720	894	738	83%	92	14%	31	7%
	цив.	110	607	717	610	85%	60	21%		

Як бачимо, із наведених у таблиці даних, левова частка справ (77%) завершувалась А. Токаржевським-Карашевичем протягом поточного року. Завдяки житейському досвіду, обізнаності із побутовими умовами та особистим знайомством із більшістю позивачів, судді вдавалось чимало суперечок закінчувати примиренням сторін. При чому відсоток таких проваджень в Антона Семеновича був значно вищий, чим у його колег. Разом із тим, кількість скасованих з’їздом вироків у цього мирового незначна (25) і становила лише 8% від усіх відмінених за звітний період рішень суддів

[31] *Джаншиев Г.О.* Эпоха великих реформ: исторические справки, 7-е доп. изд. М., 1898. С. 289.

[32] *Держархів* Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. – 153, 173, 181, 208, 256, 268.

округу[33]. Крім того, у вільний від судових засідань час він разом із поліцією інспектував громадські місця. Так, газета «Жизнь Волыни» повідомляла, що ввечері 14 серпня 1911 р. ним здійснена перевірка трактирів. При цьому, один із власників за допущення безладу у своєму закладі на місці був оштрафований на 20 руб.; інший – за споювання відвідувачів сплатив 25 руб. До того ж, був виявлений і заарештований відомий грабіжник[34].

Юрист А. Коні вказував, щоб не бути простим знаряддям зовнішніх правил, що діють із байдужою регулярністю годинника, суддя повинен вносити у справу свою душу і поряд із приписами закону керуватись безумовними і вічними вимогами людського духу[35]. Ці слова влучно характеризують А. Токаржевського-Карашевича, адже лише за такої умови можна було примирити сторони та знайти компромісне рішення конфлікту. Учасникам процесу подобались стримане ставлення судді, пильна увага до їх пояснень, відсутність іронії у його поводженні. Він належав до тих суддів, які, керуючи судовими дебатами, не копирсались у душі підсудного, не поводились із ним грубо або по-начальницьки високомірно, а спокійно і неупереджено[36]. Антон Семенович умів знайти свій підхід до кожного свідка: повернути самовладання одним, підтримати енергійність других, терпляче і з м’якою наполегливістю обмежити зайву балакучість третіх.

У судовому засіданні важливу роль відігравало й ораторське уміння судді. Його промова мала містити моральну оцінку злочину відповідно до усталеного суспільного світогляду. При чому судження висловлені так просто, насправді були наслідком широкої ерудованості, тривалих роздумів над сутністю речей, багаторічного досвіду і напруженої праці над кожною окремою справою[37]. До того ж, за справедливим твердженням сучасника, пореформений суд вже був не лише судилищем, але й школою правової просвіти мешканців[38]. Враховуючи неграмотність учасників процесу, перед Антоном Семеновичем стояло складне завдання – якомога простіше із залученням життєвих прикладів пояснити своє рішення. Про це один із суддів згадував: «Я кілька разів повторив свої міркування, варіюючи їх на різні лади, підшуковуючи найпростіші, цілком буденні вирази, ілюструючи

---

[33] Там само.

[34] *Суд* скорый // Жизнь Волыни. 1911. №207 (17 августа). С. 3.

[35] Нравственные начала в уголовном процессе (общие черты судебной этики) // *Кони А.Ф.* Избранные произведения… С. 34.

[36] *Берендтс Э.Н.* Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние ее на государственный и общественный быт России. Петроград, 1915. С. 124.

[37] Искусство речи на суде // *Кони А.Ф.* Избранные произведения… С. 97.

[38] Нравственные начала в уголовном процессе (общие черты судебной этики) // *Кони А.Ф.* Избранные произведения… С. 36.

свою думку прикладами із життя»[39]. Так само діяв і мировий четвертої дільниці.

У 1881 р. А. Токаржевському-Карашевичу присвоєно черговий чин титулярного радника і разом із ним 55-річний чиновник отримав довгоочікуване особисте дворянство[40]. Але особливої радості це не принесло, оскільки молодечі амбіції його полишили, а натомість прийшла самотність, адже створити родину йому так і не вдалось. Антон Семенович, борючись із сумними міркуванням дедалі більше заглиблювався у роботу. Така сумлінність була помічена урядом і наприкінці кар'єри (1890 р.) він був нагороджений орденом Св. Анни третього ступеня[41]. А вже 1897 р. вийшов у відставку і за 22 роки зразкової служби йому призначили пенсію у розмірі 221 руб. 91 коп. на рік[42]. Однак через розхитане здоров'я і втрату смислу життя (служіння правосуддю) новоспечений пенсіонер прожив недовго: у жовтні 1905 р. у його справі зроблено помітку, що виплата пенсії припинена «за нетребованием денег более двух лет с 1 июля 1903 года»[43]. З огляду на це, можемо припустити, що саме у липні 1903 р. у 77-річному віці А.Токаржевський-Карашевич помер.

Таким чином, завдяки судовій реформі 1864 р. у суспільстві було переглянуто ставлення до суду, служба у якому стала престижною. Серед суддів почало розвиватись усвідомлення власної професійної належності і особлива соціальна психологія. Причетність до судової гілки влади давала їм новий засіб самоідентифікації. Реформа породила тип шанованого і сумлінного судді, який суворо дотримувався принципів об'єктивності, незалежності і справедливості у своїх ухвалах. У таких судових діячів сформувалось відчуття професійної гідності, яке проявилось в одностайності і солідарності. Для них суд став всім життям, їх особистість фактично злилась із професією. Саме тому можемо говорити про професію як вимір біографії, як уособлення життєвого шляху конкретного судді і збірний образ його ціннісних установок та переконань.

Пореформені судові діячі, відчуваючи своє покликання у служінні не лише імператору, але й народу, привнесли у судову систему професійну гідність, корпоративну етику, а також подали гідні наслідування приклади справжнього професіоналізму, чесності, справедливості. Однак будучи вихованими на традиційних християнських цінностях із привитим змалку почуттями поваги до офіційної влади та любові до своєї вітчизни, саме старші служителі юстиції стали першопрохідцями у створенні тих моделей поведінки, які згодом поширились у суддівському середовищі. Прикладом такого «законодавця мод» у сфері судової етики, відданості обов'язку і був

---

[39] *Тулуб П.А.* Суеверие и преступление (из воспоминаний мирового судьи) // Исторический вестник. 1901. март (22). С. 1102.
[40] *Держархів* Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 130, арк. 31 зв.
[41] *Держархів* Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 130, арк. 31 зв.
[42] *Держархів* Житомирської обл., ф. 118, оп. 3, спр. 494, арк. 37 зв.
[43] *Держархів* Житомирської обл., ф. 118, оп. 1, спр. 530, арк. 25.

А.Токаржевський-Карашевич, для якого професія стала проектом всього життя. Коли ж він полишив службу – його життєвий шлях скінчився.

Що ж до особливостей кар’єри та умов, що впливали на неї, то можемо констатувати наступне. У Російській імперії другої половини XIX ст. вихідці із нижчих соціальних прошарків, навіть сумлінно виконуючи свої обов’язки, не могли дослужитись до вищих щаблів бюрократичної ієрархії. Це обумовлювалось тим, що вони: по-перше, не мали жодних службових привілеїв і змушені вислужувати обов’язкові терміни для присвоєння кожного наступного чину; по-друге, не володіли достатніми статками та особистими зв’язками із представниками губернської адміністрації. Навіть отримавши у поважному віці майже недосяжний IX чин і особисте дворянство, такі чиновники все одно лишались ізгоями у вищому світі і продовжували вести звичне для їх батьків життя. Усвідомлюючи соціальну несправедливість, судді «канцелярського походження» намагались всіма силами подолати свій комплекс меншовартості і будь-що реалізувати себе у професії, часто досягаючи значних успіхів у вигляді авторитету місцевої громади, корпоративного визнання високої їх кваліфікації та отримання різного роду монарших милостей (подяк, орденів, цінних подарунків). При цьому, присвячуючи себе службі та одержуючи невелике жалування, вони рідко створювали родини. Виходило замкнене коло: відданість службовим обов’язкам заважала одружитись, а відсутність сім’ї змушувала заповнювати вільний час роботою. Проте правосуддя від цього лише вигравало: адже місцеві мирові суди отримали сумлінних, чесних і кваліфікованих суддів.

Ейдос.
8’2015.

Варфоломій Савчук, Ольга Чаплиць
Дніпропетровськ

Метод інтерв’ю в історико-біографічному дослідженні зі звуженою джерельною базою

Сучасна класифікація історико-біографічних наукових досліджень передбачає комплексний підхід і ґрунтується на врахуванні декількох основ.

Перша – за структурою та функціями – поділяється на основні види (історико-біографічна монографія / історико-біографічні нариси / науково-популярний життєпис / автобіографія / історико-біографічний портрет); довідково-допоміжні види (некрологи як підвиди біографії / словники та покажчики / біграфічний коментар / бібліографія); та суміжні види (персоналогічні та генеалого-біографічні дослідження) [1].

Друга – за видами життєдіяльності та професійною спрямованістю, адже наукові біографії можна предметно класифікувати: за сферами життєдіяльності, а всередині, в свою чергу, за професійними властивостями.

Третя – за змістовними аспектами методології та методики наукового аналізу, що визначені детермінантами особистості, відтак біографії поділяються на історичну, психологічну, соціологічну, філософську, політичну та ін.

Різні теоретичні аспекти історично-біографічних досліджень розглядаються в ґрунтовних працях дослідників цього історичного жанру, які значно розвинули межі його застосування[2].

---

[1] *Чишко В.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. К., 1996. 238 с.; *Корнійчук Любов.* Біоісторіографічні дослідження в творчості А. Жуковського // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. Вип.10. Острог, 2008. С. 351-365.

[2] *Ващенко В.* Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип.4. К., 2009. С. 475–486; *Дунаева Ю.В.* Историческая биография: упадок или возрождение? (Аналитический обзор) // Историческая биография: современные

У будь-якому разі історико-біографічне дослідження має на меті реконструкцію життєвого шляху особистості і передбачає визначення траєкторії її життя в багатовимірному суспільно-особистісному контексті.

У природничих науках, зокрема у фізиці, термін «траєкторія» визначається як множина точок простору, через які пройшла матеріальна точка. Сукупність цих точок утворює лінію руху, що називається траєкторією. В історико-біографічному контексті, коли мова йде про визначення траєкторії життя певної особистості, необхідною умовою повноцінного дослідження виступає якомога більший набір саме таких «екзистенціальних точок», що й визначають в кінцевому рахунку достовірність проведеного дослідження.

Жанр історичної біографістики не обмежується колом гуманітаріїв, чиє життя і діяльність вивчаються у відповідних дослідженнях. В. Ващенко вказує, зокрема, на те, що «сучасна біографістика розвивається у просторі двох євроатлантичних традицій: модернізованої «сцієнтистської» «наукової біографії» та орієнтованої на гуманітарні науки «інтелектуальної біографії»[3]. Коментуючи цю тезу Т. Попова уточнює поняття «модернизированной сциентистской «научной биографии», як «биографии ученых естественно-научного поля»[4].

Дійсно, розвиток будь-якої галузі науки і техніки, поза усякими сумнівами, тісно пов'язаний з творчістю кращих її представників, особистостей, чия дослідницька праця є базовим чинником становлення і розвитку наукової та науково-технічної думки.

Тому без звернення до життєвого шляху тих чи інших вчених та інженерів, опрацювання їх творчої спадщини вбачається неможливим створити об'єктивну картину розвитку напрямів розвитку науки і техніки в цілому й вітчизняної зокрема.

подходы и методы исследования: Сб. обзоров и реф. / РАН. ИНИОН; Отв. ред. Дунаева Ю.В. М., 2011. С. 8–34; *История* через личность. Историческая биография сегодня / под ред. Л.Репиной. 2-е изд. М., 2010. 720 с.; *Историческое познание* и историографическая ситуация на рубеже XX-XXI вв. / Отв. ред. О.В.Воробьева, З.А.Чеканцева. М., 2012. 406 с.; *Колесник И.И.* «Очарование вещами» как поворот в интеллектуальной истории // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX-XXI вв. / Отв. ред. О.В.Воробьева, З.А.Чеканцева. С.177–197; *Попова Т.* Историография в человеческом измерении // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. К., 2012. Вип.22. С.265–292; *Репина Л.П.* Историческая биография и «новая биографическая история» // Диалог со временем: альм. интеллектуал. истории. М., 2001. Вып. 5.; *Репина Л.П.* Историографическая наука на рубеже XX-XXI вв.: Социальные теории и историографическая практика. М., 2011. Гл. 7. «Персональная история»: биография как средство исторического познания. С.287–324; *Чишко В.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. К., 1996. 238 с.

[3] *Ващенко В.* Концепт «інтелектуальна біографія» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. С. 482.

[4] *Попова Т.* Историография в человеческом измерении. С. 275.

Отже одним з актуальних напрямів відповідних сучасних історико-наукових досліджень є створення творчих біографій та вивчення внеску видатних науковців та інженерів у розвиток науки і техніки.

Коли дослідник звертається до певної постаті, яка репрезентує ту чи іншу сферу, галузь науки і техніки, то цілком зрозуміло, що він досліджує цю постать в усьому комплексі її взаємовідносин, вчинків, творчих надбань, тощо на тлі соціально-економічних, політичних, національних, культурних та інших складових, які є зовнішніми чинниками, що визначають ідентифікацію вченого.

Модифікація життєдіяльності, траєкторії буття вченого, яка багато в чому визначається зазначеними вище факторами, відбувається за рахунок психофізичних характеристик діяча, які значною мірою впливають на його самоідентифікацію протягом усієї траєкторії його життя і творчої діяльності.

Звернення до тієї чи іншої постаті, яка стоїть у фокусі уваги дослідника, досить часто обумовлюється метою дослідження. І тут дослідник може обрати різні методологічні підходи. Ми можемо визначати траєкторію життя як суто екзистенціальну біографію. А можна розглядати взаємодію епохи і особистості через її професійну діяльність і творити так звану соціально-історичну біографію.

Тоді, як зазначала Л. Рєпіна, «историческая биография не ограничивается повествованием о жизненном пути исторического персонажа, а представляет собой историческое исследование: «это сама история, показанная через историческую личность»[5].

Отже багатогранність життя особистості, творчий шлях якої вивчається дослідником, потребує якнайбільшої множини «екзистенціальних точок» на тлі епохи, що визначають траєкторію життя. А це, в свою чергу , викликає потребу у ґрунтовній джерельній базі дослідження. Однак досить часто така база в силу певних причин є звуженою, має ознаки неповноти.

Зрозуміло, що звуженість джерельної бази історичного дослідження може бути викликана різними причинами, які досить добре відомі історикам.

Серед них, зокрема, необхідність залишатися в рамках «правильного ідеологічного» підходу, сформованого у межах парадигми історичних досліджень в певних соціально-економічних умовах, власна позиція автора дослідження. В цьому контексті звернемо увагу на статтю професора Арона Черняка «Еврейский вопрос в России: глазами Александра Солженицына», в якій на його думку «источниковая база сужена А. Солженицыным за счет трудов, которые опровергают ряд его существенных положений и выводов. Является ли это результатом целенаправленного ОТБОРА или информационного недосмотра автора, недопустимого для подобного исторического

[5] *Репина Л.П.* Историографическая наука на рубеже XX-XXI вв… Гл. 7. «Персональная история»: биография как средство исторического познания. С. 288.

исследования, я судить не берусь»[6]. Джерельна база може бути звужена й за такої причини.

Недостатньою джерельна база може бути й за рахунок взагалі відсутності писемних джерел, які не збереглися у зв'язку з часом, тобто вони були або взагалі відсутні, або втрачені за різних причин.

В історичному дослідженні досить характерною є така ситуація, коли й позиція дослідника спрямована на якнайбільш повне й об'єктивне використання джерел, коли джерела все-таки збереглися, але за певних причин не вводяться до наукового обігу, хоча соціально-економічні умови не перешкоджають об'єктивному висвітленню подій тощо.

Специфіка вивчення життєвого шляху видатних науковців та інженерів полягає в тому, що багато хто з них в певний період своєї діяльності виводилися зі сфери відкритих комунікацій. Причиною цього, як відомо, була їх безпосередня наукова та інженерно-конструкторська творчість, результати якої використовувалися в оборонній промисловості. Відповідно, й матеріали щодо їхньої діяльності набували секретності і виводилися з джерельної бази істориків в цілому, й науки і техніки, зокрема, в подальших дослідженнях.

Так, на цей важливий аспект при дослідженні історії розвитку військово-промислового комплексу СРСР вказав у 1990-роки у своїй монографії М.С.Симонов:

«Значительная часть служебной документации министерств и ведомств советской оборонной промышленности, отделов сводного плана и оборонной промышленности Госплана и Минфина СССР, переданная в конце 50-х – начале 60-х годов на вечное хранение в государственные архивы, до сих пор учитывается и используется в соответствии с первоначально присвоенным ей грифами: «секретно» (С), «совершенно секретно» (СС) или «совершенно секретно, особой важности» (ССОВ)....

При отсутствии научного метода определения содержания государственной и военной тайны, последние вычислялись эмпирически, то есть по аналогии с представлениями (часто весьма смутными) ответственного чиновника об ущербе, который понесет страна (и лично он сам) в случае утечки той или иной информации. ... практически невозможно, если при этом требуется отделить «секретное» от «несекретного».

Ни один здравомыслящий чиновник на это не пойдет, поэтому чаще всего «рассекречивание» документов и материалов министерств и ведомств происходит просто по причине большой давности срока их поступления на архивное хранение... После известных событий второй половины 1991 г. – распада СССР и самоликвидации КПСС – режим секретности, скрывавший масштабы военных приготовлений СССР, ослаб, однако, не настолько, чтобы

---

[6] *Черняк Арон.* Еврейский вопрос в России: глазами Александра Солженицына. *По страницам книги «Двести лет вместе».* – Електронний ресурс: www.sunround.com/club/chernjak.htm

в интересах науки четко разграничить историческую и текущую ведомственную документацию»[7].

Це було написано у 1996 р. Проте й надалі мало що змінилося. У дисертаційному дослідженні О. Фінадєєва, присвяченому історії ракетної промисловості на Уралі (2004), констатується те ж саме: «Тотальное засекречивание любых документов, имевших хотя бы косвенное отношение к процессу разработки и производства ракет, систем, узлов, приборов и материалов для них, привело к тому, что практика рассекречивания документов, связанных с ракетостроением, началась позже, проходила и проходит в настоящее время намного труднее, чем рассекречивание документов многих других коллекций партийных, государственных и ведомственных архивов»[8].

Обидва автори вказують на те, що все-таки значна кількість засекречених архівних документів стають більш відкритими, однак є один нюанс. Як вказує цілком слушно М. Симонов, відбулося часткове «розсекречення» та пониження ступеня «допуску» переважно архівних «отраслевых наркоматов (министерств) оборонной промышленности (за исключением Министерства среднего машиностроения СССР) и ряда высших государственных хозяйственных органов за период 1920–1960-х годов»[9]. Але всі вони знаходяться за межами України і скористатися ними майже неможливо.

Що ж є у нас в Україні? Це відомчі архіви. Зокрема архіви підприємств та установ, пов'язаних з розвитком оборонної техніки. зокрема ракетно-космічної. Але тут справа ще гірша. Залишається проблема, позначена ще у 2004 р. О. Фінадєєвим, з визначенням якої ми цілком погоджуємося: «Документация многих организаций и предприятий ракетной промышленности не сдавалась на хранение в государственные архивы, и поэтому она отложилась в архивах министерств, ведомств или предприятий, куда особенно трудно получить доступ исследователю, происходящему не из среды работников отрасли»[10].

У цих умовах історико-біографічне дослідження життєвого шляху визначних діячів ракетно-космічної галузі, безумовно, є утрудненим через звуженість джерельної бази з вказаних причин.

Дослідники історії ракетно-космічної техніки України стикаються з цією проблемою постійно. І якщо загальні риси, загальні контури, загальні напрями та здобутки в цілому ракетно-космічної галузі України вже досить добре визначені в працях як ювілейного характеру, так і в деяких дослідженнях істориків науки і техніки, то значно гіршим є стан створення

---

[7] *Симонов Н.С.* Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. М., 1996. 336 с.

[8] *Финадеев А.П.* Создание и развитие ракетной промышленности на Урале: Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 : Челябинск, 2004. 247 с.

[9] *Симонов Н.С.* Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы…

[10] *Финадеев А.П.* Создание и развитие ракетной промышленности на Урале…

наукових біографій видатних конструкторів і вчених та вивчення їх шкіл. Зокрема це стосується визначення та оцінки діяльності конкретних науково-технічних шкіл в цій галузі, хоча поодинокі дослідження вже існують.

Вивчення діяльності лідера такої школи передбачає в першу чергу визначення її складу. Але у подібних науково-технічних, науково-конструкторських школах надзвичайно розвинутою є колективна праця. Тому трудно визначити як склад школи, так і внесок її представників. Враховуючи засекреченість діяльності та відповідно звуженість джерельної бази, питання доступу до якої розглянуті вище, особливого значення набуває методологія дослідження та методологічний інструментарій.

Так, для вивчення багатьох питань, пов'язаних зі становленням і розвитком відповідних шкіл, одним з вагомих виявляється метод інтерв'ю.

Внаслідок недостатності інформації про лідера і сам процес становлення і розвитку школи в опублікованих або розсекречених джерелах, за нею доводиться звертатися до свідків цих подій – родичів, учнів лідера, співробітників і колег по роботі, а також тим, хто продовжує традиції даної школи. І звичайно, чим більше віддаляється час з моменту заснування і розгортання діяльності наукової школи, тим менше можливостей отримати таку інформацію з «перших вуст». Такий стан речей перетворюється ще в одну проблему дослідження, з якої випливає необхідність своєчасного збирання інформації, що надає можливість більш достовірного знання про роботу школи та її лідера.

З нашої точки зору надзвичайно важливим у цьому контексті є метод інтерв'ю. В узагальненому сенсі цей метод передбачає отримання інформації у ході безпосереднього спілкування. Напрями застосування такого методу досить різноманітні. Але ми не будемо торкатися використання цього методу в медичних цілях або розглядати таке біографічне інтерв'ю, що характеризує тільки життя й діяльність респондента.

Метод інтерв'ю в нашому дослідженні повинен дати якомога більше відомостей щодо лідера науково-технічної школи та її діяльності. Проблема полягає у тому, що досить часто лідер такої школи вже пішов з життя, а інформація щодо його життєдіяльності (як вже зазначалося вище) залишається недоступною, засекреченою тощо. В цьому випадку дієвим, на наш погляд, є метод інтерв'ю.

Метод інтерв'ю – це один з методів соціології, який широко застосовується в історичних, зокрема історико-біографічних дослідженнях. Сутність його та принципи застосування в соціологічних й історичних дослідженнях розкриті в низці публікацій методологічного та дослідницького характеру[11].

---

[11] *Белановский С.А.* Методика и техника фокусированного интервью. М., 1993. 352 с.; *Грінченко Г.* (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник. Харків, 2008. Вип. 11–12. Спеціальне видання. С.59–76; *Добреньков В.И., Кравченко А.И.* Методы социологического исследования: Глава 7. Методология и

Опрацювання масиву відповідних публікацій та можливостей використання методу інтерв'ю в заявленому історико-біографічному дослідженні дозволило дійти певного методологічного алгоритму.

З трьох видів інтерв'ю за кількістю учасників (індивідуальне, групове, масове) найбільш оптимальним і конструктивним в нашому випадку є індивідуальне, оскільки воно може з великою долею вірогідності (при відповідній підготовці до нього) відбуватися в умовах довіри. В той же час конструктивність, вірогідність отриманої інформації може підвищуватись в атмосфері групового інтерв'ю, коли воно є вільним і респонденти діляться спогадами, з'ясовуючи одночасно забуті або суперечливі факти, що в цілому дає позитивні результати. Але тут починає відігравати роль кількість групи (на наш погляд, найкраще два респонденти й ті, для яких предмет інтерв'ю є надзвичайно близьким).

Згідно с існуючою класифікацією, необхідну для дослідження інформацію можна отримати за допомою цілої низки методів: анкетування, опитування, інтерв'ю, бесіди (розмови).

Аналіз методів отримання усної інформації щодо вивчення науково-технічних шкіл в умовах звуженої джерельної бази доводить більшу ефективність двох засобів: інтерв'ю та бесіди (розмови).

Важливим є попередній етап підготовки до інтерв'ю, який багато в чому визначає його дієвість та успішність: визначення за іншими джерелами орієнтовного кола людей, котрі можуть належати до учнів і співробітників лідера науково-технічного колективу; з'ясування їх місцезнаходження та характеру діяльності; попереднє контактування з ними з метою домовленості про отримання відповідної усної інформації; створення умов, в яких будуть проводитися інтерв'ю або бесіди (розмови); вибір ступеня формалізації інтерв'ю, планування перебігу інтерв'ю. Важлива також решта питання, без вирішення яких метод інтерв'ю не дасть бажаного результату, а лише розчарування, що відштовхне співрозмовника від подальшого спілкування.

Звертаємо увагу на один із згаданих вище пунктів – необхідність якнайбільш чіткого окреслення кола респондентів, котрі вірогідно могли належати до певної науково-технічної школи, оточення її лідера. Справа у тому, що такі інтерв'ю можуть бути чи не єдиним відкритим і доступним джерелом виявлення кола тих, хто належав до складу даної школи, а також

технология интервью. Учебник. М., 2004. С. 383–448; *Журавлев В.Ф.* Нарративное интервью в биографических исследованиях // Социология: 4М. 1993-4. № 3-4. С.34–43; *Квале С.* Исследовательское интервью. М., 2003. 301 с.; *Киселева И.* Информативно-целевой анализ текста свободного интервью // Социологический журнал. М., 1994. № 3. С.110–116; *Мещеркина Е., Семенова В.* «Биографический метод в социологии: история, методология и практика». М., 1994. 148 с.; *Поршнева В.А.* Концепции и методы социологии в историческом исследовании // Вестник РУДН. М., 2006. № 2(6). С. 31–39; *Ядов В. А.* Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. М., 2007.

вивчення внутрішніх комунікацій в межах школи та окреслення напрямів її діяльності.

За ступенем формалізації, як відомо, існують три основні види інтерв'ю:

- *Стандартизоване.* В такому інтерв'ю заздалегідь визначені формулювання питань і послідовність, в якій вони задаються;
- *Нестандартизоване (вільне).* Таке інтерв'ю передбачає, що інтерв'юер дотримується лише загального плану, сформульованому відповідно завданням дослідження, ставлячи питання за ситуацією. Завдяки своїй гнучкості таке інтерв'ю сприяє більш довірливому, у порівнянні зі стандартизованим, контакту між інтерв'юером та респондентом;
- *Напівстандартизоване.* При використанні такого виду інтерв'ю інтерв'юер керується переліком як суворо необхідних, так і можливих питань[12].

Врахування особливостей тих, з ким необхідно спілкуватися, завдань, що ставляться при плануванні інтерв'ю, й інші фактори визначають ступінь формалізації. У нашому випадку використовувалися усі три вище зазначені види формалізації інтерв'ю. Об'єднує всі ці інтерв'ю, на наш погляд, те, що воно повинно мати статус фокус-інтерв'ю, тобто мати предметну єдність, підпорядковану темі дослідження.

Окрім фокусування на предметі дослідження (в нашому випадку науково-конструкторська школа В. Ковтуненка та його науково-організаційна діяльність) інтерв'ю має будуватися так, щоб забезпечити предметну повноту, адже предметна спрямованість інтерв'ю повідомляється респонденту заздалегідь.

Більш повноцінним, на нашу думку, в такому інтерв'ю є використання відкритих запитань, порівняно з закритими, тобто респондент сам мусить формулювати свою відповідь. Закриті питання, де опитуваний повинен лише зробити свій вибір з запропонованих варіантів відповіді, більш характерні для анкетування.

Інтерв'ю в кожному випадку є і має бути «індивідуальним» відповідно до особливостей респондента, його налаштованості та ситуацію. Так, при першій зустрічі деякі вчені, конструктори, викладачі можуть виявляти бажання розповісти все, що пам'ятають про свого вчителя (вільне інтерв'ю). Це вільна розповідь, де згадуються певні ситуації за часів спільної роботи, випадки у відрядженнях, з буденного життя, особисті якості свого наставника. У такий спосіб формується багатовекторний погляд на лідера науково-технічної школи, діяльність колективу та умови співраці.

Такого типу інтерв'ю мають свої «плюси» та «мінуси». *Плюс* – це те, що респондент не обмежений переліком питань, що ставляться, й розповідає

---

[12] Дивись, наприклад: *Никандров В.В.* Вербально-коммуникативные методы в психологии. СПб., 2002.

про все, що згадав на даний момент. Можливо, в іншій якійсь ситуації він цього і не сказав би.

Мінус – те, що інформація не завжди послідовна, іноді хаотична і досить часто уривчаста. У більшості випадків – це спогади особистого характеру, що не завжди пов’язані з конкретною роботою, проектами, обставинами співпраці. Такі знання, побіжна інформація можуть бути корисними при формування більш детального усного «портрету» науково-технічної або науково-конструкторської школи, або для підготовки до контрольного інтерв’ю тощо.

Вільне інтерв’ю дійсно актуальне на початкових стадіях дослідження. Воно корисне, як для респондента, який може у зручний спосіб сформулювати свою точку зору й довести свої переконання, так і для інтерв’юера, котрому воно допомагає краще пізнати опитуємого і налагодити з ним діалог.

Після використання вільного інтерв’ю слід зробити висновки щодо необхідності застосувати у подальшому стандартизоване або напівстандартизоване інтерв’ю.

Досить часто для тих, у кого час обмежений, корисним виявляється складання заздалегідь підготовленого переліку питань і в результаті отримання конкретних відповідей. Ідеться про скорочений варіант інтерв’ю.

Для такого інтерв’ю нами використовувалися два види питань. Одні з них – обов’язкові за схемою індивідуального, сфокусованого, стандартизованого або напівстандартизованого інтерв’ю. Інші – ставилися перед респондентом залежно від роду його діяльності. Готувалися також додаткові уточнювальні питання.

Крім того, важливою складовою використання методу інтерв’ю при звуженій джерельній базі є необхідність верифікації отриманої інформації. Тому особливо доречно ретельно аналізувати отриману інформацію, зіставляти її з інформацією, одержаною від інших респондентів (в першу чергу членів науково-конструкторської школи), а також з іншого виду джерел, тощо. Одним з засобів верифікації інформації вважаються повторні інтерв’ю.

Таким чином, *основне* інтерв’ю використовується на стадії збирання базових відомостей про лідера та науково-технічну школу, очолювану ним. Проте досить часто необхідним було й так зване *контрольне* інтерв’ю, що використовувалось для перевірки суперечливих результатів і поповнення банку інформаційних даних.

З метою створення та вивчення відповідної науково-конструкторської (науково-технічної школи) нами був запропонований базовий перелік питань, що використовувалися для з’ясування питань, пов’язаних з творчою активністю лідера науково-технічної школи та напрямками її діяльністі.

Весь масив питань був систематизований і згрупований за такими основними інформаційними блоками:

– пошук і визначення належності співробітників і соратників до відповідної науково-конструкторської школи;

– якості лідера даної школи як керівника та організатора науки:

– особистісні риси лідера школи в загальнолюдському контексті;

– особливості лідера школи як вченого і конструктора;

– спільні роботи в університетській, виробничій, академічній ланках під керівництвом лідера школи, їх науковий рівень у вітчизняному та світовому контексті;

– розробки й наукова праця в зазначених вище ланках після від'їзду лідера на інше місце роботи (якщо таке сталося);

– наявність наукових праць та їх спрямованість в рамках школи у сучасності;

– доля та подальша діяльність науковців і конструкторів, котрі належали до складу даної науково-технічні школи;

– особисті спогади колег та учнів щодо роботи й спілкування з лідером школи.

Запропонований методологічний підхід був застосований при дослідженні життєвого шляху та діяльності лідера науково-конструкторської школи з ракетобудування В'ячеслава Михайловича Ковтуненка. Відповідні інтерв'ю організовувалися одним з співавторів статті. Залучені були усі ті, кого попередньо було визначено як можливих представників науково-конструкторської школи В. Ковтуненка.

Дослідження проводилося з використанням основних груп питань, що були проаналізовані вище. Крім того, питання в групах модифікувалися відповідно до завдань дослідження. Щоправда, була залучена група питань загального характеру, що в даній статті не описувалися. Результати проведеного дослідження мали позитивний результат – вперше була відтворена структура основних ланок та персональний склад науково-конструкторської школи В. Ковтуненка.

* * *

Нові історичні реалії відкрили нові можливості для жанру історичної біографістики. Більша відкритість суспільства надала можливість звернутися до вивчення життя та творчої діяльності яскравих особистостей сучасності, відмітною рисою яких була закритість, засекреченість, непублічність тощо. В той же час роль цих вчених, конструкторів, техників в житті суспільства, творенні науки і техніки була надзвичайно великою. Відтак, створення їх творчих біографій та дослідження діяльності науково-технічних колективів, очолюваних ними, є нагальною потребою сучасної історичної науки, новітньої історії науки і техніки.

Проблемним питанням історико-біографічного дослідження, яке тісно пов'язане з вивченням діяльності науково-технічних або науково-конструкторських шкіл на чолі з яскравим лідером, постає звуженість джерельної бази в силу впливу певних соціальних факторів.

Важливим засобом розширення джерельної бази, її інформаційного потенціалу щодо процесу становлення й розвитку науково-конструторської школи та діяльності її лідера слугує використання методу інтерв'ю в новому форматі. Наразі часто невідомий навіть склад колективу науково-технічної, науково-конструкторської школи, котра тривалий час залишалася «закритою». У такій ситуації саме метод інтерв'ю стає не просто допоміжним методом дослідження, а одним з основних і потребує спеціальної розробки його застосування.

Розроблений підхід був реалізований в історико-біографічному дослідженні життя і діяльності видатного науковця і конструктора В.Ковтуненка, а також його науково-конструкторської школи.

Алла Сальникова
Казань

«Вспомнить все», или материалы анкетных обследований как коммеративный нарратив

Мы столько пережили.
Иногда полезно это вспомнить.
«Зачарованные» («Charmed»),
реж. Констанс М. Бёрдж, 1998–2006

Одной из проблем, традиционно стоявших и стоящих перед историками – авторами так называемых «тотальных нарративов», выстраивающих, структурирующих и линейно организующих восприятие прошлого, – является проблема тотального охвата источников. И речь здесь не идет о практически недостижимой в данном случае абсолютной тотальности. Речь идет скорее о восполнении вполне объяснимых и естественных пробелов в существующем источниковом комплексе, обусловленных как внешними по отношению к нему, так и внутренними, связанными с его саморазвитием, причинами, порождающими в конечном итоге ассиметричность и прерывность исторического нарратива.

В сегодняшней России все настойчивее артикулируется идеологическая установка на написание «новой» истории страны посредством восстановления генеалогии сильной государственной власти. В то же время не до конца исчерпал себя, а, точнее говоря, даже обрел новые импульсы начавшийся еще в 1990-е гг. процесс масштабного кризиса и переопределения идентичностей, наблюдавшийся как на индивидуальном, так и на групповом уровне, как на уровне разного рода макро- и микро групп, так и на уровне отдельных социальных институтов и социокультурных локусов. Этот кризис во многом преодолевался и преодолевается путем повсеместного пересмотра категории «другого» и радикальной деконструкции прежних императивных моделей и объясняющих схем.

Изучение обозначенных проблем в исторической ретроспективе предполагает привлечение обширного комплекса разнообразных документов как официального (властного), так и личного (частного) происхождения. Это необходимо для того, чтобы, с одной стороны, выявить суть властных стратегий и тактик, а с другой – показать их результативность с точки зрения

принятия / отторжения и восполнения / замещения их населением в практиках его повседневного существования. Хрестоматийно известно, что обозначенные группы источников существенно отличаются друг от друга с точки зрения специфики их функционирования в социокультурном пространстве, обусловленной целями, задачами и условиями их создания, что неизбежно сказывается на их видовой (жанровой) принадлежности, адресной направленности и степени публичности / интимности, стилистических и лексических особенностях, ареале их распространения и способах применения, содержании и даже степени сохранности. Вместе с тем специфика и разительная непохожесть тех и других обусловила «нужность» и «незаменимость» каждой из этих групп, их необходимость и взаимодополняемость, и в то же время их когнитивную и информационную ограниченность. Источники официального происхождения, представленные, прежде всего, нормативно-распорядительными документами, отражают властный дискурс, властное видение проблемы, его риторику, его презентационные характеристики, его контент, направленность и возможные (часто желаемые, иногда – невозможные) методы и способы достижения поставленной цели. Конструируя на своих страницах некую идеальную реальность, источники эти прямо отвечают на вопрос: чего хочет власть и как она собирается этого достигнуть, хотя найти ответ подчас удается, лишь продравшись сквозь дебри словесных хитросплетений и властного лукавства, расшифровав заложенные в текстах семантико-семиотические коды, выявив инструментарий дискурсивного воздействия власти на целевую (подвластную) аудиторию.

По официальным источникам – в первую очередь, по отчетной делопроизводственной документации (включая и закрытые документы «для служебного пользования», закрывающие многие пробелы в источниковой информации) может быть отчасти прослежена и результативность властной политики. Однако особый взгляд и относительно «независимые» от властного дискурса оценки, а главное – отражение степени и конкретных проявлений восприятия / невосприятия этой политики в повседневных практиках населения гораздо более полно отражены в ego-документах – частных нарративных источниках личного происхождения. Практически полный отказ от бумажных носителей, которыми продолжают по традиции пользоваться лишь представители старшего поколения, выход в Интернет-пространство (блоги, чаты, интернет-переписка и пр.) и применение интернет-технологий создания, пользования и хранения ego-текстов, казалось бы, вывели их из сферы потаенной письменной культуры. Между тем, именно среди электронных ego-источников встречается немало максимально откровенных и даже так называемых провокационных текстов, призванных обострить интерес к личности автора, благо круг адресатов расширился и продолжает расширяться вплоть до безграничности[1]. Допускаемая анонимность или

[1] По данным российского Фонда общественного мнения (ФОМ), полученным на основании скрининг-обзора Интернет-пользователей, российская аудитория Интернета уже весной 2011 г. составляла 46 % населения страны. (Фонд

псевдонимность авторства позволяет в значительной степени сохранить «инкогнито в сети».

При этом спонтанно созданным источникам личного происхождения – вне зависимости от носителя текста – присущи такие снижающие степень их информативности и достоверности черты, как субъективно-обусловленный отбор сюжетов для «вспоминания» / комментирования, недостаточная осведомленность авторов о макроплановых событиях, выходящих за горизонты их индивидуальной жизни – так называемый «обывательский взгляд» на вещи, с присущей ему несклонностью к концептуализации, неотрефлектированность, деструктуризация и деиерархизация текста, наличие «избыточной» информации, в том числе состоящей из слухов и сплетен. В ситуации поиска и обретения новых идентичностей осознание депривации по любому из признаков – будь то признак социальный, этнический, гендерный, возрастной или какой-либо другой – немедленно порождает текстуально зафиксированный взрыв эмоций. Причем позицию «жертвы» может занять любая из групп, составляющих данное мультикультурное в широком смысле этого слова сообщество, несколько групп или все одновременно в ходе реализации непопулярных властных стратегий и практик либо продвижения интересов отдельных групп населения, вступающих в противоречие с интересами других групп либо сообщества в целом.

Наличествующие в источниках как официального, так и личного (частного) происхождения информационные пробелы так или иначе должны быть восполнены. Важнейший комплиментарный вклад в существующий источниковый корпус вносят материалы инициативного документирования – целенаправленно организованные (в том числе посредством специально разработанных вопросников–анкет) свидетельства очевидцев, позволяющие заполнить образовавшиеся предметно-тематические и содержательные информационные лакуны.

Метод опроса – как метод сбора первичной социологической информации, осуществляемый в форме анкетирования или в форме интервьюирования – является на сегодняшний день, как известно, одним из ведущих методов социологического исследования, а материалы опросов – одним из основных «источников» для социологов. Между тем, современные представления об источниковедении как особом методе гуманитарного познания, осуществляемого через фиксированные источники информации, и о самом источнике как антропологическом ориентире социогуманитарных наук предполагают наличие широких интегративных междисциплинарных связей, взаимообогащение источниковым материалом и исследовательскими методами. Да, именно социология изучает общество, прежде всего, с позиций того, что происходит в нем здесь и сейчас, ища в настоящем истоки будущих

общественного мнения (ФОМ). База данных ФОМ. «Интернет в России». Вып. 33. Весна 2011. [Электронный ресурс]. URL: http://bd.fom.ru/map/bntergum07/internet/__internet1133 (дата обращения 20.04.2014).

вероятностных процессов, а взгляд историка обращен в прошлое. Однако, как писала еще в конце прошлого века О.М. Медушевская, рассматривая проблему соотношения исторического и социологического метода, «действительно ли можно провести четкую грань между прошлым и настоящим? События прошлого вплетаются в живую ткань современной реальности, и трудно отделить одно от другого (…) Человеческое сознание, по новейшим исследованиям, способно воспринимать целостную картину в течение 2,9 секунды. Что касается дальнейшего, то здесь уже необходимо обращаться к источникам фиксированной информации»[2]. Таким образом, собранная социологами информация о настоящем фактически сразу же становится ни чем иным, как историческим источником в традиционном понимании этого слова[3].

Развитие социологии и ее методов неизмеримо расширило возможности источниковедения как научной дисциплины, и наоборот. Широко применяемый в социологии метод сбора и записи «жизненных историй» – интервью всех видов – лег в основу формирования меморатного пласта устной истории (oral history). В то же время становление биографического метода в социологии, направленного на описание исследуемой реальности с помощью материалов личного происхождения, невозможно было бы без учета достижений современного источниковедения в области анализа ego-документов.

С проблемой «нехватки» источников и необходимостью инициировать их создание пришлось столкнуться и нам в процессе реализации исследовательского проекта «Мультикультурность российского региона как (де)стабилизирующий фактор исторического развития». Проект был выполнен в 2012 – 2013 гг. преимущественно на материалах Республики Татарстан и ее столицы Казани – региона и города, где межкультурные взаимодействия исторически были весьма плотными и интенсивными[4]. В последние годы «общим местом» достаточно большого количества специальных социогуманитарных исследований и еще большего количества публикаций в СМИ, посвященных рассмотрению множественности и разнообразию отношений инаковости на постсоветском пространстве, стало утверждение о складывании особой «татарстанской модели» межнациональных отношений, отмеченной высокой степенью толерантности, диалогичности и взаимопонимания. Если это действительно так, то у исследователя неизбежно возникает ряд вопросов, связанных с историческими корнями и

---

[2] *Источниковедение*: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. М., 1998. С. 32.

[3] Об этом см. подробнее, например: *Поршнева О.С.* Концепции и методы социологии в историческом исследовании // Вестник РУДН. 2006. №2 (6). С. 31–39.

[4] См.: *Малышева С.Ю., Сальникова А.А.* Мультикультурность российского региона как (де)стабилизирующий фактор исторического развития (Среднее Поволжье) XIX – начала XXI вв.). Казань, 2013. С. 4–28.

предпосылками формирования этого феномена, динамикой его развития, теми факторами, которые обеспечивают его наличие сегодня и смогут обеспечить его существование в будущем, включая фактор мультикультурности указанного региона. При этом проблему инвариантности воздействия феномена мультикультурности на состояние социальной стабильности целесообразно рассматривать не только и даже не столько через описание национально-культурной политики власти, сколько через изучение межкультурных практик населения, в том числе культурных практик межэтнической кооперации, сложившихся в Казанской губернии (советской Татарии) постсоветском Татарстане на протяжении конца XIX – начала XXI вв. Собранные анкеты позволили реконструировать модель сложившегося в Татарстане «общества культурного плюрализма» в исторической динамике, показать истоки и предпосылки его формирования, выявить факторы, обеспечивающие и поддерживающие его существование, определить уровень угроз и отчасти даже выработать теоретические и практические рекомендации по их преодолению.

Всего в результате проведенного письменного анкетирования нами было собрано 168 развернутых анкет общим объемом более 700 страниц печатного текста. Выборка респондентов осуществлялась по типу «удобной» в сочетании с методом «снежного кома»: первоначально ответить на вопросы анкеты в письменном виде было предложено студентам старших курсов бакалавриата и магистратуры отделения истории Института международных отношений, истории и востоковедения Казанского (Приволжского) федерального университета. А затем они, в свою очередь, должны были предложить заполнить анкету любому респонденту, принадлежащему к другому поколению жителей Казани.

Анкетирование выполнялось в рамках конкретного исследовательского проекта, а поэтому было подчинено конкретным исследовательским задачам. Нас интересовали, прежде всего, вопросы о том, как происходило погружение / адаптация / интеграция респондента в мультикультурную среду, как ощущал себя респондент в мультикультурной среде, чувствовал ли он ее наличие и насколько и как менялись эти ощущения с течением времени, как взаимодействовали между собой представители разных культурных общностей, какую роль играла власть в процессе этого взаимодействия. Исходя из этого, поставленные в анкетах вопросы – всего 61 – были распределены по четырем группам.

Первая группа вопросов (1–6) была обозначена как «персональные сведения»: фамилия, имя, отчество – по желанию; год и место рождения; образование, специальность и сфера профессиональной деятельности, и, наконец, вопросы о национальной, религиозной и поколенческой самоидентификации респондента.

Вторая группа вопросов была объединена под заголовком «Межкультурность в городском пространстве» (7–20). Сюда вошли вопросы, связанные с этнонациональным маркированием пространства Казани («Отличались ли

районы города с точки зрения этнической / национальной принадлежности преобладающей части их населения? Как это отражалось в архитектуре, ландшафтном дизайне, декорировании городского пространства?»; «Насколько проявилась мультиэтничность в городской топонимике?»; «Как в городском ландшафте проявлялась мультиконфессиональность города?», «Какие знаки и символы (памятники, скульптуры, барельефы, лозунги, плакаты, элементы декора украшения зданий) свидетельствовали, утверждали и подтверждали мультиэтничность городского пространства Казани?» и др.), и вопросы, определявшие самоощущения жителей мультиэтничного города («Нравится ли Вам жить на «культурном пограничье», в мультиэтничной, мультикультурной городской среде? Или Вы предпочли бы жить в относительно «мононациональном» городе»), а также вопросы, представляющие собой оценочное или прогностическое, но основанное на персональном опыте и индивидуальных и коллективных практиках, суждение («Раньше Казань выглядела как а) мультиэтничный; б) преимущественно «русский»; в) преимущественно «татарский» город и почему?»; «в перспективе Казань будет развиваться как а) обычный, типичный постсоветский город; б) как город с отчетливо выраженным национальным / этническим колоритом; в) по типу «плавильного котла», когда произойдет сплав и в конечном итоге растворение национальных культур друг в друге?»). Завершал раздел вопрос «концептуализирующего», итогового характера: «Мультиэтничный характер Казани является позитивным или негативным фактором для ее современного состояния и последующего развития?»

Третья группа вопросов – «Межкультурность в повседневной, досуговой, праздничной практике» – была направлена на исследование процесса вписывания в межкультурную среду и формирования повседневных практик межкультурной коммуникации. Этот раздел начинался с воспоминаний о детстве («В детском саду, в школе ощущали ли Вы национальное размежевание, присутствие «других» или не обращали на это внимания? Кем были Ваши одноклассники и учителя с точки зрения их национальной принадлежности? Влияла ли их национальность на Ваше отношение к ним?»; «Кем по национальности были друзья Вашего детства? Замечали ли Вы что-то «особое», «непохожее», отличное от Вашего в их повседневных практиках, манере поведения, одежде и т.д.? Нравилось ли Вам это, хотелось ли подражать, или вызывало отторжение?»; «Где Вам прививалось толерантное отношение к живущим рядом «другим»: в семье, в школе, в СМИ, другое?»; «Как в школе осуществлялось воспитание толерантного отношения к «другим»? Успешным ли оно было? Испытывали ли Вы, будучи детьми, неприятие живущих рядом людей другой национальности? Если да, то в чем это проявлялось?») и заканчивался вопросами о практиках межкультурного общения во взрослом возрасте с родными («Есть ли примеры межнациональных / межконфессиональных браков среди Ваших родных, друзей, знакомых старшего поколения (родители, бабушки – дедушки, прабабушки – прадедушки), Вашего поколения, младшего поколе-

ния (дети, внуки)?»; «Как должны строить свой быт супруги разных национальностей и/или веры? Как воспитывать детей?»; «Задавал ли Ваш ребенок Вам вопросы о своей национальности или национальности его друзей, соседей, знакомых? В каком возрасте это случилось? Как звучали вопросы? Как Вы ответили на них?»), друзьями и знакомыми («Кто Ваши друзья по национальной, религиозной принадлежности (или отсутствию таковой? Имеют ли для Вас значение указанные факторы при выборе друзей, круга повседневного общения?»), соседями («Знаете ли Вы, кто Ваши соседи по национальной, религиозной принадлежности, откуда Вам это известно»), коллегами по работе («Каковы (были) отношения к представителям Вашей и других национальностей в Вашем трудовом коллективе? Существует/существовала ли какая-либо дискриминация или, напротив, лоббирование по национальному /этническому признаку? В чем это проявлялось?».

Сюда же вошли вопросы, касающиеся процессов формирования и современного состояния властных национально-культурных практик в СССР / России («Какой период в истории нашей страны был самым мирным с точки зрения межнациональных и межконфессиональных отношений? Почему?»; «Толерантное отношение к «другим» было более очевидным в советское или постсоветское время, прежде или теперь, и в чем это проявляется?»; «Какие мероприятия правительства, местных властей могут способствовать межнациональному и межрелигиозному миру в Вашем городе, регионе, стране в целом? А какие препятствовать?»). Кстати, именно в этом разделе содержались особо «трудные» с психологической точки зрения вопросы, требовавшие от респондентов высокой степени откровенности («раздражает или пугает ли Вас что-либо в представителях другой национальности, религии? Что именно и почему») или самостоятельной трактовки сложных, обобщающих понятий, таких, как «политика мультикультурализма», «толерантность». Сюда же вошли и остро злободневные вопросы («Как Вы относитесь к переселению в Ваш город, регион выходцев из Ближнего Зарубежья? Как это повлияет на повседневную жизнь Вашего города и страны, на культурные традиции России, на гражданский мир в обществе?»).

Последняя группа вопросов (51–61) была нацелена на изучение надэтничной советской идентичности как конструкта и как реального исторического опыта. Анкетируемым предлагалось ответить на такие вопросы, как: «Что такое советский народ и кто его составлял?», «Когда он сформировался и когда перестал существовать»? «Считали ли и ощущали ли Вы себя советским человеком – частью советского народа? В чем именно это выражалось?»; «Что такое советские патриотизм?» и др. Заметим, что эти вопросы были адресованы как представителям старшего и среднего поколения, имевшим за плечами «советский» опыт, так и молодым людям, родившимся на излете советской эпохи или в постсоветское время, у которых представления о «советском народе» и «советскости» формировались извне, причем в значительной степени в период резко негативного отношения к

обозначенным феноменам. Тем интереснее и неожиданнее оказались полученные ответы.

Вопросы анкет были выверены и унифицированы так, что они сознательно задавали определенную логику «памяти»: поскольку нашей задачей являлось обретение нарратива памяти, альтернативного официальному нарративу властных текстов, мы нацеливали анкеты на выявление отсутствующих в официальных источниках документальных свидетельств о повседневной жизни казанцев и отношений внутри городского мультиэтничного сообщества. Для большинства опрошенных анкета явилась толчком к активизации дремавшего сознания и обретения биографической самоидентификации – ведь многие из них ранее никогда не предполагали возможности написания и публикации письменных свидетельств своей жизни.

Среди опрошенных около 10 % составили анкеты казанцев 1920-х–1940-х гг. рождения (поколение «отцов»), 48 % – анкеты респондентов, родившихся в 1950-е – 1970-е гг. (поколение «детей»), и 42 % – анкеты, заполненные молодыми людьми 1980-х–1990-х гг. рождения (поколение «внуков»). Учитывая то, что респондентов старшего и среднего возраста отбирали сами студенты, среди отвечавших было немало их бабушек и дедушек, и еще чаще – родителей. Отсюда и преобладание анкет, заполненных людьми, родившимися в 1950-е – 1960-е гг. Несмотря на это, данную выборку можно считать достаточно репрезентативной, принимая во внимание широту и разнообразие самого студенческого состава института с точки зрения социального происхождения, а также этно-национальной и религиозной принадлежности. Респонденты разных возрастных групп делились воспоминаниями, услышанными еще от своих родителей. Такие анкеты превращались в образцы семейной памяти.

Одной из задач, стоящих перед инициаторами опроса, было выявление различий как внутри возрастных групп, так и внутри определенных социальных слоев. Однако результаты анкетирования показали, что не менее значимым фактором, определившим содержание анкет, стало место рождения их авторов и продолжительность проживания в городе: среди собранных были как анкеты коренных казанцев, так и мигрантов из других городов и сел Республики Татарстан, России и Ближнего Зарубежья / бывших союзных республик,

Полученные в результате проведенного анкетирования ego-документы оказались очень разнообразными с точки зрения их авторства и очень содержательными с точки зрения заключенной в них информации. Среди ответивших на вопросы, как уже указывалось, были люди разных поколений: самая старшая родилась в 1927 г., самые молодые в 1994 г. Естественно то, что в содержании анкет отразилась и гендерная принадлежность респондентов: женщины составили 80 % опрошенных, поскольку, по словам интервьюеров, они гораздо охотнее соглашались отвечать на вопросы. Больше девушек оказалось и среди самих студентов, выразивших желание поучаствовать в анкетировании (участие в проекте было добровольным).

Помимо студентов, респондентами выступили представители различных социальных и профессиональных групп – люди как с высшим (около 60 %), так и со средним образованием (чуть более 40 %): экономисты, бухгалтеры, инженеры, техники и лаборанты, строители, юристы, сотрудники МВД и военнослужащие, учителя, воспитатели, преподаватели и сотрудники вузов, журналисты, переводчики, музейные и социальные работники, работники культуры, художники, музыканты, библиотекари, врачи и средний медперсонал, фармацевты, работники торговли, частные предприниматели, менеджеры, шоферы, повара, парикмахеры, кассиры, швеи, фрезеровщики, представители других рабочих профессий.

Судя по ответам, к русским отнесли себя 56 % опрошенных (в одной из анкет уточнено – «поволжский великоросс»), к татарам – 30.4 %, 6.5 % составили чуваши, мари, башкиры, лезгины, остальные со своей этнической принадлежностью не определились. Речь идет о детях, родившихся в смешанных браках: «Я не могу с точностью утверждать, что я русская или татарка, так как в полной мере не ощущаю себя не той, ни другой… Моя семья смешанная (мама – русская, папа – татарин), они исповедуют разные религии, мама – православие, папа – ислам»; «смешанной крови – папа татарин, мама русская»; «не причисляю себя ни к какой национальности, считаю себя россиянкой… Представители семьи – разных национальностей (удмурты, татары, русские)»; «я наполовину русская, наполовину чувашка. Все родственники по папиной линии чуваши, а по маминой линии русские». Заметим, что среди респондентов не было никого, кто бы уклонился от ответа на этот вопрос. Преобладание русских в результатах выборки объяснялось, видимо, тем, что среди интервьюеров – студентов–историков Казанского федерального университета (как показали материалы анкет, заполненных ими же в качестве респондентов младшего поколения) русские составили 55 %, а татары – 33.3 %, т.е. интервьюер и респондент, как правило, были одной национальности.

Гораздо сложнее обстояло дело с религиозно-конфессиональной самоидентификацией. Согласно ответам, из 168 опрошенных православными посчитали себя 56 %, мусульманами – 24.4 %. Одна обозначила себя как протестантка, один – как буддист. Среди респондентов младшего поколения нашелся один агностик[5], один деист[6], один анимист[7]. 6 % заявили о том, что

---

[5] *Агностицизм* (от др.-греч. ἄγνωστος – непознаваемый, непознанный) – позиция, существующая в философии, теории познания и теологии, полагающая принципиально невозможным познание объективной действительности только через субъективный опыт, и невозможным познание любых предельных и абсолютных основ реальности.

[6] *Деизм* (от лат. deus – бог) – религиозно-философское направление, признающее существование Бога и сотворение Им мира, но отрицающее большинство сверхъестественных и мистических явлений, божественное откровение и религиозный догматизм.

являются атеистами; 2.4 % о том, что не принадлежат ни к одной из конфессий, хотя атеистами не являются («есть общая система представлений о Боге»; «нет конкретной религиозной принадлежности, но есть весьма абстрактная вера в сверхъестественное»; «без религиозных предпочтений»; «точной религиозной принадлежности не имею»; «не религиозна, но суеверна»). Остальные 11.2 % респондентов на этот вопрос не ответили.

Предварительно мы предполагали, что процент опрошенных без «четкой религиозной принадлежности» будет гораздо выше, в особенности когда речь шла о представителях младшего и среднего поколения. И действительно, пояснения к ответам показали, что многие респонденты свою религиозную принадлежность определяли не задумываясь, чисто автоматически, руководствуясь принадлежностью этнонациональной (русский – православный, татарин – мусульманин). Глубина религиозной веры, приверженность религиозным канонам, следование им в повседневных практиках особого значения не имела: «по религии – православные, но не слишком верующие»; «верим в ислам, но не настолько, чтобы от этого с ума сходить»; «меня крестили в несознательном возрасте, номинально я исповедую православие. Однако мне кажется, что если бы я сама выбирала веру в более старшем возрасте, то выбрала бы какую-то другую, если бы вообще стала привязывать свою веру к конкретной конфессии». Однако среди отвечавших были и люди, сделавшие свой осознанный конфессиональный выбор, обусловленный иногда откровенно политическими причинами: «являюсь дочерью татарина и русской, женой русского, приняла православие. Объясню почему. До замужества религией не интересовалась, т.к. родители были атеистами (отец – коммунист). Но когда во время перестройки Фаузия Байрамова[8] призвала к уничтожению таких, как я (метисов и гибридов), я поняла, что мусульманкой никогда не стану… Два наших сына также православные, посещают церковные службы».

Ответы на вопрос о национальной и религиозной принадлежности членов семьи опрашиваемого показали, что в однонациональных семьях живут 69 % опрошенных (при этом часть из них – 7.8 % – сообщили, что члены их семей придерживаются разных религиозных убеждений или являются атеистами), в многонациональных семьях – 22 % (при этом 27 % из них подчеркнули единую религиозную принадлежность членов их семей, которая подчас достигалась целенаправленно: «Мой папа татарин и исповедует ислам, а мама русская, после свадьбы поменяла религию также на ислам»).

---

[7] *Анимизм* (от лат. anima, animus – «душа» и «дух» соответственно) – вера в существование души и духов, вера в одушевлённость всей природы.

[8] *Байрамова Фаузия* – одна из лидеров Всетатарского общественного центра (1989–1991) и организаторов партии «Иттифак» (с 1991 председатель), председатель Милли Меджлиса (1994–1997). (Татарская энциклопедия: В 6-ти тт. Казань, 2002. Т.1. С.280).

Помимо такого широкого спектра характеристик авторского происхождения анкет, они оказались очень насыщенными по своему содержанию. Ведь наряду с «полузакрытыми» (выбор из нескольких вариантов) и «закрытыми» дихотомическими вопросами («да» / «нет», «знаю» / «не знаю», «нравится» / «не нравится» и пр.), большая их часть носила «открытый» характер и предполагала развернутый ответ. В результате почти все заполненные анкеты, за редким исключением, выросли в развернутые нарративы. В среднем объем каждой из них составлял 5–6 страниц печатного текста. Отвечающие старались подробно и по возможности откровенно отвечать на поставленные вопросы. Нередко им приходилось не только вспоминать, но анализировать и размышлять, причем некоторые вопросы, по словам респондентов, были дискомфортны для них психологически (что отметили при сдаче анкет в устной беседе сами отвечающие). Вместе с тем, нельзя не учитывать и тот факт, что респонденты, заполняя анкеты, обязательно подвергали написанное самоцензуре. Представители среднего и старшего поколения, получившие анкеты от студентов, могли заполнять их анонимно или псевдонимно, и потому могли писать более откровенно. Сами студенты тоже имели такую возможность, но не были в этом заинтересованы, поскольку за каждую заполненную и принесенную анкету они получали дополнительные бонусные баллы за работу в семестре. Вполне понятно поэтому, что не все их ответы были полностью правдивы и чистосердечны. Выявить устойчивость и непротиворечивость ответов респондента помогали вопросы перекрестного и контрольного характера, когда через выяснение частных аспектов осуществлялся контроль за непротиворечивостью общей оценки.

В целом собранные анкеты подтвердили наличие той самой толерантной «татарстанской модели» межнациональных отношений, о которой говорилось выше, что явственно прослеживалось в анкетах представителей как старшего, так и среднего и – что особенно отрадно – младшего поколения казанцев. Большинство опрошенных – 87 % татар и 69.8 % русских, родившихся в 1980-е – 1990-е гг. – утвердительно ответило на вопрос о том, нравится ли им жить на «культурном пограничье», в мультиэтничной городской среде («жить в многонациональном, многокультурном городе всегда интереснее, поскольку это дает больше возможностей изучить окружающий мир и служит свидетельством его многогранности» (русская), «мне нравится жить в Казани. У каждого народа, что проживает здесь, можно чему-нибудь научиться» (русская), «нравится разнообразие обычаев, традиций, привычек» (русская); «лучшее впитывается, лишнее отсеивается» (русский); «изучать культуры других наций всегда интересно» (татарка); «думаю, такое «пограничье» в некотором смысле способствует развитию толерантности среди населения… Это позволяет смотреть на «этнические» составляющие и проблемы другими глазами, исчезает «замкнутое» пространство, где у каждого своя «правда» » (татарка), и – вот оно, главное – «я уже привыкла к этому с детства и просто считаю, что так и

должно быть» (татарка). 13 % татар и 7 % русских высказали нейтральное отношение к проживанию в пограничной среде («мне не доставляет дискомфорта жить в пограничной среде. Но я не могу сказать, что, переехав в мононациональную местность, буду очень скучать по здешней специфике» (русская); «мне совершенно не важно, в какой среде жить, в мультикультурной или в мононациональной» (татарка), «пока мне сложно дать ответ на этот вопрос, так как не с чем сравнивать» (татарин). У тех и у других всегда были друзья «обеих национальностей, никакого различия между ними я никогда не делала» (русская); «мои друзья различной национальности. Указанный фактор при выборе друзей для меня значения не имеет» (русская); «для меня вообще не важна национальность. Главное, чтобы человек был хороший» (русская); «я снимаю квартиру с тремя подругами, мы все вместе приехали из Нижнекамска получать высшее образование. Двое из них русские, одна татарка. Мне не важна ни национальная принадлежность, ни религиозная принадлежность при выборе друзей» (татарка); «у меня много друзей разных национальностей, и я хорошо с ними общаюсь» (татарка); «для меня абсолютно не имеют никакого значения эти факторы при выборе друзей и круга повседневного общения, ведь это наоборот способствует расширению моего кругозора, дальнейшему формированию моего мировоззрения и постановке жизненных ценностей» (мари). При этом 23.3 % русских заявили о том, что хотели бы жить в «моноэтничном» городе, подразумевая под ним, видимо, город «русский». Среди них были как приезжие из других регионов России, так и коренные казанцы. В ряде анкет лиц нетатарской национальности приводились упоминания о фактах лоббирования или дискриминации по национальному признаку, однако сами анкетируемые, по их словам, никогда ей не подвергались, а лишь «слышали» или «читали» о ней: «Часто я слышу от своих знакомых, (что) были ситуации, когда человек не знал татарского языка, или был другой национальности (не татарской), его не брали на работу»; «я часто слышу, что для того, чтобы подняться в должности, нужно быть татарином, однако сама с подобными примерами не сталкивалась»; «существует мнение, что в организациях часто отдают предпочтение татарам, нежели русским (повышение в должности, принятие на работу и т.д.)», «в Казани присутствует национальная дискриминация при приеме на работу».

Пожалуй, ключевым для характеристики практик взаимоотношений между традиционно проживавшими в Казани этно-соседями – татарами и русскими – являлся следующий ответ: «Мне интересно узнавать о жизни другой культуры, но при этом я не ощущаю себя «чужой» (русская). И действительно, в Казани и вправду сложился многовековой опыт сосуществования двух основных для этого города национальных общностей – татарской и русской, сплавленных в едином «культурном котле» и не потерявших при этом своего своеобразия. Эта мультикультурная среда окружала казанцев с момента их рождения, они сами являлись ее неотъемлемой составной частью. Именно поэтому, характеризуя Казань как

«имперский “хартленд”», ряд современных исследователей проблем этнонационализма утверждают, что проживавшие здесь русские и татары (православные и мусульмане) «не были ни “друзьями”, ни “врагами”. Они были «соседями»[9] – «иными», «другими», но редко «чужими». Место «чужого» и для многих татар и русских, как показали ответы на вопросы анкеты, заняли сегодня мигранты из стран Ближнего Зарубежья, в особенности лица «кавказской национальности». Анкеты продемонстрировали практически неприкрытую неприязнь многих из опрошенных разных поколений к этим людям, негативное отношение к их переселению в Казань: «раздражает странный непонятный язык, способность собираться большими компаниями и вести себя на территории не своего дома, как хозяева… Главное, чтобы они вели себя адекватно и как гости. А не как «короли всея Руси», чтобы работали, изучали язык, приносили пользу» (русская); «не очень хорошо отношусь, если честно. Считаю, что это может повлиять на покой граждан, привести к развалу и разного вида разгромам культур» (русский); «мне бы не хотелось, чтобы слишком много приезжих в лице тех же гастарбайтеров проживало в моем регионе. Как правило, к нам приезжают не самые образованные представители этих народов и не самые законопослушные, что негативно влияет на культурную и криминальную обстановку в обществе. К тому же зачастую они оставляют без работы местное население, так как готовы работать за гроши и не жалуются на антисанитарию» (русская); «мне не очень нравится их поведение (я имею в виду выходцев из Средней Азии и Кавказа)… Произойдут изменения не в лучшую сторону» (татарка); отношение к ним «отрицательное, так как ассоциируются с бандитами» (татарка); «они наглеют почему-то» (татарка). И таких заявлений довольно много – едва ли не половина из данных ответов. Думается, что подобные проявления интолерантности обусловлены не только усилившимися эмиграционными процессами из Средней Азии и Казахстана и формированием в Республике Татарстан и ее столице относительно замкнутых национальных диаспор, не только складывающимися в результате этого новыми опытами повседневного межнационального «общежития», но и сознательной политической конъюнктурой сегодняшнего дня, когда сконструированные властью институты и практики формирования коллективных воспоминаний «транслируют индивидуальной памяти устойчивое собрание внешних стереотипов и образов»[10].

Новая социально-экономическая реальность, стремительное наращивание нового постсоветского опыта заставили авторов многих анкет задуматься об «идеальной» модели межэтнических отношений. При этом ни искусст-

---

[9] *Редакция Ab Imperio*. Не возлюби ближнего: Динамика соседства, дружбы и вражды // Ab Imperio: исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве. 2010. № 3. С. 12.

[10] *Нагорная О.С.* «Век катастроф» в культурной памяти современного российского общества // Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым в XX столетии. Сб. ст. Челябинск, 2004. С.231.

венная дискредитация дискурса «советскости» и идеи над-этнической «советской» солидарности, ни постепенное изживание прежних минимально дистанцированных «советских» норм соседско-дружеских и брачных отношений не заставило представителей старшего и среднего поколения казанцев отказаться от представлений о позднесоветском времени как о периоде наибольшего межнационального согласия. И если при характеристике этого периода история и память дополняли друг друга (даже в анкетах «детей», писавших об этом «со слов» родителей, бабушек и дедушек), то при описании постсоветского периода такая гармония исчезла. Разработанные нами анкеты представляли собой некую рамку, в которую можно было поместить персональные варианты памяти горожан и которая задавала направление и ракурс их переработки в нечто целостное, в общую память о мультикультурном городе и о себе в городе как возможную основу локальной идентичности. Однако анализ собранных анкет показал, что нынешняя память о мультикультурном городе есть по существу своему память разделенная: его восприятие, его оценка в далеком и недавнем прошлом и ныне напрямую зависят от формального и неформального статуса человека в современном мультикультурном обществе, от качества его жизни. И потому на вопрос, может ли память стать основой единой «казанской» идентичности, нельзя ответить однозначно.

В то же время, занимаясь деконструкцией нарративов памяти, мы никогда не забывали о том, что сами являемся ее носителями, объектами и субъектами нашего исследования одновременно. Впрочем, такая двойственная позиция между историей и памятью оказалась довольно плодотворной, позволив вести диалог на равных с различными группами и множественными версиями памяти казанцев.

Полученный в результате анкетирования мегатекст–самоописание представляет собой, по нашему мнению, ни что иное, как «коммеморативный нарратив» со всеми присущими ему признаками (Я. Зерубавель)[11] – текст, увековечивающий в общественном сознании память о прошлом. Возникнув как результат и следствие «акта коммеморации» – действия, направленного на поддержание памяти о прошлом (инициированное документирование), зафиксировав процесс памятования через актуализацию образов прошлого в контексте современного видения, подвергшись нарративизации (организации перечня фактов в повествовательную форму с элементами вымысла, домысливания и мифологизации), эти тексты памяти образовали единый

[11] Я. Зерубавель определяет коммеморативный нарратив как «рассказ о тех или иных исторических событиях, объясняющий причины, по которым общество в ритуализированной форме вспоминает об этом эпизоде прошлого, и заключающий в себе нравственный урок членам данного социума». (*Зерубавель Я.* Динамика коллективной памяти // Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сборник статей / под ред. А. Семенова, И. Герасимова, М. Могильнер. М., 2013. [Электронный ресурс]. URL: http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks317343 (дата обращения 20.04.2014).

интертекст как диалогическую основу для обретения новых значений и смыслов. Герменевтическое прочтение и интерпретация полученных свидетельств, рефлексия над их природой и процедурами их порождения и фиксации, их анализ и верификация, ревизия языка самоописания, фокусировка на картине мира авторов текста позволила перейти от истории–памяти к истории–критике (П.Нора), создать исторический нарратив, реконструирующий образ мультикультурного города, увиденного глазами его жителей, наполненный смыслами, вложенными в него горожанами. Созданные ego-документы позволили увидеть очевидное в скрытом, явное в неявном, малое в большом и большое в малом – ведь во многом именно благодаря автобиографическим анкетным нарративам мы имели возможность проникнуть в самые «потаенные» уголки человеческой памяти о Казани как о городе яркого мультикультурного прошлого и, смеем надеяться, не менее интересного мультикультурного будущего.

Наталя Барабаш
Кривий Ріг

«Автобіографічні записки» М. Маркевича – джерело з історії родини

Особливість української культури, що уособлюється в надзвичайному феномені родинності, актуалізує вивчення поколінних ланцюжків численних українських сімейних кланів. Надзвичайно інформативними джерелами дослідження історії аристократичних сімейних анклавів є зразки документального жанру – автобіографічні / сімейні записки. Даний унікальний письмовий масив мемуарних записок створювався під впливом існуючої у кінці XVIII – на початку XIX ст. моди у дворянському середовищі на переповідання сімейних легенд та власних споминів[1].

Для автобіографічних та сімейних записок у дворянській культурі характерні певні принципи побудови тексту, типологічні ситуації, епізоди й образи. На думку дослідників, головним у сімейних та автобіографічних записках є зображення історії родини, що охоплює декілька поколінь й показана в аспекті приватного внутрішньородинного, домашнього життя. Біографія автора будь-яких типових записок стає частиною надособового родового «начала» й розгортається на фоні життя родини у маєткових локусах, своєрідних «сімейних гніздах»[2].

«Однаковість» персональних доль представників певного роду, їх ритмічна суголосність у межах родинної сфери формує надособову «сімейну долю», яка, у свою чергу, забезпечує гармонізацію у бутті роду основних фаз та переламних життєвих циклів членів родини.

При характеристиці такого типу джерел, як сімейні та автобіографічні записки, обов'язковим є врахування особливостей автобіографічної пам'яті, чиї закономірності дозволяють особистості мати «самопрезентацію історії

[1] *Николаева Н. А.* Трансформация жанра семейных записок XVIII-XIX вв. в «Семейной хронике» С. Т. Аксакова // Материалы к Словарю сюжетов и мотивов русской литературы. Вып. 6. Новосибирск, 2004. С. 64-82. [Електронний ресурс]: philology.ru›literature2/nikolaeva-04.htm
[2] Там само.

свого існування»[3]. Одиницями автобіографічної пам'яті є «автобіографічні події», що актуалізують процес «долетворення», уособлений у поняттях «моє життя», «моя доля», й впливають на вибудову певних типів взаємовідносин особистості зі своїм минулим. У процесі створення автобіографічних джерел важливим виявляється врахування інтервалу самоідентифікації особистості, який трактується як відрізок життєвого шляху, межі якого особистість усвідомлює як час якісного (кардинального) перетворення самої себе[4].

Історик, етнограф, фольклорист, архівіст, поет і перекладач, музикант і композитор, Микола Маркевич (1804–1860 рр.) залишив по собі багатий епістолярний комплекс та значну кількість щоденників і мемуарів. На цінність ego-матеріалів М. Маркевича звертала увагу дослідниця його біографії Є. Косачевська, оскільки цей блок особистих документів створювався ним протягом всього свідомого життя й відрізнявся надзвичайною жвавістю вражень, яскравістю діалогів і т. ін.[5]

Серед сукупності збережених ego-документів Миколи Маркевича заслуговують на увагу «Автобіографічні записки», присвячені першим рокам життя (1804 – 1814 рр.)[6]. Записки датовані 1845 р., проте створені на основі щоденних записів у дитячі роки. Вони виконанні у традиційній для того часу формі, тому оповідь автора про самого себе фактично накладається на висвітлення історії роду Маркевичів-Марковичів: «Предки мои с незапамятных времен перешли из Малороссии правого берега Днепра, в Малороссию леваго берега. При Петре Великом начинают они свою известность в Отечественной истории, и становятся лицами правительственными»[7].

Вже у вступі до записок М. Маркевич зауважує, що представники його роду породнилися із знаними українськими кланами Міклашевських, Гонзаревських, Скоропадських, Томарів, Горленків, Полуботків, Гудовичів і Кочубеїв. Й навіть, із певною іронією зазначає, що «в жилах моих соединилась кровь двух врагов: Мазепы и Кочубея»[8].

Перші сторінки тексту записок присвячені біографічним відомостям про батьків М. Маркевича, надвірного радника Андрія Івановича Маркевича й Анастасію Василівну Гудович. Виявляючи шану та любов до батьків, автор фактично ідеалізує їх постаті. Подальші I та II розділи «Автобіографічних записок» присвячені відповідно характеристиці рідних по лінії батька (Маркевичі та Кочубеї) та по лінії матері (Гудовичи, Галагани та Ограновичи).

Дитинство М. Маркевича, його рідних сестер та брата проходить у маєтках Чернігівської та Полтавської губерній, що належали представникам

---

[3] *Нуркова В. В.* Автобиографическая память: Структура, функции, механизмы: Диссертация... кандидата психологических наук: 19.00.01. Москва, 1998. С. 11.
[4] Там само. С. 162-163.
[5] *Косачевская Е. М.* Н. А. Маркевич (1804–1860). Л., 1987. С. 21.
[6] *Маркевич Н. А.* Автобиографические записки. Автограф. 1845. – Рукописный отдел Института русской литературы Российской Академии наук, ф. 488, оп. 1, д. 38, 136 л.
[7] Там само. Арк. 3.
[8] Там само. Арк. 3 зв.

його родини. Тому в записках визначне місце відводиться не лише особам, але й «образу дома» в його широкому сенсі. Образ дому набуває хронотопічного значення, оскільки саме в цьому затишному, спокійному й благополучному просторі / локусі зосереджений час, у межах якого протікає життя рідних та щасливе дитинство автора. Найбільше уваги у записках він приділяє описам садибних комплексів Дунаєць (у цьому маєтку М. Маркевич народився), Ярославець, Лапинці та ін. Опис кожного маєтку супроводжується схематичними зображеннями господських будівель. У родинних садибах в оточенні рідних, няньок, селян та сусідів-дворян відбувається становлення особистості М. Маркевича, який із часом залишить яскравий слід в культурному українському минулому.

На сторінках «Ейдосу» публікуємо фрагмент з «Автобіографічних записок» Миколи Маркевича, а саме розділ під назвою «Первые годы жизни. 1804 – 1808», поданий на аркушах 47-59. Особливо цікавим є те, як автор розставляє акценти у викладенні подій раннього дитинства, оскільки свою біографію він вписує у загальну хронологію сімейного буття.

Микола Андрійович свідомо починає розповідь про власне життя із установлення свого місця в полі сімейної історії, при цьому він пише не скільки про себе, скільки про все, що відбувається навколо нього, зазначаючи, хто з оточення й як на нього вплинув, прописуючи т. зв. «рефлексію на себе». При цьому укладачу тексту вдається уникнути «ретроспективного утопізму», ідеалізації й гіперболізації при описуванні життя сімейно-родинно-сусідського середовища. Натомість, автор демонструє тонке почуття гумору й відсутність гидливості при прописуванні навіть деяких фізіологічних моментів.

Однак, оцінюючи інформаційний потенціал «Автобіографічних записок» М. Маркевича, вважаємо за необхідне зважити на той факт, що чистовий варіант записів був укладений через понад тридцять років після описуваних подій. Тому необхідно критично ставитися до висвітлення й інтерпретації авторм окремих фактів, Загалом же записки відрізняє щирість, відвертість у поданні автобіографічної інформації, влучні, яскраві характеристики-портрети рідних та їх оточення, цінний матеріал щодо повсякденного буття представників українських аристократичних родин Чернігово-Сіверщини та Полтавщини на початку XIX століття.

Записки Николая Маркевича [1845]

Первые годы жизни (1804 – 1808)

И так я родился в Дунайце, Черниговской Губернии, Глуховского уезда, в имении дяди моего Михайлы Яковлевича Скоропадского, в 4-х верстах от Глухова; восприемниками моими были Дед мой Иван Андреевич, Прабабка – Мария Демьяновна. В 1804 году, января 26 я начал жизнь.

До 1809 года, то есть первое пятилетие жизни я проводил то в Полошках у деда, то в Розрытой у другого, то в Ярославце у прабабки или в Дунайце у тетки.

Жили мы сперва в Туровке, которой половину Дед отдал отцу моему, потом в Сорочинцах под Прилукою.

Странно, что многое я помню, как теперь вижу, не смотря на младенческие годы; иное помню как сквозь сон; иное знаю по пересказам. Все это передам вместе как верное изображение тогдашнего быта, в высшем кругу, хотя в провинции.

Как изменилась эта простота, эта непринужденность, естественность; и в какое короткое время.

Приступлю к делу. Прелестное местоположение Дунайца сильно подействовало на мою душу. Пассика и овраг Довжик; этот исторический овраг, где сын Гетьмана Самуйловича укрывался с своею невестою княжною Четвертинскаю, от преследований Мазепы; растительность, живые воды, вид на Глухов – очаровательны. Урочище «Машина» за садом, где мы детьми купались в виду Глуховских церквей и тенистого Дунаевского сада, все это врезалось навеки в моей памяти… Кажется, что этот первый взгляд на картинное местоположение было основанием любви к природе, которая впоследствии развилась во мне.

Я не помню, с которых пор я люблю горы, рощи, воды, музыку и поэзию. Этому причиною Дунаец, фортепьяно отца моего, любовь к поэзии моей матери.

В Ярославце у меня родилась сестра, потом два брата Иван и Василий. Эти братья померли. Иван, говорят, был чрезвычайно умен; но горбат и в Аглицкой болезни, от которой умер. Не знаю, какая болезнь унесла Василия, но его называли красавцем. Несколько дней были промежутком между их смертью. Лиза и я также изведали тяжкие болезни в младенчестве. Она перенесла водяную, как уцелела, не понимаю. Я изведал натуральную оспу, которая пристала ко мне в то самое время как привили мне коровью. Что странно, что эта оспа была тяжкая, оставившая всех без надежды на мой щот, а между тем ни на лице ни на теле она у меня не оставила ни одного знака. В Туровке меня схватил детский припадок. Уже отчаялись во мне. Кто-то из людей посоветовал меня накрыть образом Девы находящимся ныне в церкви Туровской, я уснул и пробудился здоровым.

В Туровке батюшка страдал. Дед мой, умный, но крутой старик, отдавая ему половину этого села, дал такую инструкцию приказчику и

людям, что батюшка остался только титулярным помещиком; а приказчик был старше его. Ошибки его в хозяйстве были простительны, а между тем не велики. Человек, проводив всю молодость в столице или вне России, мог ошибаться. А между тем все это ставилось в строку. Дегтяри пришли в Туровку и договорили из берез, которых было значительное количество за двором, кору. Они уверили батюшку, что березы не погибнут и дали значительные деньги. Неопытный хозяин он поверил, березы погибли, и низменное место за двором обнажилось; потерю эту чувствовал батюшка, обезображенный двор был вечно у него на глазах; он сам был наказан. Что касается до моего деда он в Туровке не жил, его жилое место было Полошки, двор Туровский подарил он сыну; какой его убыток. Но сколько упреков, выговоров, неприятностей батюшка перенес за эту рощу. Отец мой мало имел доходов, вследствие инструкции, которая у меня хранится собственноручно дедом моим; и так он изыскивал средства посторонние; он принужден был торговать лошадьми. У деда моего была шестерка порядочных лошадей. Вдруг отец мой приезжает на шестерке, в которой каждый конь стоит тройки его коней. Боже мой! Какая история! Дед мой принял это за насмешку над его цугом и за мотовство. Долго не видевшись с ним, отец мой приехал в Ярославец с ним вместе. Бабка моя поместила их в двух комнатах во флигеле. Узнав, что батюшка в Ярославце, граф Штакельберг заехал туда. Как батюшкиного приятеля его поместили с батюшкою. Но он, зная что дед мой не любит спать в оной комнате с посторонними, приказал перенесть в переднюю Штакельберга и себя. Что же? Старик три месяца дулся, и потом упрекнул сына, что он любит больше Штакельберга нежели его.

Когда я стал себя помнить, то на меня сделал впечатление Туровский дом, двор, конюшня, сем лип от одного корня. Вал вокруг двора и флюгель на каменном столбе.

Дом был довольно велик, с мезонином, упирался заломом в липы, построен был глаголем, с одной стороны, был зал, в ней делали ковры. Конюшня с сенником, меня пугал ее треугольный фронтон с черным окном, откуда как будто б выглядывал кто-то. Флюгер вертелся на столбе и скрипел. Влево от дому был флигель четыре комнаты с сенями; вправо хлебенная и кухня каменная. Других построек я не помню. Сад состоял из ореховых аллей и нескольких дубов. Вал окружал двор, я любил бегать по валу и любоваться обширным озером омывающим деревню, сады, дворы, – шумным и чистым. За валом церковь немного в то время устаревшая.

По пересказам известны мне некоторые случаи во время нашего пребывания в Туровке.

Дядя мой Михаил Гудович, только что произведенный в офицеры, приехал в Туровку. Здесь было общество многочисленное. Все были в саду; В поле жатва; в селе остались дети и старики. Два дезертира пришли на край села, к крестьянской Маринечихе, набили ей рожью горло, замучили, нашли у ней рубля два денег и бежали. Дети успели завременно дать о том знать в двор. Вся дворня, управляющий, и жаждущий сразиться с кем-нибудь

офицерик бросились в погоню; с поля бежали крестьяне им на перерез; они пробирались к болоту и лесу; увидя что не успеют туда добежать, мерзавцы связали себя dos-a-dos и выставя длинные ножи стали тихо подвигаться. Один из мужиков сбил их с ног палкою, и был ранен, в это время их окружили, схватили и они скрылись в толпе; Тут подскакал и дядя мой. Окровавленного храбреца он принял за разбойника и давай лупить его нагайкою. Кужревский за смехом едва мог его образумить. Разбойников привели в двор, здесь над ними вполне издевались, окровавленных, изорванных плетьми с висящими кусками спины их отвезли в Прилуку, их принял в объятья Нерчинск; а мужичка обогатили.

У нас проживала иногда одна девица молоденькая и хорошенькая Симоновская. Пошла она однажды в Пассику, в то время многочисленную. Это было далеко, в конце березняка, день был жаркий, она вспотела, а пчелы не могут сносить поту. Едва взошла она промежду пчел, они услышали пот и обсыпали посетительницу; она бежала, – пчелы под юбку и давай жалить прелести. Та подол вверх, … и с визгом прибежала в двор где упала замертво; ее едва спасли от смерти.

Дом туровский был, как сказал я выше с мезонином. Наверху была кладовая, под нею была столовая; потолок был дряхлый; мы обедали. Вдруг треск и стук: сквозь потолок явились ноги с окрестностями. Это клюшница, которая пошла за чем-то в кладовую и провалилась в столовую.

Главноуправляющего, Григория Ивановича Куржевского я тоже помню как сквозь сон. Добрый старик; он любил лошадей; они были пагубны для его фамилии. Какой то курбет сделали его лошади, пришибли старика, и он ранновременно помер от курбета.

Его сын Владимир Григорьевич просился у отца моего в писаря в Жадоковку. Отец мой, любя старика, отказал молодому человеку в этом месте, и послал в Кадетский корпус, после я знал Владимира Григорьевича командиром полка, а потом и дивизии.

Место, где жил в Туровке его отец багато черешнями; и я помню эти черешни, которыми угощал меня старик.

Вот все мои воспоминания о Туровке; вскоре батюшка купил 200 душ в Сорочинцах, Колесниках и Малой девице. Здесь уже я помню себя лучше. – Начну с лихорадки, которая меня мучила семь месяцев, и от которой не знаю, как я избавился.

Сорочинцы и Прилука навек остались в моей памяти. Мы переехали туда в 1807 году или даже в 1806; этого я не помню, и не случилось говорить об этом. Но там уж я узнал мир Божий, родных, няню – старушку. Это вылило из души моей одну из мелодий изданных мною в Издании 1831 года стр. 56 и 57.

Удай в звонких камышах,
Удай в глинистых брегах,
Под прилуцкими горами,
я люблю тебя, я твой.

В этом издании пропущено шесть семейных строк:

Там учитель строгий мой
На меня ворчал порой
Наш отец, наш друг, он с нами
Не …там чаще, чем теперь
Отворял он нашу дверь
Пред соседями-друзьями.

Действительно мы там гораздо открытие жили. Тому причиною была ранняя потеря моей матери. Пока она жила, батюшка наслаждался, видя дом свой полон гостьми.

Говоря откровенно в Сорочинцах мало швейцарских видов. Спустясь с прилуцкой горы на плотине вы едете по такому фалежннику, что как бы ни легко несли рессоры вашего экипажа, все у вас душу вытрясет. С плотины вы взъезжаете на пески сыпучие, с песков поворачиваете влево, кладбище остается вправо, и грязными улицами узкими между березовой рощи и крестьянских изб вы приближаетесь к деревянной церкви, которой архитектура вовсе не завидна. От церкви тянется к двору довольно пространный сад, с тенистою липовою аллеею. Эта аллея приводит вас к дому, где четыре, а много пять комнат были мощенных, а большая, без помосту. Это наш дом.

Став от дому к церкви лицом, и сделав пол-оборота на право, вы видите перед вами город. Сад спускается в ту сторону ниже и ниже начинается непроходимое шириною версты в полторы болото, посреди его течет «в камышах» Удай. Шум этих камышей меня очаровывал, убаюкивал. По ту сторону болота гора, на горе Прилука, с своими тогда еще тремя колокольнями, судом на обрыве где когда-то крепость, двором городническим и единственным в то время каменным строением, двухэтажною почтою. Пока не увидал я Войтенок и Ляличей, она мне казалась громадным зданием, в ней пять окон в фас. Впрочем, вид на Прилуку с этой стороны лучше Прилуки.

Но вид с горы, из города на низменный берег прелестен. Желтые песчаные насыпи, голубой поток Удая, далее холмы, живописно раскинутые села, богатые сады, роскошные рощи, поляны покрытые всходами или жатвою, панские домики, и дороги вьющиеся по холмам как узкие ленты, это и ныне очаровательным видом я признаю. Впрочем

Там случайно как то я
Вдруг услышал соловья;
В сад он, с каждою весною,
Прилетал на лето к нам
Я играл, купаясь там,
Синей Удая волною
И пугал меня тех мест
На гробах скрыпучий крест.

Семьянином добрым быть,
Нашу родину любить
Мать меня там приучила.
Там, как звезды в вышине,

Улыбнулись сестры мне;
И старушка там водила
На протоптанных лугах
Нас детей на помочах.

Отец мой читал эту мелодию, вспомнил былое, и у него на глазах навернулись слезы: ему было в Сорочинцах от 24 до 26 лет; Золотое время, хоть бы случались тогда и неприятности. Но молодость, невозвратная, теплая, с дыханьем цветов, с радужным сиянием!

Городничий Александрович, Федор Иванович, обязанный чином надворного советника и выгодным местом отцу моему, был ближе всех к нему. Они говорили друг другу ты. Кроме того старые кадеты Павел Данилович Стороженко, и Павел Павлович Белецкий-Носенко, с которым я после коротко познакомился. Петр Григорьевич Горленко, безбожно рябой, курносый старик, который жил в двух верстах у столетнего дубового леса, под железною кровлею, имел презабавный оркестр и пятьсот душ; но был хлебосол и весельчак. Его жена добрая Авдотья Васильевна, Николай и Алексей Степановичи Кобеляцкие; Василий Иванович Маркевич и его мать Варвара Ивановна; это первые мои знакомые.

Легко не легко, я сделаю беглый очерк характеров этих лиц.

Александрович человек в то время бедный ныне богатый; умный, хитрый, пронырливый, ничем не подорожит для выгод денежных. В годы пребывания нашего в Сорочинцах он беспрестанно бывал у нас и привозил мне леденцы. Я к нему пристрастился; бывало, он скажет, что я его не люблю, и я начинаю плакать. Друг на друга мы говорили братуха и Ты. Я не понимал что это душа холодная, себялюбивая, самолюбивая и мстительная, непримиримая. Так он показал себя в последствии. Он довольно порядочно знал французский язык, но потом забыл его и весьма забавен был с своими переводами пьесы Meunier de Sans-Souci, и другими.

Старик Стороженко добрый, веселый, худощавый, вольтижер и силач, корчил Суворова; это не достаток многих кадетов и офицеров суворовских времен.

Павел Павлович пылкий до старости, бывший капитаном или штабс-капитаном в 1794 году при взятии Праги, жестокий с окружающими его; он содержал в доме своем приватную школу для детей и был второй Орбилианус.

В какое время не взглянуть на его домочадцев, верно кто-нибудь из них был высечен; и редкий день проходил без того чтоб слуга, ученик или девка не показали Павлу Павловичу округлостей белых и не спрятали б их ужасно исписанных.

Петр Григорьевич, помещик пятисот душ; гордец, который говорил что человек без пятисот душ не партия его дочери; но которого дочери вышли замуж за людей почти нищих и ничего не значущих. Он имел двадцать сыновей и три или четыре дочери; все это дрянного поведения и унаследовало в безобразии наружном отцу своему: курносые, косые и рябые.

Его жена Авдотья Васильевна добрая старушка, жестоко обиженная детьми по смерти мужа.

Николай Степанович Кобеляцкий благородный добрый человек; но ревнивый к безобразной и пьяной жене своей Любви Васильевне.

Его брат рябой как регисто, добрее и брата своего, но тоже ревнивый до безумия Василий Иванович Маркевич, умный хладнокровный и благородный человек; его мать Варвара Ивановна, толстая и вечно пьяная, но которая хозяйством обогатила детей. Таковы были мои первые знакомства.

Батюшка жил открыто; но в то время это не дорого стоило; в приемах не было изысканности и жизнь была веселее. Алонское, Судецкое, Санторино, Выморозки, Наливка, курица в супе – вот издержка на стол. Ночлег: дамы одна рядом с другою, на полу, в одной комнате, кавалеры в другой. Таковы были угощения в тогдашней богатой и невзыскательной Малороссии. И было более соседственной приязни, единодушия. Главное что каждый был в силах угостить соседа как сам был им угощен. А ныне каждый тянется и разоряется; другие прячутся, чтоб не принимать соседей, и живут как в берлоге медведи. Виною всему самолюбие богатых, которые хотели чваниться перед бедными.

В Сорочинцах я помню рожденье брата Михайла, и как теперь вижу крестины, и прием который был сделан гостям. Множество карет, колясок, бричек и тележек нагрянуло в двор. Пальба из пушек гремела во время церемонии и тостов. Вместо Джаксона, Ап, Клико и Кремана пьянились выморозки. К концу стола гости разгулялись. Был у нас в то время полковник о'Коннор, что потом генералом служил в Херсонских поселениях, бешеный ирландец. Он после обеда выскочил, вслед на империал не знаю, чьей кареты, начал оттуда стегать лошадей, оне понесли и если б осью не уцепилась карета в воротах, он не снес бы головы. Но всем показалось, что это дело обыкновенное. Он возвратился в комнаты, велел набить трубку, едва вложил в рот чубук, Александрович вышиб у него изо рта трубку. Тот набил ее вторично, этот опять вышиб; не шали – сказал о'Коннор, но Александрович повторил и в третий раз шутку. Ирландец бешенный схватил в углу саблю и бросился за Александровичем. Этот прямо к маминьке в спальню, подлез под кровать и притаился. Дверь защолкнули, за дверью о'Коннор кричал: «Отопри, убью, изрублю». – Не теряя присутствия духа, маминька сквозь дверь уговорила его, чтоб простил Александровича. Едва тот отошел, как из другой двери вышел человек с огромным подносом. В прелестном саксонском фарфоре он нес кофий. Вдруг выскочил Александрович из под кровати, вышиб понос из рук человека и растоптал чашки. Одна только из них и уцелела, и я ее до ныне сберег.

На этом празднике была моя нынешняя теща, Марья Васильевна Раковичева урожденная Тарновская. Она была в то время беременная старшою моею свояченицею, Настинькой. Я ее как дитя называл женой; она, шутя указала на свой живот, и сказала, как нынче слышу: «вот твоя жена». – Через год действительно там уже была жена моя.

В это время, имея четыре года я уже читал и писал по-русски, французски и немецки. Бывало мне чего захочется, я просьбу напишу огромными литерами мелом на полу. Эти литеры иная лежала, другая была вверх ногами, третья облокачивалась на четвертую. Карамзина стихи я уже знал наизусть и засыпал, имея в руках его сочинения. Более всего мне нравилась своим ужасом пьеса его «Страшно в могиле хладной и темной»; - Я трепетал от стиха «белые кости стучат». Не понимая, что это вероятно не бывает без землетрясения. Раиса «Древняя баллада» меня приводила в восторг, а письма русского путешественника были для меня лучшим наслаждением. Музыку я боготворил, и наслушавшись Калифа де Ваддад в Ярославце, я безошибочно напевал его и засыпал напевая.

Докторов я ненавидел, потому что поили нас ревенем и цытваром; и я по духу узнавал лекаря. Однажды у деда моего Гудовича, я увидел незнакомца, мне показалась его спина лекарственная и я не ошибся.

Еще чего я не мог сносить хладнокровно, это насмешливости и злоязычия. Если кто смеялся над бедностью другого я плакал; иногда-же сам начинал насмехаться над насмешниками. Так мы были в гостях у Магеровских в Ичне; девицы тамошние подшучивали над бедностью соседа. Вдруг я увидел, что окна у наших хозяев битые и склеяны замазкою. «Маминька, сказал я, как здесь хорошо! У нас в окнах по шести стекол, а здесь одно, два, три, двадцать, тридцать». – Девицы сконфузились; приехав домой маминька меня высекла. Маминька, как сказал я была очень строга; мы, повторяю, боготворили ее, а между тем и боялись. Она никогда не била нас ни по рукам, ни рукою; не драла за уши, или за волосы; но по тогдашнему обычаю – без отлагательства штанишки долой и розгами. Больнее всех и чаще она секла Лизу, меня и Вариньку; Дуничку и Мишу реже. Я не знаю впрочем, за что меня; я был довольно тих и покорен; Лиза упряма, а Варинька кипячого характера. Бывало старушка наша к Вариньке обращается и говорит: «Уже! Уже! От и росходилась; чого-то так розвередовалася; от пойду, мамонци скажу, бо буде тоби у пани-стару. И вот уже Варинька кричит: не буду, ай, ай, ай! – Девки держут, маминька хозяйничает, а как пустят ее топает ногами и в обеих руках держит наказанную часть.

Однажды, дорогою, на квартире, маминька за неповиновение и грубость учителю, начала меня сечь. Хозяйка долго смотрела на экзекуцию; видя, наконец, что у меня под спиной все изсечено, обратилась и сказала: «Да будет уже, сударыня, ведь у мальчишки-то вон кровь из жопы выступила; видно, что чужое дитя, своего-б так не секла». Это меня спасло.

Батюшка часто обходился с панночками довольно решительно. По его примеру не понимая сам что делаю, однажды, будучи на балу у Петра Григорьевича Горленка, я подкрался из зади к Симоновичевой, в то время как она разговаривала с подругою. Та ничего не ожидает, вдруг платье, юбка и рубаха взлетели на спину, и гости увидели белую и жирную жопу, первую какую видел я у взрослой девушки, и которая меня поразила обширностью. Как теперь вижу эти чулки, эти жирные ляшки и эти два окорока. Маминька

схватила меня за руки и вскрикнула: Что это ты делаешь? – «Каков батюшка, таков его сынок» – отвечал я со смехом. Не отдаляя до другого времени, меня повели к хозяйке в спальню, заплаканная от стыда м-ль Симонович пошла туда-же, по просьбе маминькиной, своеручно всыпала мне десятка два прегорячих.

В Сорочинцах приехал мой первый учитель, мосье Иогель. Его родной брат живет в Москве; знаменитый танцмейстер, который учил танцевать три поколения московских дам. Я не помню хорошо моего учителя, даже его наружности; но одного с ним случая не могу забыть; происшествие примечательное, невероятное, указывающее, что есть в природе тайны непостижимые, не опровергаемые, удел немногих людей. Это было не долго спустя после рожденья брата. Повивальная бабка которая его принимала оставалась еще в Сорочинцах; она беспрестанно грызлась с Иогелем. Однажды она просит ее в сад для объяснения; он идет с нею вдвоем; она подводит его к берегу Удая, свистнула резко, и кучи змей сползлись вокруг нее и Иогеля. Она уверяла его, что прикажет им его закусать, если он не даст честного слова не ссориться с нею. Не знаю, могла ли она исполнить угрозу, но Иогель поверил и дал ей клятву. Другим свистом она разогнала гадин. Бледный как мертвец возвратился он в комнаты, и его рассказ произвел сильное впечатление на мое воображение от природы пылкое.

Иогель не долго у нас оставался; благородный, и доверчивый отец мой поручил ему серебро продать в лом в Нежине. Сумма была значительна; Иогель выручил ее, проиграл и не возвращался.

Туда же в Сорочинцы приехала к нам Елисавета Константиновна Пащенкова, урожденная Маркевичева; потом знакомая уже читателю двоюродная тетка моя Софья Владимировна Маркевичева; потом прислана была своим отцом двоюродная сестра моя Марья Васильевна Огроновичева. Все три поселились у нас навсегда. О первой будем говорить часто в последствии; о второй мы уже говорили; третья была уже девочка лет двенадцати, когда поступила к нам; это было в 1807 году.

Характер Маши был ужасный; упряма, непреклонна, подозрительна, груба, дерзка, вспыльчива, неблагородна, злопамятна, злоязычна и сплетница; – просто бесенок. Моя мать, ее тетка всячески старалась ее исправить; это было невозможно. И, правду сказать, надобно так безотчетно любить своих родных, как маминька их любила, чтоб принять на себя все безуспешные труды и возиться с этою девчонкой целых десять лет. Она была умна и остроумна, но оба эти качества обратила во зло. Наружность имела довольно приятную, хотя была малого роста; впрочем, этот рост не был безобразно мал. Она имела слишком яркую краску в лице, и была не толста, но очень полна. Вышедши замуж она похудала от ревности превосходящей все вероятия. Она по ночам привязывала ноги мужа к своей ноге.

Я помню как она однажды возвратясь из церкви, хвасталась, что поп окадил ее, давала нам нюхать платье и руки свои, и мы завидовали этому не объятному щастью.

Здесь же я трепетом, впервые, видел на сестре Лизе наказание, которое уже изведал на себе. Маминька нам делала коробочки, кораблики, лодочки и птички из бумаги. Моя птичка нечаянно была больше Лизиной; она заспорила с маминькой. Принесли розгу; Лиза носиком птички ударила маминьку по носу приговаривая «киюк». Маминька подняла у ней рубашку и ударила розгою приговаривая «киюк». Лиза маминьку два раза, а та ее два раза, с тою же приговоркою. Та пять раз, шесть раз, семь раз, это обе тоже. Наконец Лизе стало слишком больно, вдруг не своим голосом она закричала «ай, ай, ай, не буду. – А я буду!» – отвечала маминька, и положивши Лизу на стульях, исписала округлости так что девочка сидеть не могла.

Так же в памяти остался у меня случай с Стороженком Павлом Даниловичем. Это было 29 ноября. Батюшкин приятель по Дрездену, какой-то путешественник француз, заехал к нам в Сорочинцы. Он хотел выехать на канун батюшкиных именин. Просьбы не могли его удержать; он сел уже в карету. Я Вас не пущу, сказал ему Стороженко. Тот засмеялся и велел ямщику погонять. «Ну! Ну!» Кони не берут, ямщик бичем, – кони ни с места. Оглянись назад, сказал батюшка французу; тот смотрит, – Стороженко держит карету за колесо. Француз остался. Это не один случай доказывающий необычайную силу худощавого старичишки; мы поговорим после о других.

Вскоре приехала довольно на долго Тетушка Пульхерия Ивановна с мужем и детьми; потом и дед мой Иван Андреевич.

Я заметил тогда же, что тетка моя не любила Веры, Наташи и Николая, а отличала Лизу и Ивана, который родился в 1805 генваря 22. Какое-то врожденное чувство отвращения к несправедлиости и желанье покровительствовать угнетенным открылись у нас всех детей тогда же. Тетушка била Веру как и чем попало; наконец садила в пашенную яму, забывая что там могли быть змеи, тарантулы; и Кахель носил бедной девочке в яму, тайком, обед.

Этот Кахель, был доктор Давид Иванович Кахель Махер, сосед наш по Сорочинцам, лечил меня от лихорадки, веселой, добрый и честный человек, плохой медик, но три раза имел он щастье отца моего избавить от смерти; как мы увидим это впоследствии. Кахель стал у нас почти семьянином.

Сестра Лиза Скоропадская имела уже в это время лет десять; Вера лет семь, Наташа лет шесть; Николай старше меня на четыре месяца; об Иване я сказал уже. Все эти дети с прекрасными наклонностями, но были ужасно поведены.

Муж тетки моей, был уже в это время с водяной; я едва его помню; он нам дарил всякой день связок баранков, а мы были от него в восторге. Любил он рогатый скот и нас очень. Занимали когда из Прилуки с торгов приганяли множество коров, быков, телят в Сорочинцы, откуда он их отправил в Восковцы и Григоровку. Много в жизни горестей он перенес.

У него был брат Петр Яковлевич, да три сестры; одна умерла в девках, и в старости; другая была за тайным советником Александром Семеновичем

Хвостовым; третяя за действительным тайным советником Неплюевым. Сверх того у него были родственники Василий Иванович Скоропадский и сестра его Софья Ивановна, воспитанница моей прабабки, потом была за князем Прозоровским. По смерти Неплюевой, Неплюев стал отнимать у Василия Ивановича часть земли в Тихоновичах, Сосницкого уезда. Здесь же в соседстве были деревни дяди моего Турец и его брата – Наумовка. Дело дошло до драки, Неплюев вывел своих люей, Скоропадские своих, неплюевцы были разбиты и разогнаны, с обеих сторон были увечья и смертоубийства. В тоже время Михаил Яковлевич женился на моей тетке. Едва прошло несколько месяцев, как он был женат, царские фельдегеря наскакали в Малороссию похватали всех Скоропадских, развезли по городам и отдали под крепкую стражу. Дядя мой содержался в Соснице. Другие не помню где.

Тогда же Виктор Павлович Кочубей возвращался из посольства своего в Константинополь, получив звание Вицеканцлера. По дороге он заехал к своей тетке в Ярославец, где получил известие о взятии Скоропадских под стражу. Неплюев донес императору, что они бунтовщики, имеют нечто в роде вооруженного войска, и что один из них располагает быть гетманом. Павел не разведав велел их отправить в Сибирь. Канцлер Безбородько посоветовал отдать их под следствие «чтоб раскрыть все ветви этого страшного заговора!» Сумасшедший властитель миллионов народа нашел этот совет благим. Гр. Виктор Павлович побывал у деда моего, потолковал о деле и поспешил в Петербург. Там он, рискуя впасть в немилость, умолял государя стоя пред ним на коленях не верить клевете Неплюева. Вскоре ложь этого мерзавца была доказана, и он в свою очередь чуть не был сослан в Сибирь. Скоропадских выпустили.

Часто бывало, Безбородько делал подобные вещи с Павлом. Взбесясь на взятки новгородских присутственных мест, Павел мимоездом через Новгород велел все суды – перевешать. Безбородько который ехал с ним в одном экипаже, на вопрос как находит приговор, отвечал: справедлив и должно-бы всем царям брать пример с его величества в таковых быстрых мерах; но, прибавил он, не худо бы этих негодяев судить военным судом и казнив распубликовать по империи, чтоб все другие взяточники знали как мудрый царь казнит за взятки. – Царь нашел это справедливым; фельдъегерь привез о том повеление в Новгород. Через несколько станций князь нашел возможность доказать что еще бы лучше для большей известности судить взяточников в Петербурге. Так и сделано. Из Твери дано было повеление подождать с судом, пока царь возвратится. Взяточники были наказаны, но не перевешаны.

Чтоб обратиться к Михаилу Яковлевичу; его жена была почти сорок лет моложе его, и он с нею обращался, как с дитятью. В Григоровке муж веселил ее тем, что сзывал сельських девок, которые с нею прыгали через рвы. Когда она выходила из себя, он грозился что будет жаловаться маминьке. Даже ревности женской она не понимала: у мужа всегда на окне

стояли столбцы меди по полтине каждый, это была плата ночным посетительницам. Тетка моя не знала ничего. Будучи лет четырнадцати она пошла с горничною на большую дорогу за глиняные шахты. Едет коляска; в ней двое мущин. Она крикнула: возьмите меня! – Обе были не дурны собой, коляска остановилась, молодцы хотели их стащить. Видя, что шутка плоха девушка в слезы: «Я Маркевичева». – Что, что? Какая Маркевичева? – Дочь Ивана Андреевича». – Ах, боже мой, это мой старый друг; где он живет? – «Здесь, за лесом, в Полошках». – Так это Полошки? Идите же сударыня домой; я еду к Вашему батюшке, и следовало-б рассказать ему. Это был граф Платтер с своим доктором. Такова была в молодости тетушка моя.

Но это все ничего-бы, если б не ее ненависть к отцу, который подозревал и сына соучастником, делал ему неприятности и притеснения. А Михаил Яковлевич видя шурина своего, которого так любил в таком угнетении, возненавидел тестя. И в то время как дочь честила отца «старичком» – зять честил тестя «глинщиком, фарфорщиком, мыльником». Невинная аллюзия к тому что из полошковской фарфоровой глины у деда моего делали мыло.

Съезды и балы продолжались; на одном из них архитектор Котляревский нас всех поразил. Он во время танцев в зале у Горленка умер от Апоплексии; но бал продолжался, как ни вчем не бывало.

А между тем болезнь Михайлы Яковлевича принимала весьма не утешительный оборот. Он лежал в зале, где пол смазан был глиною, и очевидно приближался к концу. Вскоре он призвал суд и начал писать духовное завещание.

Он записал жене все имение по смерть. Батюшка показал вполне дальновидность и благородство. Он отстоял детей: завещание было изменено. Чтобы было с детьми при таком завещании, когда с ними случилось то что мы после видели, при правах тетушки более ограниченных. И так дядя мой изменив первую запись завещал: село Дунаец и Кубравка, по смерть, а наличность всего имения во вечность принадлежать моей тетке, – и того 500 душ. Григоровка, курень Бахмач, Роленка, Блотчица, Васьковцы и Турец, отдано ей в безотчетную опеку до правных лет последнего из детей; и того 1200 душ. Батюшка был душеприкащиком. Старик скончался, его понесли, дети его плакали; утешая их им давали все что ни просили они. Тут и я закричал: «Ай жаль мне дядиньки, дайте мелу!» – В минуту общей горести много было смеху. Его похоронили близ сорочинской церкви.

Дед мой приехал скоро после этого. Батюшка брился в ту минуту как он въехал в двор. «Старый барин» – крикнул один из слуг; батюшка вспрыгнул, и бритва цырюльника чуть не отрезала ему нос. Он встретил отца с раной на полпальца глубины. Дед мой приехал недовольный, уверенный что батюшка приобретает имения единственно для того чтоб быть от отца независимым. К этому явилась еще моя двоюродная бабка, Парасковья Андреевна Дурново, соседка наша по Сорочинцам. Она злилась за покупку Сорочинец и Колесников, которых, между прочим, сама не в состоянии была

купить; но об этом не рассуждая, она злилась и наговорила брату на племянника. Дедушка возненавидел Колесники и Сорочинцы.

Давно уже он был вдовцом. Ему позволительно, даже необходимо было иметь любовницу; он избрал Катерину, что потом Ивановну, из крестьянок полошковских. Детям он не вредил. Батюшка ни в каком случае не осуждал отца; как лишить телесного утешения человека здорового, бодрого? Как сыну осуждать безвредную прихоть отца лишившагося жены? Тетушка иначе думала: она ругала Катерину и ее детей на всех перекрестках; грозилась их погубить. Деду моему говорили, что и сын его имен злые замыслы. Он обратился к Полетике маршалу Роменскому за свидетельствами о дворянстве этих детей. Тогда это было легко. Искра изготовил свидетельства.

За несколько времени перед этим, тетушка наделала сплетен, по которым дед мой отказал от дому Федору Ивановичу Александровичу. Мстительный городничий не остался в долгу зная благородство Искры, он поехал в Ромен и уверил Искру что дед мой хочет разорить сына своего.

Полетика рассердился на дедушку, его дела принял за подлог, изодрал свидетельства и поехал в Сорочинцы для объяснения с батюшкою. Как на беду в самое-то это время туда же приехал дедушка. Гостей батюшка пригласил много чтоб поздравить и угостить отца. Входит Искра: «Позвольте спросить, где хозяин?» – Дедушка встал с места и сказал: «Сейчас придет, я его отец». – «Я не Вас спрашивал», отвечал Искра, – «Я ищу Вашего сына, я хочу просить у него прощения за фальшивые свидетельства которые дал было я Вашим незаконно рожденным детям по Вашему обману на гибель его детей». Батюшка прибежал, деду моему самолюбивому, умному и оклеветанному стало дурно; он от оскорбления получил лихорадку. Отец мой просил Искру оставить его дом; но подозрительный старик взложил всю вину на сына.

Множество разорительных неприятностей угрожало батюшке. К этому подоспела милиция; Европа пылала; Наполеон ее жал; у нас был Род Посполитого рушенья. Батюшку избрали генералом-контролером семи губерний; он этого желал. Дед мой полагал это последним шагом к совершенной независимости от него сына и противился. Фельдмаршал и главнокомандующий милиции кн. Прозоровский, желая батюшку извлечь из беды, принял вид строгого начальника и грозился батюшку расстрелять если не явится по назначению; но дед мой видел что его пугают и хотят надуть; он не позволил отцу моему ехать; Селецкий занял это место. А старик велел отцу моему продать Колесники и Сорочинцы. Это не легко было сделать неожиданно и немедленно. Дед скучал отлагательством, и чтоб наказать сына пустил в продажу Туровку. Николай Яковлевич Мандрыка хотел ее купить. Отец и мать его, – Филемон и Бавкида, запретили ему эту покупку под проклятием: «За свои деньги мы везде купим добро; но старик продаст по досаде Туровку, и я прокляну тебя если ты купишь ее и обидишь кровного». Так говорил Яков Никитич; и Туровка осталась за нами.

Добрый батюшка с кротостью ягненка, без ропота все переносил. К тому же он знал, что две тетушки всему причиною: одна – его, другая – моя. Он пустил в продажу свое приобретение, которое его так тешило, которое он так любил.

Тетка моя уехала в Дунаец; мы поехали в Локнисто к княгине Софье Ивановне Прозоровской и к Якову Ивановичу Лизогубу в Седнево.

Княгиня была женщина очень богатая. Муж ее проиграл до десяти тысяч душ, брат ее проиграл до пяти. Она выкупила брата, и себе сберегла шесть тысяч душ. Она получила образование блестящее, в доме моей прабабки, Марфы Демьяновны, и была красавица в полном смысле этого выражения. Императрица Екатерина Великая избрала ей жениха.

Это было в Новгороде Северском; царица совершала свое бессмертное «шествие» в Крым. Марфа Демьяновна была хозяйкою для приема ее в этом городке. На бале, царица вздумала увидеть малороссийскую народную пляску; прабабка моя приказала своей воспитаннице протанцевать казачка; ей нужна была для этого подруга; какая-то тридцатилетняя дева предложила себя в услуги, как будто б для того чтоб придать еще большую прелесть красавицы. У этой девы патынки были велики и хлопали по пяткам, она их поставила у возвышения, на котором сидела царица; та и не улыбнулась, подарила ей серьги, а красавицу позвала, погладила по голове, поцеловала в лоб, и сказала: «Я тебе подарю жениха». Вскоре на ней женился Прозоровский.

И так мы к ней приехали; дом у ней был пространный. Но меня более всего поразили огромные ворота в роде Триумфальных, с Аркою, с круглыми пролетами, с комнатами сторожевыми. Княжны уверили меня что в эти черные пролеты запирают балованных детей, и я чувствовал и страх и почтение к круглой и мрачной пустоте которая как огромный глаз без зрачка глядела на меня. Другое что меня еще более пугало; это тамошний контрабас; от чего я боялся не Ярославского, а Локнистенского? Не знаю, но эти мне казались пастью готовою меня проглотить; а рев потрясал во мне все фибры.

Зато меня приводила в восторг десна под горою. В детстве я имел невыразимые порывы души при виде реки, горы, неба с звездами и месяцем, а еще более женской красоты. Это было что-то похожее на предчувствие юности.

В это время маминька была беременна, она носила сестру Евдокию.

По рассказамя помню шалости отца моего в Локнистом с княжною Марьею Петровною У княгини было три дочери: Софья, Марья и Александра, и два сына: один доктор и сумашедший; другой прелестный человек служивший у кн. Н. Г. Репнина адьютантом, Иван, который убит ядром в 1826 году, в генерал-майорском чине. Этим прекратилась знаменитая фамилия князей Прозоровских потомков Рюрика и Владимира Равноапостольного, сподвижников Димитрия Донского на Куликовом поле. Одна из княжен вышла за генерала от инфантерии Капцевича; другая за

генерал-майора и дурака Виктора Фролова Багреева; третяя умерла в девках. Марья была мила, и велая, быстрая как сайга шалунья.

Одна из ее сестер, зная что батюшка любит после ужина в постели есть варенье или конфеты, ставила на столик у кровати блюдечки с вареньем или конфеты клала под подушку. Княжна Марья съедала их и батюшка находил или пустые бумажки или в бумажках хлеб. Не помню чем он ей за это оплатил; только после она подкралась к нему, когда он спал, раскрывши рот по привычке, и всадила ему между небо и рот, за зубы кружок арбузной корки. Батюшка вспрыгнул, начал в испуге кричать, Гордей вынул изо рта корку пальцами. Хотя он не видел кто с ним это сделал, но догадался и щекотал княжну до того что она упала в изнеможении. На другой день, во время бала, 22 июля, на свои именины, княжна поутру попотчевала его кофием со слабительным. Доза вероятно была слаба и подействовала только к обеду. Княжна и позабыла; день был жаркий, обедали в саду. Вдруг батюшка начал изменяться в лице и вскрикнул «мне дурно», побежал из-за стола в свои комнаты. Старая княжна не пустила маминьки; княжна бросилась за ним, два ливрейных за нею, батюшка успел скорей добежать, запер дверь и сел на судно в передней, княжна с помощью лакеев оторвала дверь и вбежав прямо уперлась руками в батюшкину грудь. Лакеи увидя в чем дело ушли поскорее; а между тем батюшка поднял у ней рубашку, и давай ее плескать по обнаженным холмикам приговаривая: «Вот тебе!». Бедняжка возвратилась сконфуженная и объявила что это так, ничего, и Андрей скоро к столу придет.

Я сказал, что маминька в то время носила Дунечку. Княжна, бывало, шутя и глядя на маминьку прижмуривала глаза. Напрасно княгиня говорила ей, чтоб этого не делала; она не слушала; и Дуничка не только глаза прижмуривает, но ужасное сходство имеет с княжною. Бывало княжна приложит ухо к маминьке и вслушивается не кричит-ли дитя. Когда-же уезжала маминька из Лохниста, она не давала ей покою; просила, чтоб если будет у ней дочь так назвала б ей Богдашею. Разумеется, что эта забавная просьба не была выполнена.

Однажды по дороге в Розрыту мы заехали к богачу Судиенке, в Очкино. Их было два брата: один богач, другой бедняк; один безбожник другой святоша; первый жил в Очкине, другой в Новгороде Северском. И оба были страшные гордецы. Бедняк был старше летами. Бывало младший приедет к брату в Новгород. Часа три ходят они по комнатам, садятся за стол, обедают, потом гость уезжает, и во все время не было сказано ими друг другу ни слова; та же история происходила и в Очкине, когда старший приезжал. Что-ж это значило? Старший гордился летами, младший богатством.

Это мне напоминает рассказ о Степане Михайловиче Ширяе и его родном дяде, Андрее Васильевиче Гудовиче. Бывало Ширяй приедет в Душатин, поздоровается с дядею, и начнет свои рассказы. Дядя сидит и молчит, племянник шибко ходит взад и вперед по комнате. «Сядь!» – Кричит дядя – «Это неуважение к старшему» – «Не могу, дядюшка, во время

разговора я привык или ходить или лежать» – «Говорю я тебе, перестань ходить» – Ширяй ложится на диван. «Как! При мне ты смеешь лежать? Вон!» Ширяй в коляску и уезжает; через несколько минут верховые скачут за ним вдогонку, он возвращается. – «Что Вам угодно, дядюшка?» – «Нечего делать, дурак, ходи и ври».

Старший Судиенко полнел зимою, худал летом от боязни грома. Я уверен что если б он был богат то ходил бы в жестяных сапогах от змей и бешенных собак, и с громовым отводом на шапке, подобно князю Путятину, который в Дрездене похоронил сына своего в контрабасе.

Не понимаю как Судиенко младший околдовал гения политики, ходячую энциклопедию Екатерины, князя Безбородька.

Князь не чувствовал души за ним. Все что мог перевозил он от князя в Очкино не обинуясь. Мебели, бронзы, хрустали тянулись к нему обозами. Он дошел до того, что коснулся книг: светлейший купил с публичного торгу библиотеку короля Людовика XVI. Прежде чем увидел ее князь, Судиенко с ним успел поделиться; себе взяли з каждого творения последние томы, а князю, как вельможе, оставил первые. Князь решился вступиться за библиотеку. Он умолил Судиенка возвратить книги; на место их купил ему библиотеку многочисленную и не разрозненную. И все это терпел князь, и выполнял все его просьбы, так что знать заезжала к этому скоту предвидя что может быть полезен.

В доме у него было богатство неисчерпаемое, скряжничество смрадное и хвастовство отвратительное. Однажды он показывал батюшке часы с криком петуха, спросил: «Что скажешь про певня? Чи есть где у свете такое чудо?» Недовольный приемом гордого богача, князь Шаликов, не помню в котором из своих путешествий в Малороссию, назвал его вторым Тимоном, и осыпал насмешками, которые нынче не стоют укушения блохи, в те-же невинные годы казались острее меча Апокалипсического. «Мошенник князек! Гальтяпа князек! Блюдолиз! Вот я попаду его, та палками отдую!» – кричал заглазно Судиенко литовским выговором.

Были мы в прелестном по местоположению Седневе у Ивана Яковлевича Лизогуба, уезда Черниговского, над Сновью, на горе тогда еще неотделанной. Местоположение восхитительное, с горы видна даль необозримая. Мне рассказывали после что батюшка смотрел с Лизогубом в зрительную трубу на Бигачский Сад и дом князя Кекуатова, и видел любовные объятия двух юных индивидуумов, которых индивидуальность слилась в те минуты восторженности во едино. Так бы выразился педант Краежский.

Розрытовский сад с пристрижными аллеями, с елями похожими на стены, на диваны, с липами обделанными в пирамиды и глобусы, этот сад меня удивлял. Птичня и озеро занимали меня. Но аглицкий сад в Войтенках в восторг приводил. В последнюю поездку туда из Сорочинец я получил от тетки Варвары Васильевны собачку белую с светлокофейными пятнами, – по имени Норочка. Она долго услаждала мое младенчество. Там же я позна-

комился с одной девочкой дочерью тамошнего доктора, ее звали Даша. Я с нею подружился, и часто смеялся, когда она камердинера отца моего, Гордея, называла «Дяинька Гольдей».

Однажды ее отец хотел поступиться одною девушкою графини Варвары Васильевны, намазал ей брови фосфором, фарфор вспыхнул, сжег брови у девушки, а ему так пожог руку, что он чуть было, не лишился ее.

Рассказывают, что в Сорочинцах был знаменитый Кульнев, сослуживец и друг дяди моего Михайлы Яковлевича. Тоже, что батюшка уступил шестерку лошадей знаменитому – же князю Багратиону. Я этого не помню. Политический мир столь бурный в те времена был вне сферы моей. Наполеон взыскал с России 900 миллионов рублей; звонкая монета ушла за границу, капиталы и частные владения лопались, банкрутства губили купечество; синяя ассигнация прежде стоила пять рублей серебром, вдруг она упала до рубля двадцати копеек. Дежурный генерал императора Александра, Фок, потерял три доли своего состояния: взяв в заемном банке сто тысяч целковых, для легчайшого персыза разменял на ассигнации только 25 000 целковых, а 75 000 погибли безвозвратно. И он ли один?

Мы же страдали, в свою очередь дед мой устаивал в продаже приобретений батюшкиных. По щастью Огроновича, Иван Константинович Маркевич, Величко и Фролов купили эти имения по частям, и батюшка успел взять барыша тысячи три или четыре. В последствии, я выкупил кое-что из людей и земель этих; и крепости данные батюшкою Огроновичу перешли опять ко мне.

Тогда я ничего не знал кроме родных, старушки Устиньи, умной, доброй няни моей. Я ее был любимец; как она нежила, ласкала меня, милая баба Устья Мирошниченкова!

Вскоре батюшка всех нас забрал и переехал в Рудовку.

Ейдос.
8'2015.

Дмитро Вирський
Київ

Історія – сьогодні: теоретичні проблеми знання про минуле

Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości / redakcja Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz. – Kraków: Universitas, 2014. – 413 s.

Презентована збірка готувалася до друку протягом чотирьох років – з 2010 до 2014 року. Отже, це вельми «настояна» і «продумана» праця. Складається вона так само з чотирьох частин (кожна з 4-6 авторських матеріалів) плюс вступ-впровадження та прикінцева загальна дискусія.

Перша частина «*Умови сучасних історичних досліджень*» відкривається статтею «метра» польсько-світової історіографії Кшиштофа Поміана – «*Історія – сьогодні*». Причому назва ця так припала до смаку укладачам-редакторам, що вони винесли її і в загальний титул збірки.

У цьому тексті автор висвітлює умови функціонування сучасної академічної історіографії, зокрема історію пересування фокусу її зацікавлень на XX століття (вужче – 1914-1991 рр.), а також на культурну чи то антропологічну історію. Ця зміна породила чимало нових дослідницьких полів, таких як тілесність, почуття, емоції, переживання і досвіди, механізми легітимації влади (спектакль влади). Поміан вказує також на поворот (що змінює обличчя цілої дисципліни) від національної історії до глобальної, змальовує процес демократизації історії, дослідження пам'яті, а також дискусії на тему права на володіння історією, зрештою, технічні інновації та зміни архівів (через різнорідність і масовість джерел). У контексті цих змін автор підкреслює вагу необхідності збереження істориком критичної позиції та нейтрального ставлення до конфліктів пам'яті. Загалом матеріал вражає традиційною для Поміана компаративістською ерудицією (в Україні рідко коли так густо насичену) та велеречивістю (достоту академічного штибу).

Мацей Яновський, фахівець з історії модерну (здебільшого XIX ст.), у тексті «*Постмодернізм до модернізму*» піднімає проблему кризи історичних

наук кінця XIX – початку XX ст., котра стосувалася як класичного німецького історизму, так і позитивістичного раціоналізму з його вірою у можливість застосування точних наук у праці історика та отримання однозначних результатів. Автор вказує, що ідеї з початку XX ст., котрі звертали увагу на конструктивістський аспект праці історика, нараційну форму її результатів і заперечували можливість раціонального пізнання минулого, нагадують аргументи, що висуваються вже постмодерною критикою історії. Яновський підкреслює, що існує засаднича відмінність контекстів, в яких ці дві критичні тенденції появилися, але звернення уваги на існуючу між ними подібність може допомогти у розпізнанні нинішньої ситуації щодо історичного знання. Загалом ця стаття, напевно, в Україні найбільше привабить тих, хто досить лихим оком поглядає на постмодерні новації-пропозиції і схильний до думки, що і з інтелектуальним багажем кінця XIX – початку XX ст. (на освоєння і реставрацію якого у нас, поза сумнівом, покладено немало сил) можна досягнути нічим не менших результатів.

Наступний текст Томаша Вісліча, одного з редакторів збірки, затитулований як «*Експеримент в історичному дослідженні*». Він обговорює проблему експериментування з методами історичного пізнання. Нею цікавилися як історики з критичної течії французьких Анналів (Daniel Milo), так і англо-американські дослідники, пов'язані із постмодерністськими тенденціями (Alun Munslow, Robert Rosenstone). Серед найпоширеніших операцій, що характеризують експерименти істориків-теоретиків Вісліч називає експериментування в нараційній сфері (розрив із традиційною історичною нарацією і експерименти з різними літературними стилями), а також у царині документаційній і з'ясовуючій (специфічний питальник для джерел, створених зовсім не для потреб історичного пізнання). Підсумовуючи свої міркування Вісліч підкреслює, що цікаві, обговорені ним експерименти не пропонують жодної програми, котра могла б наново визначити критерії науковості історичного знання. Надію він вбачає у переосмисленні програми Просвітництва, зазначаючи, що експериментування повинне привести до зближення теорії і практики. Українському читачу стаття стане у нагоді яскравими ілюстраціями експериментів з французьких та англо-американських практик. Зрештою, читання Вісліча підтримує віру, що зближення історичної теорії і практики, це не красива декларація, а можлива реальність (хоч і без простих шляхів її досягнення).

Далі маємо текст ще одного редактора цілого рецензованого тому – Рафаїла Стобецького, історика польської історіографії доби Модерну (з акцентом на добі після 1945 р.). Назва цілком у дусі автора – «*Головні нарації про минуле Польщі створені після 1945 року. Проба характеристики*». Стобецький тут виділяє три «метанарації» національної історії: 1) «Нарацію невиконаної обітниці», пов'язаної із накинутою польським історикам марксистською парадигмою; 2) «нарацію незламну», пов'язану із традиційними (головним чином міжвоєнними – 1918-1939 рр.) цінностями, а

також новотвір того часу 3) «нарацію ревізіоністичну», котра фундувалася на переконанні, що історію Польщі треба оповісти заново. Ця остання позначена, на думку автора, сприйняттям перспективи соціальної і культурної історії, показом історії Польщі у широкому історичному і географічному контексті (особливо в рамках Центрально-Східної Європи) та реінтерпретацією стосунків із сусідніми державами в категоріях діалогу і сусідства. Текст Стобецького близький до класичних канонів історії історіографії легко сприймається і читачем з України. Тим більше що він раз-по-раз згадує чимало імен і праць, достатньо знаних українським історіографам, зокрема і таких, які у свій час викликали живу реакцію українців.

Текст Анджея Пачковського, дослідника політичної історії Польщі XX ст. – «*Історик найновітнішої історії у стосунку до джерел*» – то рефлексії практика конкретних досліджень з новітньої історії. Торкаються вони, здебільшого, двох засадничих проблем – 1) статусу новітньої історії і її специфіки (до якого рубежу маємо справу з історією, а звідки починається вже тільки «сучасність»?); 2) подаючи численні приклади, автор намагається продемонструвати численні пізнавчі, етичні та методологічні дилеми, що стають перед істориком новітньої історії та випливають зі специфіки дисципліни, якою він займається. Загалом тут багато ілюстрацій на тему швидкоплинності, неусталеності та контроверсійності такого предмету досліджень.

Остання з трійки редакторів – Єва Доманська – відносно уже добре знайома українському читачеві. Через це «відкривчість» її нової публікації – під титулом «*На захист дисципліни: проблема суверенності і ре-професіоналізації історії*» – буде для нього досить помірною, бо авторка звертається до цього сюжету не вперше. У статті йдеться про загрози позиції і ролі історії як дослідницької дисципліни. Вони вигулькують з боку «капіталізації» академії, комерціалізації знань про минуле, депрофесіоналізації історичних досліджень, а також привласнення-приватизації іншими гуманітарними дисциплінами дослідницьких областей, що їх історики звичайно уважали за свої. Можливості підкріплення позицій історії-дисципліни авторка бачить з одного боку у просуванні міждисциплінарних підходів, з іншого – в захисті традиційної лабораторії і фахового арсеналу історика. Вона також виступає за формування проекту практичної методології, котра б користала не лише з доробку методології науки, але передусім з традиції історичних досліджень і – уживаючи традиції обґрунтування теорії – вчила б, як творити теорію «знизу» (зокрема, на базі широко поширених нині case studies, дослідженнях конкретного історичного казуса-випадку). Практична методологія також має навчати прийняттю перспектив майбуття в організації історичних досліджень, що як відкриває історію для домінуючих нині у гуманітаристиці дискусій, так і зберігає специфіку історичних знань.

Частина II («*Проблеми субдисциплін історії*») відкривається статтею Доброхни Калви, адептки жіночих студій з Варшавського університету – «*Історія жінок versus студії gender – про потребу міждисциплінарного*

діалогу». У ній представлена проблематичність відносин між історією gender, яка трактує категорію культурної статі як категорію історичних аналізів, і провадженою традиційним чином історією про жінок і культурною історією жіноцтва. Вказуючи на важливі для досліджень з історії жінок у Польщі наукові та інституційні ініціативи Анни Жарновської, Калва критично налаштована до вітчизняної рефлексії щодо культурної статі, котра, на її думку, не стала ще предметом теоретичних рефлексій серед істориків. Авторка твердить, що така ситуація поглиблює розходження між студіями gender і з історії жінок, бо перші впадають у схематизм мислення про історію, а другі – залишаються в рамках традиційно проваджених історичних досліджень. Калва висловлюється на користь польської історії gender, котра б стала міждисциплінарною і впровадила б феміністичну теорію до історичних інтерпретацій. Отже, маємо у цій статті польський набір проблем із прищепленням гендерних студій на місцевому ґрунті загалом знайомий багатьом і на українському матеріалі.

Януш Жарновський, історик модерної історії Польщі, у тексті «*Соціальна історія і соціальні структури: девальвовані терміни чи необхідні складники сучасної історичної науки?*» займається рефлексіями на тему долі соціальної історії як царини історичних досліджень. Приглядаючись до тем, що їх підіймають протягом останніх літ на чергових міжнародних конгресах історичних наук, фахових конференціях, а також на шпальтах цехової періодики, автор твердить, що чимдалі важче стає дефініювати предмет соціальної історії, яку складно відрізнити, наприклад, від історії культури. У цьому контексті з'являється проблема обґрунтованості подальшого виокремлення соціальної історії як особливої субдисципліни досліджень, а також задається питання, який нині статус досліджень соціальних структур, котрі були підставовими дослідницькими категоріями класичної Sozialgeshichte. Отже, вже звично і для читача-українця: гібриди наступають – тепер ще й «соціокультурні».

Роберт Траба, фахівець з польсько-німецьких зв'язків, у статті «*Прикладна історія як академічна субдисципліна. Контексти і пропозиції*» намагався окреслити специфіку, предмет і дослідницькі методи нової царини історичних досліджень. Аналізуючи англо-американські, німецькі і польські форми занять історією в громадській сфері, автор висловлюється за необхідність впровадження нової субдисципліни до університетських програм. У методологічному сенсі вона може покликатись на три моделі присутні в академічній історіографії: мікроісторії, історії взаємовпливів, а також історії випадків (казусів). Засадничим завданням прикладної історії повинно стати формування і навчання історичній уяви, а також набування дослідницьких навичок. На думку Траби, конструкційна вісь прикладної історії повинна базуватись на таких категоріях: локальність – свідок історії / пам'ять – ландшафт-краєвид – (нові) історичні джерела. Цій вісі треба підпорядкувати області здобування знань, проектної діяльності і досліджень на рівні магістерських студій. У рамках вступного списку проблем, які мають

опинися в програмі студій, Траба перелічив: суспільне конструювання культурної спадщини; дослідження міжпоколіневих комунікацій, культурної пам’яті та усної історії; читання культурного ландшафту; критику джерел і водночас навчання вимірам участі у творенні і цифруванні джерел, а також і візуалізації та музеєфікації минулого. Від себе зауважу, що оскільки в Україні стосунки між академічним і популярним (науково-популярним) досить напружені, то стаття Траби, попри сумнівність перенесення на наш ґрунт конкретних сусідських рецептів, усе ж дає зацікавленим уявлення про можливості цивілізованого співіснування цих царин.

Кшиштоф Заморський, керівник закладу історії історіографії та методології історії в Ягелонському університеті, у статті «*Про досвіди з процесу запровадження спеціалізації ‘історична антропологія’ до програми історичних студій в Інституті (=факультеті) історії Ягелонського університету*» аналізує поки що незнаний історичній освіті в Україні досвід. Це нововведення існує в Кракові з 2009 р. – для студентів ліценціатських студій (більш-менш відповідає нашому бакалаврату). Краківський дослідник обговорює методологічні положення, що супроводжують приготування до лекцій. Для себе він обрав тут перспективу історика історіографії і сфокусувався на представленні процесу антропологізації історії. Далі Заморський пропонує абрис тематики занять, а також будує плани на майбутнє, що стосуються збагачення програми, зокрема і приготування підбірки класичних текстів для читаних у рамках спеціалізації курсів (така хрестоматія, гадаю, буде вельми запитана і в Україні).

Частину ІІІ – «*Відношення до минулого і сучасна культура*» – відкриває стаття Барбари Шацької, варшавського фахівця з історії пам’яті, «*Відношення до минулого і його переживання у постмодерному світі попкультури*». У ній дослідниця аналізує емпіричні дані анкет за 1965, 1977, 1988 і 2003 роки. Авторка пробує з’ясувати як і чому змінювалось відношення польського суспільства до минулого. На її думку, дослідження з 2003 р. показали спад зацікавленості історією у купі із звуженням часового горизонту цікавого минулого, редукованого до найближчих часів. Це з одного боку будить у авторки неспокій щодо майбутнього історії того, що окреслюється як історична свідомість, в перспективі постаючої на наших очах культури постписьменного суспільства. З іншого боку – те саме подає певні надії. Бо демонструється можливість одночасного існування різних орієнтацій щодо минулого, пов’язаних із відмінним розумінням часу в різних культурах. Стверджується зайвий раз, що на відміну від змін у технічній сфері, де нові знаряддя призводять до автоматичного витіснення старих, у ментальній сфері нові «винаходи» не елімінують те, що було до того, але більш чи менш узгоджено починають співіснувати у світі письмової культури.

Далі маємо Марії Богуцької, фахівця (та вже, напевно, й класика) з культурно-інтелектуальної традиції польського раннього модерну, «*Вплив перемоги масової культури і постмодернізму на провадження історичних досліджень*» – вельми яскравий «заупокійний» текст, який вже викликав у

Польщі бурхливі емоційні реакції. Зрештою, цього і домагалася авторка такого своєрідного «плачу» за давньою високою культурою, руйнованою новітніми варварами. Авторка малює барвисту і просякнуту іронією картину змін останнього часу, що ведуть до деградації історіографії. На її думку, попкультура з її лудичним характером призвела до трансформації історії на забавку. Ретельне знання про минуле у суспільстві нині в загоні. Як наслідок, надходить інфантилізація трагізму, інфантилізація історії і, зрештою, інфантилізація годованої тими образами людини. Постмодернізм з його симулякрами відкидає усілякі об'єктивні категорії та наукові методики, зокрема у царині соціальних наук. Він знищив у середовищі істориків і імператив дотримання етичних взірців і пристрасть до відкриття правдивого образу минулого за допомогою знарядь наукової критики. У результаті таких перемін, на думку Богуцької, можна казати про кінець історії, і в принципі кінець старомодного «homo sapiens». «Заупокійна» риторика насправді жорстока і ядуча (мені особливо заскочило про те як інтернет викликає фатальні зміни у мозку). Отже, стаття рекомендована більше охочим зробити боляче сучасному історику, аніж запропонувати вихід.

Вихідним пунктом для міркувань історика новітніх медій та проблематики пам'яті Анджея Шпоцінського у статті «*Пам'ять минулого і стратегії легітимізації*» є питання: чи сучасні легітимізації на рівні макро (себто на рівні держави, суспільства), що покликаються на національну історію (минуле), є суттєвими політично (соціально), а чи є вони лише епіфеноменами (побічними явищами)? Це питання було спровоковане своєрідним парадоксом сучасного польського історичного дискурсу, що полягає у тому, що з одного боку маємо справу із надзвичайно розбудованим дискурсом про національне минуле в публічній сфері, а з іншого – віднотованим у дослідженнях занепадом зацікавлень польського суспільства народним минулим. На думку Шпоцінського, надійшла зміна парадигм легітимізації. У найзагальнішому плані, давні стратегії легітимації полягли у демонстрації тотожності (ідентичності) між власною декларованою ідеологічною програмою і національною спадщиною («духом народу», «природними традиціями» і т.п.). Нині ж, під впливом змін в історичній культурі, критерій правдивості поступається місцем іншим критеріям – естетичним, моральним і ідеологічним. У результаті минуле управомочнює (ідеологічно) панування того, хто зумів накинуть суспільству образ себе як ключаря національної пам'яті і пред'являє претензії на право щодо визначення засад, на яких ведеться дискусія про минуле. Тут вже мимоволі згадаєш критику (за вибірковість, некритичність, маніпулятивність) сучасного захопленняя пам'яттю у попередньому тексті Богуцької.

Анна Зєнбінська-Вітек, люблінська дослідниця, котра спеціалізується на музеєзнавстві (зокрема, і площин представлення Голокосту), у статті «*Ренесанс матеріальності або про повернення об'єктів до музеїв*» піднімає питання дискусії на тему характеру новопостаючих музейних площадок, які позначені, між іншим, змінами технік і стратегій експонування, що

еволюціонують у бік театральності, перформансу і інтерактивності. Музейні об’єкти підлягають щораз більшої дематеріалізації, а деякі музеї цілком ґрунтуються на модерних мультімедійних технологіях і симуляціях, творячи оповідь, у якій нечисленні артефакти виконують лише ілюстраційну функцію. Авторка вважає, що «позбуття» об’єктів з експозиції було рішенням з багатьох поглядів недалекоглядним. Бо музеї як візуальний спектакль не дозволяють глядачам застосовувати відношення, знані їм з реального життя і вживати смисли, котрі використовуються у природному світі. Стаття обстоює тезу про необхідність матеріальних об’єктів у будь-якому типі музею, а особливо в музеях історичних. Матеріальність різного роду артефактів з минулого (у т.ч. т.зв. пам’яток) будує смислові відношення між глядачем і експозицією, а також постачає ключові для музейного переказу значення і емоції. Завдяки цим відношенням твориться особливий рід знання, джерелом якого є об’єкт, утелеснюючий досвід і життя людей в минулому. В Україні, така стаття, це «шпилька» хіба в бік столичного Мистецького Арсеналу, бо випадків масштабних реорганізацій експозицій чи творення абсолютно нових музейних площадок у нас на порядки менше чим в Польщі.

Яцек Леоцяк, який, разом із Барбарою Енгелькінг, є співавтором Галереї Голокосту у повстаючому у Варшаві Музеї історії польських євреїв, у своїй статті «*Між історіописанням і виставковим дискурсом (кілька рефлексій з перспективи співавтора Галереї Голокосту в Музеї історії польських євреїв у Варшаві)*» намагається показати специфіку музейної оповіді про минуле. На його думку, проектування вистави в історичному музеї виходить далеко поза межі риторики історичної нарації (Вайт), а також естетики історичного представлення (Анкерсміт). Бо тут значуще змінюється: а) тип активності автора (авторів) вистави, б) посередництво переказу і в) ситуація сприйняття. По-перше, конструювання вистави призводить до такої організації виставкового простору, щоб наситити його значенням. По-друге, автор вистави має справу не лише зі словом, але й жмутом позавербальних переказів, таких як образ, звук, світло, колір. По-третє, відвідувачі вистави натрапляють на переказ значно більш складний, аніж писаний текст. Вони мусять знайти його в організованому для нього просторі значень. З цієї точки зору Леоцяк аналізує виставковий дискурс, який може бути прикладом перемоги-подолання «текстовості» переказу про історію, а Галерею Голокосту в Музеї історії польських євреїв трактує як «не-текст». Загалом це стаття більше по задум, його глибину і виміри, про те чим є музей для його творців, аніж про реальне сприйняття відвідувачів-споживачів.

IV частина збірки «*Історія поміж інших гуманітарних дисциплін*» відкривається статтею історика мистецтва Марії Попженцької «*Історія мистецтва та історичне знання*». Авторка зосереджується на умовах існування історії мистецтва в контексті її відношень з історичним знанням. Вона підкреслює, що специфікою цієї дисципліни, яка вирізняє її між спорідненими царинами гуманітаристики, є факт матеріального існування творів, що стали її предметом. Утім, історія мистецтва в XX столітті

«забувала» про цю підставову матеріальність, черпаючи з основних гуманітарних концепцій і адаптуючи семіотику, постструктуралізм чи поняття психоаналізу. Тим, чим для істориків стала метаісторія, для істориків мистецтва була історія історії мистецтва, що критично аналізувала зміни дослідницьких методів і схем у дисципліні. На думку авторки, на порозі XXI ст. в історії мистецтва важко вирізнити домінуючу дослідницьку позицію, а нинішню її ситуацію можна описати радше як «синхронію альтернатив». Віссю дискусії стали два засадничі питання: правомочність (або неправомочність) вербальної оповіді про невербальні явища, а також дефініційна неясність предмету досліджень чи то «мистецтва». Обидві ці проблеми можна окреслити як специфічні для цієї дисципліни і такі, що залишаються поза сферою зацікавлень загальної історії. Тому маємо справу з дисциплінами цілком суверенними, що тим сильніше ставлять питання про перспективи інтердисциплінарних досліджень.

Питання про матеріальність предмету досліджень схиляє поглянути і на іншу «родичку» історії – на археологію. І в наступному тексті збірки – «*Чи історик може співпрацювати із археологом?*» – археолог Пшемислав Урбанчик джерело конфліктів між історією і археологією бачить у поступовій спеціалізації методики операцій, здійснюваних на вербальних свіченнях і на матеріальних джерелах, що призводить до щораз більшого нерозуміння один одного серед дослідників обох дисциплін. Для археологів підставове значення має інтерпретація стратиграфічних секвенцій-послідовностей, що дозволяє точне усталення черговості подій в обмеженому засобі інформації, у той час як історична нарація концентрується на зіставленні причинно-наслідкових ланцюжків з елементів, виловлених із різних джерел непевної хронології і вірогідності. Тому стратиграфічна нарація оповідає про минуле, але у спосіб принципово інший, аніж історія. Компліментарність цих нарацій є очевидна для обох сторін, однак міждисциплінарне розуміння нерідко хибує на наївність, що може виникати – на думку Урбанчика – із нехоті до теоретичної рефлексії щодо власної дослідницької позиції як з боку істориків, так і археологів.

Пов’язання між історією і антропологією стали предметом рефлексій історика антропології і релігієзнавця Йоанни Токарської-Бакір у статті під назвою «*Історія і антропологія: важке сусідство*». Авторка відзначає процес поступового зближення цих двох дисциплін, однак свої висновки ґрунтує на порівнянні архаїчної візії історіографії із новочасним розумінням антропології. За такого розуміння слушними і вартісними визнаються лише ті діяння істориків, які наближують їх до антропології. Історичний метод, у розумінні Токарської-Бакір, веде до suppresio veri (придушення істини) або «такої організації сприйняття, щоб зневілювати представлення, які ставлять під питання узгоджений образ минулого». Робиться це тому, що історики підпорядковуються «панівними суспільним лояльностям», від яких – як маємо розуміти – антропологи вільні за визначенням. Закидаючи історії зраду ідеалу історичної правди, авторка покладає надію на усталення «як то було

насправді» не на дослідження фактів, але того, що люди мовлять про факти. Аналіз таких оповідок має відбуватись завдяки знайомості із правилами суспільного сприйняття, а також жанрових правил на рації, а його метою є наближення до правди, схованої за фасадом офіційного історичного дискурсу. Функціонування цього методу демонструється на прикладі реляції Річарда Мая (підчас ІІ-ї світової війни вояка відділу «Барабаша») про вбивства, здійснені жовнірами Армії Крайової з антисемітських мотивів. Утім, по суті цей аналіз служить не пізнанню минулого, а лише публіцистичній (за методом і формою) атаці на історію, яка, за міркуваннями авторки, представляється як пустий ідеологічний дискурс. В Україні антропологи як окремий цех ще надто слабкі, аби кидати серйозний виклик історикам, але, якщо рухатимуться вони таким польським шляхом, то буде ще у нас «весело».

Пшемислав Чаплинський, історик літератури XX і XXI ст., у статті «*Історія, нарація, ефективність*» обговорюючи зв’язки історії з художньою літературою, систематизував їх у вигляді кількох моделей представлення історії у польській прозі останньої чверті століття. Ці моделі він влучно окреслив як: 1) антиісторіософічний гротеск; 2) антимодерну кримінальну повість; 3) сенсаційну повість антипостмодерну, а також 4) самостворення. Усі ці моделі ставилися по-своєму до ролі національної історії у житті індивіда і суспільства в умовах постмодерну. Перша з тих моделей відкидала минуле в ім’я віднайдення себе в новому, наднаціональному порядку, друга – відстежувала загрозливі для індивіда елементи спадщини з метою дерегуляції суспільних норм, третя навпаки – освячувала суспільні історичні зв’язки, що знаходяться під загрозою постмодерну, насамкінець четверта – постулювала історичну жертву для встановлення відновленої, автономної національної спільноти. Утім, усі такі літературні моделі єднає відношення до насилля: історичний акт – на думку сучасних польських письменників – може статися лише через легітимізоване застосування сили, і ця констатація стосується не тільки умов існування літератури, але також і сприйняття історичного процесу через художню літературу та її читачів.

Наприкінці цілого тому вміщено й стенограму дискусії за темами: 1) умови існування сучасних історичних досліджень; 2) проблеми гуманістичної рефлексії, 3) практична історія; 4) минуле в музеях; 5) історія серед інших гуманітарних дисциплін. У ній взяли участь і дослідники не представлені окремими текстами у цій збірці.

Олексій Ясь
Київ

Якою має бути сучасна українська історіографія?

Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2013. – 566 с.

Сучасна людина існує на перехресті відмінних, конкуруючих, доповнюючих, інколи калейдоскопічних інформаційних середовищ, які стали неодмінним атрибутом стилю життя інтелектуала на початку XXI ст. Потужні мультимедійні потоки, повсякчасне й глибоке занурення у віртуальний простір, майже фантастичні навіть за вимірами 1990-х років обсяги й темпи циркуляції інформації витворюють враження ілюзорності, скороминущості буття, котре часто-густо розгортається у вигляді проектованих образів, концептів, ідей. Тож життя інтелектуала минає у безперервній «гонитві» за інформацією. Ці враження, часом продукують думку про суцільну проектованість нинішнього життя, за хаотичністю і мінливістю якого ми прагнемо віднайти й осягнути відповідні моделі, епістемологічні взірці, дискурсивні практики, пізнавальні стратегії тощо.

Така чуттєва рецепція, з одного боку, виказує звичний емоційний дискомфорт, інерцію мислення і традиційний потяг до ностальгійних розумувань про старі «золоті» часи, котрі притаманні майже кожній генерації. З другого боку, вона засвідчує ту небувалу роль, яку відіграє гра проекцій чи конструкцій на сучасному культурному полі, котра обіймає практично всі сфери інтелектуального буття. Загалом йдеться про виключне значення проективної уяви у сучасних наукових практиках, зокрема на теренах історичної науки.

З цієї перспективи неабияку цікавість становить книга відомого українського історика Ірини Колесник. За вповні академічною назвою даної роботи переховується вельми своєрідна концептуальна пропозиція-проекція: якою має / може бути / стане сучасна українська історіографія?!

Все починалося зі слова… Цей давній афоризм слугує точкою відліку, з переосмислення якого розпочинається нитка авторських міркувань. З легкої руки піонерів «лінгвістичного повороту», проблема мови історика протягом

останніх десятиліть стала неодмінним компонентом нинішніх дискурсивних практик. Тому, попри звинувачення в абсолютизації естетичного, фігуративного чи мовного історизму, які зазвичай закидають прихильникам наративної філософії історії, питання мовного представлення постає практично перед будь-яким сучасним істориком, приміром, як той чи інший спосіб саморепрезентації, творчого вираження, наукової комунікації, інструментальних уподобань і навіть культурного вибору.

Втім, мовні практики на обширах соціогуманітаристики, зокрема історії, цікавили науковців ще задовго до ери «лінгвістичних» або «наративістських» експериментів. Згадаємо, скажімо, такі відомі напрями чи субдисципліни, як-от герменевтика й історія понять, коріння яких сягають, щонайменше, ранньомодерного часу, зокрема тісно пов'язані з риторичними, теологічними й антикварними практиками. Отож проблема мови історика постає не тільки з перспективи останніх інтелектуальних новацій (за висловом скептиків чергової інтелектуальної моди), а й як старе-нове питання пізнання, хоч і у новітньому прочитанні, точніше у світлі проекцій сучасного соціогуманітарного знання.

Сітка координат, крізь яку простежується мовне представлення, виглядає напрочуд складною, динамічною та полівимірною, а у чомусь навіть оманливою. Власне, варто вести мову не стільки про усталені координати, скільки про загальні орієнтири — масштабні революційні трансформації й неписані конвенціональні домовленості, читання та переклад, мовну культуру і поняттєву свідомість, інтенціональність та контекстуальність, індивідуалізацію й чуттєвість тощо. Така конфігурація не тільки витворює ефект калейдоскопічності, мозаїчності, багатошаровості сучасної наукової мови, а й продукує специфічні уявлення, приміром, образ багатоликого і, заразом, майже невловимого Януса, з яким мимоволі асоціюються мовні практики сучасних учених, зокрема істориків. Адже нинішні тексти часто-густо нагадують самобутні «мовні» лабіринти з украй заплутаними, суперечливими й прихованими смислами, які чомусь повсякчас дисонують зі звичним і дещо приземленим предметним світом.

Наріжною чи засадною конструкцією студії І. Колесник є ідея концептуальної історії, котра розгортається на тлі представлення інтелектуальних і комунікативних контекстів мови історика як специфічної й навіть унікальної «мовної особистості». Проективна пропозиція авторки обіймає 35 базових понять, які мають численні й розгалужені похідні означення. Вони структуровані за п'ятьма основними блоками: 1) історіографічні поняття («історіографічний факт», «історіографічна ситуація» та ін.); 2) наукознавчі терміни та дефініції з обсягу соціології та філософії науки («образ науки», «стереотип», «рефлексія»); 3) культурологічні категорії («ідентичність», «історична свідомість», «ментальність»); 4) постмодерністські концепти, як-от «наратив», «деконструкція», «дискурс», «інтертекстуальність» і т.п.; 5) загальні категорії соціогуманітаристики — «інтелектуальне співтовариство», «кар'єра»,

«культурна пам'ять», «ментальні мапи», «міждисциплінарність», «поворот» та ін.

Зауважимо, що йдеться про поняття з доволі відмінним «родовим» походженням: від терміна «рефлексія», котрим інтенсивно послугувався англійський філософ і політик XVII ст. Джон Локк, до «дискурсу» — одного з найвідоміших конструктів постмодерністських дослідницьких стратегій, який зазвичай пов'язують зі славнозвісними постатями французького інтелектуала Мішеля Фуко й російського філософа Михайла Бахтіна. До того ж, частина термінів (історіографічних, наукознавчих, почасти культурологічних) досить інтенсивно циркулювала ще на обширах радянської соціогуманітаристики 1950-х–1970-х років. Пригадаємо, наприклад, відомі вподобання у царині історіографічної термінології російського історика М.Нечкіної, які тою чи іншою мірою побутують у дослідницьких практиках різних учених і до сьогодні. Натомість постмодерністські новації та загальні категорії гуманітарних і суспільних дисциплін увійшли до широкого наукового обігу здебільшого протягом 1990-х–2000-х років.

Отож тезаурус, запропонований І. Колесник, видається доволі строкатим і сегментованим, принаймні, на перший погляд. Та найголовніше те, що цей словниковий компендіум подається як цілісна, хоч і неоднорідна, пропозиція, ба навіть як своєрідна палітра різноманітних способів представлення сучасного українського історіописання. У широкому сенсі такий підхід нав'язує не тільки певні інструментальні можливості, дослідницькі стратегії, а й продукує низку культурознавчих, онтологічних, аксіологічних смислів.

Зрештою, «концептуальна історія» І. Колесник демонструє ті трансформації, котрі розгорнулися у термінологічній царині українського історіописання, яке тривалий час існувало в імперському, радянському та пострадянському культурному просторі. Скажімо, доволі добре відомі термінологічні означення, що побутували у межах радянського історіописання, як-от «історіографічний факт» й «історіографічне джерело». Останні нав'язують досить своєрідні конотації, які тою чи іншою мірою тяжіють до давніх дискусій про «первинні» і «вторинні» факти / джерела та їхню ієрархію у світлі соціогуманітарного знання початку XX ст.

Варто наголосити, що циркуляція певних концептів подається авторкою як вислід різноманітних пізнавальних ситуацій. Приміром, поняття «методологія», котре, як правило, пов'язується з постаттю відомого німецького історика Й.-Г. Дройзена, потрактовується у контексті численних інструментальних і культурознавчих трансформацій соціогуманітаристики впродовж усього XX ст. Зокрема, чільне місце відводиться методологічній кризі початку XX ст., що, врешті-решт, виплекала чимало цікавих пропозицій на ниві соціогуманітаристики (неокантіанство, неомарксизм, фройдизм, презентизм, емпіризм, феноменологія, морфологія всесвітньої історії та культур та ін.). Натомість розмаїті смисли методології, що циркулюють у другій половина XX ст., пов'язуються із загальним рефреном «мовчазної

революції», в надрах якої окреслюються численні візії й концепції, котрі тяжіють до аналітичної філософії історії.

У схожому сенсі І. Колесник репрезентує і низку наукознавчих дефініцій, як-от «образ науки», «образ історика», «наукова революція», «криза науки», «науковий поворот», «рефлексивна модель історіографії», «стереотип», «стиль наукового мислення» та ін., які мають специфічні українські проекції. За такого підходу історіографія розглядається не як історія суспільної думки чи самостійна наука / дисципліна, а як самобутній рефлексивний рівень історичної науки.

Наприклад, авторка згадує про дидактичну чи університетську концепцію виникнення історіографії, котру запропонувала відома російська дослідниця Р. Киреєва. Вочевидь, остання постала у річищі впливів її наставниці — академіка М. Нечкіної.

Низка понять, репрезентованих у книзі І. Колесник, розглядається з різноманітних ракурсів. Скажімо, дефініція «стиль наукового мислення» представлена як результат наукознавчих, так і культурологічних потуг. Зокрема, цей концепт подається як своєрідний маркер когнітивної свідомості, котрий побутує поряд із смислами, які продукуються низкою термінів — парадигма, паттерн, канон наукової праці і т.п. Водночас авторка розмірковує про розмаїття і зв'язок відмінних стильових форм на обширах соціогуманітаристики: універсальний стиль мислення, корпоративно-груповий або професійно-груповий стиль мислення зі спеціально-предметним полем, індивідуальний чи персональний стиль мислення вченого тощо. Відтак обстоюється думка про амбівалентну природу індивідуального стилю — наукову й аксіологічну. Більше того, низка науковців (причому не тільки гуманітаріїв, а й фізиків і математиків!) уподібнюють персональний стиль мислення вченого до неповторного «почерку», котрий простежується як у текстах, так і дослідницьких практиках і навіть в експериментальних дослідах.

За тезаурусом І. Колесник, до кола наукознавчих понять належить і термін «наукова школа», хоч останній дедалі частіше нав'язує не тільки когнітивні смисли, а й культурознавчі конотації. Тим паче, що від другої половини ХХ ст. культурознавча експансія й антропологічні інтенції на ниві наукознавства виступають як провідний рефрен у студіюванні історії науки. Ці устремління дедалі більше проступають у царині термінологічного апарату неформальної інституціоналізації науки — напрям, школа, течія та ін. Означені поняття часто вживаються як тотожні, принаймні, співмірні дефініції на полі розмаїтого предметного матеріалу, проте інколи розрізняються за рівнем загальності й продукованими смислами. Причому певні відголоски західних дискусій, хоч і в урізаному й викривленому вигляді, простежуються у радянській соціогуманітаристиці 1970-х – 1980-х років, зокрема у відомих текстах М. Ярошевського.

На думку І. Колесник, плідним підходом до ранжування вищеназваних термінів є використання поняття «наукова» школа як ідеального конструкту у

дослідницьких практиках, що дозволяє не тільки виокремити її провідні риси, а й порушити проблеми схоларної ідентичності (своєрідної саморефлексії вченого) та групової самосвідомості істориків. Такий підхід істотно урізноманітнює й нюансує звичну палітру неформальної інституціоналізації української історичної науки, до якої додаються не тільки важливі відтінки та кольори, а й новітні ракурси і способи репрезентації, зокрема з перспективи «діючих» генерацій у дусі К. Мангайма й Х. Ортеги-і-Гасета, теорії мережевих комунікацій і т.п.

Проективна пропозиція І. Колесник містить і низку культурологічних понять — ідентичність, інтелектуал, двокультурність, ментальність і навіть історична свідомість. Виняткове місце у цьому культурологічному блоці посідає категорія «ідентичність», котра має надзвичайно строкате семантичне поле й продукує амбівалентні змісти. Недаремно ідентичність розглядають як засадний елемент суб'єктивної реальності. В українській культурній та інтелектуальній історії ідентичність як поняття-інструмент пов'язане не тільки з відомою проблематикою цивілізаційного перехрестя, культурної належності, котру здебільшого позиціонують у вигляді відомої дихотомії окциденталізм / орієнталізм, а й із проблемою конкуруючих, плаваючих, доповнюючих або взаємовиключних лояльностей. Недаремно авторка згадує про концепт «криза ідентичності», що відображає розмивання звичних сенсів і колізію традиційних предметних значень. Заразом вона наводить відомі типології й класифікації ідентичностей, які репрезентують різні способи / канали / джерела соціалізації — сімейна (родова), територіальна (локальна), класова, релігійна, політична, національна, етнічна та загальнолюдська ідентичність.

Прикметною рисою концептуальної пропозиції І. Колесник є те, що термін «історична свідомість» репрезентується як культурологічне поняття, передусім, у світлі метаморфоз історичного часу. Відзначимо, що ціла низка інтелектуалів потрактовують першу дефініцію як із перспективи історії та філософії науки, себто наукознавства, так і соціогуманітаристики, зокрема історії суспільної думки. Вочевидь, таке представлення «історичної свідомості» пов'язано з нинішніми термінологічними мутаціями, котрі руйнують усталені межі звичного дисциплінарного знання.

Іншою цікавою термінологічною новацією у книзі І. Колесник є поняття «інтелектуал», яке авторка пов'язує з багатоманітними культурними смислами й контекстами вжитку. Власне, йдеться про різноманітні культурно-національні типології інтелектуалів, особливості їх духовного та наукового життя і навіть про той чи інший персональний стан, який вони переживають у певний період своєї біографії. Зауважимо, що цей перехід від продукування культурних сенсів до представлення станів буття чи психологічних, емоційних, чуттєвих вимірів існування, точніше Інакшості відомих учених і мислителів (невротизм, сексуальна ідентичність і т.п.) на тлі життя їхніх сучасників відображає помітний вплив постмодерністських практик.

Поважне місце в авторському тексті посідають концепти постмодернізму, як-от гранд-наратив, деконструкція, дискурс, наративна філософія історії, нелінійне письмо, НЛП (нейролінгвістичне програмування) та ін. Зазвичай постмодернізм пов'язують із культурними чи інтелектуальними почуваннями й устремліннями останніх десятиліть ХХ ст.

Утім, інтелектуальні настрої, які провіщали / пророкували кінець Модерну, побутували ще напередодні Першої світової війни. Тому у тогочасних текстах віднаходять майбутній ключовий термін — Постмодерн. Певні предтечі простежуються й на ниві наративної філософії історії. Приміром, Г. Вайт свого часу неодноразово згадував російського вченого В.Шкловського — одного з чільних репрезентантів і теоретиків формальної школи у літературознавстві 1920-х років. Ці спостереження перегукуються з розумуваннями Ж.-Ф. Ліотара про те, що постмодернізм протягом тривалого часу визрівав у межах модерністської культури.

Постмодерністські концепти, як й інші термінологічні блоки, подаються у студії І. Колесник на перехресті дослідницьких стратегій українського історіописання й світової соціогуманітаристики, наприклад, класичного гранд-наративу М.Грушевського, мішанини різних версій «великого тексту» протягом 1990-х років тощо. Водночас авторка обстоює думку про відродження гранд-наративу з перспективи герменевтики й синергетики, зокрема у річищі представлення нелінійної історії — несталої, перервної, дискретної минувшини. Ці думки про моделі нелінійної історії продукують певні паралелі з відомими роздумами українського вченого Б.Крупницького про «спазми», «скоки», «розриви», «поштовхи», «переривчатість» у концептуалізації світу історії, висловлені у його текстах другої половини 1940-х — початку 1950-х років.

Ще один цікавий термінологічний блок, який І.Колесник позиціонує як категорії неораціоналізму, складається з цілої низки понять — інтелектуальне співтовариство, кар'єра та біографічні профілі історика, міждисциплінарність, ментальне картографування, мережева модель науки, історична пам'ять, поворот до матеріального та інші. Зазначимо, що неораціоналізм як напрям у філософії й історії науки склався протягом першої половини ХХ ст., хоч нині його дедалі частіше розглядають як своєрідну альтернативу постмодернізму. Тож низка концептів неораціоналізму не тільки здобула нове життя на зламі ХХ й ХХІ ст., а й відіграє роль відповідних дороговказів для конструювання новітніх образів науки, котрі асоціюються з іншою реальністю чи «реальністю другого ступеня». Зокрема, своєрідними взірцями такої сконструйованої «реальності» є ментальні мапи й ментальне картографування. З аналогічної перспективи постають і різноманітні означення та типології інтелектуальних співтовариств, біографічних профілів історика, кар'єрних моделей і т. п. Ба більше, авторська пропозиція містить чимало цікавих можливостей для представлення, опису й пояснення різних станів інтелектуала, дослідника, особистості на перехресті відмінних культурних середовищ, напруги і метаморфоз внутрішнього буття мислителів

й учених, індивідуальних, комунікативних, мережевих і групових вимірів багатоманітних наукових практик тощо.

Отож концептуальна історія І. Колесник не пропонує універсальних рецептів представлення чи одноманітних сумативних образів українського історіописання. Натомість у репрезентованій роботі йдеться про розмаїтті, полівимірні, динамічні і навіть калейдоскопічні проекції сучасного соціогуманітарного знання на поле української історіографії, котрі мають піднести творчу уяву і зініціювати креативні повороти думки нинішніх істориків. Видається, що саме термінологічні проекції І. Колесник окреслюють широкий горизонт можливостей та сподівань щодо представлення історії й теорії української історичної науки і, водночас, становлять найцінніший здобуток її цікавої праці.

Андрій Острянко
Чернігів

Позитивізм – методологія оптимістів

Рец. на: Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.): [монографія]. – 2-е вид.; доп. та переробл. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – 560 с.

Відхід від методологічного монізму наприкінці ХХ ст. спричинив зміни у світоглядних уявленнях українських істориків. Саме зміни, оскільки остаточної відмови від марксизму не відбулося, а паростки нових методологічних підходів, які поступово почали сприйматись і застосовуватись науковою спільнотою, не стали домінуючими. Відтак, методологічні підстави історіописання в Україні набули еклектичного характеру. Лише згодом на початку ХХІ ст. розпочалось уважне вивчення нових явищ в історичній науці, усвідомлення їхніх переваг та недоліків, що дозволило, зрештою, знизити рівень «методологічного піратства» на українському історіографічному просторі. У цьому ж контексті, у поле зору істориків і теоретиків науки потрапили методологічні парадигми, які тоді вже втратили свої лідерські позиції у європейській дослідницькій практиці, проте залишились без належної уваги в українській історіографії. Одним з таких феноменів був позитивізм, колись розкритикований європейськими істориками як дослідницька оптика, проте такий, що виявив неабияку живучість серед інших методологічних доктрин, які прийшли йому на зміну. Саме позитивізму як методологічному інструменту та його ролі у становленні історіописання в історичній науці в Україні присвячено монографію О. Богдашиної. Друге видання цієї книги – перероблене й доповнене – прагнення авторки бути почутою й правильно інтерпретованою в світлі тих рефлексій та критичних зауважень[1], які були висловлені до першого видання

---

[1] *Лиман С.І.* Рец. на кн.: Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Х.: Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. 480 с. // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства. К., 2010. Т. 20. С. 532–537; *Ясь О.В.* Рец. на кн.: Богдашина О.М.

книги[2], яке було покладено в основу докторської дисертації дослідниці. У другому видання, яке вийшло після успішного захисту докторської дисертації, за відсутністю формальних вимог до структури тексту, вона залишилась майже незмінною, проте істотно збільшився загальний обсяг роботи, поповнився список використаних джерел та літератури.

Позитивізм… А що це таке? Що це означає? О. Богдашина слідом за його родоначальниками справедливо відзначила, що метафора, яка позначила масштабне світоглядне вчення, народилась практично випадково, тому що не знайшлося кращого відповідника (с. 7). Авторка, зробила акцент на семантиці цього поняття, порівнюючи різні точки зору на сутність цієї концепції. Відсутність більш-менш логічного пояснення етимології цього поняття досі залишає широке поле для здогадок про неї, виходячи з визначальних рис вчення в цілому та епохи, коли воно з’явилось. Можна припустити, що позитивізм – це спосіб вираження суцільного позитиву, методологія оптимістів. Очевидно, йдеться про оптимістичне бачення перспектив світового порядку в світлі наукового сприйняття реальності та конструювання сцієнтичного проекту суспільства майбутнього. На відміну від доктрин у назві яких є префікс «пост» (постмодернізм, постпозитивізм тощо), позитивізм з його простотою, зрозумілістю, надійністю, навіть з точки зору ствердливої милозвучності, сприймається оптимістичніше, аніж те що настало після того передбачуваного «світлого», що вже минуло і перейшло у стан «пост». Принаймні в роботі О. Богдашиної позитивізм представлено саме як прогресивне явище, яке змінило характер історіописання й окреслило нові горизонти наукового вивчення історії.

Заслуговує на увагу обґрунтованість і аргументованість, з якою О. Богдашина окреслила параметри дослідження, а саме мету, завдання, об’єкт, предмет, хронологічні рамки тощо (с. 8–12). При цьому завдання, які поставила дослідниця вельми складні – схарактеризувати процес поширення позитивістської моделі історіописання в історіографічному просторі України. Все цілком грамотно й тактовно – йдеться не про позитивізм як світоглядну доктрину, а лише як про технологію видобутку й представлення знань про історичне минуле. Витонченість формулювань дає підстави зрозуміти, що йдеться лише про оволодіння й використання історикамі-професіоналами в межах українського історіографічного простору у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. інструментів нової моделі історіописання. Це до певної міри звільнило О. Богдашину від необхідності представляти цей процес як оволодіння колективним індивідом – істориками – позитивізмом в цілому, а зосередитись на тих представниках історичної науки в Україні, які продемонстрували не лише прихильне ставлення до новацій й схвально оцінили нові дослідницькими підходи, але й своїм доробком засвідчили

Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Х.: Вид-во Віровець А.П. «Апостроф», 2010. 480 с. // Укр. істор. журн. 2011. № 2. С.228–231.

[2] *Богдашина О.М.* Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Х., 2010. 480 с.

приналежність до когорти істориків-позитивістів. Цілком логічно авторка вдалась до коментарів окремих категорій, зокрема «історична наука в Україні» (с. 13–14), «наратив», «парадигма», «модель історіописання» (с. 61–62) аби надалі бути правильно зрозумілою. Втім, в цьому ряду категорій і понять бракує визначення того, ким був натоді *професійний історик*, адже здебільшого в книзі йдеться про істориків-професіоналів й характеристиці особливостей цієї корпорації приділено достатньо авторської уваги (с. 70–78).

Історіографічний огляд, представлений у роботі, відображає суспільний дискурс з приводу сприйняття, опанування та споживання позитивізму як суспільної доктрини та методологічного інструменту в Росії. Він дає чітке уявлення про реакцію наукової спільноти на позитивізм та його трансформації, маркує ті ключові етапи, які пройшло вивчення цього феномену в підросійських реаліях, характеризує людський вимір поширення нового світогляду. Важливим є усвідомлення того, що суспільство й науковці, як його частина, знайомились з новаціями, оцінювали їхні можливості. Втім, лише частина вчених перейшла на нові методологічні позиції – тобто нове не механічно ставало всезагальним, заперечуючи і відкидаючи все існуюче, а органічно входило в життя, відвойовуючи собі простір у інтелектуальній конкуренції. При цьому, позитивізм поставши в результаті протистояння ідей, згодом сам став жертвою подальших інтелектуальних баталій. Очевидно, на цьому ґрунті позитивізм і отримав переважно негативну оцінку радянських істориків (Б. Могильницького, І. Ковальченка та ін.).

Слід окремо відзначити джерельну базу дослідження, яка з огляду на типо-видові її параметри справді репрезентативна й дійсно уможливлює всебічне вивчення проблеми. Вражає кількість залучених до дослідження текстів, глибокий аналіз яких уможливив висновки, яких дійшла О. Богдашина.

Стратегія розкриття, сформульованої у вступі до монографії проблеми, виглядає цілком логічною: від загального – проникнення й сприйняття ідей позитивізму в середовищі істориків на українських землях, до конкретизації втілення підходів позитивістів до історіописання в текстах дослідників. При цьому залишились невизначеними критерії, за якими можна було б судити про ступінь проникнення позитивізму в підросійську історичну науку в Україні. Сюжетна лінія дослідження розгортається послідовно від рецепції позитивізму до теоретико-методологічних засад позитивістської історіографії в Україні та продовжується у розкритті особливостей інтерпретації історичного процесу й спирається на «три кити»: твори класиків позитивізму (О. Конт, Г. Спенсер, Дж. Мілль, Т. Бокль, Ш. Ланглуа, Ш. Сеньобос та ін.), твори представників історичної науки підросійської України (за нашими підрахунками, до цієї когорти авторка включила близько 40 вчених, серед яких В.Антонович, М. Грушевський, Д.Багалій, М.Довнар-Запольський, В. Іконніков, М. Барежков та ін.), серед яких далеко не всі виявилися послідовниками позитивізму, а також думки авторитетних знавців історіогра-

фічного процесу й методології позитивізму, зокрема Л. Зашкільняка, О. Нечухріна та Б. Могильницького, а також до О. Яся та Т. Попової. Знов таки, через непевність критеріїв при окресленні суб'єктів дослідження, не потрапили до поля зору авторки частина вузівських фахівців, зокрема В. Савва, І. Козловський, М. Петровський та ін., майже не згадані Д. Дорошенко та В. Липинський, побіжно – О. Лазаревський та Д. Яворницький, натомість на рівних з істориками наводяться думки І. Франка, П. Куліша, М. Зібера, М. Туган-Барановського та ін. Звичайно, це не вплинуло на обґрунтованість позиції авторки, а скоріше зайвий раз актуалізує питання про складність однозначного віднесення того чи іншого інтелектуала до істориків-професіоналів в різні періоди становлення історичної науки.

Авторка обрала, здається, єдино вірний шлях верифікації своїх суджень – це використання висловлювань самих істориків з приводу позитивізму та його інструментального рівня. Таким чином, вдалося, з одного боку, представити схвальні відгуки про ідеї класиків, а з іншого – показати їх впровадження в практичний процес історіописання. Повторюючись від одного сюжету до іншого, це дуже нагадує діалектичну тріаду теза – антитеза – синтез. Втім, читаючи книгу, часто-густо важко позбутись враження про те, що проникнення й сприйняття позитивізму в Росію зреалізувалося у вигляді зростання на його основі методологічного індивідуалізму, який згодом, оволодіваючи умами, став корпоративною цінністю. Більше того, оригінальність суджень представників тогочасної історичної науки щодо складових позитивістської моделі історіописання, взагалі, ставить під сумнів коректність усвідомлення й застосування доробку класиків позитивізму. Цитування фрагментів творів в частині проблем теорії історичної науки, й віднесення на другий план монографій та статей, написаних на основі позитивістської методології, ускладнює розуміння практичного застосування новацій.

У цьому контексті окреслилась цікава джерелознавча проблема. Подаючи в тексті книги вислови істориків з приводу різних аспектів позитивістської доктрини історіописання, О. Богдашина ставить в один ряд цитати з монографій та листів вчених. Наскільки правомірно порівнювати думку, висловлену в приватній розмові, як у випадку з епістолярієм, й друкований публічний продукт, винесений на загальне прочитання?

Категорично відмовившись від широкого контексту розгляду проблеми, О. Богдашина деінде крім суті позитивізму переходить на соціокультурний контекст, що зумовив його побутування та поширення. Становлення класичної моделі позитивізму у 60 – 80-х рр. XIX ст. авторка пов'язує з попередніми двома десятиліттями активного просування в інформаційне поле та наукове середовище підросійської України. При цьому цілком справедливим є твердження про те, що позитивізму вистачило місця поруч з марксизмом, романтизмом, релігійними доктринами. Згодом складання цього методологічного пасьянсу з додаванням нових учасників – неокантіанство, неоромантизм, релігійне реформаторство, марксизм-ленінізм – сколихнуло

методологічний подіум, призвело до інтелектуальних сутичок, в результаті чого позитивізм виявився колосом на глиняних ногах і втратив роль дороговказу в майбутнє, а відтак на тлі нових підходів перестав бути ефективним засобом пошуку оптимізму в минулому, на відміну від марксистів, які одержали потужний імпульс до модернізації свого вчення. Важко погодитись з авторкою в тому, що позитивістська теорія історичного процесу існувала в суспільній думці на українських землях до кінця 20-х рр. ХХ ст. (с. 11) Скоріше за все, йдеться про неприховане / легальне використання методів позитивістів в історичних дослідженнях, яке наприкінці 1920-х рр. перетворилося на відкриту декларацію приналежності до марксизму зі стиранням навіть натяків не лише на використання, а знання інших способів мислення про минуле. Відтоді, позитивізм в Радянському Союзі побутував у вигляді усної традиції, проте не кожен мав бажання про це навіть говорити. Втім, згодом прийшло й усвідомлення поняття «економічний позитивізм», яке легалізувалося наприкінці ХХ ст. на хвилі таврування марксизму.

На думку авторки, істориків, які чітко дотримувалися позитивістської моделі історіописання було відносно небагато (с. 124). У тексті фігурує чимало імен, по відношенню до яких не конкретизовано їх приналежність до послідовників позитивістів.

О. Богдашина досить детально представила позитивний вплив на розвиток історичних досліджень здобутків позитивістської методології. Особливо помітним це було в модернізації принципів та методів історіописання, а також у роботі з історичними джерелами. Впливовість позитивістських підходів у сфері теоретичних проблем джерелознавства, у порівнянні з неокантіанським, марксистськими та неоромантизмом, була визначальною. Абсолютна науковість позитивістів надовго залишалась основою для визначення сутності історичного джерела та його інформаційних можливостей (с. 324–325).

Крім того, О. Богдашиній вдалося показати широту ідейного впливу позитивізму. На сторінках книги проаналізовано зміни, які відбулись в розумінні історичного прогресу, й суспільної еволюції зокрема, трактуванні закономірностей історії, факторів, які визначають перебіг історичних подій тощо.

У висновках підведено підсумки дослідження, схарактеризовано переваги позитивізму по відношенню до існуючих натоді методологічних доктрин в історичній науці, визначено етапи проникнення позитивістського способу історіописання в Україну, визначено чинники, які сприяли поширенню позитивізму в наукових колах, справедливо наголошено на конкуренції, яку допіру позитивізм витримував у протистоянні з марксизмом, неокантіанством та неоромантизмом. Зрештою, висновки логічно випливають з тексту монографії.

Окремо хочеться сказати про список джерел та літератури. Він складає майже 20 відсотків загального обсягу монографії й являє собою дбайливо

зібраний й упорядкований перелік тих текстів, які лягли в основу дослідження. Ознайомлення з ним посилює враження про обґрунтованість суджень авторки, а також дозволяє віднайти багато корисного бібліографічного матеріалу для допитливих дослідників.

Не менш важливу роль в цій книзі відграє іменний покажчик – в книзі про людей – це вельми показова частина тексту. Саме нескладні спостереження за прізвищами, згаданими в переліку, частотою їх згадки в тексті, дають додаткові підстави для роздумів над долею позитивізму в Україні. Зважаючи на те, що серед найбільш цитованих та згадуваних на сторінках книги осіб є ім'я М. Ковалевського (навіть його фотографія з'являється в книзі першою серед істориків (с. 77); фотографії О. Конта та Г. Спенсера – на с. 110–111), можна припустити, що наступна робота О. Богдашиної буде присвячена науковій діяльності саме цього історика.

Ця книга буде дуже корисною як для зрілих вчених, істориків-початківців, студентів-істориків, так і для пересічного читача. При всій її науковості, вона написана досить доступною мовою, що забезпечує її коректне сприйняття. Читач знайде в ній і добре відомі історіографічні сюжети, інтерпретовані авторкою в світлі завдань дослідження, й маловідомі дані про становлення історичної науки в Україні, науковий доробок її представників. Зважаючи на те, що ідеї невмирущі, а позитивізм в своїй історії неодноразово оновлювався, знаходив прибічників й послідовників, її монографія є вельми актуальною для сучасної української історіографії, яка активно розвивається й постійно знаходиться в пошуку нових рішень, перебуваючи в динамічно змінюваній під впливом методологічних новацій історіографічній ситуації.

Відомості про авторів

Аксьонов Владислав – к.і.н., доцент Московського державного технічного університету – МІРЕА.
e-mail: vlaks@mail.ru

Андрєєв Віталій – д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету.
e-mail: avnskif@yandex.ru

Барабаш Наталя – к.і.н., доцент, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Криворізького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»
e-mail: mereo@rambler.ru

Богдашина Олена – д.і.н., професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.
e-mail: bohdashyna@gmail.com

Будзар Марина – к.і.н., доцент кафедри історії України Київського університету ім. Бориса Грінченка.
e-mail: qmimaq1113@yahoo.com

Буряк Лариса – д.і.н., професор, завідувач бібліографічного відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».
e-mail: larysa.buryak@gmail.com

Ващенко Володимир – д.і.н., професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.
e-mail: vovanm@i.ua

Виноградов Геннадій – к.і.н., доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.
e-mail: vengi@mail.ru

Вирський Дмитро – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.
e-mail: vyrsky@yahoo.com

Калакура Ярослав – д.і.н., професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Т. Шевченка.
e-mail: kalajar@woliacable.com

Киридон Алла – д.і.н., професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».
e-mail: akyrydon@ukr.net

Колесник Ірина – д.і.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
e-mail: ikolesnyk2002@gmail.com

Кульчицький Станіслав – д.і.н., професор, завідувач відділу історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.
e-mail: s_kul@ukr.net

Лубський Анатолій – д.філос.н., професор кафедри соціології, політології і права Інституту з перепідготовки і підвищення кваліфікації викладачів гуманітарних і соціальних наук Південного федерального університету (м. Ростов-на-Дону, Росія).
e-mail: avlubsky@gmail.com

Масненко Віталій – д.і.н., професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

e-mail: masnenko@ukr.net
Онопрієнко Валентин – д.філос.н., професор, завідувач відділу методології та соціології науки ім. Г.М.Доброва НАН України.
e-mail: valonopr@gmail.com
Острянко Андрій – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.
e-mail: ostryanko@ukr.net
Панченко Вікторія – к.і.н., Житомирський державний університет ім. І.Я.Франка.
e-mail: panchenkovs@email.ua
Попова Тетяна – к.і.н., професор кафедри історії нового і новітнього часу Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.
e-mail: tnsp75@mail.ru
Савчук Варфоломій – д.і.н., професор Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.
e-mail: varfolomey44@gmail.com
Сальнікова Алла – д.і.н., професор, завідувач кафедри історіографії Казанського державного університету.
e-mail: Alla.Salnikova@ksu.ru
Світленко Сергій – д.і.н., професор, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.
e-mail: svitlenko@gmail.com
Суздаль Марина – аспірантка відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.
e-mail: marina-suzdal@yandex.ru
Чаплиць Ольга – аспірантка Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.
e-mail: olyachaplits@mail.ru
Шандра Валентина – д.і.н., професор, провідний науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.
e-mail: valshandra@gmail.com
Шелудякова Наталія – аспірантка відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.
e-mail: natalia_shel@list.ru
Щукін Васілій – д.філол.н., професор Ягеллонського університету (Краків), завідувач кафедри історії російської літератури Середньовіччя і Нового часу.
e-mail: wszczukin@yandex.ru
Ясь Олексій – д.і.н., старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.
e-mail: alexyas@ukr.net

Анотації / Summaries

Аксенов Владислав / Aksenov Vladislav

УДК 930.1

Трагический нарратив: к вопросу об особенностях самоубийств учащихся в период Первой мировой войны

В статье рассматривается феномен подросткового самоубийства в контексте как общих возрастных особенностей, так и общекультурных тенденций, связанных с увлеченностью молодежи декаданской литературой. На различных примерах отмечаются условия военного времени, сыгравшие роль катализатора депрессивных настроений, приводивших молодежь к суициду. Автор отдельно останавливается на анализе отчета о самоубийстве ученицы гимназии г. Бирюч М.Веретенниковой, написанного инспектором Харьковского учебного округа В.В.Шиховым с использованием форм художественной интерпретации событий. Отталкиваясь от нарратологического подхода автор статьи отмечает как чувственный (сенсибельный), так и рациональный (интеллигибельный) уровни текста Шихова, позволяющие полнее осмыслить трагический феномен детского суицида.

Ключевые слова: нарратив, детский суицид, Первая мировая война.

Tragic narrative: to a question of features of suicides of pupils during World War I

In article under analysis is the phenomenon of teenage suicide in a context of both the general age features, and the common cultural tendencies connected with enthusiasm of youth for decadence literature. On various examples the wartime conditions which played a role of the catalyst of the depressive moods leading youth to a suicide are noted. The author separately stops on the analysis of the report on suicide of the schoolgirl of a gymnasium of Biryuch M. Veretennikova written by the inspector of the Kharkov educational district V. V. Shikhov with use of forms of art interpretation of events. Making a start from narratological approach the author of article notes both sensual (sensible), and rational (intelligible) the levels of the text of Shikhov allowing to comprehend more stoutly a tragic phenomenon of a children's suicide.

Keywords: narrative, children's suicide, World War I.

Андрєєв Віталій / Andreev Vitalii

УДК [930.2:929]:159.964.2

Патографія як жанр біографічного дослідження: журнал «Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии)» (1925–1930)

У статті розглядається жанр біографічного дослідження – патографія. Висвітлено життя та діяльність видатного дослідника патографій визначних особистостей, російського радянського лікаря-психіатра Г. Сегаліна. На думку вченого геніальність та обдарованість завжди поєднують в собі симптоми надзвичайної продуктивності та психічної анормальності. Цей симбіоз обдарованості та патології є невід'ємною складовою життя видатних людей. Протягом 1925–1930 рр. учений випускав унікальний для свого часу журнал «Клинический архив гениальности и одаренности (эвропатологии)» на сторінках якого друкувалися дослідження патографій відомих творчих особистостей. Навколо часопису об'єдналися радянські та західноєвропейські дослідники які намагалися вивчати феномен геніальності та обдарованості.

Ключові слова: патографія, Г. Сегалін, геніальність, обдарованість, европатологія.

The patography as a genre of the biographical research: «KlinicheskiyArkhivGenialnosti i Odarennosti (Evropatologii) [Clinical Archive of Genius and Talent (of Europathology)]» magazine (1925–1930)

This article is devoted to the genre of biographical research – patography. It is analyzed the life and activities of the prominent researcher of the famous personalities'patography, russian and soviet psychiatrist G. Segalin. According to the scientist the genius and the talentalways combine the symptoms of the incredible performance and the mental abnormality. This symbiosis of talent and pathology is an integral part of the famous people's life. During the period from 1925 to 1930 scientist hadbeen publishing the unique for his time magazine «Klinicheskiy Arkhiv Genialnosti i Odarennosti (Evropatologii)», in that publication was presented patography researches of famous creative individuals. The Soviet and the Western European scientists who tried to study the phenomenon of genius and talent united around the journal.

Keywords: The patography, G. Segalin, the genius, the talent, the europathology.

Барабаш Наталя / Barabash Natalia

УДК 929.52 (477)

«Автобіографічні записки» М. Маркевича – джерело з історії родини

У публікації «Автобіографічні записки» М. Маркевича розглядаються у якості надзвичайно інформативного джерела з сімейної історії Маркевичів – Марковичів та знаних українських кланів, з якими вони породнилися.

Ключові слова: М. Маркевич, автобіографічні записки, «сімейна доля», маєткові локуси.

M.Markevych's «Autobiographical notes» – source about the family history

In the article M.Markevych's «Autobiographical notes» as an important informative source about the family history of the Markevych-Markovych and other Ukrainian families, which they were related to, are considered.

Keywords: M. Markevych, autobiographical notes, «family fate», country seat locus.

Богдашина Олена / Bogdashina Olena

УДК 159.924.7:929 М. М. Ковалевский

Роль сімейних традицій у життєвому сценарії М. Ковалевського

Стаття присвячена впливу сімейних традицій на формування життєвого сценарію М. М. Ковалевського. Особливу увагу приділено характеристиці поміщицького побуту, дворянських правил поведінки. Зроблено висновок про велику роль матері М. М. Ковалевського в його дитинстві та молодості.

Ключові слова: життєвий сценарій, сімейні традиції, психологія маменького синка.

The role of family traditions in the life script of M. Kovalevsky

Article is devoted to the influence of family traditions on the formation of life script of M.Kovalevsky. Particular attention is given to the characteristic of the landowner life, noble rules of conduct. Concluded a large role M. Kovalevsky`s mother in his childhood and youth.

Keywords: life script, family traditions, psychology of mothers son.

Будзар Марина / Maryna Budzar

УДК 316.64:572.026(477)(091)

Проблема ідентичності як механізму конструювання соціальних практик особистості: до створення інтелектуальної біографії Григорія Ґалаґана

У статті розглянуто питання використання стратегій теорії ідентичності для відтворення біографії історичного діяча. Проаналізовано можливості біографічної розвідки на підставі дослідження особливостей самовизначення особистості в її соціальній активності. Особу Григорія Ґалаґана як представника національної еліти XIX століття репрезентовано у співвідношенні сталих та персонально мінливих факторів механізму ідентифікації, реалізованого у багатоскладовому соціальному просторі.

Ключові слова: біографічна історія, ідентичність, самоідентифікація, національна еліта, Григорій Ґалаґан.

Problem of identity as a mechanism for constructing social practices of personality: the creation of intellectual biography Gregory Galagan

The article discusses the use of strategies of identity theory to reconstruct a biography of a historical figure. The possibilities of biographical research by studying the features of self-identity in its social activity are analyzed. Gregory

Galagan personality as a representative of the national elite of the XIX century is shown in the ratio of fixed and variable factors of personal identification mechanism, which was implemented in multi-structured social space.

Keywords: biographical history, identity, self-identity, sociality, national elite, Gregory Galagan.

Буряк Лариса / Buryak Larysa

УДК 930.1 (477)

Психологізація як стратегія біографічних досліджень в українській історіографії першої третини XX століття

Аналізуються механізми імплементації психологічних методів наукових досліджень, поширені в українській історіографії першої третини XX століття. Стратегія психологізації, втілена у студіях С. Балея, С. Єфремова, М. Могилянського, В. Петрова, розглядається як одна з найбільш ефективних дослідницьких практик, що застосовувалась з метою вивчення феномена геніальності ключових постатей національної історії – М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, життя і творчість яких були проявом та відбиттям численних психологічніх комплексів.

Ключові слова: українська історіографія, психологізація, С. Балей, С. Єфремов, М. Могилянський, В. Петров, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко.

Psychologization as a strategy of biographical research in Ukrainian historiography of the first third of the twentieth century

The implementation of mechanisms of psychological research methods, common in Ukrainian historiography of the first third of the twentieth century is analyzed in the article. The strategy of psychologization embodied in S. Balay, S. Yefremov, M. Mohyliansky, V. Petrov studies is regarded as one of the most effective research practices, applied to study of the phenomenon of key figures of national history – M. Kostomarov, P. Kulish T. Shevchenko whose life and work manifested and reflected many psychological complexes.

Keywords: Ukrainian historiography, psychologization, S. Balay, S. Yefremov, M. Mohyliansky, V. Petrov, M. Kostomarov, P. Kulish T. Shevchenko.

Ващенко Володимир / Vashchenko Volodymyr

УДК 939.1

«Тіла історика»: «body politic» у текстах М. Грушевського

У статті досліджується «політика тіла» історика, зокрема, моделі репрезентації тіла у текстах М. Грушевського.

Одна, «репресивна» централістична модель, пов'язана з «науковим» патріархатним контрем над «економією бажань» і «сексуальністю» історика,

прищеплює через різні дисциплінарні дискурси (медичний, естетичний) локалізацію тіла у фігурі «голови патріарха» – «науковця-філософа».

Інші, децентралістичні моделі репрезентації тіла, які апелюють до неконтрольованих сексуальних бажань та тілесної оголеності, впроваджують ті політичні мови, які, за визначенням, повинні загрожувати патріархатним імперським структурам. У цьому випадку еротика сексуального тіла бажань в текстах українського історика говорить мовою націоналізму або революції.

Ключові слова: «політика тіла», М.Грушевський.

«Fleshes of the Historian»: «Body Politic» in M. Hrushevs'ky texts

In the article «body politic» of the historian are researched, in particular, flesh representation models in M. Grushevs'kys texts.

One «repressive» «centralized» model, which is connected with «scientific» patriarchal control above the «economy of desires» and «sexuality» of the historian, inculcates through different disciplinary discourses (medical, aesthetical) localization of body in the figure of «head of patriarch» – a «scientist-philosopher».

Other, «decentralized» models of body representations, which appeal to uncontrolled sex desires and nudity, are inculcated those political languages, which on defenition must threaten to the patriarchal empire structures. In this case the erotica sexual body of desires in texts of the Ukrainian historian talks by the language of nationalism or revolution.

Keywords: «body politic», M. Hrushevs'ky.

Виноградов Геннадій / Vinogradov Gennadii

УДК 94 (477) (075.8)

Парадокси феномену тілесності в інтелектуальному моделюванні середньовічної християнської цивілізації

У статті досліджується активна творча роль провідних біблійних та ранньохристиянських тілесних персон та сюжетів, які використовувалися представниками католицької та православної духовної та світської еліт в процесі моделювання середньовічної християнської цивілізації. Принципову увагу приділено давньоруському інтелектуальному досвіду творення державності Давньої Русі за допомогою розумових теологічних, лінгвістичних та власне історичних сегментів з яскраво вираженим чи латентним тілесним забарвленням протягом Раннього та Високого Середньовіччя, роль в моделюванні біблійних міфологічних та реальних історичних імен та назв.

Ключові слова: середньовічна християнська цивілізація, католицька та православна духовна та світська еліта, провідні біблійні та ранньохристиянські тілесні персонажі та сюжети, давньоруський інтелектуальний досвід творення державності Давньої Русі.

Paradoxes of Corporeity Phenomenon in the Medieval Christian Civilization intellectual Modeling Creativity

The Article investigates the active creative Role of the leading Bible and Early Christian Corporeity Persons and Topics in the Medieval Christian Civilization modeling Creativity by the Representatives of the Catholic and Orthodox spiritual and secular Elites. The principal Attention was spared to the Old Rus' intellectual Experiment of the Ancient Russia State Creation by the Corporeity mind theological, linguistic and historical Segments during the Early and High Medieval Period and to the Role of the mythological Bible Names, geographical and ethnic Names in the real historical names modeling.

Keywords: the Medieval Christian Civilization, the Catholic and Orthodox spiritual and secular Elites, the leading Bible and Early Christian Corporeity Persons and Topics, the Old Rus' intellectual Experiment of the Ancient Russia State Creation.

Вирський Дмитро / Vyrskyi Dmytro

УДК 930.1 (477)

Історія – сьогодні: теоретичні проблеми знання про минуле

Рец. на: *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości / redakcja Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz. – Kraków: Universitas, 2014. – 413 s.*

History – Today: the theoretical problems of knowledge about the past

Review: *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości / redakcja Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz. – Kraków: Universitas, 2014. – 413 s.*

Калакура Ярослав / Kalakura Yaroslav

УДК 930.1 (477)

Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції

З'ясовується пізнавальний потенціал методу інтроспекції для дослідження образу українського радянського історика, який моделюється на основі авторських спостережень, джерел особового походження і текстів наукових досліджень у розрізі різних поколінь, наукових шкіл, світоглядних орієнтирів та комунікаційних зв'язків. Сформульовано низку пропозицій щодо подальших досліджень з психологічної історії та врахування уроків минулого в підготовці фахових істориків.

Ключові слова: інтроспекція, джерела інтроспекції, психологія історії, образ українського радянського історика, самопізнання історика.

The image of the Ukrainian Soviet historian in the context of introspection

We explain the cognitive potential of the method of introspection to study the image of Ukrainian Soviet historian which is modeled based on the author's observations, sources of personal origin and texts of research in terms of generations, scientific schools, ideological orientation and communication links. The author formulated a number of proposals for further research on the psychological history and incorporate the lessons of the past in the preparation of professional historians.

Keywords: introspection, sources introspection, psychology, history, image of the Ukrainian Soviet historian, self historian.

Киридон Алла / Kyrydon Alla

УДК 930.1 (477)

«Тіло» в просторі пам'яті

У міждисциплінарному просторі сучасної гуманітаристики в руслі постнекласичної епістемології виник тілесно-орієнтований підхід: «тіло» визнається найважливішим виміром людського існування й розглядається як основний предмет гуманітарного знання, ґрунтованого на досвіді. Важливою тезою при цьому є мислення через тіло. Базовий методологічний засновок порушеної проблеми ґрунтується на уявленні, що пам'ять є «станом нашого тіла» (А. Бергсон).

Ключові слова: тіло, феномен тілесності, пам'ять.

«Body» in the space of memory

Body-oriented approach emerged in the space of modern interdisciplinary humanities in the mainstream of Postnonclassical epistemology. «Body» is recognized the most important dimension of human existence and is regarded as the main object of human knowledge, grounded in experience. An important thesis in this case is thinking through the body. The basic methodological premiss of problems based on the notion that memory is a «state of our body» (A. Bergson).

Keywords: body, phenomena of body, memory.

Кульчицький Станіслав / Kulchytskyi Stanislav

УДК 930.1 (477)

Компаративні аспекти політичної біографістики

Стаття присвячена специфіці жанру політичної біографістики. На прикладах представлення діячів української історії початку ХХ ст.

Ключові слова: політична біографістика, діячі української історії початку ХХ ст.

The comparative aspects of political biographical research

The article is devoted to the specifics of the genre of political biographical. The examples represent figures of Ukrainian history early 20th century.

Keywords: political biographical research, figures of Ukrainian history early twentieth century.

Лубский Анатолий / Lubskyi Anatolii

УДК 929:008 (091)

Человек второго плана: методологические проблемы «нового биографизма» («игра в бисер» или нарративная стратегия историко-биографического исследования)

В статье рассматриваются различные представления о человеке второго плана, сложившиеся в современной персональной истории; раскрывается методологическое значение в историко-биографических исследованиях принципов реализма, номинализма, социологизма, антропологизма и конструктивного альтернативизма; выявляются эвристические возможности изучения человека второго плана в рамках нарративного реализма с помощью различных риторических стратегий.

Ключевые слова: биографистика, человек второго плана, история как «science», история как «art», реализм, номинализм, социологизм, антропологизм, конструктивный реализм, конструктивный альтернативизм, нарративный реализм.

Person in a supporting role: methodological issues of «the new biographism» («the glass bead game» or narrative strategy of historical and biographical research)

The article deals with different views of character in a supporting role developed in modern personal history, reveals methodological significance of the principles of realism, nominalism, sociologism, anthropologism and constructive alternativism in historical and biographical researches, identifies heuristic possibilities of studying person's supporting role within the frameworks of narrative realism through various rhetorical strategies.

Keywords: biographistics, person in a supporting role, history as «science», history as «art», realism, nominalism, sociologism, anthropologism, constructive realism, constructive alternativism, narrative realism.

Масненко Віталій / Masnenko Vitalii

УДК 94 (477):159.923.31:165.242.1:929 (Липинський)

«Різні обличчя» одного мислителя: візуалізація тілесності в самопрезентації В'ячеслава Липинського

У статті запропонований новий підхід до біографічних студій через візуалізацію тілесності В'ячеслава Липинського.

З'ясовано, що мислитель вдавався до активної візуалізації власної тілесності при конструюванні моделей ego-презентації. Його основні образи: військового, хлібороба, історика, політика і державного діяча, інваліда

(каліки) зафіксовані у фотографіях і текстуально. З іншого боку, він відкидав, як неприйнятні для себе (для власної самопрезентації) образи інтелігента та кабінетного професора. Розглянути тілесна символіка і «техніки тіла», які присутні у дискурсі та життєвих практиках мислителя. Встановлено, що в його «тілесній схемі» домінують стриманість, строгість і навіть аскетизм. Особлива увага звернута на хвороби (туберкульоз, неврастенію) і біль як проекції його онтології тілесності. Відстежується залежність його психологічного стану від тілесності, зокрема прогресуючої, смертельної недуги.

Altera-презентація тілесності Липинського помітно розширює коло візуалізації. Його образи, створенні сучасниками та дослідниками виявились більш колоритними і різнорідними, ніж його власні презентації. Тут, окрім згаданих вище, представлені образи «юнака із вдумливими очима», «денді» тощо. Досить рідко зустрічаються негативно забарвлені образи.

Ключові слова: тілесність, В.Липинський, візуалізація, репрезентація, ego-презентація, «техніки тіла», тілесні образи, тілесна символіка, хвороба, біль, altera-візуалізація.

«Different faces» of a thinker: visualization of corporeity in Vyacheslav Lypynsky's self-presentation

The article deals with a new approach to the biographical studies through visualization of corporeity by Vyacheslav Lypynsky.

It is found out that the thinker actively resorted to visualize his own corporeity designing the ego-presentation models. His main images: military man, farmer, historian, politician and statesman, disabled person (cripple) were recorded in photographs and textually. On the other hand, he rejected as unacceptable for him (for his own self-presentation) images of the intellectual and the professor of the cabinet. The article consideres the corporal symbols and «corporal techniques» which are presented in the discourse and thinker's everyday practices. We came to the conclusion that in his «corporeal schema» restraint, austerity and even asceticism are dominated. Particular attention is paid to diseases (tuberculosis, neurasthenia) and pain as a projection of his ontology of corporeity. We traced the dependence of his psychological state on corporeity, including progressive, fatal disease.

Altera-presentation of Lypynsky's corporeity significantly expands the scope of visualization. His images, created by contemporaries and scholars were more colorful and diverse than his own presentation. Here, in addition to those above mentioned, images the image of «a young man with thoughtful eyes», «dandy» and so on can be presented. Negative images are quite rare.

Keywords: corporeity, V. Lypynsky, visualization, representation, ego-presentation, «corporeal techniques», corporeal image, corporeal symbol, disease, pain, altera-visualization

Оноприенко Валентин / Onopriyenko Valentyn

УДК 930.1 (477)

Апории биографического письма и научная биография

Несмотря на кажущуюся простоту и многовековую традицию, биография, в её литературной и научной форме, – жанр, который по самой своей сути содержит в себе противоречия (апории). Апории создают внутреннее напряжение в биографии как культурной форме. Биография, с одной стороны, представляет собой схему упорядочения собственного опыта как компонента системы ориентации действующего индивида (автобиография), с другой стороны – это гипотетическое воспроизведение этой схемы самопонимания и самопредъявления индивида уже другим действующим лицом в ситуации и акте биографирования. Апории биографии и биографического метода способствуют мифологизации биографий. Биограф в затруднительных случаях всегда готов подставить собственные, принятые в его культуре, часто вполне трафаретные, анонимные, почерпнутые из здравого смысла нормы интерпретации. В статье на основе авторского опыта написания биографий ученых показывается возможность преодоления в научной биографии противоречий жанра.

Ключевые слова: биография, научная биография, биографический метод, апории, противоречия, история науки.

Aporia biographical writing and scientific biography

Despite the seeming simplicity and centuries-old tradition, biography, in its literary and scientific form, – a genre that by its very nature contains contradictions (paradoxes). Aporia create internal stresses in the biography as a cultural form. Biography, on the one hand, is a diagram of ordering his own experience as a component of the current orientation of the individual (autobiography), on the other hand – this is a hypothetical reproduction of this scheme and the self-understanding of the individual self-presentation have another actor in the situation and act of biography. Aporia biographies and biographical method contribute mythologizing biographies. Biographer in difficult cases is always ready to substitute its own, adopted in its culture, quite often stereotyped, anonymous gleaned from common sense rules of interpretation. On the basis of the author's experience of writing biographies of scientists show the possibility of overcoming contradictions in the scientific biography genre.

Keywords: biography, scientific biography, biographical method, paradoxes, contradictions, and the history of science.

Острянко Андрій / Ostrianko Andrii

УДК 930.1 (477)

Позитивізм – методологія оптимістів

Рец. на: *Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.): [монографія]. – 2-е вид.; доп. та переробл. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – 560 с.*

Positivism – a Methodology optimists

Review: *Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.): [монографія]. – 2-е вид.; доп. та переробл. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – 560 с.*

Панченко Вікторія / Panchenko Victoria

УДК 930.1 (477)

Професія як вимір біографії (на прикладі мирового судді Житомирського округу А. Токаржевського-Карашевича)

У статті на прикладі одного із мирових суддів Волинської губернії з’ясовано роль професії у житті особи, простежено кар’єру та ті соціальні умови, що впливали на формування його світогляду і на якість здійснюваного ним правосуддя. Зроблено висновок про те, що судова реформа 1864 р. породила тип шанованого і сумлінного судді, особистість якого фактично злилась із професією.

Ключові слова: судова реформа 1864 р., мировий суддя, професія, біографія, судова дільниця, правосуддя.

Profession as another side of biography (on example of peace’s judge of Zhitomir district A. Tokarzhevskiy-Karashevych)

In the article on example one of peace’s judge of Volyn province it found role of profession in the human life, traced a career and that social conditions, which influenced on formation his outlook and quality of made him justice. It made a conclusion that judicial reform of 1964 formed a type of honorable and conscientious judge, whose personality interflowed factually with his profession.

Keywords: judicial reform of 1864, peace’s judge, profession, biography, judicial district, justice.

Попова Тетяна / Popova Tatyana

УДК 930.1 (477)

Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций: теория, методология, практика

В статье рассмотрены ведущие тенденции в формировании категориального аппарата современных биографических исследований, а также типы биографических моделей. Предложена авторская биоисториографическая модель и вариант биоисториографического этюда.

Ключевые слова: биоисториографическая модель, П.Бицилли.

Biographies of Scholars at the crossing of historiographical traditions: theory, methodology, practice

The leading tendencies at forming categorical apparatus of modern biographical researches are considered, and types of biographical models too in the article. Author's biographical-historiography model and version of biographical-historiography etude are offered also.

Keywords: biographical-historiography model, P.Bicilli.

Савчук Варфоломій, Чаплиць Ольга / Savchuk Varfolomii, Chaplits Olga

УДК 93+929(091)+04.15

Метод інтерв'ю в історико-біографічному дослідженні зі звуженою джерельною базою

Проведений аналіз факторів, що впливають на обмеженість джерельної бази в історико-біографічних дослідженнях в силу низки соціальних причин. Розглянута специфіка використання метода інтерв'ю в історико-біографічному дослідженні при звуженій джерельній базі. Запропонований методологічний підхід і процедури до застосування методу інтерв'ю при вивченні шкіл в ракетно-космічній галузі (на прикладі вивчення науково-конструкторської школи В.М.Ковтуненка).

Ключові слова: історико-біографічне дослідження, джерела, обмеженість джерельної бази, соціальні фактори, метод інтерв'ю, науково-технічна школа, специфіка застосування.

Interview method in historical and biographical study with narrowed source base

The paper analyzes the factors affecting narrowness of the source base in the historical and biographical researches in a result number of social causes. It was studied the specificity of the interview method in an historical and biographical study when narrow base source. Were proposed methodological approaches and the procedures to the application of the interview method in the study of school in the space industry (for example, the study of research and design school V.M.Kovtunenko).

Keywords: historical and biographical researches, sources, narrowness of the source base, social factors, interview method, Science-technology School, the specific applications

Сальникова Алла / Salnikova Alla

УДК 930.1

«Вспомнить все», или материалы анкетных обследований как коммеративный нарратив

Статья посвящена материалам инициативного документирования – анкетам – как специфическому источнику по истории межэтнических и межкультурных

отношений в ситуации фронтира. На примере собранных автором в процессе реализации проекта «Мультикультурность российского региона как (де)стабилизирующий фактор исторического развития» анкет-самоописаний жителей столицы Татарстана – Казани, города, где межкультурные взаимодействия исторически были весьма плотными и интенсивными, продемонстрирована множественность и разнообразие отношений инаковости на советском и постсоветском пространстве, прослежены культурные практики межэтнической кооперации, истоки и предпосылки формирования и существования особой «татарстанской модели» межнациональных отношений.

Ключевые слова: инициативное документирование, мегатекст-самоописание, деконструкция памяти, мультикультурность, Казань, Татарстан, XX-XXI вв.

«Total recall», or the data of questionnaire surveys as a commemorative narrative

The article is devoted to the initiative documentation materials – questionnaires – as a specific source on the history of interethnic and intercultural relations in the situation of the frontier. Example of questionnaries-self-descriptions of the capital of Tatarstan – Kazan – inhabitants, where intercultural interaction has historically been very dense and intense, collected by the author in the process of implementation of the project «Russian multicultureness of the region as a (de)stabilizing factor of the historical development» demonstrated the multiplicity and diversity of the relations of otherness in Soviet and post-Soviet space, traced the cultural practices of ethnic cooperation, the origins and preconditions of formation and existence of a special «Tatarstan model» of interethnic relations.

Keywords: megatext-selfdescription, deconstruction of memory, multicultureness, Kazan, Republic of Tatarstan, XX-XXI centuries.

Світленко Сергій / Svitlenko Serhii

УДК 930.1 (477)

Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії

У статті звернуто увагу на актуалізацію інтелектуально-біографічного підходу в сучасній історіографії, розкрито сутність конструкту структури інтелектуальної біографії. В центрі дослідження структура інтелектуальної біографії визначного українського діяча кінця XIX – початку XX ст. Бориса Грінченка, її часові, просторові та змістові елементи, які перебували в певній динаміці та взаємозв’язку. Виділено сім структурних інтелектуально-біографічних періодів. Два перших з них – харківський дитячий (1863–1874) та харківський юнацький (1874–1881) – були періодами формування особистості Б.Грінченка та зародження його інтелектуальної праці. Становлення інтелектуального життя Б.Грінченка як українського народолюбця відбувалося в часи ранньої молодості, репрезентовані

харківсько-полтавсько-сумським (1881–1885) та херсонським (1885–1887) періодами. Катеринославський (олексіївський) період інтелектуальної біографії Б.Грінченка (1887–1893) вирізнявся насиченістю й різноманітністю розумової діяльності, яка набула не тільки прикладного освітянсько-культурницького, а й суспільно-політичного теоретичного смислу. Інтелектуальною зрілістю характеризувалися чернігівський (1893–1902) та київський (1902–1910) періоди біографії українського діяча. Вони вирізнялися багатошаровістю інтелектуальних пластів та змістових напрямів діяльності, охоплювали не тільки регіональний, а й всеукраїнський та загальноросійський інтелектуальний простір. Важливими взаємопов'язаними елементами інтелектуальної праці Б.Грінченка стали громадська і партійно-політична, просвітницько-публіцистична, видавнича, мовно-літературна, освітянська й наукова діяльність, що сприяла поступу української національної свідомості та активізації українського інтелектуального життя в Наддніпрянщині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: інтелектуальна біографія, Б.Грінченко.

Boris Hrinchenko: The framework of his intellectual biography

In this article the author actualizes the importance of the intellectual biography approach for modern historiography. He offers a structure of «intellectual biography» term. As an example, the author studies Boris Hrinchenko`s intellectual biography framework. That person was a prominent Ukrainian statesman of the late XIX – early XX-th centuries. The author follows temporal, geographical and contextual parts of the biography, considering their dynamics and interplay. Seven biographical periods have been defined. The two first of them – Kharkov childhood (1863-1874) and Kharkov youth (1874-1881) ones – were the periods of identity formation when his intellectual activity started. During Kharkov-Poltava-Sumy (1881-1885) and Kherson (1885-1887) periods B. Hrinchenko became a representative of the Ukrainian narodoliubtcy movement. Ekaterynoslav (Alekseevskiy) period is famous for variety of Hrinchenko`s scholarly activity not only in educational and cultural, but in political and theoretical areas. Chernigov (1893-1902) and Kyiv (1902-1910) periods are characterized as intellectual maturity periods. They are distinguished by its multilateral intellectual activity that included not only local, but also national approach. Public, political, educational, journalistic, publishing, linguistic and literary activities were important interrelated elements of B. Hrinchenko`s intellectual biography. His educational and research activities contributed into the development of the Ukrainian national consciousness and Ukrainian intellectual life of Upper-Dnieper society in late XIX – early XX-th centuries.

Keywords: intellectual biography, B. Hrinchenko.

Суздаль Марина / Suzdal' Maryna

УДК 94 (477) + 929 (477)

Феномен духовної біографії М.Цертелєва

Стаття присвячена реконструкції духовної біографії культурно-громадського діяча Миколи Цертелєва. На основі архівних документів, зокрема «ego джерел» та поезії М. Цертелєва здійснено спробу дослідити його життєвий шлях через призму духовних пошуків, саморефлексії. Головна увага приділена з'ясуванню місця та ролі у житті героя таких категорій як «сім'я», «релігія», «творчість», «ідеологія», «дружба», «моральність».

Ключові слова: М. Цертелєв, духовна біографія, духовний розвиток, саморефлексія, творчий процес, сім'я, ідеологія.

The phenomenon of spiritual biography of M.Tsetreliev

The article is dedicated to the reconstruction of spiritual biography of well-known cultural and public figure Mykola Tserteliev. The investigation of his life through the lens of spiritual searches and self-reflection is based on the archival documents, particularly «ego-sources» and poetry of M. Tsetreliev. Chief attention is paid to the ascertainment of the place and the role of such categories as «family», «religion», «creativity», «ideology», «friendship», «morality» in his life.

Keywords: M. Tserteliev, spiritual biography, spiritual development, self-reflection, creative process, family, ideology.

Шандра Валентина / Shandra Valentyna

УДК: 336 (470+571) «XVIII-XX ст.»

Фізичні покарання чиновників в Російській імперії (за законами кінця XVIII і до початку XX ст.)

В повідомленні з'ясовується еволюція інституції фізичних покарань в Російській імперії з кінця XVIII і до початку XX ст. Визначено, якими законодавчими актами держава регулювала покарання чиновників за порушення під час відбування державної служби. Встановлено, що позбавлення станових привілеїв дозволяло карати чиновників фізично, відповідно до їхніх зловживань. Висловлено припущення, що жорстокі законодавчі приписи відігравали превентивну роль й були далекими від застосування в адміністративних практиках.

Ключові слова: Російська імперія, чиновники, законодавство, фізичні покарання.

Physical punishment of officials in the Russian Empire (according to laws of the late XVIII – early XX century)

The report revealed the evolution of institutions of physical punishment in the Russian Empire from the late XVIII – early XX century. It was determined by what legislation the state regulated the punishment of officials for violations during civil serving. It was established that the deprivation of class privileges allowed physically to punish the officials, according to their abuses. We suggest that severe

legal regulations played a preventive role and were far from application in administrative practice.

Keywords: Russian Empire, officials, legislation, physical punishment.

Шелудякова Наталія / Sheludiakova Natalia

УДК 128/129:7.074 Грушевський

Ідеї смерті та безсмертя в контексті колекціонування М. Грушевського

В статті робиться спроба проаналізувати відношення феномену колекціонування з ідеями смерті та безсмертя на прикладі колекціонерської діяльності М. Грушевського. Автор виділяє два головні рівні реалізації цих ідей – особистісний і предметний, а також простежує функціонування колекції як засобу досягнення символічного безсмертя.

Ключові слова: смерть, символічне безсмертя, теорія опанування страху, колекціонування, М. Грушевський, колекція.

The ideas of death and immortality in the context of collecting of M. Hrushevsky

The article presents an attempt to analyze the relation between collecting and concepts of death and immortality in terms of M. Hrushevsky’s collecting activity. The author distinguishes two main levels of realization of mentioned ideas: personality and object ones. The functioning of the collection phenomenon as the means of attaining symbolic immortality is also studied.

Keywords: death, symbolic immortality, terror management theory, collecting, M. Hrushevsky, collection.

Щукин Василий / Shchukin Vasilii

УДК 930.1 (477)

Город и поэтосфера природы

Автор статьи, обращаясь к целостному образу города в художественной литературе, предпринимает попытку классификации элементов поэтосферы – совокупности сложных реальных и смысловых комбинаций пространственно-поэтического характера, поднимающих жизненную прагматику до уровня мифологического сознания и эстетического переживания. Последовательно рассматриваются: вертикальный разрез города и его горизонтальная панорама, метасоциологическая (город как мужчина и женщина, город как предмет обладания, захвата или разрушения) и нравственная характеристика (город как парабола человеческих достоинств или пороков). Описываются основные случаи развернутой метафоризации города – город-мать, город-блудница, город-лабиринт, город-лес и, наконец, отождествление образа города с моделью всего мира.

Ключевые слова: город, художественное воображение, образность, ассоциативность, мифопоэтика, поэтосфера.

A City and poetosphere of nature

The author, referring to the integral image of the city in fiction, attempts to classify elements poetosphere – set of complex real and meaningful combinations of spatial and poetic character, raise the living pragmatics to the level of mythological consciousness and aesthetic experience. Consistently considered: a vertical section of the city and its horizontal panorama, metasociological (the city as a man and a woman, as the possession of the city, capture or destruction) and moral characteristics (the city as a parabola human virtues or vices). Describes the main events unfolded metaphor of the city – a city-mother, the harlot city, city-maze-city forest, and finally, the identification of the image of the city with the model of the world.

Keywords: city, artistic imagination, imagery, associative, mythopoetics, poetosphere.

Ясь Олексій / Yas' Oleksii

УДК 930.1 (477)

Якою має бути сучасна українська історіографія?

Рец. на: *Колесник Ірина. Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В. Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.*

What should be the modern Ukrainian historiography?

Review: *Колесник Ірина. Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В. Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.*

CONTENTS

Biographical study tools

Historiographical finding

Review

Наукове видання

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки

Головний редактор *Валерій Смолій*

Відповідальний редактор *Ірина Колесник*

Тексти подаються в авторській редакції.

Оригінал-макет підготував *Дмитро Вирський*

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 394 с.

8-й випуск Альманаху зосереджений на проблематиці біографічного дослідження. Представлені стратегії і типології творення історичних життєписів, тілесність у просторі історіографії, інструментарій біоісторіографа, місце біографії у культурі.

Для широкого кола читачів, зацікавлених сучасною гуманітаристикою, істориків, культурологів, психологів та антропологів.

Підписано до друку 10.06.2015 р. Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. 32. Обл. вид. арк. 29
Наклад 300 прим. Зам.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. вул. М.Грушевського, 4